tarih

JOHN M. HOBSON

Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri

Çeviren: Esra Ermert

YKY
YAPI KREDİ YAYINLARI

6 ■ baskı

J. M. HOBSON • BATI MEDENİYETİNİN DOĞULU KÖKENLERİ

YKY

BATI MEDENİYETİNİN DOĞULU KÖKENLERİ

John M. Hobson Sheffield Üniversitesi'nde Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde okutmanlık görevini yürütüyor. Steve Hobden ile birlikte *Uluslararası İlişkilerin Tarihi Sosyolojisi* (2002) adlı kitabın editörlüğünü yaptı. *Devlet ve Uluslararası İlişkiler* (2000); *Devletlerin Serveti: Uluslararası Ekonomik ve Siyasi Değişimin Karşılaştırmalı Sosyolojisi* (1997) kitaplarının yazarıdır. Linda Weiss ile birlikte yazdığı *Devletler ve Ekonomik Gelişme: Karşılaştırmalı Tarihsel Analiz* (1995) adlı bir kitabı da bulunmaktadır.

Esra Ermert 23 Temmuz 1968'de Karşıyaka'da doğdu. İstanbul Üniversitesi İngiliz-Amerikan Dili ve Edebiyatı bölümünü bitirdi. Kadınlar Dünyası, kitap-lık, Geceyazısı, Yasakmeyve, Varlık gibi dergilerde ve Cumhuriyet Kitap ekinde çeşitli çevirileri ve incelemeleri yayımlandı. 2001 yılında Sel Yayınları'dan Gen Haritası: Enis Batur Şiiri'nde Kullanım Sıklığı ve Köken Temelinde Sözcük Taraması, Kadın Eserleri Kütüphanesi için *Türk Temaşa Sanatında Kadınlar* (2008) ve *Kadın ve Yol* (2009) temalı ajandalar ve 2009 yılında Centuria % 45 Epsilon Beta (Sel Yayınları/ortak çalışma) yayımlandı. Pek çok kitabın editörlüğünü yapan Ermert'in diğer çevirileri arasında *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri,* YKY, *Demokrasi'nin Türkiye Serüveni* / YKY, *Neden Bu Sanat,* Hayalperest Yayınları, *Banksy, Duvarın Ardındaki Adam*, Hayalperest Yayınları bulunmaktadır.

JOHN M. HOBSON

Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri

Çeviren
Esra Ermert

YKY
YAPI KREDİ YAYINLARI

Yapı Kredi Yayınları - 2453
Tarih - 31

Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri / John M. Hobson
Özgün adı: The Eastern Origins of Western Civilisation
Çeviren: Esra Ermert

Kitap editörü: Barış Tut
Düzelti: Mahmure İleri

Kapak tasarımı: Mehmet Ulusel
Sayfa tasarımı: Nahide Dikel
Grafik uygulama: Gülçin Erol

Baskı: Elma Basım Yayın İletişim Hizmetleri San. Tic. Ltd. Şti.
Tevfikbey Mah. Halkalı Cad. No: 162/7
Küçükçekmece / İstanbul
Tel: 0212 697 30 30
Sertifika No: 12058

Çeviriye temel alınan baskı: Cambridge University Press, 2004
1. baskı: İstanbul, Şubat 2007
6. baskı: İstanbul, Şubat 2019
ISBN 978-975-08-1193-7

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş. 2015
Sertifika No: 12334
© John M. Hobson, The Eastern Origins of Western Civilisation © 2004

Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
İstiklal Caddesi No: 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0212) 252 47 00 Faks: (0212) 293 07 23
http://www.ykykultur.com.tr
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: http://alisveris.yapikredi.com.tr

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık
PEN International Publishers Circle üyesidir.

Dünyayı anlamaya çalışırken "aykırı" yazıları içime işlemiş olan
büyük büyükbabam John Atkinson Hobson'a
dolaylı etkileri için teşekkür ederim.
Senin alacakaranlığın asla sönmeyecek.

Sevgileri ve sempatik tavırlarıyla dünya hakkında bildiğim,
hissettiğim ve anladığım şeylere nüfuz eden
çok sevgili Cecelia ve aileme,
Evangeline, Michael ve Gabriella'ya beni doğrudan
etkiledikleri için teşekkür ederim.
Parlak şafağınız her günümü ısıtıyor.

İÇİNDEKİLER

Tablolar • 9

Önsöz ve teşekkür • 11

Harita: Hobo-Dyer dünya haritası • 14

1 Eski Batı'nın Avrupamerkezci mitine karşı koymak:
Oryantal Batı'nın keşfi • 17

**I. BÖLÜM: Erken ilerlemeci olarak Doğu:
Doğu 500-1800 tarihleri arasında Oryantal küreselleşme
kanalıyla dünyayı keşfedip ona öncülük ediyor**

2 İslami ve Afrikalı öncüler: Dünya köprüsü kurmak ve
Afrika-Asya keşifler çağında küresel ekonomi, 500-1500 • 43

3 Çinli öncüler: Çin'in ilk ekonomik mucizesi ve tecrit politikası miti,
1000-1800 dolaylan • 63

4 Doğu baskın kalıyor: Hindistan, Güneydoğu Asya ve Japonya'daki
Oryantal despotizm ve tecrit politikasının mitleri, 1400-1800 • 85

**II. BÖLÜM: Batı sondaydı: Oryantal küreselleşme ve
Hıristiyanlığın keşfi, 500-1498 •**

5 Hıristiyanlığın keşfi ve Avrupa feodalizminin
Doğulu kökenleri, 500-1000 dolaylan • 109

6 İtalyan öncünün miti, 1000-1492 • 125

7 Vasco da Gama devri miti, 1498-1800 dolaylan • 143

III. BÖLÜM: Geç ilerlemeci olarak Batı ve geriden gelmenin avantajları: Oryantal küreselleşme ve Batı Avrupa'nın ilerlemiş bir Batı olarak yeniden yapılanması, 1492-1850

8 1492 miti ve Amerika'nın olanaksızlığı: Afrika-Asya'nın Batı'nın arayı kapamasına katkısı, 1492-1700 dolayları • 169

9 İngiliz sanayileşme sürecinin Çin kökenleri: Özgün olmayan ve geç gelişme gösteren bir güç olarak Britanya, 1700-1846 • 195

10 Avrupalı ırkçı kimliğin oluşturulması ve dünyanın icadı, 1700-1850: Ahlakî bir hizmet olarak emperyalist medenileştirme misyonu • 221

11 İngiliz sanayileşme sürecinin karanlık yüzü ve *bırakınız yapsınlar* miti: Savaş, ırkçı emperyalizm ve sanayileşmenin Afrika-Asya kökenleri • 241

IV. BÖLÜM: Sonuç: Oryantal Batı, Batı'nın Avrupamerkezci mitine karşı

12 Rasyonel Batılı liberal-demokrat devlet ve Doğu ile Batı arasındaki büyük ayrımın ikili mitosu, 1500-1900 • 277

13 Oryantal Batı'nın yükselişi: Kimlik/kurum, küresel yapı ve olasılık • 287

Dizin • 309

TABLOLAR

1.1 Batı'nın Doğu'ya karşı Oryantalist ve ataerkil yapılanması

1.2 Max Weber'in "Doğu" ve "Batı"ya Oryantalist bakışı: Büyük "rasyonalite" bölünmesi

10.1 İngilizlerin emperyalizm söylemi: Medeni birlik tablosu ve dünyanın ırkçı hale getirilmesi

11.1 Gerçek İngiliz Hükümeti harcamaları (ulusal gelir oranı olarak ifade edilen harcamalar)

11.2 Her sanayileşme evresinde başlıca Avrupalı güçlerin karşılaştırmalı savunma zorlukları

11.3 Seçilmiş Avrupa ülkelerinin sanayileşme evresindeki ortalama vergi oranları

12.1 Büyük Batı ülkelerinde siyasi vatandaşlık haklarının tanıtılması

13.1 Batı kimliğinin oluşturulması ve sonuçları

13.2 Dünya tarihindeki önemli olaylara iki bakış, 500-1900 dolayları

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

"Batı'nın yükselişiyle ilgili tipik bir kitap daha" diye düşünerek endişeye kapılan mevcut okurlarımı temin ederim ki bu öyle bir kitap değil. Bu türden kitaplann çoğundan farklı olduğu için bu kitap standart Avrupalı, etnomerkezci referans kaynaklarına göre bilinen konulan tekrar gündeme getirmiyor. Sıradan bir hikâye yerine, Doğu'yu gün ışığına çıkaran bir hikâye yarattım. Amacım, Felipe Fernandez-Armesto'nun *Millennium* adlı çalışmasından belirli ayrılıklar gösterse de –ki kendisini severim–, okurları şaşırtmaktan hoşlanırım. Batı'nın yükselişini gerçekleştiren Doğu'ya ait pek çok keşif, kişi ve yere odaklandım, geleneksel bakış açısı bunların hepsini görmezden gelmişti. İzin verilirse kitabımın ne olup ne olmadığını açıklamak için *Millennium*'un giriş bölümündeki üslubu kullanmak istiyorum.

Okur bu kitapta IV. Henry ile Papa arasındaki anlaşmazlık, Otuz Yıl Savaşları ya da Westfalya Barışı hakkında bir şey bulamayacak. İtalyan tacirler birliği tartışılırken, onlar daima Doğu'nun başını çektiği ekonomiye öncülük eden geniş yenilikçi gelişmelerin türevi olarak ortaya konmuştur. Avrupa Rönesansı ve bilimsel devrim Toskana'dan çok, İslamî Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın bakış açısıyla ele alınmıştır.[1] Da Vinci, Ficino ve Kopernik, Al-Shatir, El Harzemi ve El Tusi gibilerinin önünde diz çökmüştür. Vasco da Gama, Asya'nın parıltılarıyla gölgede kalmıştır. I. Elizabeth, Oliver Cromwell ve Kraliçe Viktorya ilk kez burada anılıyor. 14. Louis ve Büyük Frederick sadece affedilmek için ortaya çıkmışlardır. Bu kitapta tartışılan dönemin önemi gereği, Madrid, Lizbon, Londra ve Venedik şehir olarak Bağdat, Kahire, Kanton ve Kalküta'nın gerisinde kalmıştır. Londra'daki Büyük Sergi büyüklenmeye dönüşmüş, Britanya'nın sanayileşme sürecinin Çin'de çok daha önceleri gündeme gelen yeniliklerin aktarımının son aşaması olduğu ortaya konmuştur. Devletin öncülüğündeki askerî endüstrileşme

süreçleri ve koruma politikaları Meiji Japonyası'ndan çok, Britanya bağlamında tartışılmakta ve uygulanmakta. Son olarak Almanya'nın geç sanayileşmesinin yerine, okuyucuya Tokugawa Japonyası'nın 'erken gelişimi' sunulacak. Genel olarak okur Doğu hakkında çok fazla şey öğrenecek –özellikle İslamî Ortadoğu, Kuzey Afrika, Hindistan, Güneydoğu Asya, Japonya ve tüm Çin–, böylece Batı ve kökenleriyle ilgili yeni bilgiler edinecek.

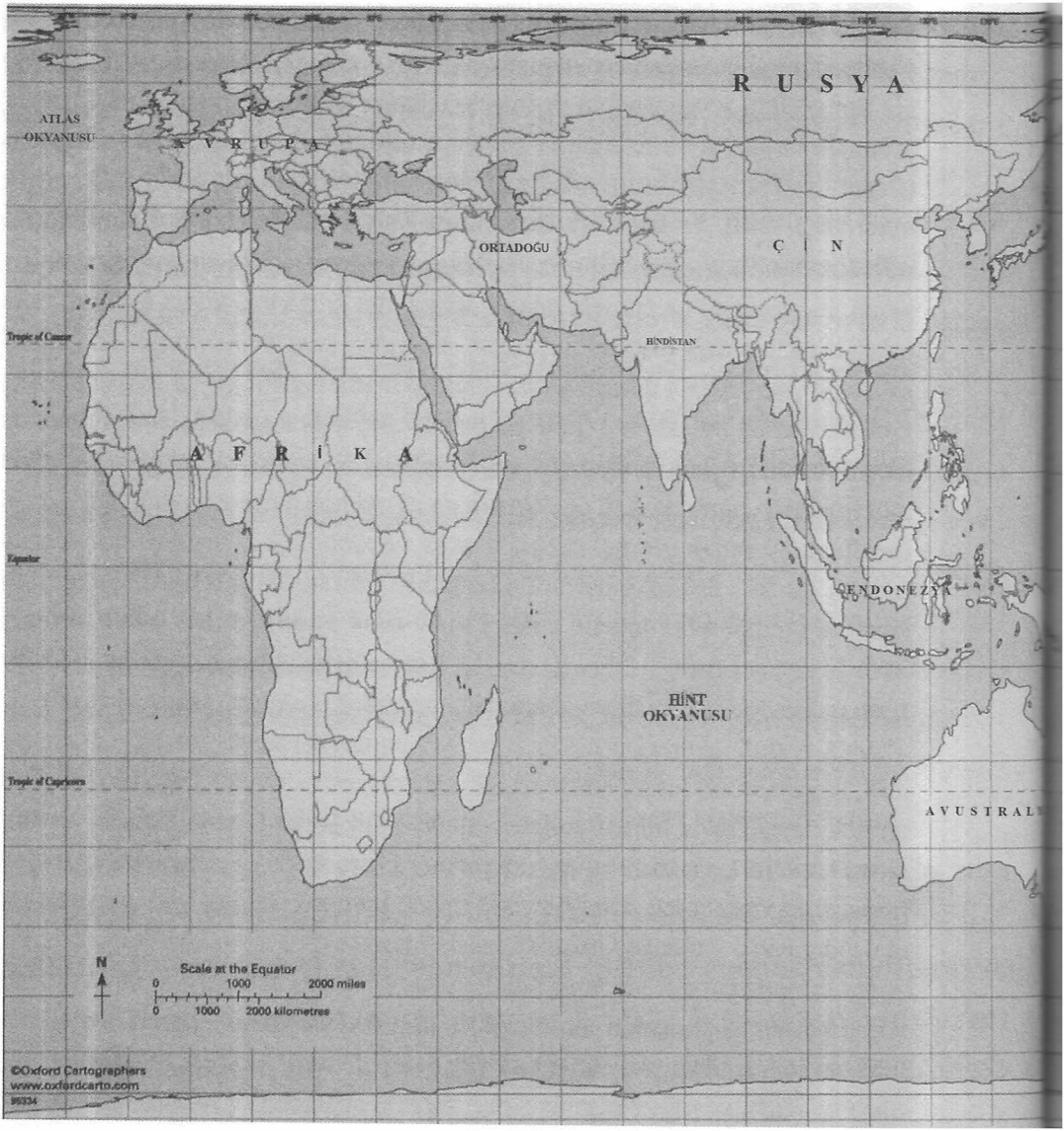
Batı gelişiminin tüm ayrıntılarını sadece Avrupa'nın ışığında almayı bekleyen okur mutlaka hayal kırıklığına uğrayacak. Benim niyetim de bu tür okuru hayal kırıklığına uğratmak ve aynı zamanda Doğu'nun modern Batı'nın yükselişini gerçekleştiren kayıp hikâyesini aktarmak. Okurların bu kitabı yeni, ilginç ve anlayışlı olarak algılamasından çok, kitabın ele aldığı konulardan tamamıyla ikna olup olmadığıyla, ve dahası bu kitabın ortaya koyduğu önemli yanıtlardan çok, işaret ettiği daha kapsamlı sorular ya da meselelerle ilgileniyorum. Böylece, Batı dünyasının doğuşuyla ilgili tipik bir kitap olmadığı konusunda mevcut endişeli okurumun içini rahatlatıyorum. Okumayı sürdüren gözüpek okurun kitabın bugüne kadar unutulmuş ve karanlıkta kalmış bir dünyaya yaptığı sezgisel yolculuktan zevk almasını umuyorum.

Şimdi bana bu denizlerin haritasını çıkarmada farklı şekillerde yardım eden insanlara teşekkür etmek istiyorum. Faydalı önerileri nedeniyle: Robert Aldrich, Brett Bowden, Jeff Groom, Steve Hobden, David Mathieson, Leanne Piggott, Tim Rowse, Ahmad Shboul ve Richard White. Metnin önemli bölümlerini okuyup yorum getirenlere de teşekkür etmek istiyorum: Amitav Acharya, Ha-Joon Chang, M. Ramesh, Lily Rahim, Leonard Seabrooke ve Vanita Seth. Beni görüşlerimi sunmam için Cambridge Üniversitesi Gelişim Bilimleri bölümüne davet ettiği için Ha-Joon'a iki kez teşekkür etmek istiyorum. Ben Tipton, metnin tamamını okuyup, son derece yerinde önerilerde bulundu. Dünya tarihi hakkında kendisinden çok şey öğrendiğim Michael Mann'a, 1986 yılında LSE'de sosyoloji teorisi derslerini ondan alma şansını yakaladığım günden beri cömert desteği yüzünden en derin şükranlarımı sunuyorum. Linda Weiss aynı ölçüde destek oldu geçen on yılda. Ayrıca hem kendi yazdıkları (özellikle *Growth Recurring*) hem yıllar süren sohbetlerimiz sayesinde dünya tarihi hakkında çok şey öğrenmeme yardım etmiş Eric Jones'a teşekkür etmek istiyorum.

Sabrı ve ince editoryal önerileri için CUP'taki John Haslam'a teşekkür etmek istiyorum. Kitabın dizinini hazırlayan Trevor Matthews'a kahramanca çabalarından dolayı, ayrıca yazıları için Hilary Scannell'a teşekkür ederim. Anonim gözlemcilere de özel olarak teşekkür ediyorum, onlar olumlu yorumları ve yapıcı eleştirileriyle kariyerimdeki en önemli düzeltmeleri yaptılar benim için.

Özellikle, beni mutlu eden, daha iyi bir kitap yazmama yardımcı oldular. Ve elbette, bütün hatalardan ben sorumluyum.

Son olarak, sevgimi ve en derin şükranlarımı karmaşık geçen üç yıl boyunca yanımda bana yol ve fedakârlık gösteren nişanlım Cecelia Thomas'a iletmek istiyorum. O insancıl, duyarlı ve güçlü kişiliğiyle bu acılı gezegende evimi aydınlatıp, ısıttı. Ve hiç kuşkusuz bütün kişisel hatalarımın sorumluluğunu üstleniyorum.

RUSYA
ATLAS OKYANUSU
AVRUPA
ORTADOĞU
ÇİN
HİNDİSTAN
Tropic of Cancer
AFRİKA
Equator
ENDONEZYA
HİNT OKYANUSU
Tropic of Capricorn
AVUSTRALY
N
Scale at the Equator
0 1000 2000 miles
0 1000 2000 kilometres
©Oxford Cartographers
www.oxfordcarto.com
95334

Hobo-Dyer Eşit Alan Projeksiyonu

Bu yeni harita enlem ve boylam çizgilerinin dikdörtgenler oluşturduğu Silindirik Eşit Alan projeksiyonları ailesine aittir. Bu ailedeki diğer projeksiyonlar arasında Lambert, Gall, Behrmann, Edwards ve Peters sayılabilir. Mevcut durumda "silindir"in dünyayı sardığı, kuzey ve güneyde $37^{1/2}$ dereceden kestiği varsayılır. Eşit alan özelliğini korumak için karasal alanların şekilleri kutuplara doğru artarak yassılaştırmatadır ama 45° kuzey ve güney enlemleri arasındaki şekilleri iyi korunur

1
ESKİ BATI'NIN AVRUPAMERKEZCİ MİTİNE KARŞI KOYMAK: Oryantal Batı'nın Keşfi

Tarih tek bir gruba (ya da insana) aitmiş gibi yazılamaz. Medeniyet kademe kademe oluşturulmuştur, bugün birinin (grubun) katkılarıyla, bir başka gün diğerinin. Tüm medeniyet (Avrupalılara) atfedilirse, bu, antropolojistlerin ilkel kabilelerden duyduklarıyla aynı şey olur onlar kendi hikâyelerini sadece kendileri anlatabilir. Bu ilkel kabileler de kendileriyle başlayıp biten bir dünyada tüm bunların önemli olduğuna inanıyorlar... Bu tür iddialara (ilkel kabilelerin öne sürdüğü) gülüyoruz, ancak bu gülünç durum bizim de başımıza gelebilir. Taşra ahlakı tarihi yeniden yazabilir ve sadece tarihçilerin başarısını vurgulayabilir ama taşra ahlakı olarak kalır.

Ruth Benedict

Bize hem okulda hem dışarıda öğretilen şuydu: Batı diye adlandırılan bir oluşum var ve bu Batı diğer toplumların ve medeniyetlerin karşısında bağımsız bir toplum ve medeniyet olarak düşünülebilir (Örneğin Doğu'ya göre). Hatta pek çoğumuz bu Batı'nın (özerk bir) soyağacı olduğuna, bunun da Antik Yunan'dan Roma'ya, Roma'dan Hıristiyan Avrupa'ya, Hıristiyan Avrupa'dan Rönesans'a, Rönesans'tan Aydınlanma'ya, Aydınlanma'dan Siyasi Demokrasi ve Sanayi Devrimi'ne uzanan bir sıra izlediğine inanarak yetiştirildik. Demokrasiyle karşılaşan sanayi Amerika Birleşik Devletleri'ne kazanç sağlamış; yaşama, özgürlük ve mutluluk yolundaki hakları oluşturmuştur. Bu yanıltıcı olmuş, çünkü tarihi ahlakî bir başarı hikâyesine,

> her bir (Batılı) yarışçının özgürlük meşalesini bir sonrakine taşıdığı bir yarışa dönüştürmüştür. Böylece tarih erdemin ilerleyişi, iyilerin (Batı) kötüleri (Doğu) nasıl yendiği hakkında bir hikâye olup çıkmıştır.
>
> Eric Wolf

Pek çoğumuz doğal olarak Doğu ile Batı'yı her zaman ayrı ve farklı oluşumlar gibi düşünürüz. Aynı zamanda genellikle "özerk" ve "eski" Batı'nın modern dünyanın oluşturulmasına önderlik ettiğine inanırız; en azından çoğumuz okullarda, belki üniversitede bunları öğreniriz. Hepimiz eski Batı'nın 1492 dolaylarında (Kristof Kolomb'u düşünün) dünyanın zirvesinde, eşsiz bilimsel rasyonalitesi, kabul edilebilir aceleciliği ve demokratik/ilerici özellikleri sayesinde ortaya çıktığını düşünürüz. Böyle olunca da geleneksel bakış açısı, Avrupalıların bir yandan Doğu'yu ve Uzakdoğu'yu fethettiği, aynı anda tüm dünyanın bozulma ve acıdan kurtarılıp modernitenin parlak ışığına ulaştırıldığı kapitalizmin izlerine teslim olduğu yolundadır. Buna göre, dünya tarihinin ilerlemeci hikâyesini Batı'nın Yükselişi ve Zaferi'yle birleştirmek çoğumuz için doğaldır. Bu geleneksel görüş "Avrupamerkezci" olarak adlandırılabilir. Bunun temelinde Batı'nın hem geçmişte hem de şu anda ilerlemeci dünya tarihinin merkezini işgal etmeyi hak ettiği düşüncesi yatıyor. Peki gerçekten öyle mi?

Bu kitabın temel iddiası, Doğu ve Batı'nın küreselleşme sayesinde MS 500'den beri derinden ve ısrarla birbirine bağlı olduğu değil, bildik ama baştan çıkarıcı Avrupamerkezci görüşün farklı nedenlerden ötürü yanlış olduğudur. Daha da önemlisi, örnek vermek gerekirse, Martin Bernal Antik Yunan medeniyetinin aslında Antik Mısır'dan çıktığını kanıtlamaya çalışıyor.[1] Aynı şekilde, elinizdeki kitap (500 ilâ 1800 tarihleri arasında Batı'dan daha gelişmiş olan) Doğu'nun modern Batı medeniyetinin yükselişini mümkün kılan önemli bir rol oynadığını iddia ediyor. Bu nedenle özerk ve eski Batı düşüncesiyle Oryantalist Doğu düşüncesinin yerini değiştirmenin yollarını arıyorum. Doğu, Batı'nın yükselişini iki ana yöntemle sağlamıştır: yayılma/asimilasyon ve kendine mal etme. Önce, Doğulular küresel bir ekonomi ve iletişim ağı yarattılar ve MS 500 tarihinden sonra, Doğu'nun daha ileri "kaynak değerleri" (Doğu'ya ait düşünceler, kurumlar ve teknolojiler gibi) Oryantal küreselleşme dediğim şey sayesinde sonradan asimile olacakları Batı'ya yayıldı. İkinci olarak, 1492'den sonraki Batı emperyalizmi Batı'nın yükselmesi için Doğulu ekonomik kaynakların tümünü kendine mal etmesi yolunda Avrupalılara önayak oldu. Kısacası, Batı kendi gelişiminde Doğu'nun

1 Martin Bernal, *Black Athena*, I (Londra: Vintage, 1991).

yardımı olmaksızın özerk olarak öncü değildi, Doğu'nun katkıları olmaksızın bu yükseliş olası değildi. Bu kitabın görevi, öyleyse, Doğu'nun Oryantal Batı dediğim oluşumun yükselmesine yol açan sayısız katkısının izlerini sürmektir.

Bu kitap, Avrupamerkezcilik ve Avrupamerkezcilik karşıtlığı arasındaki tartışmayı da besliyor. Son yıllarda küçük bir öğretim görevlisi grubu Batı'nın yükselişiyle ilgili standart teorilerin –Marksizm/dünya düzeni teorisi, liberalizm ve Webercilik– tamamen Avrupamerkezci olduğunu iddia ediyor.[2] Bütün bu görüşler "eski" Batı'nın doğuştan gelen üstün erdemlerinin ya da varlıklarının bir sonucu olarak kendiliğinden gerçekleşmiştir. Bu görüşe göre Avrupa, içkinleştirmenin sağlam mantığı sayesinde özerk bir şekilde gelişmiştir. Bundan dolayı, böyle teoriler modern dünyanın Batı'nın doğuş ve yükseliş hikâyesi olarak anlatılabileceğini varsayıyor. Özellikle David Landes'in 1998 yılında yayımlanan ve John Roberts'ın *Batı'nın Zaferi*[3] adlı kitabını gündeme getiren çalışması *Ulusların Zenginlikleri ve Yoksullukları*'nın[4] ardından Avrupamerkezci görüş yeniden canlanmıştır. Landes'in kitabı özellikle son yıllarda ortaya çıkan Avrupamerkezci karşıtı görüşlere (hepsi de gayret ve zekâ ile ortaya konmuş ve okuması zevkli analizler olmasına karşın) yönelik hararetli ve ezici saldırılarda bulunmuştur. Belki de Landes'in en anlamlı hizmeti şu oldu; Marksizm/dünya sistemleri teorisi, Liberalizm ve Webercilik arasındaki eski teorik tartışmaları Avrupamerkezci ve Avrupamerkezci karşıtı görüşler arasındaki yeni tartışmalara yöneltmiştir. Bu, bana öyle geliyor ki, gerçek entelektüel eylemin olduğu noktadır. Eski tartışmalar, tüm bu yaklaşımları aynı Avrupamerkezcilik meselesinin (bir sonraki bölüme bakın) küçük bir çeşitlemesi gibi ortaya koyan tartışmadan uzak düşüncelerdir. Bu yüzden, elinizdeki kitap alternatif bir görüş ortaya koyarken, Avrupamerkezcilik görüşünün ortaya attığı her önemli iddiayla baş etmeye çalışıyor.

Yine de bu kitabın devreye soktuğu "Avrupamerkezcilik ile Avrupamerkezcilik karşıtı" çerçevesinin konuyu fazlasıyla basitleştirdiği ve tartışmadan uzak bir şekilde ele alındığı da söylenebilir. İki tutarlı ideoloji

2 A.g.y.; Samir Amin, *Eurocentrism*, (Londra: Zed Books, 1989); Janet L. Abu-Lughod, *Before European Hegemony* (Oxford: Oxford University Press, 1989); James M. Blaut, *The Colonizer's Model of the World* (Londra: Guilford Press, 1993); Bryan S. Turner, *Orientalism, Postmodernism and Globalism* (Londra: Routledge, 1993); Jack Goody, *The East in the West* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996); Andre Gunder Frank, *ReOrient* (Berkeley: University of California Press, 1998); Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence* (Princeton: Princeton University Press, 2000); Clive Ponting, *World History* (Londra: Chatto & Windus, 2000). Ayrıca Marshall G.S. Hodgson'ın daha önceki çalışmalarına bakınız, *The Venture of Islam,* 3 cilt (Chicago: Chicago University Press, 1974); Eric R. Wolf, *Europe and the People Without History* (Berkeley: University of California Press, 1982).

3 David S. Landes, *The Wealth and Poverty of Nations* (Londra: Little, Brown, 1998).

4 John M. Roberts, *The Triumph of the West* (Londra: BBC Books, 1985).

arasında bir tür Manici* çatışmanın olduğunu varsaymak "Avrupamerkezcilik" diye tutarlı bir paradigma olmadığı iddia edilebileceği için bir sorundur. Gerçekten de pek çok uzmanın Avrupamerkezci "muzaffer" Batı görüşünü savunmak için mücadele ettiğini düşünmenin yanlış olacağına inanıyorum. Bazıları (Landes ve Roberts gibi) kendilerini açıkça Avrupamerkezcilikle özdeşleştirdiği gibi, pek çoğu da bunu yapmıyor. Çoğunlukla belirli bir öğretinin arkasında ortaya çıksa da (Bkz: bir sonraki bölüm), Avrupamerkezciliğin Batı'nın yükselişiyle ilgili *tüm* temel görüşlere sirayet ettiğine kesinlikle inanıyorum. Bu nedenle, Avrupamerkezciliğin ortaya attığı pek çok iddiayı eleştirel olarak değerlendirerek kendi görüşümü geliştirmenin meşru olacağını sanıyorum.

Bu kitabın başlıca iddiası, Avrupamerkezciliğin en temel görüşlerinden birine karşı geliyor – Doğu dünyanın tarihsel gelişim hikâyesi içinde Batı'nın gücüne tahammül eden ya da bir kurban olduğu kadar pasif bir seyircidir, ve ilerlemeci dünya tarihinin dışında tutulabilir. Bu kitap Felipe Fernández-Armesto'nun olağanüstü çalışması *Millennium*'dan pek çok açıdan farklı olsa da, onun önemli düşüncelerini paylaşıyorum:

> Dünya tarihinin amaçları için, sınırlar bazen kentlerden daha fazla dikkat gerektirir. Bu kitabın görevlerinden bir kısmı periferik olarak safdışı bırakılan yerleri, alt tabaka olarak kenarda bırakılan kişileri ve dipnotları izleyen bireyleri içine alan gözden kaçmış noktaları düzeltmektir.[5]

Veya daha dar bir bağlamda, W.E.B. Du Bois'nın *Dünya Tarihinde Afrika* adlı kitabının önsözünde açıkladığı gibi:

> Afrika'yı dünya tarihi dışında bırakarak zenci köleliğini rasyonalize etme çabası var, bu yüzden bugün neredeyse tüm dünya, tarihin zenci halklardan söz etmeden doğru bir şekilde yazılabileceğini sanıyor... Bu nedenle bu kitapta Afrika'nın insanlık tarihinde bugün ve geçmişte ne kadar kritik bir rol oynadığını okurlara hatırlatmaya çalışıyorum.[6]

Bu kitaptaki en temel iddiam da Doğu'nun Avrupamerkezci reddinin ve ilerlemeci dünya tarihi içinde Doğu'nun ihmal edilmesinin bütünüyle uygunsuz olduğunu

* Manicilik: MS 3-5. yüzyılda yaşamış, evrendeki bütün varlıkların yapısında iyilik ve kötülük karşıtlığının olduğuna inanan bir mezhep. (ç.n.)

5 Felipe Fernández-Armesto, *Millenium* (Londra: Black Swan, 1996), s. 8.

6 W.E.B. Du Bois, *Africa and the World* (New York: International Publishers, 1975 [1946]), s. vii.

ortaya koymaktır. Bu, sadece Batı'nın yükselişine ait çarpıtılmış görüşler edindiğimizden değil, aynı zamanda Doğu hakkında Batıcıl dünya tarihinin pasif bir nesnesi ya da taşralı takipçisi olmasının dışında bazı şeyler öğrendiğimiz içindir.

Doğu'nun bu şekilde kenarda bırakılması çok anlamlı bir suskunluk oluşturuyor, çünkü üç temel noktayı gizliyor. İlki, Doğu yaklaşık 500 yılından bu yana kendi ekonomik gelişimine etkin bir şekilde öncülük ediyor. İkincisi, Doğu 500 yılından sonra etkin bir şekilde küresel bir ekonomi oluşturuyor. Üçüncüsü, ve hepsinden önemlisi, Doğu gelişmiş "kaynakları" (teknoloji, kurumlar ve düşünceler gibi) Avrupa'ya götürüp öncülük ederek, Batı'nın yükselişine etkin bir şekilde katkıda bulunuyor. Buna göre, hem Doğu'daki ekonomik dinamizmin tarihini hem Doğu'nun Batı'nın yükselişindeki hayatî rolünü yeniden canlandırmamız gerekiyor. Yine de, daha sonra da göreceğimiz gibi, bu, Batı'nın Doğu'ya ait kaynakların pasif bir alıcısı konumunda olduğu anlamına gelmiyor. Avrupalılar kendi kaderlerini belirlemede (özellikle Avrupa'nın ekonomik ve politik gelişimine az da olsa şekil veren kolektif kimliğin değiştirilmesinde) etkin bir rol oynamışlardır. Özetle bu birbiriyle alakasız iki iddia –bir yanda Doğu temsili ve Doğu'ya ait gelişmiş kaynakların Oryantal küreselleşme kanalıyla asimile olması, öte yanda Avrupa temsili/kimliğiyle kuşatılması ve Doğulu kaynakların kendilerine mal edilmesi– Oryantal Batı'nın kayıp doğuş hikâyesinin keşfini belirlemiştir.

Bu bağlamda Doğu'nun işe yaramaz oluşu ve Avrupa'nın üstünlüğü hakkındaki genel algımızın Mercator'un dünya haritasıyla kuvvetlendirildiği ya da "onaylandığı" dikkate değer bir noktadır. Bu harita dünya atlaslarından okul duvarlarına, havayolu bilet acentelerinden toplantı odalarına kadar her yerde bulunabilir. Güney yarımkürenin gerçek kıta büyüklüğü kuzey yarımkürenin iki katıdır. Mercator'un haritasında Kuzey'in kıta büyüklüğü haritanın üçte ikisini, Güney'in kara büyüklüğü ise üçte birlik bir bölümü kaplıyor. Böylece İskandinavya Hindistan'ın üçte biri boyuttayken, haritada ikisi de eşit yer kaplıyorlar. Mercator'un haritasında Grönland Çin'den neredeyse iki kat büyük görünüyor, ki aslında Çin Grönland'ın dört katı büyüklüktedir. Arno Peters 1974 yılında Avrupa'ya uygulanan bu ırkçı öncelikleri düzeltmek amacıyla Peters projeksiyonunu (ya da Peters-Gall projeksiyonu) geliştirdi; buna göre ülkeleri dünya üzerindeki gerçek büyüklüklerine göre göstermenin yollarını arıyordu. Böylece Güney daha büyük alana sahip olurken Avrupa belirli bir ölçüde küçülüyordu. Şu anda mükemmel bir dünya haritası olmasa da, Peters'ın projeksiyonunda Mercator'da görülen Avrupamerkezci çarpıtmalar bulunmuyor.

Peter'ın projeksiyonu ilk kez ortaya çıktığında politik bir fırtınanın kopması hiç de şaşırtıcı olmadı, Marshall Hodgson'ın belirttiği gibi "Batılıların kendilerini pohpohlayan bir projeksiyona (Mercator'unkine) takılmaları çok anlaşılır bir şeydir".[7]

Elinizdeki kitap Peters'ın dünya coğrafyasını algılayışımızı düzeltmeye çalışması gibi, Batı karşısında Doğu'nun önemini ortaya çıkararak dünya tarihi hakkındaki algımızı düzeltmeyi amaçlamaktadır. Bu bölümün başında söz konusu projeksiyonun bir türevinden (Hobo-Dyer) söz etmiş, ancak Batı'nın gelişimindeki öncü rolünü ortaya koyarak Çin'i merkeze yerleştirmek için yeniden şekillendirmiştim. Şimdi Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'nın Uzak Kuzeydoğu ve Uzak Kuzeybatı'nın küçültülmüş sınırlarını ele geçirmiş olması da aynı derecede önemlidir. Afrika ise Uzak Batı'yı elinde tutarken, büyütülmüş boyutları ile Avrupamerkezci model içindeki daraltılmış sınırlarını düzeltmiş oluyor.

Bu bölüm iki kısımdan oluşuyor. İlki 18. ve 19. yüzyıl boyunca ortaya çıkan Avrupamerkezci anlayışın oluşumunun izinden giderek başlıyor. Ardından özellikle Karl Marx ve Max Weber'in yapıtlarında görülen Batı'nın yükselişi hakkındaki temel açıklamaların nasıl olduğunu gösteriyor. İkinci bölüm temel görüşlere hâkim Avrupamerkezciliğine karşı bir çare olarak benim iki uçlu savımı ayrıntılarıyla açıklıyor.

Batı'nın yükselişiyle ilgili temel görüşlerin Avrupamerkezci/Oryantalist yapılanması

Avrupa kimliğinin oluşumu ve Avrupamerkezcilik/ Oryantalizm'in yaratılması

1978 yılında Edward Said mükemmel bir şekilde "Oryantalizm" deyimini buldu, doğruyu söylemek gerekirse aralarında Victor Kiernan, Marshall Hodgson ve Bryan Turner gibi pek çok uzman da bu tür bir söz etrafında dolanıyordu zaten.[8] Oryantalizm ya da Avrupamerkezcilik (bu kitapta bu iki kavramı birbirinin yerine kullanıyorum) Batı'nın Doğu üzerinde üstün olduğunu iddia eden bir dünya görüşüdür. Özellikle Oryantalizm, az çok hayal

7 Marshall G.S. Hodgson, *Rethinking World History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), s. 33.

8 Edward W. Said, *Orientalism* (Londra: Penguin, 1991 [1978]); Victor G. Kiernan, *The Lords of Mankind* (New York: Columbia University Press, 1986 [1969]); Hodgson, *Venture*, I; Bryan S. Turner, *Marx and the End of Orientalism* (Londra: Allen & Unwin, 1978).

ürünü 'Öteki'ne -geri kalmış ve ikinci sınıf Doğu- karşı olarak tanımlanan üstün Batı 'Ben' hakkında değişmez bir fikir oluşturuyor. 10. Bölüm'de ayrıntılı bir biçimde açıklandığı gibi, bu kutuplaşmış ve köklü yapı onsekizinci ve 19. yüzyıl boyunca Avrupalı zihinlerde tamamen belirginleşmişti. Öyleyse Batı'nın Kendi Ben'ini Doğulu Öteki'ne üstün görmeye başlamasına neden olan özel kategoriler neydi?

1700 ilâ 1850 yılları arasında Avrupalı zihinler dünyayı iki karşı kampa ayırıyor ya da buna zorlanıyorlardı: Batı ve Doğu (ya da Batı ve Geri kalanlar). Bu yeni kavrama göre Batı, Doğu'dan üstün görülüyordu. İkinci sınıf Doğu'nun sahip olduğu sanılan değerleri, rasyonel (akılcı) Batı'nın değerlerine karşı bir tez olarak kabul ediliyordu. Özellikle Batı, eşsiz erdemlerle kutsanmış olarak hayal ediliyordu: akılcıydı, çalışkandı, üretken, fedakâr, tutumlu, liberal demokratik, dürüst, otoriter ve olgun, gelişmiş, becerikli, hareketli, bağımsız, gelişime açık ve dinamikti. Doğu'ysa Batı'nın karşısındaki Öteki'ydi: akılcı olmayan ve keyfi, tembel, üretmeyen, tahammüllü, cazip olduğu kadar egzotik ve karmaşık, despot, bozulmuş, çocuksu ve olgunlaşmamış, geri kalmış, pasif, bağımlı, durağan ve değişmeyen. Başka bir şekilde söylemek gerekirse, Batı bir dizi gelişmeci özelliklerle tanımlanırken, Doğu yokluklarla tanımlanıyordu.

Bu yeniden tanımlama sürecinin Batı'nın her zaman (bu sürenin Antik Yunan'a kadar gittiği anlaşılıyordu) üstün olduğunu taahhüt etmesi de özellikle önemlidir.

Tablo 1.1 *Batı'nın Doğu'ya karşı Oryantalist ve ataerkil yapılanması*

Dinamik Batı	Değişmeyen Doğu
Yenilikçi, becerikli, hareketli	Taklitçi, cahil, pasif
Akılcı	Akılcı olmayan
Bilimsel	Batıl, geleneklere bağlı
Disiplinli, düzenli, özdisiplinli,	Tembel, dengesiz, doğal,
mantıklı, duyarlı	mantıksız, duygusal
Akıl-odaklı	Beden odaklı, egzotik ve alımlı
Otoriter, bağımsız, işlevsel	Çocuksu, bağımlı, işlevsiz
Özgür, demokratik, anlayışlı, dürüst	Esir, despot, anlayışsız, ahlaksız
Medeni	Barbar
Ahlakî ve ekonomik olarak ilerlemeci	Ahlakî olarak geri, ekonomik olarak durağan

Batı, güya gelişmeci, liberal ve demokratik değerleri ve zenginleşen hayatıyla ekonomik gelişimi ve kapitalist modernitenin sıcaklığına ve kör edici ışığına doğru kaçınılmaz bir hamleyi mümkün kılan akılcı bireyi ortaya çıkaran akılcı kurumları kullanıyordu. Doğu ise, tam tersine, her zaman ikinci sınıf olarak damgalanıyordu. Sözde despotik değerlere ve akıldışı kurumlara dayanıyordu; bu, karanlığın ortasında, zalim bir kollektivizmin akılcı bireyi daha doğduğu anda yok ediyor ve böylece ekonomik durgunluğu ve köleliği değişmez kader haline getiriyor olması demekti. Bu düşünce, Oryantal despotizm teorisinin ve "dinamik Batı" "değişmeyen Doğu"ya karşı görüşünü ortaya koyan Doğu'nun Peter Pan teorisinin temelini biçimlendirmiştir (Bkz: Tablo 1.1).

Bu iki karşıtlığın, kadın ve erkek kimliğini ataerkil bir şekilde oluşturan kategorilerle hemen hemen aynı olduğunu görmezden gelmek çok zor. Buna göre Modern Batı erkek, Doğu'ysa kadın olarak yapılanmıştır. Bu bir tesadüf değil, çünkü 1700 sonrası dönemde Doğu kadınsıyken –zayıf ve çaresiz–, Batı kimliği ataerkil ve güçlü olarak yapılanmıştı. Bu da Asya'nın onu esaretinden kurtarması için (bağımsızlık yasası, sonradan "beyaz adamın yükü"* olarak adlandırılacaktı) "öylece yatmış, Bonapart'ı bekleyen" Oryantalist görüntüsüne neden olmuştu. Ve bu teori hayatî bir öneme sahiptir; çünkü Doğu'yu egzotik, çekici ve tüm bunların ötesinde pasif olarak damgalamak (yani, kendi kendine gelişme inisiyatifine sahip değildi) Batı'nın Doğu'yu etkisi altına alması ve kontrol etmesi için dâhice bir meşrulaştırma zemini yaratmıştı.

Ancak bu, emperyalizm ve Doğu'nun boyun eğmesi için sadece meşrulaştırıcı bir düşünce değildi. Doğu'nun Batı'nın pasif bir karşıtı olarak tanımlanması ya da düşünülmesi, ilerlemeci gelişmeye *yalnızca* Batı'nın özgürce önderlik edebileceği iddiasını ortaya koymak için küçük bir adımdı. Gerçekten de, Avrupa'daki düşünsel devrimin sonucunda dünya tarihinin "hareketli" Avrupalı öznesi ile "pasif" Doğulu nesnesi oluşmuştu. Dahası, Doğu'nun gerileyen bir pasif döngü içinde yönetildiği düşünülürken, Avrupa tarihi ilerlemeci bir çizgi içinde kaleme alınıyordu. Özellikle Avrupa merkezci söylem içinde bu bölünme bir tür "düşünsel ırk ayrımı rejimi"nin altını çiziyordu, çünkü üstün Batı daima ve geçmişe yönelik bir şekilde geri kalmış Doğu'dan uzaklaştırılmıştı. Ya da Rudyard Kipling'in muhteşem sözündeki gibi, "Ah, Doğu doğudur, Batı da batı, bu ikisi asla bir araya gelemez." Bu çok etkili olmuştu belli ki, çünkü Batı'nın asırlar boyunca Doğu'dan

* Ruyard Kipling'in bir şiiri. Beyaz ırkın diğerlerinden üstün ve gelişmiş olduğunu, bu nedenle ötekileri aydınlatması gerektiğini, bunun da beyaz adamın üzerinde bir yük olduğunu anlatmaktadır. (ç.n.)

aldığı olumlu etkileri bile tanımasını engellemiş, Batı'nın Antik Yunan'dan bu yana Doğu'nun hiçbir yardımı olmaksızın gelişmesini sürdürdüğünü öne sürmüştür. Bu noktadan itibaren dünya tarihinin yalnızca muzaffer ve öncü Batı'nın hikâyesi olarak anlatılabileceği yolunda bir adım atılmıştır. Böylece, eski Batı miti doğmuştur: Avrupalılar kendi üstün yaratıcılıkları, akılcılıklan ve sosyal-demokrat yapıları sayesinde Doğu'nun yardımını almaksızın kendi kişisel gelişimlerini yönlendirmişler ve böylece modern kapitalizme doğru yaptıkları başarılı hamle kaçınılmaz olmuştur.

Şüphe yok ki sosyal bilimler, tam anlamıyla 19. yüzyılda, Batı kimliğinin yeniden yapılandırılma döneminin doruk noktasına ulaştığı sırada ortaya çıkmıştır. Bu nedenle o zamandan beri Avrupalılar dünyayı düşünsel olarak iki tezat bölüme ayırıyorlar. 19. yüzyıldan günümüze kadar gelen Ortodoks Batılı sosyal bilimciler, Oryantalist ve köktenci Batı/Doğu bölünmesini eleştirmek yerine sadece bu kutuplaşmış ayrılığı açıkça doğru olarak kabul etmekle kalmamış, aynı zamanda bunları Batı'nın ve kapitalist modernitenin doğuşu üzerine kurduklan teorilerinde yazmışlardır. Bu nasıl meydana gelmiştir?

Eric Wolf'un alıntısında (bu bölümün başında yer alıyor) belirtildiği gibi,[9] temel teorilerde tüm insanlık tarihinin kaçınılmaz bir şekilde kapitalist modernitenin Batılı sonuna ulaşan gelişmemiş, -zaman zaman açık bir şekilde- kazanmaya odaklı bir doğa düzeni sezebiliriz. Bu nedenle geleneksel dünya tarihi her şeyin Antik Yunan ile birlikte başladığı, yoksul Ortaçağ'da Avrupa'da yaşanan tanm devrimi ve ardından da yeni binyıla girerken İtalya'nın başı çektiği ticaretin ortaya çıkışıyla ilerlediğini ortaya koyar. Bu hikâye Avrupa'nın Rönesans'la birlikte saf Yunan düşüncesini yeniden keşfetmesiyle zengin Ortaçağ'da devam eder. Rönesans, bilimsel devrim, Aydınlanma ve demokrasinin doğuşuyla birlikte Avrupa'yı sanayileşme ve kapitalist modernite götürmüştür.

Modern dünyanın doğuşuyla ilgili herhangi bir kitabı alın. Batı genellikle *asıl medeniyet* olarak gösterilir ve *Promethean** gibi (iki önemli kitabın adını yorumlamak için)[10] kutsal kabul edilir. Bu arada Doğulu toplumlar zaman zaman tartışmış olsalar da, asıl hikâyenin dışında kalmışlardır. Ancak eğer Doğu bunu konuşuyorsa, bu farklı şekillerde konuşuluyordur. Buna göre, bir tanesi sadece Batılı bölümlere odaklanabilir ve asıl hikâyeyi elde edebilirdi. Bu nedenle Doğulu toplumlar temelde küçük ya da önemsiz bir dipnot olarak belirmiştir. Bu küçük

9 Wolf, *Europe*, s. 5.

* Yunan mitolojisinde Tanrılardan ateşi çalan Prometheus gibi özgürlükçü. (ç.n.)

10 Joseph R. Strayer ve Hans W.Gatzke, *The Mainstream of Civilization* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1979); David S. Landes, *The Unbound Prometheus* (Cambridge: Cambridge University Press, 1969).

şeyler, Doğu hakkında çok az şeyden bahsettiği için değil, onun ilerlemesini engelleyen mevcut koşulları belirlediği için çok önemlidir. Böylece Batı'nın üstünlüğü bir kez daha onaylanmış ve "Batı'nın zaferi"nin bir oldubittiye getirildiği ortaya konmuştur.

Burada iki noktayı gözden kaçırmamak gerekir. İlki, Batı'nın başından beri üstün olduğuna dayanan bir hikâye. İkincisi, Batı'nın yükseliş ve zaferini Doğu ya da "Batı olmayan" hakkında herhangi bir tartışmaya girmeden anlatabilecek bir hikâye. Avrupa bir yandan özerk ya da kendi kendini oluşturan bir yapı olarak görülürken, öte yandan kendi başına ilerleyen, rasyonel/demokratik kabul ediliyor. Bu, benim Avrupamerkezci her yerde var olma mantığı diye kastettiğim şey. Her iki görüş de "Meryem Ana'nın doğumu" gibi algılanan muzaffer Avrupamerkezci "Avrupa mucizesi"ni destekliyor. Buna göre kapitalizmin (ve küreselleşmenin) kökenlerine ait hikâye Batı'nın yükselişiyle bir tutuluyor; modern kapitalizm ve medeniyetin doğuşu Batı'ya ait bir hikâye olarak kabul ediliyor. Öyle görülüyor ki dünya tarihi hakkındaki algımızı "kırsal" olarak tanımladığında Ruth Benedict'in aklında olan da buydu.[11] Ya da *Du Bois*'nın söylediği gibi:

> Modern insan çok uzun zamandır Avrupa tarihinin, önemsiz ayrıntılar dışında, medeniyet tarihini içine aldığı ve beyazların (Avrupalılar) ilerlemesinin mümkün olan en yüksek insanlık kültürüne ulaşacak tek doğal ve normal yol olduğu inancındadır.[12]

Yine de Oryantalizmin kategorilerinin nasıl Batı'nın yükselişine ait temel görüşlerden oluştuğu araştırılmayı bekliyor. Çünkü diğer Avrupamerkezci görüş karşıtı yazarlar önemli modern uzmanlara[13] zarar vermişlerdir, ben burada Marx ve Weber'in Oryantalist temelleri hakkındaki klasik teorileri üzerine odaklanacağım. Bu odaklanma meşrudur, çünkü daha sonraki pek çok teori şu ya da bu şekilde Marx ve özellikle de Weber'den alınmıştır.

Marksizmin Oryantalist temelleri

Karl Marx kapitalizmi en keskin biçimde eleştiren biri olduğundan Marksizmin Oryantalist kalıplara *uymadığı* düşünülebilir. Ancak gerçek şu ki, Marx ilerlemeci dünya tarihinin aktif öznesi olarak Batı'ya ayrıcalık tanımış,

11 Ruth Benedict, *Race: Science and Politics* (New York: Modern Age Books, 1940), s. 25-26.
12 Du Bois, *Africa*, s. 148.
13 Özellikle bkz. James M. Blaut, *Eight Eurocentric Historians* (Londra: Guilford Press, 2000).

Doğu'ya ise onun pasif bir nesnesi olarak çamur atmıştır. Ve bu süreç içinde Marx'ın teorisi Avrupamerkezci dünya tarihinin önemli bulgularını ortaya koymuştur. Acaba nasıl?

Karl Marx, teorisinde Batı'nın eşsiz olduğunu ve Doğu'da bulunmayan bir gelişmeci tarihi kullandığını iddia etmiştir. Gerçekten de Marx, Doğu'nun hiçbir (ilerlemeci) tarihi *olmadığı* konusunda oldukça nettir. Bu, pek çok risale ve gazete makalesinde tekrar tekrar kaleme alınmıştır. Örneğin, Çin "zamanın dişleri arasında öğütülmüş, çürümüş bir yarı medeniyet"tir.[14] Sonuç olarak, Çin'in gelişme yolundaki tek kurtuluşu, Afyon Savaşları* ve Çin'i kapitalist dünya ticaretinin canlandırıcı etkilerine açacak İngiliz kapitalistlerin istilasıydı.[15] Hindistan da aynı fırça darbelerine maruz kalmıştı.[16] Bu formül Batı burjuvazisinin anlatıldığı *Komünist Manifesto*'da geliştirilmiştir:

> Batı burjuvazisi en barbar ulusları bile medeniyete çeker... Tüm ulusları (Batılı) burjuva üretim biçimine uymaları, medeniyet dedikleri şeyle tanışmaları, kendileri gibi (Batılı) olmaları için zorlar. O (Batı burjuvazisi), tek kelimeyle kendi görüntüsünden bir dünya yaratır.[17]

Marx'ın Doğu'yu gözardı etmesi sayısız gazete makalesi (1848-1862 yıllannda 74'ten az değildi) ve çeşitli risaleleriyle sınırlı değildi. Asıl önemlisi, onun tarihi materyalist yaklaşım teorisine ait şemada yer almış olmasıydı. Onun "Asya tipi üretim" kavramı bu noktada büyük önem taşıyor, çünkü "özel mülkiyet" ve dolayısıyla "sınıf çatışması" –tarihsel ilerlemenin gelişimsel hareketi– yoktu. *Kapital*'de açıklandığı gibi, Asya'da "üreticilerin kendisi tepelerinde toprak sahibi gibi duran bir devlete doğrudan bağımlıydılar... (Buna göre) topraklar üzerinde özel mülkiyet hakkı yoktu."[18] Asya'daki toplumların *değişmezliğinin* sırrını

14 Shlomo Avineri, *Karl Marx on Colonialism and Modernization* (New York: Anchor, 1969), s. 184, 343; aynca bkz. Brendan O'Leary, *The Asiatic Mode of Production* (Oxford: Blackwell, 1989), s. 69.

* Çin'e afyon sokulmasının yasaklanması üzerine İngiliz tüccarlanyla Çin hükümeti arasındaki çatışmayı izleyen ve 1840-1842 tarihleri arasındaki savaşlar. Nankin Anlaşması'yla sonuçlanan savaş Çin'e çok ağır hükümler getirdi. Anlaşmaya göre Hong Kong İngiltere'ye bırakıldı, Şanghay ve diğer limanlarda geniş imtiyazlar tanındı. (ç.n.)

15 Avineri'de Karl Marx, 'Chinese Affairs' (1862), *Marx,* s. 442-444.

16 Avinari'de Karl Marx, 'The Future Results of British Rule' (1853), *Marx*, s. 132-133; Karl Marx, *Surveys from Exile* (Londra: Pelican, 1973), s. 320.

17 Karl Marx ve Friedrich Engels, *The Communist Manifesto* (Harmondsworth: Penguin, 1985), s. 84.

18 Karl Marx, *Capital*, III (Londra: Lawrence and Wishart, 1959), s. 791, 333-334; Marx, *Capital,* I (Londra: Lawrence and Wishart, 1954), s. 140, 316, 337-339.

ortaya çıkaran bir ekonomi içinde yeniden yatırım yapmak için artıdeğer ortadan kaldırılmıştı.[19] Kısacası, özel mülkiyet ve sınıf çatışması ortaya çıkmamıştı, çünkü üretim güçleri baskıcı devletin elindeydi. Böylece kiralar üreticiden "zorla toplanan vergi" şeklinde ve –sıklıkla eziyet olsun diye– baskıcı devlet tarafından alındığı için bu durgunluk kitlesel toprak sahipliği sistemi içinde ele alınıyordu.[20]

Bu senaryo temelde Avrupa'daki durumun tam tersiydi. Avrupa'da devlet toplumun üzerinde değildi, ancak onunla bütünleşmiş baskın ekonomik sınıf ile işbirliği içindeydi. Kapitalistlerin kendi ekonomileri içinde yeniden yatırım yapmaları için bir artıdeğer (ya da kâr) elde edebildikleri bir varoluş alanı yaratmaya izin veren devlet, uyguladığı yüksek vergilerin arasına bir artıdeğer sıkıştırmaktan âcizdi. Buna göre, ekonomik ilerleme Batı'nın eşsiz koruması olarak anlaşılıyordu. Marx'ın teorik Doğu ve Batı anlayışı, Oryantal despotizm teorisiydi (bunun en ünlü ikinci savunucusu da Karl Wittfogel ve onun Neo-Marksist kitabıdır).[21] Marx'ın Asya tipi üretim anlayışı, baskıcı devletin boğucu güçleri ile kırsal üretimin sıkıcı rolü arasında gidip geliyordu. Ancak hangi faktör önemli olursa olsun, onun Doğu'nun kendi kendine gelişmek ve ilerlemek adına hiç umudunun olmadığı, sadece İngiliz kapitalist emperyalistler tarafından kurtarılabileceği yolundaki inancını zedelemez.

Marx'ın tarih teorisinin Oryantalist ya da Avrupamerkezci teleolojik hikâyesini yeniden üretmesi de önemlidir. Marx *Alman İdeolojisi* adlı kitabında kapitalist modernitenin köklerini Antik Yunan'a –medeniyetin kaynağı– dek izliyor (*Grundrisse*'de Eski Mısır'ı kesinlikle görmezden geliyor).[22] Daha sonra, komünizme varmadan, önce Avrupa feodalizmine ve Avrupa kapitalizmine, ardından da sosyalizme ulaşan Avrupamerkezci ilerleme hikâyesini aktarıyor.[23] Böylece Batılı insan "ilkel eyalet sistemi" içinde özgür olarak doğmuş, dört tarihi dönemden geçmiş ve devrimci sınıf çatışmasıyla Asyalılar kadar özgür kılmıştır kendisini. Marx'a göre Batı proletaryası, en az Batı burjuvazisinin küresel kapitalizmin "Seçilmiş Halkları" olması kadar insanlığın "Seçilmiş Halkları"ydı. Marx'ın dönüştürdüğü Hegelci yaklaşım, (Batılı) türlerin tarihsel bir dönemden geçen sınıf çatışmasıyla özgürlüğe daha fazla yaklaştığı ilerlemeci/doğrusal bir hikâyenin doğmasına yardım ediyor.

Despotik siyasi rejimlerin büyümeyi engelleyen "çarkları"nın ve gerileyen üretim sistemlerinin yerinde saymaktan başka bir işe yaramadığı Doğu'da, bu tür

19 Marx, *Capital*, I, s. 338, vurgular bana ait.
20 Karl Marx, *Capital*, III, s. 726.
21 Karl Wittfogel, *Oriental Despotism* (New Haven: Yale University Press, 1963).
22 Karl Marx, *Grundrisse* (New York: Vintage, 1973), s. 110.
23 Karl Marx, *The German Ideology* (Londra: Lawrance and Wishart, 1965).

bir ilerlemeci doğrusallık söz konusu değildi. Tüm bu yaklaşımın altını çizmek Doğu gerçeğini reddetmek demektir. Marx'ın tartıştığı proleter "kendi içinde sınıf" (atalet ve pasifliği temsil ediyor) ile "kendi için sınıf" (dinamik bir özgürlük isteği) arasındaki farkı yorumlayınca sanki Marx Doğu'yu "kendi için" olamayan "kendi içinde bir varlık" olarak görmüştür. Tam tersine, Batı başından beri "kendi için bir varlık"tı. Dahası, Marx'ın yapıtındaki Hegel etkisinin bu "ilerlemeci Batı/durağan Doğu" ikilisini üretmiş olması tesadüf değildir, çünkü Hegel'e göre Batı'nın üstün ruhu gelişen özgürlük, Doğu'nun geri kalmış ruhu ise durağan ve değişmez despotizm demekti.[24] Kısacası, Marx'a göre Batı, tarihsel gelişimin muzaffer taşıyıcısı, Doğu ise onun pasif alıcısı olmuştu.

Karl Marx'ın bu yaklaşımına "Kırmızıya boyanmış Oryantalizm" adını vermek yerinde olacaktır.[25] Yine de bunların hiçbiri Marksizmin öldüğünü söyleyemez, şüphesiz faydalı ve anlayışlı olarak kaldığı için. Ancak Oryantalist bir söylem içinde kaldığı söylenebilir.

Weberciliğin Oryantalist temelleri

Oryantalist yaklaşım hiçbir yerde Alman sosyolog Max Weber'in yapıtlarında olduğundan daha açık bir şekilde yer almaz. Weber'in yaklaşımı en sert Oryantalist sorular üzerine kurulmuştur: Batı'nın modern kapitalizme ulaşmasını kaçınılmaz hale getiren neydi? Doğu neden ekonomik olarak geri kalmışlığa mahkûmdu? Weber'deki Oryantalist ima hem baştaki sorularda hem de bunlara yanıt vermek için oluşturduğu analitik metodolojide vardı. Weber'in görüşüne göre modern kapitalizmin özünde sadece Batı'da bulunan değerler, eşsiz ve belirgin ölçüde "rasyonellik" ve "öngörü" vardı. Randall Collins'in de belirttiği gibi,

> Weber'in iddialarının dayandığı mantık öncelikle bu karakter özelliklerini tanımlamak için; ardından *Batı'da yakın tarihlere kadar dünya tarihindeki tüm toplumlarda fiilen var olan engelleri* göstermek için; son olarak da karşılaştırmalı analiz yöntemiyle, kendi (eşsiz) ortaya çıkışlarına neden olan toplumsal koşulları göstermek içindir.[26]

Bu, Weber'in sözde Batı'ya has bir dizi ilerlemeci özellik seçtiğini gösteren eski Oryantalist mantıktır. Ve eş zamanlı olarak bu özelliklerin, gelişme yolundaki

24 Georg W.F. Hegel, *The Philosophy of History* (New York: Dover Publications, 1956).

25 Teshale Tibebu, 'On the Question of Feudalism, Absolutism, and the Bourgeois Revolution', *Review* 13 (1) (1990), s. 83-85.

26 Randall Collins, *Weberian Sociological Theory* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), s. 23, vurgu bana ait.

başarısızlığını kesinleştiren bir dizi hayali engelin bulunduğu Doğu'da olmadığı konusunda ısrar etmiştir. Bu da onun Batı'nın yükselişini mümkün kılan temel görüşleri nesnel bir şekilde seçmediğini gösterir. Doğu'nun başarısızlığını kaçınılmaz kıldığı sanılan bir dizi hayali engeli yüklendiğinden daha az yüklenmemiştir bu görüşleri (bu kitap boyunca göstereceğim bir iddia bu). Analitik modelinin Oryantalist özelliği, onun Doğu ve Batı tablosunda en açık haliyle ortaya konmuştur. (Bkz: Tablo 1.2.)

Burada Tablo 1.1 ile Tablo 1.2 arasındaki karşılaştırma önemlidir. Bu karşılaştırma, Weber'in Avrupamerkezci kategorileri kendi merkezi toplumsal bilimsel kavramlarına mükemmel bir şekilde taşıdığını kanıtlamaktadır. Böylelikle Batı hem liberal hem de büyümeye açık muhteşem bir grup rasyonel yasayla kutsanmıştı. Büyümeye açık etkenler Batı'daki varlıklan ve Doğu'daki yokluklan için dikkat çekiciydiler.[27] İşte Doğu'nun Peter Pan teorisinden daha fazla yankı uyandıran irrasyonel ve rasyonel yasalara göre Doğu ve Batı ayrımı.

Tablo 1.2 *Max Weber'in "Doğu" ve "Batı"ya Oryantalist bakışı:*

Batı (Modernite)	Doğu (Gelenek)
Rasyonel (kamu) yasalar	*Kişiye göre* (özel) yasalar
Çift girişli saymanlık	Akılcı saymanlık olmaması
Özgür ve bağımsız şehirler	Siyasi/idari kamplar
Bağımsız şehir burjuvazisi	Devlet kontrolünde tüccarlar
Rasyonel-yasal (ve demokratik) devlet	Otoriter (Doğu despotizmi) devlet
Rasyonel bilim	Mistisizm
Protestan ahlak ve akılcı bireyin doğuşu	Baskıcı dinler ve ortak bilincin üstünlüğü
Batı'nın temel kamusal yapılanması	Doğu'nun temel kamusal yapılanması
Bütün gruplar ve kurumlar arasında sosyal gücün dengesiyle bölünmüş medeniyet (örn. çoklu devlet sistemi ya da çoklu yönetici sistemi)	Gruplar ya da kurumlar arasındaki toplumsal güç dengesi yokluğuyla birleşmiş medeniyet (örn. tekli devlet sistemi ya da imparatorluk)
Kamusal ve özel alanlann ayrılması (rasyonel kurumlar)	Kamusal ve özel alanlann kaynaşması (irrasyonel kurumlar)

27 Özellikle bkz. Weber, *The Religion of China* (New York: The Free Press, 1951); *The Religion of India* (New York: Don Martindale, 1958); *General Economic History* (Londra: Transaction Books, 1981); *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (New York: Charles Scribner's Sons, 1958).

Büyük "rasyonalite" bölünmesi

Özellikle, son iki kategorinin tablonun en altında yer alması da dikkate değerdir. Birincisi, iki medeniyet arasındaki farklılıklar Weber'in Batılı kapitalist modernitenin kamusal ve özel mülkiyetin temel olarak ayrımıyla belirlendiği yolundaki iddiasında özetlenmiştir. Geleneksel toplumlarda (Doğu'da olduğu gibi) böyle bir ayrım yoktur. Ve böyle ayrımlar olduğunda sadece resmi rasyonalite –modernitenin *ana teması*– bunu başarabilir. Bu her yere sirayet eder – politik, askeri, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlara.

Doğu ve Batı'yı birbirinden ayıran ikinci farklı özellik, Batı'nın "toplumsal güç dengesi"ne sahip olması, Doğu'nunsa sahip olmamasıdır. İşareti Weber'den alan yeni Weberci analizler "çoklu güce sahip medeniyetleri" ya da Avrupalı çoklu sistemi Doğu'nun tekli devlet sistemi veya "baskıcı imparatorluklar"ından ayırırlar.[28] Bunlar da, bazı Marksist dünya sistemleri teorisyenleri ve çok sayıda Marksizm karşıtları gibi,[29] Avrupa'nın yükselişinde hayatî rol oynayan ülkeler arasındaki savaş durumunun Doğu'daki tekli sistem imparatorluklarda görülmediğinin altını çizerler. İşte burada Oryantal despotizm teorisi kilit bir nokta oluşturuyor. Sadece Batı, toplumsal güçler ve kurumlar arasındaki birinin diğerine üstün gelemediği istikrarsız dengeden hoşnuttu.[30] Avrupalı laik yöneticiler despotik bir model üzerinde baskın olamadılar. Sivil halka, özellikle asillere ve ardından burjuvaziye "güç ve özgürlük" sağladılar. 1500 yılında yöneticiler ülkeler arasındaki değişmez, gittikçe daha masraflı askeri rekabet koşullarında vergi gelirlerini arttırmak için kapitalizmin ilerlemesi adına endişeliydiler. Doğu'daysa tam tersine "tekli yönetim sistemi"nin üstünlüğü imparatorlukların baskınlığına yol açıyordu, askerî rekabetin olmayışı devleti ülke gelişimini sürdürme baskısından kurtarıyordu. Böylece Batılı yöneticilerin 1500'den evvel asillere sağladığı zeamete (miras kalan toprak imtiyazı) karşılık, Doğulu asiller, din adamlarına sağlanan hakları (sınıfsal güçlerin birleşmesini engelleyen haklar) empoze eden despotik ya da ataerkil devlet tarafından bastırılmışlardır. Dahası, Doğu burjuvazisi despotik ya da ataerkil devlet tarafından iyiden iyiye baskı altına alınmıştı ve Batı'da var olduğu söylenen "özgür kentler"in tersine "idari kamplar"la sınırlanmışlardı. Buna ek olarak Avrupalı yöneticiler, Doğu'daki caesaropapizm (din ve devlet kurumlarının tek bir potada eritildiği yer –Sezar ve

28 Anthony Giddens, *The Nation-State and Violence* (Cambridge: Polity, 1985).

29 Immanuel Wallerstein, *The Modern World System*, I (Londra: Academic Press, 1974); Giovanni Arrighi, 'The World according to Andre Gunder Frank', *Review* 22 (3) (1999), 348-353; Jared Diamond, *Guns, Germs and Steel* (Londra: Vintage, 1998).

30 Max Weber, *Economy and Society*, II (Berkeley: University of California Press, 1978), s. 1192-1193.

Papa kelimelerinden üretilmiştir) ile çelişen papalık gibi Kutsal Roma İmparatorluğu karşısında da bir denge oluşturdular. Sonuç olarak, Batılılar Protestanlığın harekete geçiren etkisi nedeniyle "rasyonel acelecilik" ve dönüşebilir "dünya hâkimi etiği"yle dolmuşlarken, Doğulular gerileyen dinler tarafından frenlenmiş; uzun vadeli kadercilik ve pasif bir konformizm ile sınırlandırılmışlardır. Buna göre, kapitalizmin doğuşu Batı'da ne kadar kaçınılmazsa Doğu'da da o derecede olanaksızdı.

Özetle, Weberci görüş Marx'ınkinden farklı bir bağlama sahip olsa da, her ikisi Oryantalist bir çerçeve içinde yer alır. Burada da her ikisinin bir yandan Batı'da Oryantal despotizmin olmayışı, öte yandan Avrupalı mevcudiyet üzerinde anlaştıkları bir merkeze ulaşan çok açık bir bağ görülmektedir. Buna göre, daha önce de belirtildiği gibi, Avrupamerkezci karşıtı bir bakış açısıyla ele alındığında, söz konusu radikal karşıt perspektifler aynı Oryantalist düşüncenin kurnazca ortaya konmuş varyasyonları olarak ortaya çıkarlar.

Max Weber'in oluşturduğu Avrupamerkezci teorinin en anlamlı sonucu, James Blaut'un belirttiği gibi pek çok yazar kendisini Weberci ya da Oryantalist olarak görmüyorsa da, Batı'nın yükselişindeki Avrupamerkezci meselelerin pek çoğuna nüfuz etmesiydi.[31] Bütün önemli araştırmacıların analizlerine başlamadan önce şu standart Weberci soruyu sormalan çok şaşırtıcıdır: Doğu fakirlik içinde kalmak üzere lanetlenmişken, neden *sadece* Batı modern kapitalizme geçebilmiştir? Bu şekilde ifade edildiğinde Oryantalist bir hikâye anlatmak kaçınılmaz hale geliyor, çünkü bu soru, soran kişinin Batı'nın yükselişi ve Doğu'nun hareketsizliğine bir kaçınılmazlık yüklemesine yol açmıştır. Nasıl mı? "Doğu-Batı ayrımı"nı Oryantalist bir yaklaşımla ele almak, Batılı araştırmacıları kaçınılmaz bir yanıta ulaştırmıştır: Başarmak için *sadece* Batı –dışandan bakıldığında Doğu'da kesinlikle olmadığı sanılan– beceriye ve ilerici özelliklere sahiptir. Bu durumda yanıta muhtaç bir soruyla karşı karşıyayız: Öyleyse gerileyen, despot Doğu'nun kaderi durağanlık ve köleliğe doğru giderken, zeki ve ilerlemeci, özgür Batı kapitalist modernite doğru nasıl ilerledi? Böylece asıl nedensel kategoriler tarihsel sorgulama öncesinde zaten belirlenmiş oldu.

İlerlemiş Batı ve geri kalmış Doğu'nun şu anki durumunu belirterek başlamanın ve ardından durumu bu hale getiren etmenleri "ortaya çıkarmak" için geçmişe dönmenin akılcı bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Sorun, tarihsel olarak geriye bakıldığında geri kalmış Doğu'nun kurnazca ama hatalı bir şekilde düşmüş olduğu tahmininde bulunmak, Doğu'yu geri bırakan çeşitli engelleri "açığa çıkarmak"tır. Avrupamerkezcilik Doğu'nun üzerine değişmez "gelişmemişliğin tunç yasası"nı yükleyerek bir sona ulaşmıştır. Hepsinin ötesinde,

31 Blaut, *Colonizer's Model,* 2. Bölüm.

Avrupamerkezcilik sadece Batı'nın modern kapitalizme doğru yaptığı son hamlenin objektifinden bakınca Doğu'yu takdir ettiği için, Doğu'daki bir teknolojik ya da ekonomik gelişme önemsizmiş gibi gözardı edilir. Bugünkü Batı üstünlüğünü kabul edip, ardından bu kavramı tarihe dönük bir şekilde sorgulayanlar, Doğu'nun üzerine değişmez "gelişmemişliğin tunç yasası"nı yüklerler. Bu, elinizdeki kitabın odağındaki iddia tarafından sorunlu olarak tanımlanır: Batı'nın yükselişinde kaçınılmaz olan bir şey yoktu, çünkü Batı Avrupamerkezciliğin öne sürdüğü kadar zeki ya da ahlaki olarak gelişmeci özellikleriyle hiçbir yere benzemiyordu. Batı, 500-1800 arasındaki dönemde daha ileri olan Doğu'nun uzanan yardım eli olmaksızın moderniteye geçiş yapamazdı.

Bizim Batılı düşüncelerimizin çoğu bilimsel ya da nesnel değildir, ancak Batı'nın önyargılı değerlerini yansıtan, insanların resmin tamamını görmesini engelleyen tek yanlı bir perspektife yönlendirilmişlerdir. Bu, Blaut'un "Avrupamerkezci tünel tarihi"[32] dediği şeyle aynıdır. Öyleyse dünyaya çift taraflı bir perspektiften baktığımızda ne oluyor?

Avrupamerkezcilik yanılsaması: Oryantal Batı'nın keşfi

Bizim temel teorilerimizin Avrupamerkezci ve üstü kapalı bir şekilde "zafer"e meyilli olması onların hatalı oldukları anlamına gelmez. Gerçekten de kendi kendini Avrupamerkezci ilan eden bilim adamı David Landes, yakın zamanda Avrupamerkezciliğin iyi bir nedeninin olduğunu, çünkü muzaffer olanın Doğu *değil* de Batı *olduğunu,* zira kapitalist moderniteye Avrupalıların öncülük ettiğini tartışmıştı. Buna göre Landes, Avrupamerkezci görüş karşıtlığını "diplomatik olarak iyi bir düşünce" ya da "Avrupafobik" veya basitçe "kötü bir tarih" sayarak görmezden gelmektedir.[33] Avrupamerkezci hikâyenin politik olarak hatalı olduğu için değil, gerçekten olup bitenlerle örtüşmediği için bir sorun teşkil ettiğini düşünüyorum ben temel olarak. David Landes, kendi kendini Avrupamerkezci ilan ettiği kitabında buna kesinlikle karşı çıkıyor ve durumu şöyle ifade ediyor:

> Üçüncü bir okul (elinizdeki kitabın da dahil edildiği) Batı ve Geri Kalanlar (Batı ve Doğu) ayrımının yanlış oldunu iddia edecektir. Büyük dünya tarihi içinde Avrupa sonradan sahneye çıkmış ve diğerlerinin çok önceleri elde ettiği başarıları özgürce kullanmıştır. Bunun yanlış olduğu ortadadır.

32 a.g.y., s. 5.
33 Landes, *Wealth*, 29. Bölüm.

> Tarihsel kayıtların da gösterdiği gibi, geçen bin yılda Avrupa (Batı) gelişme ve modernitenin ilk sıradaki yönlendiricisi olmuştur. Bazıları Avrupamerkezciliğin bizim için kötü olduğunu söyleyebilir, bu gerçekten de dünya için kötüdür ve bu nedenle uzak durulmalıdır. O kişiler bundan uzak durmalıdır. Ben doğru düşünmek için gerçeği tercih ederim. Böylece kendimi daha güvende hissederim.[34]

Başvurduğum tarihsel deneysel belge Doğu'nun geçen bin yılda dünyanın gelişimine yön veren bir konumda olduğunu ortaya koyuyor. Geleneksel araştırmacılar geçen bin yılda dünya üzerindeki en ileri güç sahibi olarak hiç istisnasız Batılı devletleri göstermişlerdir. Ancak şu anki sorun Batılı güçlerin baskın durumda olmalarıdır, çünkü Avrupamerkezci görüş başından beri hiçbir Doğulu gücün içine alınmadığı bir yapı kurmuştu. Bu kitabın ortaya koyduğu gibi, tüm bu sözde "öncü Avrupalı güçler" öncü Asyalı güçler karşısında ekonomik ve politik olarak geri kalmıştı (Bkz: 2., 4. ve 7. Bölümler). Bu, Batı'nın Çin'i en nihayetinde ele geçirdiği dönemin (1840 dolayları) sonlarındaydı.

Yine de Landes, bütün bunlar doğru olsaydı bile kapitalist moderniteye geçişi sadece Avrupalıların gerçekleştirebileceği gerçeğinin değişmeyeceğini iddia edecekti. Ya da Lynn White'ın dediği gibi: "Kesin olan bir şey var ki bunu dile getirmek saçma olacak: modern teknoloji ve modern bilim çok farklı şekillerde *Batılı*dır."[35] Ancak daha önce de belirttiğim gibi, Batı moderniteye geçmiştir, çünkü Doğu'nun çok daha gelişmiş kaynaklarının yayılması buna destek olmuştur. Ortaya attığım görüşün başarısı ona çekidüzen veren deneysel kanıtlara bağlı olmak zorundaysa, benim alternatif Avrupamerkezci karşıtı görüşümü destekleyen deneysel gerçekler nedir öyleyse? Doğulu kaynakların Avrupa emperyalizminin eline geçmesinden önce Doğulu kaynakların Oryantal küreselleşme yoluyla yayılmasını ve asimilasyonunu ele alalım.

Bunu ortaya koyan örneklerden biri, benim "Vasco da Gama miti" (Bkz: 7. Bölüm) adını verdiğim görüşü destekliyor. Biz genellikle Batı'da Ümit Burnu'nu ilk kez dolaşan ve Doğu Hint adalarına gidip, o zamana kadar dışa kapalı bir şekilde yaşayan ilkel Hint ırkıyla ilk teması kuranın Portekizli kâşif Vasco da Gama olmasıyla gurur duyarız. Ancak bundan yirmi ilâ elli yıl öncesinde Müslüman denizci Ahmed İbn Macid Ümit Burnu'nu zaten dolaşmış, Batı Afrika kıyılarına gitmiş ve Cebelitarık Boğazı'ndan Akdeniz'e geçmişti. Dahası, Sasaniler

34 a.g.y., s. xxi.

35 Blaut'un *Eight Eurocentric* Historians'da Lynn White'dan yapılan alıntı, s. 39 (vurgu orijinalinde var).

ilk bin yılın başlarında Hindistan ve Çin'e deniz yolculukları yapıyorlardı, daha sonraları Siyah Etiyopyalılar ve (650 yılından sonra) Müslümanlar da bu seferleri gerçekleştirdiler. Java yerlileri, Hintliler ve Çinliler Vasco da Gama'dan belki asırlar önce değil ama onlarca yıl öncesinde Ümit Burnu'nu dolaşmışlardı. Ayrıca unutmamak gerekir ki Vasco da Gama Hindistan'a gitmeyi başarmıştır, çünkü Guceratlı isimsiz bir Müslüman rehber ona yol göstermişti. Bu arada Da Gama'nın kullandığı tüm gemicilik ve denizcilik teknolojileri ile yöntemlerinin Çin ve Müslüman Orta Asya'da bulunmuş (sonrasında geliştirilmiş) olması gerçeği de unutulmamalıdır. Bütün bunlar daha sonra Avrupalılar tarafından içselleştirilmiş, Dünya'nın İslami Köprüsü üzerinden küresel ekonomiye yayılmıştır (Bkz: 3., 6. ve 8. Bölümler). Top ve barutun da Çin'de bulunduğu bilgisini eklediğimizde, Portekizlilerin kendilerine ait olduğunu iddia edecekleri bir şey kalmıyor geriye. Sonuç olarak, kitabın ayrıntılı şekilde iddia ettiği gibi, Hintliler ilkel barbarlar değildiler. Aslında Portekizli "kâşiflerinden" çok daha ilerideydiler – Hindistan, da Gama orayı keşfettiğini iddia ettiğinden yüzyıllar öncesinde Asya ve Doğu Afrika ile doğrudan, Avrupa ile dolaylı yoldan ticaret yaptığı için bu yanlış bir adlandırmaydı (Bkz: 2. ve 4. Bölümler).

Belirtilmesi gereken daha önemli bir konu da Doğulu kaynakların Avrupa'daki temel dönüm noktalarının her birinde önemli etkilere sahip olduğudur. MS 600'den sonra Avrupa'da yaşanan tarım devrimini gerçekleştiren temel teknolojilerin pek çoğu Doğu'dan gelmiş görünmektedir (Bkz: 5. ve 6. Bölümler). 1000 yılından sonra Batı'daki Rönesans ve bilimsel devrim gibi çeşitli ticarî, üretimsel, finansal, askerî ve denizcilik devrimini harekete geçiren temel teknolojiler ve kurumlar ilk önce Doğu'da geliştirilmiş, ardından Avrupalılar tarafından içselleştirilmiştir (Bkz: 6. ve 8. Bölümler). 1700 sonrasında İngiliz tarım ve sanayi devrimine ivme sağlayan teknolojilerin ve teknolojik fikirlerin çoğu da Çin'den gelmiştir (Bkz: 9. Bölüm). Dahası, Çin'e ait fikirler Avrupa Aydınlanması'nın harekete geçmesine de yardım etmiştir. Bunun açıkça nedeni, Doğu ile Batı'nın bütünüyle ayrı ve birbirine tezat olarak gösterilebileceği Avrupamerkezci varsayımdan vazgeçmemiz gereken 500 yılından beri bu iki varlığın tek bir ağda birleşmiş olmalarıdır.

Burada, Avrupamerkezci bakış açısının alıkonulmasına (istemeden) olanak sağlayacak görüşlerimin her birinin, yani bir dizi karşı önlemin yayılmakta olduğunu belirtmek de önemlidir. Böylece, Avrupamerkezci yazarlar belirli bir düşünce ya da teknolojinin Doğu kaynaklı olduğunu kabul ettiklerinde, "Oryantalist iddia"lara başvuruyorlar. Bu tür ifadeler Doğu'ya ait herhangi bir başarıyı görmezden gelerek, bizi Oryantalist bir statükoya sürükler. Bu süreç

nadiren bilinçli bir şekilde ele alınır ve pek çok araştırmacının açıkça Avrupamerkezci bir dünya görüşünü savunmak adına mücadele etmediklerini gösterir. Çoğunlukla kendiliğinden olan bir Avrupamerkezcilik yerine kendi teorik bakış açılarını (örneğin Marksist, liberal, Weberci vb.) ellerinde tutmak için bu Oryantalist iddiaları kullanırlar. Ancak ister kasıtlı olsun ister olmasın, bu yaklaşımların hepsi doğal olarak Oryantalist olduğu için sonuçta Avrupamerkezci görüş hâlâ korunmaktadır.

Bu tür iddiaların nasıl kullanıldığını gösteren iki örnek benim bakış açımı ortaya koymak açısından yeterli olacaktır. Üçüncü bölümde Çin'in, Sung hanedanı döneminde (11. yüzyıl) endüstriyel bir mucize yaratmayı başardığı yolundaki iddiama karşılık, Avrupamerkezci görüşe sahip tarihçiler "Çin iddialan"ndan birine (Blaut'un deyişiyle "Çin formülü") başvurarak yanıt verirler genellikle.[36] Bu ifade, Çin ekonomisinin bildik durgun haline geri dönmesiyle "zamansız bir devrim" olduğunu vurgulayarak önemini gözardı etmektedir. Böylece bazı teorisyenler İngiliz sanayi devriminin gerçekten de ilk ("İngiliz iddiası") olduğu yolundaki iddialarını koruyabiliyorlar. İkincisi, Batı Rönesansı ve bilimsel devrimi olanaklı hale getiren özgün bilimsel düşünceleri ve metinleri Orta Asya'nın ele geçirdiği iddiasına yanıt vermek için hemen "İslami iddia"ya başvuruldu. Bu ise söz konusu metinlerin aslında birer Yunan eseri oldukları ve Müslümanların bunlara herhangi bir değer katmadıkları yolundaki Doğu düşüncesini gözardı etmektedir – onların tek yaptıklan, bu özgün Yunan eserlerini Avrupalılara geri vermekti. Sonra bu, Antik Yunan'ın modern (Batılı) medeniyetin kaynağı olduğu şartını koşan "Yunan iddiası"yla örtüştü. Bu iki örnek bile mantıksal olarak tutarlı "Oryantalist bir metin" elde etmek için birbiriyle örtüşen pek çok Oryantalist iddia olduğunu açıkça ortaya koyuyor. Bu nedenle durumumu olabildiğince makul bir hale getirmek için bu birbirleriyle bağlantılı Oryantalist iddia ya da formüllerin her birine karşı durmak ve ortadan kaldırmak benim –ya da Avrupamerkezci görüşle mücadele etmenin yolunu arayan herkes– için zorunlu bir görevdir. Bu kitabın asıl izleğini besleyen de budur. Yayılma süreci için çok gereklidir.

Avrupa emperyalizminin Doğulu kaynaklan (toprak, işgücü ve pazar) ele geçirmesi, Doğu'nun Batı'nın yükselişine olanak tanıdığı ikinci önemli yoldu. Burada Avrupalı temsilinin ya da kimliğinin rolünü vurgulamak istiyorum. Avrupamerkezci görüş karşıtı olan tüm araştırmacılar Batı'nın temsiliyetini azaltmak için çalışıyorlar. Bunu yaparken Avrupamerkezci görüşün Avrupa'nın tek ve özel olduğunun altını çizen tuzaklarına düşebilirler. Avrupa temsilini

36 Blaut, *Colonizer's Model,* s. 115-119.

ortadan kaldırırken pek çok riski göze alıyoruz. İlki, Avrupa'nın elde ettiği başarıyı gerçekten mucizevi olarak gösterme riskidir.[37] İkincisi, Batı'nın yaptığı hamleye Doğu'nun sağladığı olumlu katkıları kapsayan temel görüşümü ortaya koyarak, Doğu'nun ayrıcalıklı sayıldığı, Batı'nınsa kötülendiği Batıcılık tuzağına düşme riskini almış oluyorum. Üçüncü olaraksa, Avrupa'nın temsilini inkâr ederek insanın maddeci yapıların "pasif taşıyıcısı" konumunda birey kavramıyla yer değiştirdiği yapısalcı-işlevselci bir tuzağa düşme riskini üstleniyorum. Bu da gerçekte insanları değişimin yaratıcısı olmaktan çok, verileni alanlar ya da değişimin sıkıntısını yaşayanlar olarak kabul eder.

Avrupalı temsil anlayışım mevcut Avrupamerkezci karşıtı literatürün (Avrupamerkezci görüş kadar) saf maddeci yaklaşımından ayrılır, çünkü toplumsal olarak bir fenomen haline gelen kimlik kavramı üzerinde temellenmiştir. Burada iddiamın Avrupalı kimliğinin daima küresel bir bağlamda yavaş yavaş ilerletildiğini söyleyen bir yanıyla bir bağ bulunuyor. Bu nedenle Avrupalı kimliğinin oluşturulduğu ve Batı'nın ekonomik gelişimiyle ilgili olarak sürekli değişen bir küresel bağlamda yeniden yapılandırıldığı farklı evreleri önemsiyorum. Son bölümde açıkladığım gibi, bu hiçbir şekilde materyalist unsurların önemsiz olduğu anlamına gelmiyor, benim iddiamın bütününün en önemli parçasını meydana getiriyor. Kimliğin temsiliyetin önemli bir yönü olduğunu belirtmek istiyorum. Benim temsiliyet anlayışım, kendimizi nasıl gördüğümüz ya da hayal ettiğimiz ve bize nasıl davranacağımızı söyleyen dünya üzerindeki yerimiz önermesinden başlıyor. Öyleyse Avrupalılar böyle muhteşem bir kimliği nasıl oluşturdular ve bu, Batı'nın yükselişini nasıl olası hale getirdi?

Ortaçağ'ın ilk dönemlerinde Avrupalılar kendilerini olumsuz bir şekilde İslamın karşısında tanımlıyorlardı (5. Bölüm). Buysa milattan sonra birinci bin yılın sonlarında ortaya çıkan feodal ekonomik ve politik sistemi birleştiren Hıristiyanlığın oluşturulmasında hayati bir önem taşımaktaydı. Aynı zamanda Haçlı seferlerini başlatan da bu kimlikti. Avrupalı Hıristiyan kimliği Vasco da Gama ve Kristof Kolomb'un öncülük ettiği sözde "keşif gezilerini" –ya da benim deyişimle Ortaçağ Haçlı Seferleri'nin "ikinci turu"nu– desteklemişti (7. ve 8. Bölüm). Amerika'ya gitmiş olmaları nedeniyle farklı Hıristiyan düşünceler Avrupalıların Amerikalı yerlileri Afrikalı siyahlar kadar aşağı görmelerine yol açmıştır. Bu, Amerikalı yerlilerin ve Afrikalıların baskı altında tutulup sömürülmesini ve Avrupa'daki ekonomik gelişmenin artmasına yardım eden Amerikan altın ve gümüşünün ele geçirilmesini kendi gözlerinde

37 Immanuel Wallerstein, 'Frank Proves the European Miracle', *Review* 22 (3) (1999), 356-357.

meşrulaştırıyordu (8. Bölüm). Sonra, 18. yüzyıl boyunca Avrupalı kimliğinin yeniden yapılanması büyük "medenileştirme misyonu"nun ahlaki gerekliliğine yol açan "üstü kapalı ırkçılık"ın yaratılmasına neden olmuştur (10. Bölüm). Doğu'nun geri kalmış, pasif ve çocuksu olduğunu, Batı'nınsa gelişmiş, hareketli ve otoriter olduğunu hayal etmek, Avrupalıları emperyalizme angaje etmek için hayati bir önem taşıyordu. Avrupalı elitler Doğu'nun emperyalizm ile medenileştirileceğine inanıyorlardı (her ne kadar yaptıkları pek çok şey bu asil düşünceyi yalanlıyorduysa da). Karşılığında emperyalizm yoluyla pek çok Avrupalı olmayan kaynağın ele geçirilmesi de büyük İngiliz sanayi devrimine zemin hazırlamıştır (11. Bölüm).

Bütün bunlar Batı'nın yükselişine dair Avrupamerkezci karşıtı iddiamın bir parçası olarak Avrupa temsiliyetini yeniden tanıtmama olanak sağlıyor. Blaut gibi araştırmacılar ortaya attığım iddianın bu yanını kınayabilirler, çünkü Avrupa'nın özel olma durumunu vurgulayan Avrupamerkezci bir iddiaya dönüşecek gibi görünüyor. Bu, sadece benim açıklamalarımın kilit noktasını oluşturduğunda söz konusu olabilir. Bu nedenle benim açıklayıcı olarak çizdiğim çerçevenin tümünü anlamak için de çok büyük önem taşır. Bu çerçeve içinde Avrupa kimliği yeterli olmasa da gerekli bir açıklayıcı değişken oluşturur. Doğu'ya ait materyalist ve düşünsel kaynakların Oryantal küreselleşme yoluyla yayılmadan, Avrupalıların gösterdiği hırs ve el koymacı yaklaşım onları "çizginin ötesi"ne taşıyamazdı. Eğer Batı'nın yükselişi için tatminkâr bir açıklama yapacaksak, bu aynı zamanda materyalist nedenlerin kimlik rolü içerisinde açımlanması gerektiği anlamına gelir.

Özetle, Avrupamerkezciliğin bulandırdığı daha geniş bir resmi ortaya çıkardığımız zaman, onun çizdiği Batı medeniyetinin eski resmi –özerk, zeki ve ahlakî olarak ilerici– Oscar Wilde'ın gerçek görüntüsü izleyiciden gizlenmiş Dorian Gray'in Portresi gibi görünüyor daha çok. Benim görevim, bu gizli kalmış resmi ortaya çıkarmak ve eşzamanlı olarak Doğu'nun hikâyesini yeniden canlandırmaktır. Bu şekilde, Batı'nın yükselişiyle ilgili iddiaların tam kalbinde, gizli ya da aleni, yer alan muzaffer Batı'nın Avrupamerkezci nosyonunu zayıflatmak istiyorum. Bu süreç içinde Oryantal Batı'nın kökenlerini keşfedeceğiz. Bu nedenle, Landes ve diğerlerinin benimsediği Batılı pozitivist sosyal bilimlerin dilini kullanmak için bu (yukarıda sözü geçen) deneysel gerekçeler adına Avrupamerkezcilikten kaçınmalıyız. Ancak o zaman Batı'nın yükselişine ilişkin tatmin edici bir iddiayı ortaya koyabiliriz.

Kayda değer son bir noktayı daha belirtmeden geçmek istemiyorum. Kendi kendime tüm dünyanın geçen binbeşyüz yılının revizyonist tarihini gerektiren çok zorlu bir görev belirledim. Tüm ayrıntıları tek bir kitapta toplamak olası değil

elbette. Yaptığım iş çok daha fazla dikkat gerektiriyor. Temel hedefim, alternatif bir resmin ana hatlarını belirlemek ve Avrupamerkezci yaklaşımın temel ilkelerini zayıflatmak için yeterince kanıt bulmaktır. Başka türlü söylemek gerekirse, kitabın "düşünsel başarısı", okurların sadece ileri sürdüğüm iddianın ayrıntılarıyla ikna olup olmadıklarına göre değil, aynı zamanda Batı'nın yükseliş ve zaferine yönelik Avrupamerkezci açıklamaların ve bakışın ortadan kaldırılması gereken bir mit olduğu yolundaki iddiama inanmış olup olmamalarına göre değerlendirilmelidir.

I. BÖLÜM

ERKEN İLERLEMECİ OLARAK DOĞU: DOĞU 500-1800 TARİHLERİ ARASINDA ORYANTAL KÜRESELLEŞME KANALIYLA DÜNYAYI KEŞFEDİP ONA ÖNCÜLÜK EDİYOR

2
İSLAMİ VE AFRİKALI ÖNCÜLER:
Dünya Köprüsü Kurmak ve Afrika-Asya Keşifler Çağında Küresel Ekonomi, 500-1500

> Eğer ki bir filozof dünya üzerinde olan biteni anlamak istiyorsa önce bütün sanatlann beşiği, Batı'nın her şeyi borçlu olduğu Doğu'ya dönmelidir yüzünü.
>
> Voltaire

> Batılı araştırmacılar en azından 19. yüzyıldan beri farklı tarihsel dünyaların birleşmesi olarak Afro-Avrasya medeniyet hattını görmenin yollarını bulmaya çalışıyorlar... Avrupa'nın ortaya koyduğu şartlarda korunan ve insanlığın geri kalanıyla bütünleşmesi gerekmeyen bir tarihle Avrupa'yı safdışı bırakmak uygun bir sonuç olabilir... Ancak MS 500'den sonra teknik alanda geniş bir düzelme yaşandı, özellikle askerî, hatta finansal kuruluşlarda ticaretin alanı genişledi, şimdilerde Afro-Avrasya medeniyet alanına etkili bir şekilde dahil olan Sahra Çölü'nün güneyinde kalan Afrika'da görüldüğü gibi... (Çünkü) bölgeler arasındaki etkileşim –İslam'ın, Moğolların ya da bilimsel ve sanatsal alışverişin bir sonucu olarak– çok sık yaşanıyordu. Teknik alandaki bu gelişmeler birbiriyle tamamen uyumsuz olamayacağından Çin ve Batı Avrupa da bu etkileşime dahil oldu.
>
> Marshall Hodgson

Avrupamerkezci görüş tarafından ortaya konan, dünyanın 1500'den önceki standart resmi iki temel özelliği kapsar: İlki sözde durağan bir "geleneğe" bulanmış bir dünya, ikincisi "irrasyonel" despot devletlerin yönettiği (özellikle Doğu'da) izole edilmiş ve geri kalmış medeniyetler arasında bölünmüş bir

dünya. Buna göre, 1500'den önce küresel olarak birbirlerine bağımlı ülkelerin olduğunu hayal etmek olanaksız hale geliyor. Buna karşılık, Avrupamerkezci görüş 1500'den itibaren Avrupa'nın ileri bir medeniyet olarak ortaya çıkmasıyla birlikte Avrupa keşifler çağının da başlatıldığını ileri sürüyor. Bu da büyük medeniyetleri birbirinden ayıran duvarların yıkılmasına ve 19. yüzyılda ortaya çıkan ve 1945'ten sonra olgunlaşan Batı'nın küreselleşme çağına yol açmıştır.

Bu bildik Avrupamerkezci resim ilk anda bir mit gibi algılanır, çünkü medeniyet düzeyindeki yalıtılmışlığı yıkan küresel ekonomi 6. yüzyılda Afrika ve Asya'nın keşifler çağında boy göstermeye başlamıştır. Daha sonra da göreceğimiz gibi, sözde öncü Avrupalılar Ortadoğulu Araplar, Persler ve Afrikalılar (Bkz: 4., 6., 7. Bölüm) tarafından dikte edilen şartlarda önceden var olan bu küresel döneme girdiler. Dahası bu ve bir sonraki bölümün göstereceği gibi, 1500'den önceki dönem Doğu'da Avrupamerkezci teorinin Oryantal despotizm hakkındaki görüşlerini yalanlayan ciddi bir ekonomik gelişmeye tanıklık etmiştir. Aynı zamanda 1800 öncesi dönemde "küresel ekonomik gücün uç noktalarının" farklı Doğu toplumlarına ait olduğunu da göstermek istiyorum. Michael Mann'ın izinden gidecek olursak, küresel ekonomik güce ait iki tür söz konusu: "yaygın" ve "yoğun".[1] Ekonominin olduğu yerde yaygın güç bir devlet ya da bölgenin dış dünyadaki ekonomik uzantılarını tasarlama yetisini, yoğun güç ise kendi "sınırları" dahilindeki "üretici" gücünü gösterir. Bunları ayrıştırmamız gerekir, çünkü farklı bölgeler farklı zamanlardaki bu küresel güç biçimlerinin birinden ya da her ikisinden faydalanmıştır. Böylece, örneğin, 650 ilâ 1000 arasında Müslüman Orta Asya/Kuzey Afrika, yoğun gücün liderliği 1100 dolaylarında Çin'e geçmiş olsa da (19. yüzyıla kadar orada kalmıştır. Bkz: 3. Bölüm) yaygın ve yoğun gücün en ileri medeniyetleriydiler. Yine de Orta Asya ve Kuzey Afrika bu liderliklerini 15. yüzyıla dek korudular, sonrasında bu güç Çin'e geçtiyse de 18. yüzyılda bile bu yoğun ve yaygın gücü ciddi bir biçimde sürdürdü. Bu resim 19. yüzyılın Avrupamerkezci aydınları tarafından bilinçli bir şekilde yeniden tasarlandı; böylece önce Venedik, ardından Portekiz, İspanya, Hollanda ve İngiltere 1000 sonrası dönemin lider güçleri olarak tanıtıldılar.

Özetle, bu bölümün amacı gerçek resmi keşfetmektir (Avrupamerkezciliğin silmesinden önce var olan resmi). Doğu'nun ekonomik başarılarını üç bölümden fazla anlatmama karşın, bunlar sadece bir taslak oluşturabilir. Perry Anderson'ın bize hatırlattığı gibi:

1 Michael Mann, *The Sources of Social Power*, I (Cambridge: Cambridge University Press, 1986) s. 6-10.

> Asya'daki gelişme hiçbir şekilde tekdüze bir kategoriye indirgenemez ve Avrupa evrimi oluşturulduktan sonraya ertelenemez. Kendi cehaletimizin karanlığında tüm yabancılar aynı renkte görünür bize.[2]

Burada elimden geldiğince hiçbir parçasının aynı fırça ile resmedilemeyeceği Doğu'yu en belirgin bölümlerine ayırmaya çalıştım. Bu nedenle bu ve sonraki iki bölümde Müslüman Ortadoğu, Kuzey Afrika, Çin, Japonya, Hindistan ve Güneydoğu Asya'ya odaklanacağım için umarım okurlarım beni bağışlar.

Bu bölümde iki altbaşlık var. İlki Ortadoğulu Müslümanların ve Kuzey Afrikalılann 500'den sonra küresel ekonominin yaratılmasında oynadıkları rolü ortaya çıkarmayı ve küresel gücün izini sürmeyi amaçlıyor. İkinci altbaşlık ise İslami gücün yayılmasını ve 1000 ilâ 1500 arasında küresel ekonominin hatlannı belirlerken aynı zamanda gücün Mısır'a geçişini ele alıyor.

Küresel ekonominin Doğulu kökenleri: Afro-Asya keşifler çağı (MS 500 sonrası)

500'den sonra Oryantal küreselleşmenin yaratılması

Küreselleşmenin altıncı yüzyıldan önce başladığı iddiasına karşılık küreselleşmenin 1500'den sonra, sözde Avrupa keşifler çağıyla birlikte başladığını savunan Avrupamerkezci görüş öne sürülür ısrarla. Küreselleşmenin 1500'den önce başladığı iddiasını çürütmeye yönelik altı Avrupamerkezci görüş vardır.[3] İlk görüş, bölgesel olarak büyük medeniyetlerin birbirinden yalıtılmış olduğunu söyler. İkincisi, Doğulu baskıcı yöneticilerin bütün ticareti ve vergi gelirlerini yok etmeye çalıştığı küresel ticarete olanak tanımayacak kadar yüksek siyasi maliyetin söz olduğu iddiasıdır. Üçüncü olarak, ciddi anlamda bir küresel ticaret 1500'den önce gerçekleşmiş olamazdı, çünkü kapitalist kurumlar (kredi, sarraflık, bankalar, anlaşma yasaları vb.) yoktu. Dördüncüsü, küresel düzeyde ticaret olanaksızdı, çünkü ulaştırma teknolojileri henüz olgunlaşmamıştı. Bir yere kadar küresel ticaret vardı ve bu önemliydi, çünkü lüks mallar dünya nüfusunun sadece ufak bir kesimi (yaklaşık % 10) tarafından tüketilmekteydi. Beşincisi, bir ölçüde küresel bir dolaşım vardı ama önemli olamayacak kadar yavaştı bu dolaşım. Ve son olarak

2 Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State* (Londra: Verso, 1979), s. 548-549.

3 David Held, Anthony McGrew, David Goldblatt ve Jonathan Perraton, *Global Transformations* (Cambridge: Polity, 1999).

küresel bir süreç vardıysa da, dünyadaki pek çok toplum üzerinde yapılandırıcı bir etki yaratacak kadar sağlam değildi.

Bu bölüme, (3. ve 9. Bölümlerde olduğu gibi) ayrıntılarıyla ele almadan önce benim karşı iddialarımı açıklayarak başlamak istiyorum. Birincisi, 500'den sonra Persler, Araplar, Afrikalılar, Javalılar, Yahudiler, Hintliler ve Çinliler küresel ekonomiyi yaratmışlar ve dünyanın büyük medeniyetlerinin birbiriyle bağlantılı olduğu (Oryantal küreselleşme terimi buradan geliyor) 1800'lere dek devam ettirmişlerdir. İkincisi, farklı bölgeler, çevresine barış getirmiş ve küresel ticareti kolaylaştırmak için düşük transit geçiş vergileri koymuş devlet adamları tarafından yönetilmekteydi. Üçüncü olarak, 500'den sonra küresel ticareti desteklemesi için rasyonel kapitalist kurumlar oluşturulmuştur (bu konu 6. Bölümde ayrıntılarıyla ele alınıyor). Janet Abu-Lughod'un belirttiği gibi:

> Zamanla ölçülebilen mesafeler haftalarla ya da aylarla hesaplanır, ancak bunun bütün bir döngüyü (küresel) tamamlaması yıllar alır. Mallar gönderildi, fiyatlar belirlendi, takas oranlan üzerinde anlaşıldı, anlaşmalar yapıldı, krediler –para fonları ya da mallar üzerinde– arttırıldı, ortaklıklar oluşturuldu, çok açık bir şekilde kayıtlar tutuldu ve sözleşmeler imzalandı.[4]

Dördüncüsü, ulaştırma teknolojileri hiçbir yerde bugünkü gibi gelişmiş değildi, küresel ticaretin yönetimi için yeterli olduklarını kanıtladılar. Dahası, küresel ticaretin dünya nüfusunun yalnızca % 10'unu –ki bu nedenle önemsizdir– etkilediğini söyleyen Avrupamerkezci varsayıma önce Charles Tilly meydan okumuştur. Küresel bağlantıların önemini şöyle açıklamıştır: "Ağın bir bölgesindeki güç sahiplerinin eylemleri bir başka bölgedeki nüfusun ciddi bir azınlığının refahını etkilemiştir."[5] Diğerleri lüks malların ticaretinin dünyadaki ülkelerin ve toplumların yeniden üretilmesinde önemli etkiler yarattığını öne sürdüler.[6] Bir başka yol da küresel ticaretin önemli bölümünün dünya nüfusunun yüzde 10'undan fazlasını etkileyen kitlesel tüketim ürünleri tarafından yönetilmesidir (farklı bölümlerde yinelediğim bir konu).

Beşincisi, küresel iletişimin hızının çoğunlukla yavaş olduğu kesinlikle doğruyken, küresel akış dünyadaki toplumlar üzerinde yeniden yapılandırıcı bir etkiye sahipti. Bu beni doğrudan altıncı iddiama götürüyor: Buna göre, küresel eko-

4 Janet L. Abu-Lughod, *Before European Hegemony* (Oxford: Oxford University Press, 1989), s. 8.

5 Charles Tilly, *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons* (New York: Russell Sage Foundation, 1984), s. 64.

6 Jane Schneider, 'Was there a Pre-Capitalist World System?', *Peasant Studies* 6 (1977), 20-29.

nominin taşıdığı kritik önem destek verdiği ticaretin türü ya da miktannda değildi, ancak gelişmiş Doğulu "kaynaklann" (fikirler, kurumlar ve teknolojiler) Batı'ya yayıldığı hazır bir taşıyıcı kemer sunmasındaydı. Bu küresel akış tüm dünyadaki toplumlann kökten değişmesine, yeniden tanımlanmasına yol açmıştır. Gerçekten de bu kitapta ele alınan en önemli konu, Oryantal küreselleşmenin Batı'nın yükselişindeki öneminin altını çizip, "kaynakların" nasıl yayıldığını göstererek bu noktaya açıklık getirmeyi amaçlıyor (Bkz. 5., 9. Bölüm).

Sonuç olarak benim iddiama dünyanın her yerinin tam olarak birbiriyle bağlantılı olmadığı temelinde karşı çıkılabilir. Ancak biz tüm dünyanın küresel olduğunu ilan etmeden önce sıkı sıkıya ilişkili olması gerektiği yolundaki görüş modern zaman öncesinde de sorunluydu. Janet Abu-Lughod'un belirttiği gibi:

> Dünyadaki hiçbir sistem *küresel* değildir, oynadıkları rolün merkezî ya da periferik olmasına bakılmaksızın hiçbir bölge birbiriyle eşit bir şekilde iletişim kuramıyor. Bugün bile dünya –tarihte daha önce hiç bu kadar küresel bir bütünleşme olmamıştı–, çok önemli alt bölümlere ve alt sistemlere ayrılmıştır, örneğin Atlantik sistemi... Pasifik bölgesi... Çin, hâlâ kendi içinde bir sistemdir.[7]

Küreselleşme zaman içinde dinamik bir fenomen olmuştur ve şüphesiz "yaygınlığı" gittikçe çeşitlenmiştir. 1800-2000 arasındaki modern küreselleşme bazı kritik noktalarda Doğulu öncülerinden oldukça farklıdır. Yine de küreselleşmenin 1500 öncesinde (ve elbette sonrasında) ciddi anlamda mal, kaynak, para, sermaye, kurumlar, düşünceler, teknolojiler ve bölgeler arasında gidip gelen, belli ölçüde etki yaratarak dünyadaki diğer toplumlarda değişime yol açmış insanların hareketi ile var olduğu söylenebilir. Robert Holton'un da söylediği gibi:

> Küresel bir tarih, aklın ya da Batı medeniyetinin zaferi gibi birleştirici tek bir sürece (ya da bilginin organize edilmesine) gereksinim duymaz. Tek bir modele uydurma sürecini belirtmek için de ele alınmamalıdır. Bir küresel bağdan söz edebilmemiz için gerekli olanın asgarisi *farklı bölgeler arasında var olan, karşılıklı değişim ve dayanışmaya götüren hassas bağlantılardır*.[8]

7 Abu-Lughod, *Hegemony*, s. 32.

8 Robert J. Holton, *Globalization and the Nation-State* (Londra: Macmillan, 1998), s. 28, vurgular bana ait.

Görüşlerimin Holton'unkilerden daha az "minimalist" olduğu çok açıktır.

Ben MS yaklaşık 500 yılını Oryantal küreselleşmenin başlangıç tarihi olarak kabul ediyorum. William McNeill'in açıkladığı gibi, MÖ bininci yıla (hatta daha öncesine) kadar uzanan bir küresel bağlar dizisi olmasına karşın, bölgeler arası irtibatı kesen neredeyse tüm boşluklar doldurulmuştur.[9] 300 ilâ 500 arasında deve taşımacılığının yeniden canlanması özellikle önemlidir. Develer at ve öküze göre çok daha üstün "araçlar"dı. Bir günde iki kez yola çıkıyor, daha uzağa gidiyor, daha ucuz, daha kolay organize ediliyor ve yola gereksinim duymuyorlardı. Bu, Orta Asya'daki kırsal rotanın nispeten artık daha kolay aşılabileceği anlamına geliyordu. McNeill'in anlattığı bu gelişme çok önemliydi:

> Benzer şekilde, okyanusların Avrupalı denizciler tarafından 1500 yılından sonra açıldığı bilinmektedir daha çok. Orta Asya'daki çöller ve vahalarla birlikte Arabistan, kuzeylerindeki bozkırlar ve Sahara Çölü'nün güneyindeki Afrika en fazla etkilenen bölgelerdi... [ve] hepsi de medenileşmiş hayatın merkezleriyle –özellikle Orta Asya ve Çin'le– eskisinden daha yakın bir ilişkiye sokuldu. Sonuç olarak, MS 500 ve 1000 arasında yoğunlaştırılmış bir... dünya sistemi ortaya çıktı.[10]

Burada asıl önemli olan gelişme, karayolu –ve denizyolu– ticaretine olanak sağlayan topraklara huzur ve barış getiren, birbirine bağlı imparatorlukların ortaya çıkışıdır.[11] T'ang Çin'in* yükselişi (618-907), Orta Asya'daki Emeviler/Abbasiler (661-1258) ve Kuzey Afrika'daki Fatımiler (909-1171) oldukça yaygın küresel bir ticaret ağının ortaya çıkışında çok büyük önem taşıyordu. Philip Curtin'in belirttiği gibi: "Abbasilerin ve Tang hanedanının eşzamanlı gücü, uzun yol tacirlerinin Asya'dan Kuzey Afrika'ya nispeten daha kolay seyahat etmelerine olanak tanımıştır."[12] Jack Goody, André Wink ve Nigel Harris bu küresel bağlantıların MÖ 3500'e, hatta öncesine kadar uzandığını düşünseler bile, küresel ticaretin yayılmasının MS 600 sonrası

9 William H. McNeill, *The Rise of the West* (Chicago: Chicago University Press, 1963), s. 460.

10 William H. McNeill, *'The Rise of the West* after Twenty-Five Years', Stephen K. Sanderson (ed.), *Civilizations and World Systems* (Londra: Altamira Press, 1995), s. 314.

11 Jerry H. Bentley, *Old World Encounters* (New York: Oxford University Press, 1993) özellikle 1. ve 3. Bölümler.

* Çin İmparatorluğu'nun 618-907 yılları arasındaki en zengin dönemi. İpek Yolu'nun işlemeye başladığı, Çin'in dünyanın ekonomik merkezi haline geldiği zaman. Batı'dan gelen baharat ve değerli madenler, Çin'in ipek, porselen ve kâğıdıyla yer değiştirmiştir. (ç.n.)

12 Philip D. Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), s. 105.

ortaya çıktığında hemfikirdirler.[13] Kısacası, McNeill'in yakın zamanda ele aldığı gibi, Arap ve Çin (ve tabii Güney Asya) dünyasının gönenci ve ticarileşmesi, ortaya çıkmakta olan küresel ekonominin alevlerini savuran büyük bir çığlık gibiydi.[14] Burada Pirenne'in ünlü tezini hatırlatmakta yarar var: İslami istilalar Batı Avrupa'nın Doğu Avrupa'yla (Bizans ile) olan birliğini kırmış, bu da ticaretin devam ettiği yeni bin yıl döngüsüyle olmuştur – bu tezin tersine çevrilmesi gerekir:

> Avrupa ve Arap dünyası arasında yakın bir ilişki vardı... ve Karolenj Rönesansı,* İtalyan şehir devletlerinin başarıları ile Hanseatic Lig'in** büyümesi, Müslüman Doğu'yla kurulan irtibattan dolayı gecikmek şöyle dursun hızlanmıştır. Ticaret, 8. yüzyıl sonu ve 9. yüzyıllar Avrupası'nda çok fazla yerde yeniden canlanmıştı. Pirenne'in*** tersine tarihçiler artık erken Ortaçağ Avrupası'nın ekonomik olarak İslamlaşmasından söz ediyorlar.[15]

Böylece, 751 yılında Batı Avrupa'da Karolenj İmparatorluğu'nun doğuşu ve sekizinci ve 9. yüzyıllarda çeşitli İtalyan ticaret kentlerinin ortaya çıkmasıyla küresel ticaret sistemi Avrupa'ya yayıldı ve bu sayede Avrasya'nın her iki ucu da birbiriyle ilişki içindeki imparatorluklar ağına bağlanmış oldu. Buna göre, küreselleşme 20. yüzyıla özgü değildir. Asıl önemi, sadece Avrupa'nın "Karanlık Çağı"nda başlamış olmasında değil, Ortaçağ'daki ve modern Batı'yı doğuran olmasa da, onun doğmasına yardımcı olan etmenlerden biri olmasında yatar.

Oryantal küreselleşmenin doğuşu, Müslüman Ortadoğu/Kuzey Afrika'ya çok şey borçludur. Kuzey Afrika'nın Müslümanları (ve Siyahlar) Orta Asya'daki Müslümanlar kadar gerçek küresel kapitalist öncülerdi ve büyük önem taşıyan küresel bir ekonominin oluşturulmasına ciddi anlamda birlikte hizmet etmişlerdir. Bunun için Batı Avrupa'dan Afrika Avrupası'na uzanan geniş topraklar ve Batı Avrupa'dan Çin'e, doğuda Kore'ye ve güneyde Afrika'ya, Polinezya'ya (belki

13 Jack Goody, *The East in the west* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), s. 86; Nigel Harris, *The Return of Cosmopolitan Capital* (Londra: I.B. Tauris, 2003), s. 15-24; André Wink, *Al-Hind: the Making of the Indo-Islamic World*, I (Leiden: E.J. Brill, 1990), 2. Bölüm.

14 McNeill, '*Rise of the West* after Twenty-Five Years', s. 316.

* Karolenj Rönesansı: Avrupa'da 8. yüzyılda Charlemagne'ın başa gelmesiyle yaşanan Aydınlanma dönemidir. (ç.n.)

** Hanseatic Lig: 13. yüzyılda Roma, Germen ve İskandinav kentleri arasındaki ticaretin denetlenmesi için kurulmuş yarı ticari, yarı askeri lonca. (ç.n.)

*** Henri Pirenne: (1862-1965) Belçikalı Ortaçağ tarihçisi. (ç.n.)

15 Wink, *Al-Hind*, s. 35-36.

Aborjinlerin Avustralyası'na) uzanan deniz yolu boyunca yayılmışlardı. Peki bu nasıl başarıldı?

İslami küresel lider: Yoğun ve yaygın İslami gücün yükselişi

Ortadoğu'nun Arap Müslümanları, kökleri muhtemelen üçüncü, kesinlikle de 4. yüzyıla uzanan Sasanilerin daha önceki başarılarının üzerine yükselmişlerdir.[16] 610 yılından sonra Orta Asya, Hz. Muhammed'in peygamber olarak "ortaya çıkışı"yla birlikte büyük bir güç olarak yükselmeye başladı dünyada. Bundan önce Ortadoğu oldukça bölünmüştü; Pers, Suriye ve Bizans egemenliğindeki Mısır'ın çok çeşitli sömürgeleştirme çabalarına tabiydi. Hz. Muhammed'in en büyük katkılarından biri, İslamın gücüyle yavaş yavaş bir birlik oluşturmasıydı. Ve İslamın en önemli yanlarından biri de ticarete ve rasyonel kapitalist faaliyetlere olan eğilimiydi. Bu noktada şunun altını çizmek önemli: Bu durum, Avrupamerkezci görüşe göre İslam'ın kapitalist faaliyet olasılığını engelleyen baskıcı bir din olduğu yolundaki yaklaşımla çelişiyordu. Kasıtlı ya da değil, Hz. Muhammed'in *ortaya sermaye koyan* bir tüccar olduğu unutulmuş gibi görünüyor. Yirmili yaşlarında Kureyş kabilesinden (Kureyşliler bankacılık kadar kervan ticaretinden de zengin olmuş bir kabiledir) zengin bir kadınla evlenmiştir. İlginçtir ki,

> Mekke halkı –Kureyş kabilesi– Weber'in rasyonel dediği şekilde ticaret ve faiz karşılığı borç verme yoluyla sermayelerini büyütmüştü... Müslüman imparatorluğun tacirleri, Weber'in kapitalist etkinlik kriterlerine kusursuz bir şekilde uyuyordu. Kâr elde etmek için tüm fırsatları yakalayıp, giderlerini, gelirlerini ve eldeki kârlarını para olarak hesaplamışlardır.[17]

Bunun ışığında, *Kuran* ve kapitalizm arasında bulunabilecek bazı bağlantıları belirtmek ilginç olacak. Maxime Rodinson'un yaptığı detaylı incelemeye göre, *Kuran* "başkasının hakkını, rızkını unutmamayı" söylemez sadece, "göçler sırasında bile ticaretin devam etmesini, gündelik hayatla dini birleştirmenin daha uygun olacağını" hatta daha da ileri giderek "Tanrı'nın İhsanı adı altında ticari kâr elde etmeyi" ifade eder. İslam, göçü işadamlarının sadece fizik gücüyle çalışanlardan daha etkili bir şekilde yönetebileceklerini buyurmuştur. Gerçekten de *Kuran* der ki:

16 George F. Hourani, *Arab Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times* (Beyrut: Khayatas, 1963), s. 36-38; Wink, *Al-Hind*, s. 48-55.

17 Bu ve sonraki iki referans Maxime Rodinson'un *Islam and Capitalism* (Londra: Allen Lane, 1974), s. 14, 16-17, 29 alınmıştır.

> Helal yoldan kar elde ediyorsanız işiniz Cihat'tır... Eğer bu kazancı aileniz ve çocuklarınıza yatırıyorsanız, bunun adı Sadaka'dır (hayır maksatlı yardım); gerçekten de ticaretten kazanılan bir dirhem (gümüş sikke) başka bir yolla kazanılan on dirhemden daha değerlidir.

Ve Hz. Muhammed'in "Yoksulluk dinden ayrılmak gibidir" demesi,

> Tann'nın gerçek hizmetkârının zengin ya da en azından ekonomik olarak bağımsız olduğunu işaret eder. Kamp şehri Kufa'daki büyük caminin sarraflarının barınakları muhtemelen İslam'da iş ile din arasında elzem bir karşıtlık olmadığı gerçeğini ortaya koymaktadır.[18]

Kuran'ın yatırımın önemini garanti altına alması da ayrıca önemlidir. Bizler *Şeriat*'ı despotizmin ve ekonomik geri kalmışlığın sebebi olarak görüyoruz, ama *Şeriat* yöneticilerin ya da halifelerin gücünü kötüye kullanmalarını engellemek için yaratılmıştır, dahası borçlar hukuku için çok net hükümler ortaya koyar. Müslüman tacirlerin *Şeriat*'ı desteklemelerinin akılcı bir nedeninin olması hiç de şaşırtıcı değildi. Üstüne üstlük, İslamiyette Ortaçağ Avrupası'nda olduğundan daha fazla kişisel özgürlük olduğunun işaretleri vardı. Kurumlar "eşitlikçi sözleşmeli sorumluluklar" temelinde belirleniyordu. Bunlar, Hodgson'a göre, modern *Gesellschaft*• kavramına geleneksel *Gemeinschaft*•• kavramından daha yakın olan rasyonalite kavramlarını gerektirmişlerdir.[19]

Temelde, İslamın karşılaştırmalı üstünlüğü, görece olarak "yaygın" gücündedir. İslam yayılmacı fetihler yapabiliyordu, kapitalizmi yayma kapasitesine sahip olduğu gibi dünya üzerinde geniş bölgelere ulaşma kapasitesinin de kesinlikle farkındaydı. İslamiyetin merkezi Mekke, küresel ticaret ağının merkezi haline gelmişti. İslamın gücü 7. yüzyıldan sonra süratle yayılmaktaydı ve bu nedenle Akdeniz bir Müslüman gölü, "Batı Avrupa" da Afro-Asyalı küresel ekonomi içinde bir çıkıntı haline gelmişti. İslamiyet, özellikle Avrupa'nın (Bkz: 5., 8. Bölümler) gelişimi üzerinde çok güçlü bir etkiye sahipti. İslam dünyası, 650 ile 1800 dolayları arasında, Batı'ya ulaşan ticaret gibi pek çok Doğulu "kaynağın" üzerinden geçen bir Dünya Köprüsü inşa etmişti.

18 S.D. Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions* (Leiden: E.J. Brill, 1968), s. 228-229.

• ticari şirket (ç.n.)

•• cemiyet (ç.n.)

19 Marshall G.S. Hodgson, *Rethinking World History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), s. 111-116, 141

Müslümanların yaptığı kentlerin ve evlerin gelişimi İslamın yayılmacı gücünün bir göstergesiydi. İslamiyet, yüksek ve çok katlı evleri yasaklamıştı, çünkü Allah'a doğru ulaşmak kibirlilik olarak kabul ediliyordu. Genel olarak İslamiyette gökyüzüne doğru yayılmak (fetih) ahlakî olarak suçlamalarla karşılaşılan bir davranıştır. Bu nedenle, dindarlığı gösteren en önemli işaret birinin kendini Allah karşısında küçültmesidir – secde edip, Allah'ın büyüklüğü karşısında alnını yere koymaktır. Benzer şekilde, *Arabian Nights*'ta* egemen olana saygı göstermenin yolunun "insanın elleri arasındaki toprağı öpmesi" olduğu söylenir. Kısacası *Cihat* kavramı, Müslümanların gökyüzüne değil ufka doğru ya da hem dinsel hem ticari olarak geniş bir alana doğru fetih yapmalarının gerektiğini öğütler. Buna göre, kentler Ortadoğu'da yayılmış ve kısa zamanda küresel ekonomik ağın birincil enerji kaynağını oluşturmuştur.

Yoğun kent ticaret ağı, nüfusu bedevilerden oluşan bir çöl olarak geleneksel Avrupamerkezci İslamiyet görüşüne karşıdır. Marshall Hodgson'un belirttiği gibi, İslamiyet, "bedevilerin uçsuz bucaksız gökler altında yaşadıkları hayret ve şaşkınlıklarından doğan 'çöl'ün tektanrıcı dini'" değildi... İslamiyet uzun süreli kent geleneği olan bir dinden doğmuştur ve bu geleneğin herhangi bir değişkeni gibi kent kökenlidir.[20] Maxime Rodinson burada öne sürülen iddiayı destekler:

> Müslüman dünyasındaki ticari ilişkilerin yoğunluğu, öngörülemeyen boyutlarda bir dünya pazarı oluşturmuştur. Para değişiminin gelişimi, sanayi ve tarımdaki olası bölgesel uzmanlaşmayı mümkün hale getirmiştir. Müslüman dünya bu kapitalist sektörü bilmekle kalmıyordu, çünkü bu sektör modern dönem öncesi tarihin en yaygın ve en gelişmiş sektörüydü.[21]

İslamiyet sadece Batı'ya doğru Avrupa'ya yayılmamış, aynı zamanda Doğu'ya, Hindistan, Güneydoğu Asya ve Çin'e ve başka dinsel ya da ticari etkilerle (bazen ikisiyle birden) güneye Afrika'ya doğru yayılmıştır. İslamiyetin ekonomik erişimi o dönem için sıradışıydı – bir araştırmacı "Onların (Araplar) o uzak ülkelerdeki ticaretin öncüleri olduklarını ve Tibetlilerin öne sürdüğü gibi Çin ile Güneydoğu Asya arasındaki ticaret hayatında bir arabulucu gibi rol oynadıklarının gerçek olduğunu" belirtmiştir.[22] Kesinlikle, 9. yüzyıldan itibaren –bugün pek çok

* *Binbir Gece Masalları.* (ç.n.)

20 a.g.y., s. 133.

21 Rodinson, *Islam*, s. 56.

22 Rita R. Di Meglio, 'Arab Trade with Indonesia and the Malay Peninsula from the 8th to the 16th Century', D.S. Richards (ed.), *Islam and the Trade of Asia* (Oxford: Bruno Cassirer, 1970), s. 126.

belgenin de ortaya koyduğu gibi– sürekliliği olan tek bir kıtalararası ticarete Çin'den Akdeniz'e dek uzanan Müslüman tacirler öncülük etmiştir.[23]

Ortadoğu'daki Emeviler (661-750), Abbasiler (750-1258) ve Kuzey Afrikalı Fatımiler, Hint Okyanusu ile Akdeniz arasında çok eski zamanlardan beri var olan uzun mesafeli ticaretin farklı arterlerinin birleştirilmesine hizmet ettikleri için özellikle önemlidirler. Buraya Kızıldeniz ve Basra Körfezi de dahildir. Abbasilerin başkenti Bağdat, Hint Okyanusu'na, Güney Çin Denizi'ne ve Doğu Çin Denizi'ne açılan Basra Körfezi rotasına bağlıydı. El-Yakubî* (875 dolayları) Bağdat'ı "dünyaya kıyısı olan bir kent" olarak tanımlamış, El Mansur ise "Çin ile aramızda hiçbir engel yok; denizdeki her şey bize oradan gelebilir" demiştir.[24] Çin ve Güneydoğu Asya'dan mal alan Müslümanlara ait ana terminal konumundaki diğer limanlar, özellikle Basra Körfezi'ndeki Siraf da (İran kıyısında, Şiraz'ın güneyinde) çok büyük önem taşıyordu. Kızıldeniz yolunun da (Mısır'ın kontrolündeydi) özel bir önemi vardı (Bkz: sonraki bölüm). Deniz yollarına ek olarak belki de en ünlü yol, kervanların İran'daki Tebriz, Hamadan ve Nişabur gibi kentlerden Maveraünnehir'deki Buhara ve Semerkant'a ve oradan da Çin'e ya da Hindistan'a gittiği karayoluydu. Marco Polo ("Avrupa'nın İbn Battûta'sı"?) -İbn Battûta'nın kendisi gibi- bundan çok fazla etkilenmişti:

> Tebriz halkı ticaret ve sanayi ile sürdürüyordu hayatını... Kent, Hindistan'dan Bağdat'a, Musul'dan Hürmüz'e ve pek çok farklı yere ulaşan ticaretin pazarı olarak çok iyi bir noktada konumlanmıştı; Pek çok Latin tacir yabancı ülkelerden gelen malları satın almak için uğruyordu buraya. Ayrıca burası bol miktarda değerli taşın alınıp satıldığı bir pazardı. Seyyah tacirlerin çok iyi kazançlar elde ettiği bir kentti.[25]

Müslümanlar Afrika'nın (sadece Kuzey Afrika değil) pek çok yerinde ticarete bağlı bir hayat sürüyorlardı. Bunun pek çok nedeni vardı, ilki Mısır'ın Uzakdoğu'yu Batı'ya (Bkz: sonraki bölüm) bağlayan hayati önemdeki yolları yönetmesi; ikincisi Afrika'daki pazarların İslamiyetin yabancı ticaret kollarından en kârlı olanını oluşturmasıydı. Avrupamerkezcilik, Afrika'nın

23 Hourani, *Arab Seafaring*, s. 62; Abu-Lughod, *Hegemony*, s. 199; W.E.B. Du Bois, *Africa and the World* (New York: International Publishers, 1975 [1946]), s. 174, 192; Neville Chittick, 'East African Trade with the Orient', in Richards, *Islam,* s. 98.

* 9. yüzyılda yaşamış Müslüman seyyah. (ç.n.)

24 Hourani'nin *Arab Seafaring* kitabında el-Mansur ve el-Yakubi'ye gönderme yapılmıştır, s. 64.

25 Marco Polo, *Islam: Empire of Faith* (Londra: BBC Worldwide, 2001) kitabında Jonathan Bloom ve Sheila Blair'e gönderme yapmıştır, s. 164; İbn Battûta, *Travels in Asia and Africa, 1325-1354* (Londra: Routledge and Kegan Paul, 1983), s. 101 ile karşılaştırın.

1500'den önce uluslararası ticaret sistemiyle ilgisi olduğunu gözardı ederken, Afrika ticareti Avrupalıların önemsiz ve uzun süren gelişinden tamamen bağımsızdı. Habeş Aksumite Krallığı İslamiyetin gelişinden önce bile Hindistan'la büyük çaplı ticaret yapan Siyah tacirlerle övünmüştür.[26] Abu-Lughod'un tam tersi yöndeki küresel ekonomi tanımı, sadece Güneydoğu Asya'nın ihmal edilmiş olması dolayısıyla biraz tuhaftır.[27] Ancak güneydoğu kıyılarından yapılan deniz ticareti Müslümanların gelişinden önce bile çok önemliydi ve Polinezya'ya kadar uzanıyor olması bu ticaretin ne kadar yaygın olduğunu gösteriyordu. Dahası, Endonezyalılar 2. ve 4. yüzyıllar civarında Afrika'nın doğusuna göç etmişlerdi. İslam denizciliği güneye doğru Mozambik'te Sufalah ve Qanbalu (Madagaskar) ile Doğu Afrika kıyılarına doğru ilerlemiştir. Altın, Etiyopya ve Zimbabwe dahil olmak üzere pek çok yerde çıkıyordu, bu arada Kilwa (bugünkü Tanzanya'nın güneyi) ana antrepoydu.[28] Müslümanların en ünlü gezgini İbn Battûta, Kilwa'yı dünyanın pek çok yerine yaptığı seyahatlerde tanık olduğu "en güzel ve en iyi inşa edilmiş kentlerden biri" olarak tanımlamıştır.[29] Afrikalılar boncuk, midye kabuğu, bakır ve bakır eşyalar, hububat, meyve ve kuru üzüm, buğday ve daha sonraları tekstil ürünleri (lüks değil gündelik kullanıma yönelik ürünler) ithal etmişlerdir. Doğu Afrika kıyısındaki limanların yaşadığı en yoğun ticari ilişki, Hindistan, Aden, Suhar ve Siraf ile olmuştur. Bu uzun mesafeli ticaret de Afrika'nın iç kısımlarındaki ticaretin hareketlenmesine yardım etmiştir.[30]

Ayrıca Batı Afrika'nın ticari olarak doğu kıyılarından yalıtılmış olduğunu ve 1492'den sonra Avrupalılar tarafından "canlandırıldığını" söylemek yanlış olacaktır.[31] Gerçekten de İslamiyetin gelişinden çok önce, Sijilmassa (Fas) ve Awdaghast gibi batılı antrepolar genişlemişti ve Sahra'nın hem güneyindeki hem de kuzeyindeki bölgelerde doğu ve batı kıyıları birbirine bağlanmıştı.[32] Yine de Afrika'daki ticaret bağlantıları (yukarıda da değinildiği gibi) İslamiyetin gelişinden

26 Wink, *Al-Hind*, s. 28, 47.

27 Abu-Lughod, *Hegemony,* s. 36.

28 Philip D. Curtin, 'Africa and the Wider Monetary World, 1250-1850', J.F. Richards (ed.), *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds* (Durham: Carolina Academic Press, 1983), s. 231-238.

29 Du Bois *Africa*'da İbn Battûta'ya değinmiştir, s. 191.

30 John Middleton, *The World of the Swahili* (New Haven: Yale University Press, 1992).

31 Du Bois, *Africa*, 10. Bölüm; Eric R. Wolf, *Europe and the People without History* (Berkeley: University of California Press, 1982), s. 37-44.

32 K.P. Moseley, 'Caravel and Caravan: West Africa and the World-Economies, MS 900-1900', *Review* 15 (3) (1992), 527; E.W. Bovill, *Caravans of the Old Sahara* (Londra: Oxford University Press, 1933), özellikle bkz. 5.ve 6. Bölümler

önce başlamıştı ve altın madenciliği, bakır üretimi ve demirin eritilmesi gibi çeşitli üretim yöntemlerini zaten kullanmaktaydı.[33] İlginçtir ki arkeolog Sayce, demir üretim merkezi Meroe'yu (MÖ birinci bin yılın sonlarında Kush krallığının başkenti) "Orta Afrika'nın Birmingham'ı" olarak tanımlamıştır. Dahası, Sufalah (Müslümanların gelişinden önce) en iyi ve en geniş demir yataklarına sahipti ve bu demir Hindistan'a ihraç edilmek için üretilmekteydi.[34]

Küresel ticaretin Sumatra'daki Srivijaya krallığı gibi Yahudi tacirler tarafından ciddi bir şekilde kolaylaştırıldığını belirtmekte de fayda var. Gerçekten de söz konusu krallık, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın Batı'da rol oynadığı türden bir küresel ticaret öncüsü gibi hareket ediyordu. Jerry Bentley'nin ifade ettiği gibi:

> Güney Çin'in Seylan ve Hindistan'la olan bağlantısı öylesine büyümüştü ki, Güneydoğu Sumatra'daki Palembang'da konuşlanmış olan Srivijaya kralları 7. ile 13. yüzyıllar arasında Güneydoğu Asya sularındaki ticareti kontrol ettikleri bir ada imparatorluk kurmuşlardı.[35]

Pek çok uzman, Srivijaya'nın yükselişinin T'ang Hanedanı dönemindeki Çin ticaretinin yeniden canlanmasıyla desteklendiği konusunda aynı görüşü paylaşmaktadır.[36] Bu, Ortadoğu, Hindistan ve Çin'den yayılan ticaretin arasındaki kritik bir buluşma noktasıydı.[37] Çinli seyyah I-Ching, 671 yılında 6 ay süren ziyareti süresince sadece İran'dan otuz beş geminin geldiğini saymıştır. Yahudiler (ya da "Rhadanite tacirleri") de aynı şekilde önemliydiler.[38] Onların üstlendikleri rol, Geniza* belgelerinde (Kahire'de) olduğu kadar İbn Hurdadbih tarafından da ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.[39] "Rhadanite" kelimesi, Farsçadaki *rha dan* (rotasını bilen kişi) kelimesinden türemiş gibi görünüyor. Bu tacirler İslam dünyasındaki ticaret ve finans hayatı içinde çok önemli bir rol

33 Du Bois, *Africa*, 7. Bölüm; Roland Oliver, *The African Experience* (Londra: Phoenix, 1999), 6. ve 11. Bölümler.

34 Wink, *Al-Hind*, s. 61.

35 Jerry H. Bentley, 'Cross-Cultural Interaction and Periodization in World History', *American Historical Review* 101 (3) (1996), 764.

36 O.W. Wolters, *Early Indonesian Commerce* (Ithaca: Cornell University Press, 1967).

37 Wink, *Al-Hind*, s. 351-355.

38 a.g.y., s. 86-104.

* İbranice "depo" anlamına gelen kelime. İstenmeyen, ancak kutsal oldukları için yok edilemeyen metinlerin ve kutsal malzemelerin saklandığı yerdir. Bu anlamda en fazla istenmeyen kutsal metin ve nesnenin bulunduğu geniza, Kahire'deki ünlü sinagogda bulunmaktadır. (ç.n.)

39 Bkz. S.D. Goitein, *Jews and Arabs* (New York: Schocken Books, 1964).

oynamaktaydılar – özellikle 10. yüzyıldan itibaren Bağdat'ta ve 969'dan sonra Fatımi idaresindeki Mısır ve Kahire'de.

Sonuçta, 650 ile 1000 yılları arasında yoğun küresel gücün öncülüğü Müslüman Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daydı. Eric Jones, Abbasi halifeliğinin gayri safi milli hasılayı (modern kapitalizmin *leitmotif*'i olduğu düşünülüyor) başaran ilk bölge olduğunu ileri sürüyor.[40] Fernand Braudel, İslamın 800 yılından sonraki ekonomik faaliyetlerini aşağıdaki gibi tanımlamıştı:

> "Kapitalist" kelime olarak çok çağdışı değil. Spekülatörler ticaret üzerine İslam dünyasının içinde bulunduğu ilişkilerin bir ucundan ötekine bol bol kumar oynamıştır. Arap yazar Hariri'nin* bir tacir bildirisi vardır: "İran safranını çok para ettiğini duyduğum Çin'e göndermek istiyorum ve sonra Çin porselenini Yunanistan'a, Yunan brokarını Hindistan'a, Hint demirini Halep'e, Halep camını Yemen'e, Yemen kumaşlarını İran'a." Basra'da tacirler arasındaki alışveriş, şimdilerde bizim takas sistemi dediğimiz yöntemle yapılıyordu.[41]

Yoğun bir şekilde ortaya çıkan İslami yenilikler ve teknolojik/düşünsel antma dizisi bu noktada kritik bir önem taşıyor. 6. Bölüm'de açıklandığı gibi, olası bir Latin yelkenlisinin icadı, uzun mesafeli deniz yolculuklarına özellikle Hint Okyanusu'nda imkân tanımıştır. İslami astronomi ve matematikteki pek çok buluş ile birlikte usturlabın bulunması da bu yolculukların yapılmasına olanak sağlamıştır (Bkz: 7. ve 8. Bölüm). Kâğıt üretimi 751'den sonra başladı. Tekstil imalatı da özellikle önemlidir: Suriye ve Irak ipek üreticileriyle ünlüdür, Mısır ise keten ve yünlü kumaşların üretiminde başı çekiyordu. Müslümanlar ilginç boyalar kullanıyorlardı. İslami etkiler Avrupa dillerine giren pek çok Arapça (ve Farsça) kelimeyle kendini gösteriyordu. Boya sabitleyici olarak bilinen kimyasal maddeler boyaları solmayan, özellikle alkali (Arapça *al-kali*, "küller" kelimesinden) hale getirmesi gerekiyordu. Safran, Arapça *zafaran* kelimesinden gelmektedir. *Damask* (Şam ipeği) Şam kelimesinden, *müslin* kelimesi Musul kentinden, *organze* kelimesi Orta Asya'daki Urgench kentinden gelmektedir. *Moher* kelimesi Arapçadaki *mukhayyir* ("en iyi" anlamına geliyor), *tafta* kelimesi *taftan* (Farsça "eğirmek" anlamına geliyor) kelimesinden türemiştir.[42]

40 Eric L. Jones, *Growth Recurring* (Oxford: Clarendon Press, 1988), 3. Bölüm.

* Hariri: (1054-1122) *Makamat* adlı eseri ile tanınıp meşhur olan Arap asıllı şair ve dil âlimidir. Asıl adı Kasım'dır. İpek ticaretiyle uğraşan bir aileye mensubiyetinden ötürü İbnü'l-Hariri lakabıyla anılmıştır. (ç.n.)

41 Fernand Braudel, *A History of Civilizations* (Londra: Penguin, 1995), s. 71.

42 Bloom and Blair, *Islam,* s. 110-111.

Müslümanlar, demir ve 18. yüzyıla kadar çelik üretimi konusunda Avrupalılara hükmetmişlerdir. Dahası, İslami üretim şeker rafinesi, inşaat, mobilya, cam, deri, çömlekçilik ve taş kesme gibi alanlara yayılmıştı.[43] Mısır'daki şeker kamışı üretimi küresel sanayide lider konumdaydı ve rafine *şeker* (*sukkar* "şeker" kelimesinden geliyor) dünyanın pek çok yerine ihraç ediliyordu. İslam, endüstriyel üretim amacına yönelik şekilde kurulmuş yeldeğirmeni ve su değirmenlerinin enerjisinden de yararlandı. Orta Asya ve Kuzey Afrika'nın uzun süre Avrupa üzerinde hem bilimsel hem de askeri teknolojiler bakımından karşılaştırmalı bir üstünlüğe sahip olması da dikkate değer bir durumdur (8. Bölüm). Sadece İslami üretim, yatırım ve ticaretin değil küresel ticaretin de dayandığı kapitalist kurumların (ortaklıklar, borçlar hukuku, bankacılık, krediler ve diğerleri) tamamının yaratılması da oldukça önemlidir (6. Bölüm). Sonuçta Eric Jones'un dediği gibi: "Abbasilerdeki teknik ve ekonomik gelişmeler [İslami] geçmişin kesinlikle değişmez olduğunu gösteriyordu."[44]

Küresel yaygın güç ve küresel ekonominin çerçevesi, 1000-1517 dolayları

1000 sonrası dönemdeki küresel ekonominin hatları Janet Abu-Lughod'un yetkin kitabı *Before European Hegemony*'de (Avrupa Hegemonyasından Önce) çok açık bir şekilde tanımlanmıştır. Abu-Lughod, sekiz bölgesel alt sistemle bağlantılı üç temel rota ortaya koyar, ben bunları tartışacağım.

Kuzey rotası ve Moğol İmparatorluğu: "Cehennemden gelen iyi kalpli kabileler"

Moğol İmparatorluğu'nun 13. yüzyılda ortaya çıkışıyla Oryantal küreselleşmeye büyük destek sağlanmış oldu. Bu imparatorluk Doğu ile Batı'yı kesintisiz bir ticari alanda birbirine bağlamıştır. 12. yüzyılla birlikte Selçukluların Batı'ya doğru ilerlediği ve tüm Irak ile verimli yanmay'ı* içine alan geniş bir alanı kontrol ettiği kesinlikle doğruydu. Ancak Avrasya topraklarını fetheden Cengiz Han ve Moğollardı. Cengiz Han'ın Avrupa'nın gerisine doğru fetihler yapmayı seçmeyişi,

43 S.D. Goitein, 'The Main Industries of the Mediterranean Area as Reflected in the Records of the Cairo Geniza', *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 4 (2) (1961), 168-97.

44 Jones, *Growth Recurring*, s. 67.

* Mezopotamya'yı, Orta Anadolu'yu ve Mısır'a kadar Akdeniz kıyılarını içine alan bölge. (ç.n.)

sadece doğu bölümlerini (özellikle Rusya'nın Kiev bölgesi) alması ve en zengin bölge olan Çin'e yoğunlaşması –geleneksel Avrupamerkezci bakış açısıyla bakıldığında– çok ironiktir. Onüçüncü yüzyılın ikinci yarısında Avrasya topraklarının büyük çoğunluğu Moğolların kontrolündeydi. Burada kritik nokta, göreceli olarak birleşmiş imparatorluk topraklarının –*Moğol Barışı*– kapitalizmin gelişebildiği, etkisiz hale getirilmiş bir bölge yaratmış olmasıydı. Bu, bir yandan Çin ve Avrupa arasındaki 5.000 mili kapsayan uzun mesafeli ya da küresel ticarete, öte yandan ilerici Doğu düşüncesinin ve teknolojilerinin Batı'ya yayılmasına olanak sağlıyordu.[45] Kurumsal kısıtlamalar ve politik maliyetler en azından sadece Moğolların imparatorluk içinde iş yapan pek çok taciri kabul etmesi nedeniyle azaltılmamıştı. Gerçekten de Marco Polo'nun ünlü çağdaşı Balducci Pegolotti, İpek Yolu'nu "gece ve gündüz gayet emniyetli bir yer" olarak tanımlamıştır.

Burada daha da ironik olan, Avrupamerkezciliğin Moğolları ya da "Tatarlar"ı (Avrupalılar onlara bu ismi vermişti) gelişen ekonomik faaliyetlere karşı birincil yıkıcı ve düşman olarak görmesidir. Abu-Lughod'un dediği gibi:

> Moğollar Asya'nın bilinmeyen dünyasında yaşayan diğer tuhaf yaratıklar için tahsis edilmiş aynı mitolojik bölgeye emanet edilmişlerdir. Tatar kelimesinin yanlış yorumlanması nedeniyle (Bu isim daha sonraları Moğol konfederasyonuna katılan kabilelerden biri için kullanılmıştır) Moğollar Tatar olarak tanımlanmışlar, bu da *İncil*'de geçen Tartarus ya da Cehennem bölgesinden gelmektedir. Aynı zamanda Hıristiyanların Müslümanlara karşı sürdürdükleri kutsal savaşın potansiyel müttefikleri olarak nasıl görülebildiklerini anlamak güçtür. Yine de Yecüc ve Mecüc'ün [Kıyamet habercileri] (kökenlerini belirlemek için bir başka zayıf çaba) topraklarından gelen bu yaratıklar bile Müslümanlarla girdikleri çatışmalarla serferber olmuş olabilirler.[46]

Çağdaş tarihçi Matthew Paris, 1240'taki Moğol ya da "Tatar İstilası"nı şöyle tanımlar: "Şeytan'ın iğrenç ulusu, yani sayısız Tatar ordusu dağlarla çevrili ülkelerinden dışarı çıkmışlar, sert kayaları [Kafkaslar'ın] delerek iblis gibi akmışlardır dağlardan aşağı."[47] Ayrıca, "Tatarlar"ı insan eti yiyen, orantısız

45 Felipe Fernández-Armesto, *Civilizations* (Londra: Pan Books, 2001), s. 120-131.

46 Abu-Lughod, *Hegemony*, s. 159.

47 Michael Edwardes, *East-West Passage* (New York: Taplinger, 1971) kitabında Matthew Paris'e gönderme yapmıştır, s. 70.

kafaları olan insanlar biçiminde resmetmiştir. Bütün bunlar Ortaçağ Avrupalılarına doğal görünmekteydi. Doğuluların tuhaf görüntülerini tamamlamaya hazırdılar, örneğin Blemmyae (yüzleri göğüslerinde olanlar), Sciopods (tek bacaklı ve ayaklarını güneşlik olarak kullananlar), Anthropophagi (başları omuzlarının altında olanlar) ve son olarak Cinocephali (köpek kafalılar).[48]

Avrupalıların Moğolları algılamaları –diğer Doğulu insanları belirtmeye gerek yok– bir dizi mitolojiye dayanmaktadır. İlki, Tatar kabilesinin Cengiz Han tarafından neredeyse silinmesiydi. İkincisi, Moğolların Batı'nın geri kalmış "kızıl saçlı barbarlarına" ciddi şekilde kayıtsız kalmalarıydı. Üçüncüsü, Doğu'ya ait şeylerin Moğol İmparatorluğu'na gönderilmesine ilave olarak, gelişmiş "Doğulu kaynaklar"ın bazılarının bir taşıyıcı kemer oluşturmuş gibi dolaylı yoldan Batı'ya geçmesi (daha sonraki bölümlerde ele alınacaktır) Avrupa'nın yararına olmuştur. Yine de, bu etkili ticaret dolaşımı 14. yüzyılın ortalarında düşüşe geçmişti. Semerkand'ın dışında savaşan Timur, Kara Ölüm'ün (veba) yaptığı gibi *Moğol Barışı*'nın sonlanmasına yardım etmiştir. Dahası, ticaret artan bir şekilde orta kesimlere ve Doğu'ya doğru kaymıştır.

Orta rota: Orta Asyalı İslami yaygın gücün korunması

Abu-Lughod'a göre orta rota Suriye/Filistin'in Akdeniz kıyılarından başlamış, küçük çölü geçmiş, Bağdat'ın Mezopotamya bölgesine ve son olarak denize ulaşmıştır. Kara yolu İran ve Maveraünnehir'e, oradan da güneydoğu üzerinden Hindistan'ın kuzeyine ya da doğudan Semerkand'a ve çölü geçip Çin'e ulaşmıştır. Deniz yolu Dicle'yi takip edip, Bağdat üzerinden Basra Körfezi'ne uzanmış ve Umman, Şiraz, Hürmüz ya da Qais'in (Basra ile Hint Okyanusu arasındaki bağlantının korumaları) ticari krallıklarına geçmiştir. Bu yol altıncı yüzyıldan sonra özellikle önem kazanırken, Bağdat 750'den sonra Müslümanlığın merkezi haline geldiğinde çok büyük bir etkiye sahip olmuştur. Ancak Bağdat 1258 yılında Moğollar tarafından talan edildiğinde, bu yolun önemi geçici olarak düşüşe geçmiştir. Yine de, Irak'ın İran üzerinden yönetilmesiyle Körfez rotası yeniden canlandı. Bu orta rota, Haçlı krallıkları ve Doğu'dan mal getiren Müslüman tacirler arasındaki "derin ortakyaşamsal" bir ticari ilişkiye olanak sağlamıştır.

Orta Asya'daki başlıca Haçlı limanı –Akra– 1291 yılına kadar Venedikliler tarafından kontrol ediliyordu, Pisan ve Cenevizli rakiplerini safdışı bırakmışlardı.

48 J.B. Friedmann, *The Monstrous Races in Medieval Art and Thought* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981).

Ancak! Venedikliler Avrupa ticaret sistemini idare etseler de, Ortadoğulu Müslümanların ve özellikle Kuzey Afrikalıların dikte ettirdiği koşullarda küresel sisteme girmişlerdi. Kostantinapolis 1261 yılında Bizans'ın eline geçtiğinde, Cenevizliler Venedikliler tarafından seviliyordu, bu nedenle Venediklileri orta ve güney rotalarına odaklanmaya zorluyorlardı. Ancak sonra, 1291 yılında Akra kentinin düşüşüyle, Venedikliler Mısırlıların kontrolü altında bulunan güney rotasına yönelmekten başka yol bulamadılar.

Güney rotası: Avrupa'nın Mısır ticaret hegemonyasına bağımlılığı, 1291-1517

Bu rota, İskenderiye-Kahire-Kızıldeniz üçlüsünü Umman Denizi, ardından Hint Okyanusu ve ötesiyle birbirine bağlamıştı. Onüçüncü yüzyıldan sonra Mısır, Doğu'ya giden ana yolu oluşturmuştu. Abu-Lughod'un iddia ettiği gibi, "Asya'ya giden yolu kim kontrol ediyorsa, ticaretin kurallarını da o belirliyordu. Onüçüncü yüzyıldan 16. yüzyıla kadar bu güç Mısır'ın elindeydi."[49] Gerçekten de 1291 ile 1517 yılları arasında ticaretin yaklaşık % 80'i Mısırlıların kontrolü altındaki deniz yolu üzerinden Doğu'ya ulaşmıştır. Ancak Bağdat düştüğünde, Al-Qahirah –daha sonraları Avrupalılaştırılarak Kahire olmuştur– İslam dünyasının başkenti ve dünya ticaretinin merkezi haline geldi (bu süreç 10. yüzyılda Fatımi döneminde başlamış olsa da).

Avrupamerkezci görüşte olan araştırmacılar Avrupa'yla Doğu arasındaki uluslararası ticaretin 1291'den sonra (Akra kentinin düşüşüyle) Mısır'ın Avrupalı Hıristiyanlar adına Doğu'ya yapılan Kızıldeniz ticaretini kontrol ettiği zamanlarda azalmaya başladığının altını çizerler. Bu durumun Portekizli Vivaldi kardeşleri* 1291 yılında Ümit Burnu üzerinden Antiller'e doğru daha güneyden bir yol arayışına geçmek üzere teşvik ettiği sanılmaktadır. Ancak bu iddia sorunludur. 1291 yılında Akra'nın düşmesinin Papa IV. Nicholas'ın "kâfir"lik nedeniyle ticaret üzerinde pek çok yasaklama getirmesine yol açtığı doğrudur. Ancak gerçek şu ki, Venedikliler yasakları delmiş ve 1355 ile 1361 yıllarında Sultan ile yeni anlaşmaları güvence altına almışlardı. 1517'ye kadar Venedik hayatta kaldı, çünkü Mısır dünya ticaretinde büyük bir rol oynamaktaydı. Venedik ve Cenova dünya ticaretinin "öncüleri" değil, uygulayıcılarıydılar ve başta Mısırlılar olmak üzere Ortadoğulu Müslümanların belirlediği şartlarla işleyen Afrika-Asya öncülüğündeki küresel ekonomi ve ticaretin içine nüfuz ediyorlardı. Özellikle, Avrupalı tacirlerin Mısır'a geçişi yasaklanmıştı. İskenderiye'ye geldiklerinde gümrük memurları tarafından karşılanıyorlar ve bu insanlar güvertede oturup

49 Abu-Lughod, *Hegemony*, s. 149.

* Cenovalı tacirler. (ç.n.)

yüklerin boşaltılmasını izliyorlardı. Hıristiyanlara, özellikle bir izin ya da vize soruluyor, Müslümanlardan çok daha fazla vergi ödüyorlardı. Sonra Avrupalılar gemide kendi kurallarına göre idare edilen arka borda bölüme gidiyorlardı. Yine de İskenderiye'de gemilerini terk etmelerine izin verilmiyordu ve tamamen Mısırlı tacirlerle devlet memurlarına tabiydiler. Venedikliler ve diğer Avrupalılar bu düzeni kabul etmişti, çünkü Doğu'da üretilen pek çok mala ulaşmanın yolu buydu. Gerçekten de Venedik'in serveti, sadece Kuzey Afrika üzerinden Doğu ticaretine ulaşmasıyla mümkün olmuştur.

Sonuç olarak, Venedik ve Cenova'nın Afrika-Asya öncülüğündeki küresel ekonomiye ayrıcalıklı şekilde ulaşmayı devam ettirdiğini belirtmek gerekir. Moğollar ve Haçlılar tarafından Mısır'ın karşısına çıkarılan jeopolitik zorluklar Mısır toplumunun askeri olarak yeniden organize olmasına yol açmıştır. Çünkü Mısır'ın Memluk askeri organizasyonu köle kullanımına dayanmaktaydı. Bu köleler Müslümanlar arasından alınmıyor, Venedik ve Cenova'nın Mısır'a Müslüman olmayan köle sağladıkları ticari ilişkileri sürdürmelerine izin veriliyordu. 1261'den sonra Cenova, Kırım'dan gönderdikleri Müslüman olmayan Çerkez kölelerin bulunmasında çok kritik bir rol oynuyordu. Ancak, sonra 14. yüzyılda bir dizi jeopolitik tedbir Mısırlıları Müslüman olmayan köle gereksinimi konusunda rahatlattı. Bu, Cenevizli köle ticaretinin kaderini Mısırlıların artık hizmetlerine gereksinimi kalmadığı yönünde değiştirdi. Yine de Venedik Mısır'la bağlantıda olmaktan hoşnuttu – ancak sadece Mısır'ın iyi niyetiyle.

Bu bir yandan Doğu öncülüğündeki küresel ekonominin hatlarının ne olduğunu ortaya koyarken, öte yandan Batı Asya ve Kuzey Afrika'nın Avrupa üzerindeki ticari hegemonyasını belirliyor. 1517'den sonra bile İslami ticaretin Avrupa üzerindeki hegemonyasının korunduğunu belirtmek gerekir. İslamın yaygın gücü Mısır'dan Osmanlı İmparatorluğu'na geçmiş, nüfuzunu Hint Okyanusu'ndaki Portekizliler üzerinde sürdürmüştür (Bkz. 7. Bölüm). Dahası, İslami ekonomik gücün öteki merkezleri –Babürlerin yaşadığı Hindistan ve Güneydoğu Asya– 1800'lere kadar Avrupalı tacirleri kontrol etmek ve onlara direnmek için yeterince güç sahibi olarak kaldılar (Bkz. 4. ve 7. Bölüm). Yine de İslamın etkili yaygın gücü ve Orta Asya'nın ikinci bin yılın büyük kısmında dünyanın köprüsü olarak kaldığı gerçeğiyle öncü küresel güç 1000'den sonra İtalya'ya ya da 1500'den sonra Portekiz'e değil, 1100 yılında Çin'e geçmiştir. 19. yüzyıla kadar da orada kalmıştır.

3
ÇİNLİ ÖNCÜLER:
Çin'in İlk Ekonomik Mucizesi ve Tecrit Politikası Miti, 1000-1800 Dolayları

> Marco Polo Doğu'ya seyahat edip, gördüklerini doğruyla yanlışı karıştırarak anlattığında Batı ona inanmayı reddetti. Ortaçağ'ın sonlarında yaptığı seyahatlerin kayıtları masal kitabı olarak görülüyordu... Doğu'nun mucizelerinin gerçek olduğuna inanmak neredeyse olanaksız gibiydi.
>
> Jacques Le Goff

> Avrupalı tarihçiler, MS 1000'den sonraki Ortaçağ Avrupa uygarlığının, Ortadoğu'dan Çin'e uzanan dünya sisteminin (üretken) merkezinin Doğu'ya dönük değişimiyle karşılaştığını henüz fark etmemişlerdi. Ortaçağcılarımızın İngiltere ve Fransa'nın ulusal tarihleriyle ilgili ön çalışmalarının verilmesi şaşırtıcı değildir – Fransız ve İngiliz imparatorluklan dünyanın büyük bölümünü ele geçirdiğinde, 19. yüzyıl sonundaki koşullan aşan tüm insanlığın geçmişine bakıyordu. Çin'in üstünlüğünü anlamak gerçekten büyük bir hayal gücü sıçraması gerektirir.
>
> William H. McNeill

1100 yılından itibaren dünyanın büyük gücü Çin olmuştu ve 19. yüzyıla dek bu böyle devam etmişti. Çin ayrıca hatın sayılır bir yaygın güç geliştirmiş ve 15. yüzyıldan sonra (Müslüman Ortadoğu dünya ekonomisinde önemli bir yer edinmeyi sürdürmüş olsa bile) bu açıdan hükmeden güç olmuştur. Tüm bunlar Avrupamerkezci görüşün karşısındadır. Benim Çin hakkındaki standart

Avrupamerkezci yaklaşıma getirdiğim eleştiri iki aşamalıdır. İlki, benim "ilk sanayi mucizesi" adını verdiğim ve 18. yüzyılda İngiliz Sanayi Devrimi ile özdeşleştirdiğimiz pek çok özelliğin 1100 yılında Çin'de var olduğunu ortaya koyuyor. İkincisi ise Sung hanedanının başarısını görmezden gelen tipik Avrupamerkezci bakışla ilintilidir: Çin'in bu Oryantalist despot hükümetleri Sung'un endüstriyel gelişme yolundaki ataklarına engel olmuş, böylelikle ekonominin düşüşe geçmesine yol açmışlardı. Sonuçta hükümetin dış ticareti yasaklaması ve kendi iç vergi sistemine geri dönüşüyle birlikte Çin'in 1434'ten sonra dünyadan elini eteğini çektiği iddia edilmişti. Ben burada bambaşka bir tablo çizmek istiyorum: Eğer Çin merkezli bir küresel ekonomi yoksa, 1434 sonrasında Çin'in önemli bir rol oynadığı başka bir ekonomi vardı. Çin'in liderliğini kanıtlayan başka aynntılı iddialan 4. ve 7. Bölümlerde de sunacağım.

İlk endüstriyel mucize: Onbirinci yüzyıl Sung* yönetimindeki Çin

9. Bölüm'de açıklandığı gibi, ekonomi tarihçileri geleneksel olarak sanayileşmenin kökenlerinin 18. yüzyıl İngilteresi'nde bulunabileceğini öne sürerler. Ancak bize söylenmeyen, sanayi alanındaki asıl bilirkişinin İngiltere değil Çin olduğudur. Çin'in "sanayi mucizesi"nin oluşması 1.500 yıldan fazla zaman almış ve Sung döneminde en yüksek devrini yaşamıştır. Bu da İngiltere'nin sanayileşme sahnesine adım atmasından 600 yıl kadar öncedir. Çin'in sanayi mucizesi aynntılı bir şekilde incelenmeye değerdir, çünkü 1100 ilâ 1800 tarihleri arasında dünya ekonomisinin tarihine dair tek önemli olaydır. Sung döneminde Çin'e ait ve ciddi şekilde Batı'nın yükselişini besleyen pek çok teknolojik ve düşünsel başan dünyaya yayılmıştır (6., 9. Bölüm).

Demir ve çelik (d)evrimi, MÖ 600'den MS 1100'e kadar

Çin'in demir çelik mucizesi MÖ 600'lere, MÖ 513 tarihli ilk dökme demir objenin bulunmasına uzanır, çelik ise MÖ 2. yüzyılda üretiliyordu.[1] Ne var ki, 800 ilâ 1100 yıllan arasında sanayinin şaşırtıcı bir şekilde büyümesi, sözü edilen boyutların ayrıntıları net olmasa da, reddedilemez bir gerçektir. Robert Hartwell

Tang hanedanının 907 tarihindeki çöküşünün ardından, Çin'in ilk kez bir araya gelmesine sebep olan ve 960-1279 tarihleri arasında hüküm süren hanedan. (ç.n.)

1 Tsun Ko, 'The development of Metal Technology in Ancient China', Cheng-Yih Chen (ed.), *Science and Technology in Chinese Civilisation* (Singapur: World Scientific, 1987), s. 229-238.

çok iyi bilinen bir makalesinde, 806 ile 1078 yılları arasında Çin'in ürettiği demirin altı katına çıktığını öne sürmüştür.[2] Yıllık üretime baktığımızda Çin, 806 yılında 13.500 ton demir üretirken, bu rakam 1064'te 90.400 ton ve 1078'de 125.000 ton olmuştur. İki karşılaştırma konuya açıklık getirecektir: İlki, tüm Avrupa'da 1700'lerde daha fazla demir üretiliyordu ve 1788'de İngiltere sadece 76.000 ton demir üretiyordu. İkincisi, fiyat oranları (demirin değerinin pirince oranı) 1080 yılında Sung Szechwan'da 1'e 1,77, Shensi'de 1'e 1,35 idi. Bu da demir oranının düşük olduğunu gösteriyordu. Ancak şunu da belirtmekte fayda var, bu iki eyalet birbirinden farklı değildi, çünkü Çin'in kuzeydoğusunda fiyatlar daha da düşüktü. İşte bazı çarpıcı istatistikler: 1700'de İngiltere'de bu oran 1'e 1,6 gibi bir rakamdı ve bu da 11. yüzyılda Çin'in kuzeydoğusundaki piyasalardan üç kat fazlaydı. Sonuç olarak, 977'de Çin'deki fiyat oranları 1'e 6,32'ye ulaşmıştı ki, bu da 100 yıllık bir zaman diliminde 4 katlık bir azalmayı gösteriyordu. İngiltere'nin benzer bir fiyat düşüşünü yakalaması, 1600'den 1822'ye yaklaşık 200 yıl sürdü. Yine de Joseph Needham, Hartwell'in demir üretim rakamlarının dönemin az da olsa üstünde olduğunu öne sürmüştür (daha sonra bu konuya döneceğim). Hatta Sung yönetimi altındaki Çin'in demir üretiminde "devrimci" olmasa bile, İngiltere'de ancak yedi yüzyıl sonra görülebilecek kitlesel bir artış sağladığı yolundaki sonucu geçersiz kılmak için büyük oranda hatalı duruma düşmek zorunda kalmışlardır.

Avrupamerkezci uzmanlar, Çin'e ait demir kullanımının araç gereçler ya da üretim amaçlı değil silah veya dekoratif sanatlarla sınırlı olduğunu gündeme getirerek, sıklıkla bu başarıyı görmezden gelirler. Ancak gerçek şu ki demir gündelik araç gerecin yapımında kullanılmaktaydı, bu da bir sanayi devrimi dahilinde gerçekleşiyordu. Üretilen bu araç gereçler arasında bıçaklar, keskiler, iskarpela, matkap ucu, çekiçler ve tokmaklar, saban demiri, bel, kürek, el arabası dingili, tekerlek, at nalı, tencereler, tavalar, çaydanlıklar, çanlar, asma köprü zincirleri, zırhlı kapılar, gözetleme kuleleri, köprüler, baskı tezgâhları ve harfler vardı. Bütün bunlar o dönemde kullanımda olan şeylerdi. Hartwell bu listeye bıçkı, menteşe, kilit, soba, lamba, çivi, dikiş iğnesi, topluiğne, çaydanlık, zil ve trampet takımını da ekliyor. Donald Wagner bunu daha da genelleyerek şöyle sonuca bağlıyordu: "dökme demirden yapılan seri üretim son derece önemliydi... ve 'ilk sanayici' demir ustaları büyük servet elde etmişti", ki bu süreç MÖ 3. yüzyıla kadar uzanıyordu.[3]

2 Robert Hartwell, 'Markets, Technology, and the Structure of Enterprise in the Development of the Eleventh Century Chinese Iron and Steel Industries', *Journal of Economic History* 26 (1966), 29-58.

3 Donald Wagner, *Iron and Steel in Ancient China* (Leiden: E.J. Brill, 1993), s. 407 ve s. 69-71.

Bulunan üretim teknikleri hiç de azımsanacak gibi değildi. Çinliler demirden farklı formlarda araç gereç yapıyorlardı, örneğin kürek ve saban demiri için dökme demir kullanırlarken, keskin araçlar için (kılıç ya da bıçak gibi) dövme demirle çalışıyorlardı. Bu özellikle önemlidir, çünkü Avrupalılar dövme demiri ancak Ortaçağ'da kullanmışlardı. "Öyle görünüyor ki Çinliler doğrudan dökme demir tekniğine ulaşmışlar, Avrupalılar ise uzun bir işleme dönemi geçirmişlerdi."[4] Dökme demir çok daha üstün bir üründü ve Çin ucuza mal ettiği için sanayi devriminin etkileri tüm ülkeye yayılmaktaydı.

Tüm bunlar dökme demir imalatının temeli olan eritme işlemindeki yeniliklerle mümkün olabiliyordu. Maden eritme ocaklarının ve piston körüklerinin kullanılması da özellikle önemlidir (ve bu teknik de yaklaşık 1400 yıldır bilinmekteydi). Bu körükler en yüksek sıcaklıklar (975°C) için gerekli olan havanın düzenli bir şekilde akışını sağlıyordu. Bunlar MÖ 4. yüzyılda kullanılıyor ve MS 31'de bile su gücüyle çalışıyordu. Dahası, Çinliler MÖ 2. yüzyılda çelik üretirken (dökme demirden üretmişlerdi), Avrupa'nın çeliği bulması modern çağa denk geliyordu. Çin çeliğinin MÖ 5. yüzyılda dövme ve dökme demirin bir araya getirildiği "co-füzyon" yöntemiyle üretilmesi özellikle önemlidir.

Bir başka çarpıcı buluş, 11. yüzyılda mangal kömürü yerine kok (çünkü ormanlar yetersizdi) kullanılmasıydı. Bu çok büyük önem taşıyor, çünkü Avrupamerkezci görüş bunun yüzyıllar sonra İngilizler tarafından gerçekleştirildiği konusunda ısrar ediyordu. Ancak İngiltere de Çin gibi ormanların yok edilmesi sorununu çözmek için kok kullanıyordu. 18. yüzyıl İngilteresi'ne atfedilen tekstil üretimindeki kayda değer başarılar da Sung mucizesinin önemli özelliklerinden biridir. Çin ipeği üretimi MÖ 4. yüzyılda başlamıştı. En gelişmiş endüstriyel teknolojik buluş da kenevir ve ipek üretiminde su gücüyle çalışan tezgâhların yaygın bir şekilde kullanılmasıydı (Bkz. 6. ve 9. Bölüm). Demir/çelik ve tekstil sanayisindeki tüm bu başarılar büyük önem taşımaktadır ve endüstriyel buzdağının sadece görünen kısmıdır. Bu tür bir üretim için büyük bir altyapı destek ağı gerekmektedir.

Ulaştırma ve enerji devrimleri

Avrupa'daki su değirmenleri ilk olarak öğütme işinde kullanılırken, bunların Almanya'nın güneyinde demir imalatında kullanılması 1025 dolaylarındadır, Çin'deki durumsa tam tersidir. Çin'deki su değirmenleri maden eritme ocaklarında MÖ 31'de körüklerde kullanılmak üzere geliştirilmişti. Su körüklerindeki piston

4 Jacques Gernet, *A History of Chinese Civilization* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), s. 69.

çubuğu ve hareket kayışının kullanımı buhar makinesi için önemli bir örnek teşkil etmiştir (ayrıntılar için bkz. 9. Bölüm). Üstelik, kanal ve savak en önemli buluşlardı (ikincisi 984 yılında icat edildi).[5] Kömür, demir ve çeliğin kanallarla taşınması bu malzemelerin ülkenin güneyine dağıtımına olanak sağlamıştır. Bu, Çin'in endüstriyel mucizesi için hayati önem taşımaktaydı, çünkü ülke sadece bu malzemelere olan büyük iç talebi karşılamıyordu. MÖ 6. yüzyılda petrol ve doğalgaz da yakıt ve aydınlanma amaçlı olarak Çinliler tarafından kullanılıyordu.[6] Gerçekten de bu buluşun gelişimi, MÖ 10. yüzyıl dolaylarında sabit asbest lambalarının evlerde kullanılması için seri olarak üretimiyle gerçekleşmişti.[7]

Vergi, kâğıt, matbaa ve ticarileşmiş ekonominin doğuşu

Sung'un önemli bir buluşu da nakde dayalı vergi sisteminin oluşturulmasıydı. Dokuzuncu yüzyıl dolaylarında kredi amacıyla kâğıt para (*fei-ch'ien*) icat edilirken, 10. yüzyılın başlarında "gerçek" kâğıt para bir değişim aracına dönüştü. 1161 yılında devlet yılda on milyon banknot basıyordu. Bu öncü gelişmeler daha sonralan Avrupalılar tarafından taklit edilmiş ve İngilizlerin bu düzeyi yakalaması 1797'yi bulmuştu.[8] Vergiler eşya yerine nakit olarak talep ediliyordu. Böylelikle vergi talebi 749 yılında % 4'lük bir rakamdan 11. yüzyılın ortalarında hızla yüzde 52'ye yükselmişti. Bu, köylülerin pazar faaliyetlerine katılması bakımından özellikle önemliydi. Pazardaki para hareketi toplumdaki en düşük düzeyine ulaşmıştı, bu nedenle en fakirlerin bile pazarda satılmak üzere bir üretim yapmaktan başka şansı yoktu. McNeill'in dediği gibi, "Artan pazar hareketi –yerel, bölgesel ve bölgeler arası–, üretimin toplamında göze çarpan artışlara olanak sağladı. Adam Smith'in daha sonra analiz ettiği uzmanlık avantajları uygulamaya kondu."[9] McNeill, bir 14. yüzyıl yazarının anlattıklarını bize tanıklık etmesi için aktarıyor:

> Şimdilerde on tane evin olduğu her yerleşim biriminde bir pazar yeri var... Uygun mevsimde, insanlar ellerinde bulunanla bulunmayan malları değiş tokuş ederler, fiyatlar karşıdakinin istekli ya da çekingen olmasına göre iner

5 Joseph Needham, Wang Ling ve Lu Gwei-Djen, *Science and Civilisation in China*, IV (3) (Cambridge: Cambridge University Press, 1971), s. 300-306, 344-365.
6 Peter J. Golas, *Science and Civilisation in China*, V (13) (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), s. 190-197.
7 Robert Temple, *The Genius of China* (Londra: Prion Books, 1999), s. 119-120.
8 a.g.y., s. 119.
9 William H. McNeill, *The Pursuit of Power* (Oxford: Blackwell, 1982), s. 29.

> ya da yükselir, böylece en ufak bir kârı bile kaçırmazlardı. Bu, dünyanın normal haliydi şüphesiz.[10]

Çin devletinin Avrupamerkezci yaklaşımla Oryantal despotizm olarak tanımlanmasına karşılık, Eric Jones yönetim hakkında şunları söyler:

> Çalışma ve ayni vergi karşılığında toprak tahsisi işinden elini çekmiş ve vergilerini nakit olarak topluyordu. Bu işe karışmama siyaseti özel arazi piyasasının gelişimini destekledi... Devlet ne toplumsal olarak istenmeyen bu ekonomik değişiklikleri ortadan kaldırmaya, ne de, bu çok önemlidir, imparator ve erkânına değişimin kaymağını yedirmeye muktedirdi. Ne devlet ne de 'ödenek alan din adamları' elde edilen kazancın vergisini alabiliyordu... Bunu yapmaksa aslında gözlemlediğimiz tedarik isteğini zedeleyecekti.[11]

R. Bin Wong, benzer şekilde, Çin hükümetlerinin "hafif vergilerin insanları müreffeh kıldığına ve refah içindeki insanların, güçlü bir ülkenin devamlılığında önemli bir noktada oldukları için vergilerin düşük olduğuna inandıklarını" belirtiyor.[12] Gerçekten de, merkezi hükümet tarafından uygulanan vergi yükü çok hafifti – ulusal gelirin % 6'sı civarındaydı.[13] Avrupamerkezci görüş Çin ekonomisini tarıma dayalı olarak tanımlarken, gerçekte Sung ticareti sadece büyük gelişim göstermekle kalmamıştı, aynı zamanda devlet vergi gelirlerinin çoğunu ticaretten elde etmekteydi. Üstelik tacirler tarımla uğraşan kişilerden çok daha az bir vergi ödüyorlardı.[14] Çin'deki Cizvit misyonerlerin hazırladığı sayısız rapor da bu noktada çok bilgilendirici olacaktır; pek çoğu, devletin tacirleri işlerini sürdürmeleri için kendi hallerine bıraktığını onaylıyordu.[15]

Sung yönetiminde ticaretin derinliğini gösteren en çarpıcı kanıt, kasabaların ve büyük şehirlerin artmasıydı. Yoshinobu Shiba, şehirlerde yaşayanların nüfusunu yaklaşık olarak belirlemenin Sung döneminden kalan veriler birbirini tutmadığı için çok güç olduğunu söyler. Tahminler Yin bölgesinin şehir

10 a.g.y., s. 30.
11 Eric L. Jones, *Growth Recurring* (Oxford: Clarendon Press, 1988), s. 77, 81.
12 R. Bin Wong, *China Transformed* (Ithaca: Cornell University Press, 1997), s. 90.
13 Albert Feuerwerker, 'The State and the Economy in Late Imperial China', *Theory and Society* 13 (1984), 300.
14 Yoshinobu Shiba, 'Urbanization and the Development of Markets in the Lower Yangtze Valley', in John W. Haeger (ed.), *Crisis and Prosperity in Sung China* (Tuscon: University of Arizona Press, 1975), s. 43.
15 Donald F. Lach ve Edwin J. Van Kley, *Asia in the Making of Europe,* III (Chicago: Chicago University Press, 1993), s. 1606-1607.

nüfusunun % 13'üne, She bölgesinin % 7'sine ve Tan-t'u bölgesinin % 37'sine sahip olduğu yönündeydi. Şehirleşmenin Çin'de Avrupa'da olduğundan daha fazla telaffuz edilmesinin yanında, Çin dünya üzerindeki en büyük kentlerin bazılarına sahipti. Örneğin, Hang-chou'nun nüfusu 1,5 ile 5 milyon arasında bir yerlerdeydi (farklı tahminler doğrultusunda).[16]

Para ekonomisinin gelişimi bir başka canalıcı buluşla bağlantılıydı: Baskı ve kâğıt yapımı (kökenleri 6. ve 8. Bölümlerde incelendi). Basılı kâğıt paranın yaygın kullanımı, Marco Polo'nun Çin'de en fazla etkilendiği şeylerden biriydi. Kâğıt, farklı yerlerde ustalıkla kullanılıyordu, zırhlar (paslanmayan sert bir malzeme), duvar kâğıdı, giyim, tuvalet kâğıdı, uçurtma, kâğıt mendil ve daha pek çokları. Çin'in kâğıt endüstrisi kitaplar için gereken büyük talep yüzünden hız kazanmıştı. Başkent Khaifeng ve sonraları Hang-chow'daki Ulusal Akademi büyük hacimde yayınla meşguldü. Yine de kitap yapımı ve satışı devletle sınırlı değildi - özel kesim tarafından da yürütülüyordu.

Tarımsal ya da "Yeşil" Devrim

Çin, MÖ 6. yüzyıldan itibaren, İngilizlerin 18. ve 19. yüzyıllarda gerçekleştirdiği tarım devrimiyle özdeşleşen tüm konularda belirli bir noktadaydı (daha ayrıntılı bilgi için bkz. 9. Bölüm).[17] Robert Temple'ın belirttiği gibi:

> Çin'in bugünkü Amerika ve Batı Avrupa'nın konumunda ve Avrupa'nın da bugünkü Fas konumunda olduğunu söylemek abartılı olmaz. Avrupa'nın 18. yüzyıl öncesi ilkel ve yetersiz tarımı ile Çin'in MÖ 4. yüzyıl sonrasındaki ileri tarımı kıyaslanamaz.[18]

Gerçekten de Sung dönemi ile Çin tarımının üstünlüğü, Avrupamerkezci görüşteki bir tarihçinin kabul etmeye zorlandığı bir noktadaydı: "Çin'in 12. yüzyıldaki durumuna tüm Avrupa'da 20. yüzyıla gelindiğinde tam olarak ulaşılamamıştı."[19] Çinli çiftçiler Avrupalı çiftçilerden daha fazla hasat elde ediyorlardı.[20] Üstelik, Çin tarımı sonraki yedi yüzyıl boyunca etkisini devam ettirmişti (bir sonraki bölüme bakınız). Sung hükümetinin "genç filizler politikası" (*chhing miao fa*) olarak bilinen teşebbüsü önemlidir. Hükümet çiftçilere tarım yapmaları için teşvik

16 Shiba, 'Urbanization', s. 20-23.
17 Francesca Bray, *Science and Civilisation in China,* VI (2) (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), s. 565.
18 Temple, *Genius,* s. 20.
19 Angus Maddison, *Chinese Economic Performance in the Long Run,* (Paris: OECD, 1998), s. 31.
20 Bray, *Science*, VI (2), s. 286-288.

veriyor ve çok cazip oranlarda kredi sağlıyordu. "Belki de bunun en temel başarısı, yeni teknolojilerin faydalarının farkında olan kırsal nüfusun kendi öncelikleri üzerinde çalışmaya ve deneme yapmaya istekli olmalarıydı."[21]

Denizcilik devrimi

Francis Bacon, *Novum Organum* (1620) adlı kitabında dünyadaki en önemli üç buluşun matbaa, barut ve pusula olduğunu iddia etmiştir. Üçü de Çin'de icat edilmiştir (Bkz. sayfanın devamı ve 6. Bölüm). Çinliler, 1000 dolaylarında pusulanın gösterdiği kuzey yönü ile gerçek kuzey yönünün aynı şey olmadığını bulmuşlardır. Daha sonraları, 15. yüzyılda bu bilgiler bilinen pek çok haritanın oluşmasına da olanak sağlamıştır.

Çin'in denizcilik devriminin belki de en etkileyici yanı gemilerdir. Hem boyutları hem de sayıları açısından büyük önem taşımaktadırlar. 1588'e gelindiğinde en büyük İngiliz gemileri 400 tonluktu ve bunlar çok daha önceleri yapılan 3.000 tonluk Çin gemilerinin yanında cüce gibi kalıyorlardı (Bkz. 7. Bölüm). Aynca büyük hacimdeki yelkenlilerin pek çok hüneri vardı –kare şeklinde tekne, kıç dümeni, pruva ve kıç yelkenleri, su geçirmez kamaralar–, tüm bunlar daha sonra Avrupalılar tarafından alınmış ve kendilerine mal edilmiştir (Bkz. 6. ve 9. Bölüm). Gemilerin sayısı –büyük ve küçük olmak üzere– sadece Çin'in denizcilik devriminin değil, ekonomisinin ticarileşmiş doğasının da bir kanıtıydı. Sekizinci yüzyılda yaklaşık 2.000 tekne Yangtze'de çalışıyordu. Bu gemilerin taşıdığı yük, bin yıl sonra İngiliz tacirlerin taşıdıklarının üçte biriydi. Marco Polo, sadece Yangtze'de 15.000 kadar geminin olduğunu tahmin ediyordu. Onyedinci yüzyılda Cizvit Alvarez Semedo, Yangtze'de bir saat içinde 300 geminin denize açıldığını söylemişti![22] Sonuç olarak, Gang Deng Kuzey Sung döneminde tahıl taşıyan 12.000 gemi olduğunu, bu sayının Ch'ing'de 20.000'e ulaştığını ve 18. yüzyılın sonlarında özel nakliye gemilerinin 130.000 civarında olduğunu ortaya koyuyor.[23] Temple'ın söyledikleri çok yerinde görünüyor:

> Çinlilerin tarihteki en büyük denizciler olduğunu söylemenin bir sakıncası yoktur. Yaklaşık 2000 yıldır gemilere ve denizcilik tekniklerine sahipler, bu nedenle dünyanın geri kalanıyla kıyaslama yapmak rahatsızlık vericidir. Batı'nın nihayet Çin'i yakalaması, onların bulduklarını şu ya da bu şekilde uyarlayarak gerçekleşmişti. Tarihin büyük bir kısmında Avrupalılar

21 a.g.y., s. 600.

22 Lach ve Kley'in *Asia* kitabında sözü geçmiştir, s. 1614.

23 Gang Deng, *Chinese Maritime Activities and Socioeconomic Development, C. 2100 BC-1900 AD* (Londra: Greenwood Press, 1997), s. 68-69.

> Çinlilerin sahip olduklarından çok daha sıradan gemiler kullanmışlardır [1800'lere gelindiğinde bile].[24]

İlk askeri devrim: Çin, 850-1290 dolayları

8. Bölüm'de göreceğimiz gibi Avrupamerkezci bakış Avrupalıların sözde ilk büyük "askerî devrime" öncülük eden askerî dehasını kutluyor (1550-1660). En önemli teknolojik hamleler barut, silah ve top üzerinde gerçekleşti. Ancak bunların tümü, 850 ile 1290 yılları arasındaki "ilk askerî devrim" süresince Çin'de icat edilmişti. Bu iddiayı safdışı bırakan en bilinen Avrupamerkezci yaklaşım, Çinlilerin barutu sadece havai fişeklerde kullandığı ve hiçbir askerî uygulamanın söz konusu bile olmadığıdır (Oryantalist "Çin hükmü"). *The Adventures of Marco Polo* (Marco Polo'nun Maceraları) adlı epik filmde Marco Polo'nun karşılaştığı ilk Çin icadının "spaghett" (spagetti), ikincisinin de barut olduğu söylenir. Polo'nun barut için "Sadece oyuncaklar için mi kullanılıyor?" diye sorduğu, yanıt olaraksa Çinlilerin "Evet, havai fişekler için" dedikleri iddia edilir. Daha sonra Polo'nun, "Bu (barut), savaşlarda kullanılan silahlar için çok değerli olabilir" demiş, Çinliler de "Hayır, bu çok kötü ve ölümcül olur" diye yanıt vermiştir. Bu diyalog en bilinen Avrupamerkezci mitlerden birini elinde tutuyor: Çin barutu icat etmiş olsa bile, savaşlarda kullanmak için daha yaratıcı olan Avrupalılara ihtiyaç duymuştur.

Çinliler 10. yüzyıl başında, 850 dolaylarında barutu icat ettiklerinde,[25] barut ateş topu atan silahlara uygulanmış, 969 yılından itibaren de ateş oklarında kullanılmıştır. 1231'den sonra bomba, el bombası ve roketlerde (demir bir tüp içindeki havan topu şeklinde) kullanılmıştır. 14. yüzyıldan itibaren kara ve deniz mayınlarında kullanılmıştır.[26] Çinliler aynı anda 320 roket gönderen roketatarları da icat etmişlerdi – Needham'ın "İkinci Dünya Savaşı'nda kullanılan bazukaların Ortaçağ'daki eşdeğeri" diye adlandırdığı araçlar.[27] İlginçtir ki Çinliler 14. yüzyılda kanatları ve yüzgeçleri olan ve yine Needham'ın deyişiyle "İkinci Dünya Savaşı'nda kullanılan, kötü bir üne sahip V-1 roketlerine çok benzeyen" bir roket yapmıştı.[28] Silahın kökenleri Ortaçağ'daki "ateş mızrakları"nda aranabilir. Metal mermi atan ilk silah 1259'da bulunmuş ve 1275'te kullanılmıştı.[29] 1288

24 Temple, *Genius*, s. 186.
25 Gernet, *History,* s. 311; Joseph Needham, Ho Ping Yü, Lu Gwei-Djen ve Wang Ling, *Science and Civilisation in China*, V (7) (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), s. 111-117.
26 Needham ve çalışma arkadaşları, *Science*, V (7), s. 161-210.
27 a.g.y., s. 486-495.
28 Temple, *Genius,* s. 240; Needham ve çalışma arkadaşları, *Science*, V (7), s. 495-505.
29 L. Carrington Goodrich ve Feng Chia-Sheng, 'The Early Development of Firearms in China', Nathan Sivin, *Science and Technology in East Asia* (New York: Science History Publications, 1977), s. 128-139; Wang Ling, 'On the Invention and Use of Gunpowder and Firearms in China', Svin, *Science,* s. 140-158.

dolaylarında "püskürtücü" olarak bilinen kaba saba bir gülle icat edilmişti.[30] Çin icadının Avrupa'ya yayıldığını gösteren güçlü kanıtlar vardır (Bkz. 8. Bölüm).

Çin'in askerî devriminin en etkileyici özelliklerinden biri de donanmaydı. Sung donanmasında 20.500 gemi vardı.[31] Çin filosu herhangi bir Avrupalı gücü ve hatta belki tüm Avrupa'nın donanma gücünü içinden çıkarabilirdi. Gemilerdeki silahların devamlı geliştirilmesi çok önemliydi. 1129'da mancınıklar barut atan standart teçhizatlardı. 1203'ten sonra bazı gemiler metal levhalarla kaplanmıştı. Çin'in askerî amaçla kullanılan gemileri etkileyici gelişim göstermişti. Örneğin, 6. yüzyıl sonlarında "beş sancaklı" bir savaş gemisinde 100 feet yüksekliğinde 5 güverte bulunuyordu ve bu gemiler 800 asker taşıyordu. Aynı zamanda, "güçlü silahlar"la ya da bir üst kattaki güverteye sabitlenmiş –50 feet uzunluğunda– "delici metaller"le donanmıştı. Bunlar dev çekiçler gibi düşman gemilerine hasar vermek için kullanılıyordu. 3. yüzyılda hareketli ve "kare şeklinde yüzen" kaleler vardı ve bunlar üzerlerinde kulelerin olduğu ve yaklaşık 2.000'den fazla askerin bulunduğu 360 bin feet karelik bir alanı kaplıyordu.[32] Tüm bunlar Temple'ın sözleriyle bir kez daha yerinde bir sonuca varıyordu: "Çinliler Batılıların modern zamanlarda hayal edemeyeceği ölçüde silah imalatçısıydılar."[33]

Çin'de alınan ilk sonuçlar

Son olarak, sadece Batı Avrupalıların "mekanik bir bakış açısı" geliştirdikleri yolundaki Avrupamerkezci görüşün temel ilkelerinden birini yeniden değerlendireceğiz. Frederic Lane'in seçtiği kelimeler çok tipik:

> Gereklilik hiçbir şeyi açıklamaz... Uzakdoğu'nun sanatçıları çiçek, balık ve at resmi çizmekten hoşlanırlarken, Leonardo da Vinci ve Francesco di Giorgio Martini makinelerle ilgileniyordu. [Avrupalı] filozoflar evreni kurulu bir düzenek, insan bedenini bir makine ve Tanrı'yı da olağanüstü bir "saatçi" olarak görüyordu.[34]

Çin'in sıradışı mekanik buluşlarının ışığı altında, bu görüş devam ettirilemez. Bu kitapta gösterdiğim gibi, gerçekten de incelenen dönemde Avrupalılar kendi

30 Needham ve çalışma arkadaşları, *Science*, V (7), s. 264.
31 Deng, *Chinese Maritime Activities*, s. 70.
32 Needham ve çalışma arkadaşlan, *Science*, IV (7), s. 689-695.
33 Temple, *Genius*, s. 248.
34 Frederic C. Lane, 'The Economic Meaning of the Invention of the Compass', *American Historical Review* 68 (1963), 151-152.

kendilerine çok küçük şeyler icat etmiştir. 18. yüzyıl öncesinde gerçekleştirdikleri tek gerçek icat Arşimed burgusu*, krank mili ya da makara mili ve alkol damıtma işlemleriydi.[35] Avrupalılar, Çinlilerin teknolojik buluşlarını yedi yüzyıl boyunca kendilerine mal etmek için güçlü bir kapasite ortaya koymuş olsalar da, bu kendine mal etme isteği "buluşçu" bir mekanik bakış açısına sahip olmakla aynı şey değildir. Böyle bir görünüm sergileyen varsa, bunlar Avrupalılar değil Çinlilerdi.

Bu konuda en bilinen Avrupamerkezci yanıt, ekonomik gelişmenin Oryantal despotik devletin buzdağını süratle erittiği ve iz bırakmadan sulara gömüldüğü bir "erken doğmuş devrim" olarak Sung döneminin ekonomik başarısını yok saymaktı.[36] Sung dönemi boyunca devam eden bu büyük başarıları açıklayamayan yok sayma gerçeğinin yanı sıra, Çin ekonomisi 1279'dan önce geri çekilip iz bırakmadan yok olmuş değildi. Bunun dikkate değer etkileri Çin'e 19. yüzyılda dünya ekonomisinin merkezinde ya da yakınında durma olanağı sağlamıştır.

Çin'in tecrit politikaları miti ve ekonomik durgunluk: Çin, benzerleri arasında bir ilk, 1434-1800

Pek çok Avrupamerkezci görüş karşıtı yazarın da 1800'den önceki dünya ekonomisini "Çin-merkezci" olarak tanımlamış olmaları, ikinci bin yıldaki Çin ticaretinde büyük anlam taşıyor.[37] Aslında Çin dünyadaki öncü güç konumundayken, onu *primus inter pares* (benzerleri arasında ilk sırada olan) diye tanımlamak en doğrusu. Doğu küreselleşmesiyle dünyadaki ekonomik gücün yayılması; Çin, Hindistan, Ortadoğu ve Kuzey Afrika, Güneydoğu Asya ve Japonya'nın önemli oyuncuları olduğu "çok merkezli" bir ortam yaratmıştı.

Yine de pek çok bilim adamı 15. yüzyıl sonrasında Çin'in başarısını "Çin

Arşimed burgusu: Eskiden kullanılan su yükseltme düzeni. Bir ucu suya daldırılan eğik bir borunun içinde bulunan burgunun suyu yukarıya doğru çektiği düzenek. (ç.n.)

35 Irfan Habib, 'The Technology and Economy of Mughal India', *Indian Economic and Social History Review* 17 (1) (1980), 26-8; Joseph Needham, *Science and Civilisation in China,* I (Cambridge: Cambridge University Press, 1954), s. 243.

36 Özellikle bkz. Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist state* (Londra: Verso, 1979), s. 541-546; Alan K. Smith, *Creating a World Economy* (Boulder: Westview Press, 1991), s. 27-29; David S. Landes, *The Wealth and Poverty of Nations* (Londra: Little, Brown, 1998), s. 55-59.

37 Takeshi Hamashita, 'The Tribute Trade System and Modern Asia', A.J.H. Latham ve Heita Kawakatsu (editörler), *Japanese Industrialization and the Asian Economy* (Londra: Routledge, 1994); Dennis O. Flynn ve Arturo Giraldez, 'China and the Manila Galleons', Latham ve Kawakatsu, *Japanese Industrialization*, s. 71-90; Andre Gunder Frank, *ReOrient* (Berkeley: University of California Press, 1998), s. 111-117.

hükmü"ndeki iki temel iddiaya göre yok sayarlar. İlki, yukanda da belirttiğimiz gibi, Sung döneminde önemli bir büyüme olduğu kabul edilse de bu "erken doğmuş bir devrim" olarak görmezden gelinmiştir. İkinci olarak, Ming'in 1434 yılındaki dış ticaret yasağı Çin'in dünyayı yeniden kurma şansını tamamen ortadan kaldırmasına neden olmuştu. Çünkü Çin ekonomisi düşüşteydi, bu yüzden otoriteleri uluslararası ticaret alanından çekilmeye zorlamıştı. Çin'in uluslararası ticareti, dediklerine göre, dünya ekonomisinden tamamen farklı olan içe kapalı vergi sistemi ile yer değiştirmişti. Bu iki nedenden ötürü, Avrupamerkezcilik Çin'in 1280'den, özellikle de 1434'ten sonra dünya ticaretinin merkezinde olabilme ihtimalini yok saymaktadır. Bunun yerine, Çin'in tecrit politikaları sonucunda battığı söylenir bize.

Bu sözde geri çekilme Avrupamerkezci dünya tarihi ile ilgili iki önemli iddiaya yol açıyor. Birincisi, 1500 yılından sonra Doğu'da içini üstün Avrupalıların doldurduğu bir güç boşluğu yarattığı gibi çok önemli sonuçlar doğurmuştu. David Landes'in de dediği gibi:

> Büyük yolculuk programından [Chêng Ho'nun yönetimindeki] ayrılmak denizin felaketlerinden ve baştan çıkancılığından uzaklaşma ve daha geniş bir kapanma politikasının bir parçasıydı. Çin tarihindeki en önemli dönüm noktası olan bu kasıtlı kapanma daha kötü bir zamanda gelemezdi, çünkü bu onları sadece yükselen Avrupalı gücün karşısında savunmasız bırakmamış, aynı zamanda Avrupalı seyyahların çok yakın bir zamanda getirecekleri derslere ve yeniliklere karşı durmalarını da beraberinde getirmişti.[38]

İkinci, söz konusu yasak, Çin'in uluslararası ticaretin akışı dışında kaldığı anlamına geliyordu ve bu nedenle o zamandan sonra ekonomisi zayıflamıştı. Bir kez daha Landes'den alıntı yapmak gerekirse, "Tecrit Çin demekti. Büyük, bütün, şeffaf ve uyum içindeki Çin İmparatorluğu yüzyıllar boyunca içine kapalı ve yaban bir hayat sürmüştür. Ama dünya yanından geçip gitmiştir."[39] Böylelikle, Çin'in geri çekilmesi onun gerilemesinin, dolayısıyla da Avrupa'nın 1500'den sonra ileri gitmesinin nedenini ortaya koyuyor. Bu meselenin önemi çok açık. Standart Avrupamerkezci tanıma karşılık tartışılsın diye dört karşı öneride bulunuyorum.

38 Landes, *Wealth*, s. 96.
39 a.g.y., s. 98.

Çin'in geri çekilme miti: 1434 sonrası Çin'in uluslararası ticaretinin devamı

Geri çekilmenin geleneksel görüntüsü hatalıdır ilk etapta, çünkü Batılı tarihçiler devletin koyduğu yasak ve Çin'in vergi sistemine fazlasıyla bire bir bakış getiriyorlar. Devletin koyduğu yasağı olduğu gibi ele almak belli bir ölçüde yanlış anlama sorununa dayanıyor. Resmi belgeler Çin hükümetinin Konfüçyüsçü (tecritçi) idealine ulaşma çabasıyla tahrif edilmişti. Üstelik bu geri çekilme, ticaret yerine baskıcı ve devlet tekelindeki vergilere dayalı, içe dönük bir vergi sisteminin varlığıyla onaylanmaktaydı. Ancak geleneksel okumalar hem vergi sistemini hem de yasağın yapısını yanlış anlıyor.

Burada vergi sisteminin de bir ticari sistem olduğunu söyleyen ilk destekçi Rodzinski'nin belirttiği gibi:

> Vergi sistemi hatırı sayılır dış ticaretin görünen yüzüydü genellikle. Pek çok durumda yabancı tacirler, özellikle de Orta Asya'dan gelenler, kendilerini ticareti yönetmek amacıyla hayali ülkelerden gelen uydurma vergi memurları olarak tanıtırlardı.[40]

Üstelik, Doğu ile Güneydoğu Asya arasındaki ticari ilişkiler Çin'in vergi ilişkileriyle birlikte genişlemişti.[41] Bu, o zamanlarda resmi Çin belgelerinde bile doğrulanmaktaydı. Bu konuda daha pek çok şey ilave edilebilir.[42] Vergi sistemi zorlama bir sistem olmaktan çok, gönüllü bir yapıya sahipti. Çünkü Çin pazarına belli bir oranda vergi ödeyerek girmek, sözde vasalların kendilerini zenginleştirmeleri demekti. Yoksa Portekizlilerin, İspanyolların ve Hollandalıların sisteme vasal olarak dahil olmayı istemelerini nasıl açıklayabiliriz? Üstelik, vasal konumundaki devletler vergi ödemek ve Çin'in kârlı ekonomisine girmek için birbirleriyle yarışıyorlardı. Melaka sultanı, Brunei hükümdarları, Hola kralları ve Malabar prensi de dahil olmak üzere tüm hükümdarlar vergi yollamak için heyecan içindeydiler, çünkü böylelikle bazı düşmanlarına karşı Çin'in koruması altına girmiş olacaklardı. Anthony Reid'in belirttiği gibi, Java, Siyam ve Melaka gibi bazı "devletler" vergi konusunda öyle ısrarcıydılar ki, bu halleri Çin otoritelerini rahatsız ediyordu.[43] Bu, sistemin gönüllülük esasını ortaya koyan bir kanıt niteliği taşımaktadır. Vasallar vergi veren konumlarını terk ettiklerinde, bu

40 Witold Rodzinski, *A History of China* (Oxford: Pergamon Press, 1979), s. 197.

41 Hamashita, 'Tribute', s. 92.

42 Özellikle bkz. Gang Deng, 'The Foreign Staple Trade of China in the Pre-Modern Era', *International History Review* 19 (2) (1997), s. 256.

43 Anthony Reid, *Southeast Asia in the Age of Commerce 1450-1680,* I (New Haven: Yale University Press, 1993), s. 15.

genellikle sözde vasallar tarafından sert tepkiyle karşılanırdı. Örneğin, 16. yüzyılın sonunda Japonya Kore'yi (Minglere ait bir vasal devlet) işgal etmiş, Çin'i vergi ilişkilerini eski haline getirmesi için zorlamış ve hatta teklifini reddetmesi halinde Çin'i de işgal etmekle tehdit etmişti. Asyalı tacirler tarafından uygulanan bir başka strateji ise, sahte kimlikler oluşturmak, hükümet temsilcileri kılığında "gündelik ticaret için önemsiz bir vergi" ödüyor gibi davranmaktı[44] ve bu da çok bilinen bir taktik olup Ming belgelerinde doğrulanmaktaydı.

Yasağın neden bir mit olduğunu gösteren üç temel neden vardır. İlki, daha önce de belirtildiği gibi, vergi sistemi gizli bir ticari sistemin parçasıydı. İkincisi, pek çok bağımsız Çinli tacir resmi yasağı etrafından dolaşarak farklı yollarla aşıyor ve ticaret yapıyordu. Avrupa baskısının bir işareti olarak Portekizlilerin *cartaz** sistemine Avrupamerkezci bir bakış, özellikle Çinliler için *cartaz*'ın Ming yasağını aşmak adına Portekizli kılığına girmek anlamına geldiği gerçeğini gözden kaçırıyordu. Üstelik, Çin ticaretinin çoğu Japonlarla karışmıştı (ancak gerçekte Çin korsanlığıydı) ve çok başarılıydı. Ancak belki de yasağın etrafından dolanmak için en bilinen yöntem, Güney Çin'in ticaret uygulamalarındaydı. Philip Curtin'in açıklamalarında söz ettiği gibi:

> Resmî vergilere tabi tüm fazla yükün sorumluluğu üstlenilir ve Pekin'den satış izni gelene dek muhafaza edilmesi için üzerine "vergiye tabi gemilerde safra" yazılırdı... Yabancı geminin limandan ayrılması gerektiğinde, geçiş güvenliğini sağlamak için yükleri üzerine alması gerekirdi. Ülkesine yaptığı seferde yük olarak Çin malları götürürdü böylece. Bu şekilde gemilerin iki yöne de taşıdığı "safra" (yani ticari mallar) mazur gösterdikleri vergiden daha önemliydiler.[45]

Ryükyu adasındaki hükümdar, Fujiler'deki bağımsız Çinli tacirleri Çin'le kârlı ticaret yapabildikleri yerden ayrılıp kendi ülkelerine yerleşmeleri için cesaretlendiriyordu. Karşılığında yapması gereken, Çin'e olan vergi yükümlülüğünü yerine getirmekti. Bu, imal edilen ürünlerin Çin'e ihraç edilmesi için bölgede başka bir yere yerleşmiş olan bağımsız Çinli tacirlerin izlediği stratejinin bir parçasıydı. Onaltıncı yüzyılın ilk yarısında Çinli tacirler Güney Çin Denizi'nin ekonomik olarak stratejik konumdaki tüm bölgelerine yayılmışlardı; Hindiçin'den Malezya ve Siyam'a, Sumatra'dan Timor'a ve Filipinler'e uzanan

44 Frank, *ReOrient,* s. 114.

* Portekiz bandıralı olmayan her geminin taşıması gereken bir tür pasaport. (ç.n.)

45 Philip D. Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), s. 169.

adalara kadar. Ve 19. yüzyıla kadar ticaret ağını onlar yönetmişti. Üstelik Batı'da ve Doğu'da ticaret yapmış, ama Çin'deki Fukien'e bağlı kalmışlardır.[46] Ayrıca daha az önemsiz olmamakla beraber kaçak mal ticareti de yapılıyordu. Devlet memurları sıklıkla kaçakçılarla ortak çalışıyor, böylece yasak uygulanır olmaktan çıkıyordu. Gerçekten de 1560'larda Ming hükümeti döneminde kaçakçılık öyle büyüktü ki, sonuçta onlara ana limanda çalışma izni bile verilmişti (Moon Limanı).

Bu yasağın neden bir mit olduğunu açıklayan üçüncü neden, tüm bağımsız ticaretin yasaklanmamış olmasıydı. Pek çoğu üç ana limanda onay almıştı: Macao, Fukien eyaletindeki Chang-Chou ve Batı Shensi eyaletindeki Su-Chou. Daha sonraları Ch'ing döneminde ticaret Amoy, Ningbo ve Şanghay üzerinden yönetilmişti. Lach ve Kley'in açıkladığı gibi:

> Mendoza gibi en eski Batılı gözlemciler, yerel yetkililerin göz yumması sayesinde yurtdışında yasadışı yollarla ticaret yapan Fukienli tacirlerin etkisi altındaydılar. Ancak onyedinci yüzyıl yazarları –Matlief onlardan biriydi–, Chang-Chou bölgesinden gelen tacirlerin imparatorluk sınırlarının dışında resmî olarak ticaret yapma iznine sahip olduklarını kabul etmişti.[47]

Pek çok yazar Çin'in Güneydoğu Asya'daki ticaretinin önemini kaleme almıştır.[48] Özellikle Manila, tüm dünya ticareti için çok büyük önem taşıyan bir antrepoydu, çünkü Çin (İspanyol Manila kalyonlarıyla) elde ettiği gümüşün büyük kısmını burada tutuyordu. Gerçekten de 1570 ile 1642 arasında her yıl ortalama 25 Çin gemisi Manila'ya gönderiliyordu.[49] Bu bağlantı yasaktan sonraki dönemde de önemini korudu, hatta 18. yüzyıl sonunda daha fazla önem kazandı.[50] Ancak aslolan, dünyadaki gümüşün büyük kısmının Çin'in elinde olmasıydı; böylece Çin ekonomisi dünya ekonomisine tamamen entegre olmakla kalmayıp, ticari anlamda bir artıdeğer yaratacak kadar güçlü olduğunu da ortaya koyuyordu. Bu bağlamda, bu konuyu biraz daha ileriye götürmek gerekir.

46 Peter W. Klein, 'The China Seas and the World Economy between the Sixteenth and Nineteenth Centuries: the Changing Structures of Trade', Carl-Ludwig Holtfrerich (ed.), *Interactions in the World Economy* (New York: New York University Press, 1989), s. 71, 73-86.

47 Lach ve Kley, *Asia,* s. 1618.

48 Jakob C. Van Leur, *Indonesian Trade and Society* (The Hague: W. van Hoeve, 1955).

49 Deng, *Chinese Maritime Activities*, s. 108.

50 P.J. Marshal, 'Private British Trade in the Indian Ocean Before 1800', Ashin Das Gupta ve M.N. Pearson (editörler), *India and the Indian Ocean 1500-1800* (Kalküta: Oxford University Press, 1987), s. 297.

Dünyadaki gümüşün Çin'e doğru akmasının dört temel nedeni vardı. Birincisi, 15. yüzyılın ortalarında ekonomi gümüş para ile ölçülüyordu. İkincisi, Çin ekonomisinin gücü yoğun bir iç talep yaratıyordu. Üçüncüsü, Çin'in ihracatı ithalatını aşıyordu. Dördüncüsü, Çin'de gümüşün fiyatı altına bağlıydı ve bu da dünyadaki en yüksek değerdi (altın/gümüş oranı Çin'de 1'e 6, Avrupa'da ise 1'e 14'tü).[51] Adam Smith bunu fark etmişti: "Çin, Avrupa'nın herhangi bir bölgesinden çok daha fazla zengindir ve değerli metaller burada Avrupa'da olduğundan çok yüksek fiyattadır."[52] Çin ekonomisi öncü olduğu için dünya gümüşünün büyük bir bölümünün içine aktığı bir havuz oluşturmuştu. 1640'larda, Çin'in yıllık gümüş geliri 750.000 kg idi. Çin'deki refah düzeyi, "Şanghay'daki 'yoksul' bir kumaş tüccarının yaklaşık beş tonluk, en zengin ailelerin ise birkaç yüz bin tonluk gümüş sermayesine sahip olduğu" gerçeğiyle anlaşılabilirdi.[53]

Yine de "havuz" kelimesi yanıltıcı olabilir, çünkü dünyadaki gümüşün Çin'de son bulduğu ve tekrar dolaşıma girmeyeceği gibi bir izlenim yaratıyor. Altına bağlı Çin gümüşünün fiyatının yüksek, başka bir yerde ise daha düşük olması dünya üzerindeki arbitraj sistemini yükseltiyordu.[54] Flynn ve Giraldez'in açıkladığı gibi:

> Farklı çift metal* oranları kişinin teorik olarak Amsterdam'da 1 ons altını, diyelim 11 ons gümüş almak için kullanabildiğini, gümüşleri Çin'e gönderip 11 ons gümüşü orada 2 ons altınla değiştirdiğini gösterir. Bu 2 ons altın Avrupa'ya getirilir ve 22 ons gümüşle değiştirilir ve sonra değerinin yeniden iki katına çıktığı Çin'e gönderilir.[55]

Dünya arbitraj sistemi, gümüşün Çin'de toplandığını ve altına çevrildiğini görmüştü. Altın özellikle Avrupa'ya ihraç ediliyor, gümüşle yer değiştiriyor, sonra yeniden Çin'e gönderiliyor ve altınla yer değiştiriyordu. Ben buna "küresel gümüş geri dönüşüm sistemi" diyorum: Küresel, çünkü Amerika'dan Avrasya'ya, sonra Çin'e ve oradan da Avrupa'ya yol alan bir çemberdi. Bu nedenle "havuz" kelimesi çok doğru bir seçim değil. Açıkça görüldüğü gibi, Çinliler biriktiren insanlar değildi

51 Han-sheng Chuan, 'The Inflow of American silver into China from the late Ming to the mid-Ch'ing Period', *Journal of the Institute of Chinese Studies of the China University of Hong Kong* 2 (1969), 61-75.

52 Adam Smith, *The Wealth of Nations* (New York: The Modern Library, 1965), s. 238.

53 Clive Ponting, *World History* (Londra: Chatto and Windus, 2000), s. 520.

54 Richard Von Glahn, *Fountain of Fortune* (Berkeley: University of California Press, 1996); Frank, *ReOrient*, 3. Bölüm.

* Çift metal (bimetal): Altın ve gümüşün tedavülde birlikte kullanımı. (ç.n.)

55 Flynn ve Giraldez, 'China', s. 75.

(4. Bölüm'de bunu açıklıyorum). 1640'lardan sonra, arbitraj kârlarının azaldığı dönemde, gümüş Çin'e akmaya devam ediyordu; çünkü Çin mallarına hâlâ talep vardı. Bu, Sung döneminin ardından Çin ekonomisinin "durduğu" yolundaki Avrupamerkezci söylemi yalanlıyordu. Üstelik, Flynn ve Giraldez'in tartıştığı gibi, Çin ekonomisinin 15. yüzyıl ortalarında gümüşe dönmesi Avrupalıların serveti adına büyük önem taşıyordu. Pomeranz'ın haklı olarak iddia ettiği gibi, "Çin... üç yüzyıl boyunca Yeni Dünya'daki gümüş madenlerini ele geçirmesine olanak tanıyacak (gümüş paraya dayalı) dinamik bir ekonomiye sahip değildi, bu madenler son yıllarda kâr getirmez hale gelmiş olmalıydılar".[56]

Özetlemek gerekirse, Çinli tacirler şu ya da bu şekilde kârlı ticaretlerine devam etmişlerdi. Pek çok Avrupamerkezci görüşe sahip bilim adamı bu nedenle resmî söylem tarafından çok kolay bir şekilde baştan çıkarılmıştır. Jacques Gernet'nin dediği gibi: "Resmî düzenlemelerle gerçekteki uygulamalar arasında büyük bir fark vardı; ticaret üzerindeki resmî kısıtlamalar bizi Çin'in deniz ticaretinin en yoğun olduğu dönemde tecrit edilmiş olduğu savına ulaştırır."[57] Ama eğer Çinli yetkililer bu yasadışı özel ticaret sistemine göz yumduysalar, bu önemli bir soruyu aklımıza getiriyor: Peki öyleyse, neden yasak hâlâ etkiliymiş gibi davranmakta ısrar ediyorlardı? Bu soruya yanıt vermek için bir başka Avrupamerkezci yanlış anlamayla karşı karşıya kalıyoruz.

Çin'in uluslararası ticaretine getirdiği 'yasak' miti: Çinli kimliğinin politikaları

Benim temel karşı-önermeme dönecek olursak, Avrupamerkezci tarih yurtdışı ticarete getirilen resmî yasağın Çin'in ekonomik düşüşünün kaçınılmaz bir sonucu olduğunun altını çizer. Eğer Çinlilerin o devirde büyük talepleri olmasaydı, ekonomik düşüşleri geri çekilme ve tecrit politikalarını kesinleştirmişti. Yukarıda listelenen Çin ticaretinin devamlılığı, söz konusu yasağın bir mit olduğunu açıkça ortaya koyuyor. Ben burada yasak mitinin Çin hükümetinin (Çinli kimliğinin) meşruiyetini yeniden üretmek için sürdürüldüğünü iddia ediyorum. Vergi sistemi üstü kapalı bir ticari sistemden öte bir şeydi. Yasak miti ekonomik bir zorunluluktan çok, politik bir seçim sonucunda devam ediyordu.

Çin, Ming imparatoru Hung-hsi'nin yönetiminde, dünyanın geri kalanından uzaklaşmanın (tecrit) önemini vurgulayan geleneksel Konfüçyüs öğretilerine arkasını dönmüştü. Erken Ming hanedanlığı bir devlet politikası olmasa da, gözünü ülke dışına (Chêng Ho'nun keşif seferleri ile) çevirmişti. Ancak İmparator

56 Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence* (Princeton: Princeton University Press, 2000), s. 273.
57 Gernet, *History*, s. 420.

Hung-hsi başa geldiğinde (1424'te), Konfüçyüs öğretilerini yeniden uygulamaya koymakla işe başlamıştı. Ming hanedanı 1434 yılında uluslararası Çin ticaretinin bittiğini resmî olarak ilan etmişti. Ancak eğer ticaret devam ediyorduysa, neden dış dünya ile ilişkileri vergi veren vasallardan oluşan kurmaca bir hükümdarlık sistemine dayanan tecrit bir krallık görüntüsü veriyordu? Vergi sistemi, Çin hükümeti için ülke içindeki meşruiyetini devam ettirmek adına çok büyük önem taşıyordu. En önemlisi, vasal devletlerin sefirleri ve elçileri saygılarını göstermek için karşılarında secde ediyorlardı. Saygı gösterisi olarak secde etmek göklerin hükümdarı olan imparator için çok önemli bir semboldü. Bu nedenle, hükümetin ülke içindeki meşruiyetini elde tutmak için vergi sistemi mitinin devam etmesi zorunluydu.[58] Vergi sisteminin politik önemi, imparatorun kendi halkına "barbar" dünyanın (yani vergi sisteminin) kendisine sadık olduğunu göstermek zorunda olduğu gerçeğine dayanıyordu. Vergi sistemi, uygulamada hem vasallar hem de Çinli tacirler için kârlı bir ticaret anlamına da gelmekteydi.

Bu büyük meşruiyet yapısı ve ticaret aldatmacası oyununu Joseph Fletcher fark etmiştir. Ondan bu konuda uzun bir alıntı yapmaya değer:

> Çinli yetkililer kandırıldıkları için mutluydular. İmparatorun prestiji (meşruiyet) bakanlar "tebası"nın gerçek yüzünü ortaya çıkardığında artmayacaktı ve tacirler malları başkente getirirlerse saray onları kesinkes alacaktı. Sonuç olarak, sahte elçiliklerin sahte yetki belgeleri Çin sarayına düzenli olarak girip çıkıyordu. Tacirler ve bakanlar bu apaçık sırrın düpedüz bir parçasıydılar. [Çağdaş Cizvit misyoneri] Ricci'ye göre, "Çinliler (bu aldatmacanın farkında değildiler) sanki tüm dünya Çin'e vergi ödüyormuş gibi bağlılıklarıyla yaltaklanarak krallarını kandırdılar. Aslında tam tersine Çin bu krallıklara vergi ödüyordu." Ricci bir şekilde yanılıyorduysa, bu yalnızca imparatorun oyuna dahil olmadığı inancı yüzündendi.[59]

Gerçekten de bu, sözde vasal devletlerin oynamaktan mutlu oldukları bir oyundu, Bin Wong'un dediği gibi: "Yabancı hükümetler, kendileri kabul etmeseler de, Çinlilerin bu görüşü (Çinlilerin üstün olduğu görüşünü) desteklemelerine izin veriyorlardı."[60] Bunu ticari çıkarları için yaptıkları çok açıktı.

58 Yongjin Zhang, 'System, Empire and State in Chinese International Relations', Michael Cox, Ken Booth ve Tim Dunne (editörler), *Empires, Systems and States* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), s. 43-63.

59 Joseph Fletcher, 'China and Central Asia, 1368-1884', John K. Fairbank (editör), *The Chinese World Order* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1968), s. 208-209.

60 Bin Wong, *China Transformed,* s. 89.

Yöneticileri yasak işliyormuş gibi davranmaya iten ekonomik düşüş değil, meşruiyeti –Çinli kimliğiyle bağlantılı olarak– sürdürme ihtiyacıydı. Ancak çelişkili biçimde, Çinlilerin bir anlamda geri çekildiği doğruydu. Onlar dünya ticaretinden çekilmemişler, kısa süre içinde İberyalı devletlerin eline geçmiş olan emperyal güç politikalarından "uzak durmuşlar"dır. Louise Levathes'in belirttiği gibi:

> Onbeşinci yüzyılın başlarından itibaren... Çin, Hint Okyanusu üzerindeki etki alanını genişletmişti. Dünyanın yansı Çin'in elindeydi ve böyle güçlü bir donanmayla dünyanın diğer yansı da Çin'in erişebileceği konumdaydı. Çin, Avrupa'nın keşif ve yayılma çağı başlamadan yüz yıl önce çok büyük bir sömürge gücü olabilirdi. Ama olmadı.[61]

Gerçek şu ki, Çinliler isteselerdi dünyanın büyük bölümünde emperyal bir misyon yüklenebilirlerdi. Öyleyse neden yapmadılar? Bunun malzeme kapasitesinin yetersiz olmasıyla bir ilgisinin olmadığı artık netleşmelidir. Bunun nedeni, büyük ölçüde kendi özel kimliklerinin bir sonucu olarak emperyalizmi görmezden gelmeyi *seçme*leriydi. Felipe Fernandez-Armesto'nun da benzer şekilde ifade ettiği gibi:

> Çin'in 'Kader Doktrini'* hiç gerçekleşmedi ve o dönemde elinde tuttuğu dünya liderliği elinden alındı... [Çin'in] bu hakkından vazgeçişi dünya tarihinin en önemli toplu suskunluklarından biri olarak kalmıştır.[62]

Bu uydurma yasağın yarattığı tek sorun, Avrupamerkezci bilim adamlarının bu yasağın etkili olduğu konusunda kolayca ikna olması ve yasağın toplumsal etkisini yanlış anlamış olmalarıydı. Buna karşılık bu yanlış anlama, Avrupamerkezci dünya tarihinin en büyük safsatalarından birinin prim yapmasına neden olmuştur: Çinlilerin dünya ekonomisinden çekilmeleri 1500'den sonra Avrupalıların dolduracağı bir boşluk yaratmıştır. Aslında ortada boşluk filan yoktu (Bkz. ayrıca 7. Bölüm).

Çin ekonomisinin çöküşü miti: Çin üstünlüğü, 1100-1800/1840

1100'den sonra Çin dünyanın en büyük gücüydü. Eğer öyleyse, Sung dönemindeki sanayi devriminin "erken doğmuş bir devrim" olduğunu görmezden gelen Avrupamerkezcilikle nasıl baş edebiliriz? Avrupamerkezci görüşteki bilim

61 Louise E. Levathes, *When China Ruled the Seas* (Londra: Simon and Schuster, 1994), s. 20.

* 19. yüzyılın başlarında Pasifik kıyısı ve ötesine doğru açılmasının ABD'nin kaderi ve görevi olduğuna ilişkin doktrin. (ç.n.)

62 Felipe Fernandez-Armesto, *Millennium* (Londra: Black Swan, 1996), s. 129, 134.

adamlarına göre, Sung sonrası ekonomi, yasakçı bir ticarete zorlayan Oryantal despotizmin yeniden gündeme getirilmesi sonucunda düşüşe geçmişti. Tuhaftır ki bu görüş, Robert Hartwell'in 1279 sonrasında üretimin hızla düştüğünü iddia eden demir ve çelik verilerinden etkilenmiştir. Ya da Fernand Braudel'in standart Avrupamerkezci iddiasında belirttiği gibi:

> Sıradışı olan şey, bu muhteşem başlangıcın ardından Çin metalurjisinin 13. yüzyıl sonrasında hiçbir gelişim gösterememesiydi. Çin'deki dökümhaneler ve metal fırınları başkaca bir yenilik yapamadılar, sadece eski bildiklerini tekrar ettiler. Kok kömürü tesfiyesi –hâlâ biliniyorsa– geliştirilemedi. Bunu açıklamak şöyle dursun, anlamak bile güç.[63]

Avrupamerkezci görüşün bunları görmezden gelmesindeki birinci sorun, Çin'in uluslararası ticaretinin (önceden açıklanmıştı) iç ticaret gibi etkili olduğuydu.[64] İkinci mesele ise, Hartwell'in tahminlerinin Sung dönemindeki başarıları abarttığı ama daha çok da *sonraki* demir ve çelik üretim seviyelerini küçük gördüğü için sorunlu olmasıydı. Kenneth Pomeranz, bir zamanlar sanıldığının aksine demir üretiminin 1420 sonrasında canlandığını tahmin etmektedir.[65] 20. yüzyılın başlarında Fang Xing, 170.000 ton "yerli demir"in (1078'deki 125.000 ton gibi) üretildiğini tahmin etmişti.[66] Üstelik, Peter Golas demir üretiminin 18. yüzyılda en üst seviyesine ulaştığını söylemiştir.[67] Ayrıca, Çin'in 19. yüzyıldaki kömür üretiminin de üst düzeyde olduğunu ve bu kömürün ekonomide kullanıldığını ifade etmişti. Guangdong'daki demir üretiminin resmî bir kapitalist modele dayandığı da ortadaydı.[68] Bu yüzden, Sung dönemindeki endüstriyel mucize Çin tarihindeki tek olay değildi. Ekonomi etkili olmakla kalmadı, dünyanın pek çok bölgesinin –özellikle Avrupa'nın– gelişiminde çok önemli yollar açtı (Bkz. 6. ve 9. Bölüm). Çin'in 1280 yılından sonra elde ettiği büyük gücü ortaya koyacak başka hangi kanıt olabilir?

63 Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century*, I (Londra: Collins, 1981), s. 377.

64 Wang Shixin, 'Commodity Circulation and Merchant Capital', Xu Dixin ve Wu Chengming (editörler), *Chinese Capitalism, 1522-1840* (Londra: Macmillan, 2000), s. 46-64.

65 Pomeranz, *Great Divergence*, s. 62-63.

66 Fang Xing, 'The Role of Embryonic Capitalism in China', Dixin ve Chengming, *Chinese Capitalism,* s. 418.

67 Golas, *Science*, V (13), s. 169-170.

68 Wang Shixin, 'The Iron Industry of Foshan, Guangdong', Dixin ve Chengming (editörler), *Chinese Capitalism,* s. 93-110.

Çin'in tarımsal üretimde çok büyük gücü vardı. Onaltıncı yüzyılla birlikte ekonomi "Kara Ölüm"den* kurtulmaya başlamıştı. Tarım ürünleri 14. yüzyıl sonlarıyla 1600 arasında % 60 oranında artmakla kalmamış, Avrupa'nın herhangi bir yerinde ulaşılan rakamların çok üstüne çıkmıştı. Üstelik, Çin'in tarımsal fazlasının büyük bölümü de ihraç edilmekteydi. Bu kesinlikle geri kalmış, geçime dayalı bir tarım ticareti değil, uluslararası ölçütte güvenilir bir ticaretti.[69] Çok sayıda yazar, Çin'in 18. yüzyılda tarım alanında gerçekleştirdiği gelişimin etkileyici resmini ayrıntılarıyla kaleme almıştır.[70] Gernet bile buna "refah çağı" adını veriyor ve Çin tarımının hâlâ Avrupa'dakinden ileri olduğunu söylüyor.[71] Kabaca, 1700 ile 1850 arasında Çin nüfusunun İngiltere'de ancak sanayi devriminden sonraki nüfusla denk gelebilecek oranda büyüdüğünü belirtmek gerekir. Bu da tarımsal üretim ve inanılmaz bir teknik potansiyel gerektiren kişi başına hububat veriminde büyük bir artışı gösterir.[72] Jones, Sung sonrası dönemde devam eden bir emek sermayesinin olduğu düşüncesindeydi.[73]

Çin'in sahip olduğu güç, üretim ve ticaret alanında da kendini göstermekteydi. Öncelikle tüm dünyadan gümüş ithalatı devam etmekteydi (daha önce de belirtildiği gibi bu, Çin'in üretim kapasitesinin ne kadar üstün olduğunu gösteriyordu). İkincisi, bağımsız bir kapitalist altyapı vardı.[74] Özellikle, özel bankacılık halk üzerinde baskındı. Shansi, özel bankacılık için bir merkez oluşturmuştu, 19. yüzyılın başlarında sekiz büyük bankanın tüm Çin'de otuzdan fazla şubesi bulunuyordu. Ticaret ve sanayiye yapılan yatırım, tacirlerin artan gücü sayesinde tarımı idare ediyordu. Üçüncü olarak, pamuk üretimi yoğun bir şekilde yapılıyordu ve bu yüzden büyük miktarlarda ham pamuğa gereksinim duyuluyordu. Çin, 18. yüzyılın sonlarında İngiltere'nin Amerika'dan aldığından daha fazla pamuğu Hindistan'dan ithal ediyordu. Buna ek olarak, Çin'in kişi başına geliri, İngiltere'nin 1750'de elde ettiğiyle eşdeğerdeydi, brüt milli hasıla ise İngiltere'nin 1850'lerde ulaştığı seviyedeydi. Dünya sanayicileri arasındaki payı İngiltere'nin 1860'larda ulaştığı

* Veba. (ç.n.)

69 Robert Marks, *Tigers, Rice, Silk and Silt* (New York: Cambridge University Press, 1997).

70 Susan Naquin ve Evelyn Rawski, *Chinese Society in the Eighteenth Century* (Londra: Yale University Press, 1987).

71 Gernet, *History*, s. 483-489.

72 Gang Deng, *Development versus Stagnation* (Londra: Greenwood Press, 1993), s. 156, 171-172.

73 Jones, *Growth Recurring*, 3. ve 4. Bölümler.

74 Mark Elvin, *The Pattern of the Chinese Past* (Stanford: Stanford University Press, 1973), özellikle bkz. 11 ve 12. Bölümler.

rakamlardan yüksekti. Buna göre, Çin ekonomisindeki büyümeyi 1839'dan sonraki Batı saldırısının etkisine bağlayan pek çok Avrupamerkezci bilim adamı, İngilizlerin gelmesinden çok önce hatırı sayılır bir ekonomik gelişmenin başarıldığını fark etmemişlerdir.

Son olarak, 9. Bölüm'de açıklandığı gibi, burada tartıştığım şeyin özü çağdaş Avrupalılar tarafından 18. yüzyıla kadar anlaşılmıştı. Avrupalılar, geçen bin yılda izledikleri toplumsal yapının garip kısımlarını oluşturan bu bakış açısını ancak 1780'den sonra gözden geçirmişlerdir. Çinliler bir an "gelişmiş medeniyetin örneği ve modeli", hemen ardından "ebedi durağanlığın düşmüş insanları" olarak tanımlanıyorlardı. Ne yazık ki, dünya tarihinin Avrupamerkezci bilim adamları (hem Batılı hem de Çinli), ikinci bin yılda dinamik ve ileri bir medeniyet olarak Çin olgusuna odaklanmaları gerekirken, "durağanlık iddiasını"[75] içselleştirmeyi seçmişlerdi yanlışlıkla.

Sonuncu karşı-önermem, Çin'in 1839'dan sonra hem kendi pazarlarına girişe resmi olarak izin verdiği Avrupalıları kontrol ettiğini, hem de geçişe hak kazanmamış Avrupalıları askeri olarak alt ettiğini öne sürüyor. Bu konuyu, ayrıntılı biçimde 7. Bölüm'de ele aldığım için, şu anda daha ileri götürmeyeceğim. Özetle, Çin'in 1434'ten sonra dünya ekonomisinden çekilmediğini ve ekonomisinin de bitmediğini söyleyerek bitirmek en doğrusu olacak. Bu yüzden, Landes'in dünya yanından geçip giderken "tecrit Çin demekti" iddiası bir başka Avrupamerkezci mite dönüşüyor. Bu sonuç da, birazdan göreceğimiz gibi, Hindistan, Güneydoğu Asya ve Japonya için geçerli değildir.

75 Paul A. Cohen, *Discovering History in China* (New York: Columbia University Press, 1984) kitabındaki özet bölümüne bakınız.

4

DOĞU BASKIN KALIYOR:
Hindistan, Güneydoğu Asya ve Japonya'daki Oryantal Despotizm ve Tecrit Politikasının Mitleri, 1400-1800

> Medeniyetin Ekvator'da var olamayacağı düşüncesi süren gelenekle çelişir. Ve Tanrı daha iyisini bilir.
>
> İbn Haldun

Avrupamerkezci görüşler, 1500'lerde dünya üzerindeki tek egemen gücün Batı olduğunu iddia eder. 1400 ve 1800 yılları arasında dünyada hüküm süren güçlerin tamamının Batılı olduğu varsayılır. Oysa bu bölümde görüleceği gibi, 1800'den önce dünya ekonomisinde rol oynayan ülkelerin hiçbiri Avrupalı değildi. Ayrıca Avrupa'nın geçen on beş yüzyıllık süredeki zaman farkını kapatarak kendi kendini toparlamaya başlaması 19. yüzyıla kadar uzanır. Avrupamerkezci araştırmacılar, Doğu'nun uzun süreli tarihsel ekonomik geri kalmışlığının nedenlerini incelerken, bu konuda hem Oryantal despotizmin hem de uluslararası ticaretten uzak oluşlarının çok büyük etkisi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu varsayımları çürütmek için altta bulunan ilk bölümde yaptığımız saptamayı aktaralım: 19. yüzyıla kadar Doğu Batı'nın önünde ilerlemektedir. İkinci başlıkta, Hindistan ve Güneydoğu Asya'nın tecrit ve despotizm politikaları yoluyla güçlerinin ellerinden alındığını savunan Avrupamerkezci görüşün bir mit olduğunun gözler önüne serilmesi amaçlanmıştır. Üçüncü bölümde ise aynı şey Japonya için yapılmıştır. Benim görüşüme göre Japonya, İngiliz sanayileşme sürecinden *önce* ekonomik gelişme dönemine girmiş, "geç gelişen"den ziyade "erken gelişen" olarak tanımlanması gereken bir ülkedir.

Batı'nın üzerindeki Doğu, 1200-1800

19. yüzyıla kadar, Doğu'nun ekonomik olarak sayısal ve nesnel her türlü göstergeye göre Batı'ya oranla daha gelişmiş bir düzeyde olduğunu nasıl kanıtlayabiliriz? Konuyla ilgili istatistiksel veriler kabataslak olmaktan öteye gitmemektedir ve genellikle Avrupamerkezci yazarlar tarafından kendi tezlerini haklı çıkarmak amacıyla kullanılmışlardır. Ulusal gelir verileri ile başlayalım. Paul Bairoch'a göre, Üçüncü Dünya (Doğu) gelirleri 1750 yılı itibariyle Batı'nın % 220'si oranındaydı. 1830 itibariyle % 124 ve 1860 itibariyle de % 35 daha yüksekti. Burada Batı ile kastedilen Avrupa, Kuzey ve Güney Amerika, Rusya ve Japonya; Doğu ile kastedilen ise (Batı yanlısı bir söylemle) Afrika-Asya'dır. Batı'nın ulusal geliri Doğu'nun seviyesine ancak 1870'te ulaşabilmiştir.[1] Angus Maddison'a göre, 1820 itibariyle Çin'in toplam ulusal üretim seviyesi dünya üretim seviyesinin % 29'unu oluşturmaktaydı. Bu rakam, tüm Avrupa'da yapılan üretim miktarına eşit durumdaydı.[2] Doğu nüfusunun Batı'dan çok daha fazla olması sebebiyle bunun sürpriz olmadığını düşünen Avrupamerkezci araştırmacılar, kişi başına düşen milli gelir verilerine odaklanmayı tercih etmişlerdir. Angus Maddison ve David Landes, 1750 itibariyle bu oranı Batı'nın lehine 2/1 olarak tahmin etmişlerdir.[3] Bununla birlikte, 1960 yılı ABD Dolan baz alınarak araştırma yapılırsa, Bairoch "1750'de Doğu'nun ve Batı Avrupa'nın kişi başına düşen milli gelirlerinin kabaca birbirine eşit olduğunu ve Çin'in de lider Avrupa ekonomilerine eşdeğer bir yapıya sahip olduğunu görmek mümkün olacaktır" demektedir.[4]

Bu farklı tahminler ve radikal olarak farklılık gösteren sonuçlan arasında nasıl bir karar verebiliriz? Maddison'ın çok doğru bir şekilde belirttiği gibi:

> Eğer Bairoch haklıysa, [bugünkü] Üçüncü Dünya'nın geri kalmışlığının büyük kısmı sömürgelerle açıklanmalı ve Avrupa'nın sahip olduğu avantajların pek azı da bilimsel anlamda erken gelişme, yavaş birikim asırları, organizasyonel ve finansal üstünlük nedeniyle olabilir.[5]

1 Paul A. Bairoch, 'The Main Trends in National Economic Disparities since the Industrial Revolution', P.A. Bairoch ve M. Lévy-Leboyer (editörler), *Disparities in Economic Development since the Industrial Revolution* (Londra: Macmillan, 1981), s. 7.

2 Angus Maddison, *Monitoring the World Economy* (Paris: OECD, 1995), s. 30, 182-190.

3 Angus Maddison, 'A Comparison of Levels of GDP per capita in Developed and Developing Countries, 1700-1980', *Journal of Economic History* 43 (1) (1983), 29-30; Maddison, *Monitoring*, s. 23-24; David S. Landes, *The Unbound Prometheus* (Cambridge: Cambridge University Press, 1969), s. 14.

4 Bairoch, 'Main Trends', s. 7, 12, 14.

5 Maddison, 'Comparison', 29.

Maddison, bu zamana kadar yapılmış en yetkin veri düzeneğiyle üretilmiş yöntemleri kullandığımızı kabul etmektedir. 1750'ye kadar olan tahminler Bairoch'un verilerini doğruluyor.[6] Dahası, 1993 yılında yazdığı kitabında Bairoch, Maddison'ın ürettiği daha yeni bir veri düzeneğini kullanmış, bu da 1960 yılındaki ABD Doları'na çevrildiğinde 1830'da Hindistan ve Endonezya için yaklaşık 121 dolara denk geliyor. Bu, Bairoch'un da belirttiği gibi çok anlamlıdır,

> Hindistan'ın 1750 civarındaki düzeyini dikkate aldığımızda, bunun 1830 civarındakinin üç kat fazlası olması muhtemeldi, o dönemde (1750) Çin Hindistan'dan daha zengindi, Latin Amerika muhtemelen Asya'dan 'zengin'di, bu arada Afrika 'daha da fakirdi', geleceğin Üçüncü Dünya'sı için 170-190 dolarlık başlangıç düzeyi oldukça muhafazakâr bir tahmin olarak görünüyor. Bir başka deyişle, rakam benim 1981 tahminlerime çok yakın ya da aynısı.[7]

Özetle, 1750'lerde bile kişi başına gelir durumun iyi olup olmadığını belirleyebiliyordu, Batı Doğu'yla eşit durumdaydı neredeyse. Yine de, 1800 sonrasında Batı Avrupa'nın kişi başına düşen gelirde öne geçtiği noktasında bir anlaşmaya varılmıştır.

Dünyada üretilen mamullerin ülkelere göre payları karşılaştırmalı olarak incelendiğinde nasıl bir sonuç ortaya çıkar? Burada Bairoch'un 1982 tarihli verilerine[8] güvenmek durumundayım (bildiğim kadarıyla bunlar var olan biricik verilerdir). Bairoch'a göre, 1750 itibariyle Batı'nın üretim payı % 23 iken, Japonya dahil Doğu'nun payı % 77 civarındadır. 1830'lar gibi bir zamana kadar bile Doğu Batı'nın iki katı kadar üretim yapmaya devam etti. Önemli bir konu da lider ülkelerin birbirleriyle ilintili konumlarıydı. 1750'de Çin % 33'lük payıyla üretimde liderdi ve bu pay Batı'dan % 50 daha fazlaydı – bu, ABD'nin en yüksek üretimi yaptığı 1953'te Avrupa, Japonya ve Kanada'yla arasındaki orana eşitti. Batı, ancak 1830'da Çin'in önüne geçebildi. Daha sonra İngiltere ve Çin arasındaki ilişki nasıl oldu? 1750 itibariyle Çin'in üretim sektöründeki payı İngiltere'nin % 1600'ü kadardı. Aynı oran Çin'in lehine 1800'de % 670 ve 1830'da % 215 civarında seyretti ve ancak 1860'ta bu pay eşit duruma geldi. Bu arada Hindistan'ın dünya üretim toplamı içindeki payına baktığımızda, 1750'de tüm Avrupa'dan daha fazla bir

6 A.g.y., 32.

7 Paul A. Bairoch, *Economics and World History* (Chicago: Chicago University Press, 1995), s. 105-106.

8 Paul A. Bairoch, 'International Industrilalization Levels from 1750 to 1980', *Journal of European Economic History* 11 (2) (1982), 269-333.

paya sahip olduğunu görebiliriz. Aynı şekilde 1830'da Hindistan'ın payı sadece İngiltere'nin % 85 üzerindeydi.

Peki bu tartışmayı ne şekilde sonuçlandırabiliriz? Toplam ulusal üretim verilerine baktığımızda, Batı'nın 1870'te Doğu'nun önüne geçtiğini görüyoruz. Kişi başına milli gelir verilerini incelersek, Batı'nın ancak 1800'den sonra öne geçmeye başladığını tespit edebiliriz. Ne var ki kişi başına mili gelir, ekonominin gücünü göstermek açısından sağlıklı bir gösterge değildir. Günümüzde İsviçre ve Singapur, kişi başına düşen mili geliri en yüksek ülkelerden ikisi olmakla birlikte, ekonomik güç aşısından ön sıralarda yer alan ülkeler değildirler. 19. yüzyılın ortalarında Çin'in dünya üretiminde lider oluşu ise başlı başına özel bir durumdur. Konuyu bu açıdan ele alırsak, Doğu'nun hiç değilse 1800'lere dek Batı'nın çok önünde olduğunu söylemek mümkün olacaktır.

Bu konuda kullanılabilecek pek çok faydalı, nesnel ölçüm yöntemleri mevcuttur. Yaşamdan beklentiler ve kalori alımı gibi. Kenneth Pomeranz, yakın zamanda çeşitli kaynaklardan konuyla ilgili verileri toplamış (çoğunlukla Japonya ve Çin üzerinde yoğunlaşmakla birlikte) ve Asya'nın 1800'lerde Batı'dan çok daha ileride olduğunu kanıtlayan sonuçlara ulaşmıştır.[9] İlginç olan, yakın zamanlarda yapılan araştırmalarda, standart Avrupamerkezci görüşün aksine, 19. yüzyıldan önce Osmanlı yaşam standardı ve gerçek gelir seviyesi hiçbir şeklide Avrupa'nın gerisinde değildi.[10] Ayrıca Çin, halk sağlığı ve temiz su tedariki gibi konularda Avrupa'dan üstün durumdaydı. Lee ve Feng, 1800'lerde Çin'in yaşam standardının kesinlikle Batı'yla boy ölçüşecek seviyede olduğunu öne sürmüşlerdir.[11] Susan Hanley, 1850 gibi geç bir tarihte bile Japonya'nın yaşam standartlarının İngiltere'nin üzerinde olduğunu belirtmiş, ayrıca ortalama bir Japon vatandaşının bir İngiliz vatandaşından çok daha sağlıklı beslenme olanağına sahip olduğunu eklemiştir.[12]

Bu durumda Doğu, küresel ekonomi açısından ticaret konusunda da öne geçmiştir. Pek çok otoritenin de belirttiği gibi, Avrupa bu dönemde Doğu ile ilişkilerinde kronik ticaret açıkları ile başa çıkmaya çalışmaktaydı - Roma İmparatorluğu dönemindeki emsalleri gibi. Zira Avrupalıların Asya'dan gelen

9 Kenneth Pomeranz, *The GreatDivergence* (Princeton: Princeton University Press, 2000), s. 36-41.

10 Süleyman Özmucur ve Şevket Pamuk, 'Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914', *Journal of Economic History 62 (2) (2002), 293-321.*

11 James Z. Lee ve Wang Feng, *One Quarter of Humanity* (Londra: Harvard University Press, 1999), 3. Bölüm.

12 Susan B. Hanley, 'A High Standard of Living in Nineteenth Century Japan: Fact of Fantasy?' Journal of Economic History 43 (1) (1983), 183-92.

ürünlere talebi çok yüksekken, Asyalıların Avrupa ürünlerine olan talebi oldukça düşüktü. Avrupa bunun telafisi için külçe ihracını başlattı (Avrupa'nın geç kavrama özelliğinin açık bir göstergesi). Daha sonraları Avrupa'nın bu külçeleri kendisinin üretemediğine, ancak Afrika ile Kuzey ve Güney Amerika'yı yağmalamak suretiyle temin ettiğine dair pek çok kanıt bulunmuştur. Andre Gunder Frank'ın belirttiği gibi:

> Dünya ekonomisinin yapısında, dört ana bölge, eşya ticaretinin yarattığı zararlara dahil olmuştur: Kuzey-Güney Amerika, Japonya, Afrika ve Avrupa. İlk ikisi, zararlarını gümüş üretimi ve ihracatıyla dengelemişlerdir. Afrika, altın sikke ve köle ihraç ediyordu. Ekonomik terimlerle söyleyecek olursak, bu üç bölge dünya ekonomisi içindeki herhangi bir yerde olan talebe karşılık 'eşya' üretmekteydi. Zarar eden dördüncü bölge olan Avrupa, ticaret açığını dengeleyecek bir şey üretip de ihraç edecek durumda değildi pek.[13]

Bu görüşlere karşı iki Avrupamerkezci cevap bulunmaktadır. İlkinde, Avrupamerkezci görüşü savunanlar, Asyalıların Avrupa ürünlerini almama nedenlerinin yeterince sofistike zevklere sahip olmamaları olduğunu öne sürerler. Aslında Avrupa malları hem kalite hem de fiyat açısından oldukça aşağı seviyededir, bu yüzden Asyalılar sadece gümüş ve altın külçe kabul etmektedirler.[14] Gözden kaçan başka bir nokta, Avrupa'nın belli başlı Doğu güçleri ile yapılan ticarette açık veren tek bölge olmadığıdır. Kısacası, konuyu sadece "sofistike olmayan" tüketici zevklerine indirgemek anlamsızdır.

Asya devletlerinin külçeyi tercih etmesiyle ilgili ikinci ve daha çok taraftar bulan açıklamada ise, Asyalıların istiflemeye olan eğilimleri gösterilmektedir.[15] Ancak bu istifleme tezinin üç zayıf noktası vardır. İlki, Asya ekonomilerinin para basma eğiliminin olmadığını savunmaktadır. Oysa Çin, Japonya ve Hindistan 16. ve 17. yüzyıllardan itibaren para basmaya başlamışlardır. Ayrıca pek çok Asya ülkesi, vergi toplama konusunda daima ayni yerine nakdi vergi toplamayı tecih etmiştir. Ancak bu da bir süre sonra köylülerin zorlu ekonomik koşullar altında ezilmesine yol açmıştır. İkinci ve en önemli nokta ise, Asya

13 Andre Gunter Frank, *ReOrient* (Berkeley: University of California Press, 1998), s. 127.

14 Om Prakash, 'The Dutch East India Company in the Trade of the Indian Ocean', Ashin Das Gupta ve M.N. Pearson (editörler), *India and the Indian Ocean 1500-1800* (Kalküta: Oxford University Press, 1987), s. 186-187.

15 Charles P. Kindleberger, 'Spenders and Hoarders', C.P. Kindleberger (editör), *Historical Economics* (Berkeley: University of California Press, 1990), s. 35-85.

ekonomilerinin külçe istifleme yapıyor idiyseler, nasıl olup da küresel anlamda borsa işlemleri yapmayı ve bu konuda gelir elde etmeyi başardıklarıdır. Gümüş külçeler Hindistan ve Çin tarafından alındıktan sonra altına çevrilmiş ve yine Avrupa'ya ihraç edilerek tekrar gümüşe dönüştürülmüştür (geçen bölümde bu konuya değinmiştik). Yani, bu birikimler istiflenmemiş, aksine gayet rasyonel ve gelir elde etmeye yönelik olarak kullanılmıştır. Üçüncü nokta, bu değerli madenlerin Asya ekonomilerinin sanayileşmesinde önemli bir güdü olarak görev yapmış olmasıdır. Diğer bir deyişle, külçe sirkülasyonu, istiflemekten ziyade üretimin ve ekonominin canlanmasına katkı sağlamıştır.[16] Bu açıdan Avrupa'nın ticaret açığını kapatmak amacıyla yaptığı külçe ödemeleri, verimlilik konusunda kendi eksikliğini ve Asya'nın ekonomik gücünü daha da belirgin bir şekilde ortaya koymuştur.

Özetle, tüm ekonomik göstergelere bakıldığında 19. yüzyılın başlarından itibaren Doğu'nun Batı karşısında oldukça önde olduğunu söylemek mümkündür. Şimdi Doğu'yu bir bütün olarak ele almak ve bazı lider Doğu ülkelerinin kapasitelerini yoğun ve kapsamlı bir şekilde incelemek istiyorum. Bir önceki bölümde Çin'i incelemiş olduğumuz için, Hindistan, Güneydoğu Asya ve Japonya'yı ele almak, Osmanlı ve İran imparatorluklarına da özetle değinmek amacındayım.

Hindistan'ın tecrit politikaları ve Oryantal despotizm mitleri

Avrupamerkezcilik, Hindistan'ı klasik bir Oryantal despotizm vakası olarak resmeder; ekonominin kaynaklarını kurutan, kaba saba, açgözlü bir Leviathan,* dünya ticaretinden yalıtılmış, geri ve durağan bir ekonomi yaratmıştır.[17] Bu bölüm, İngiliz emperyalizminin ortaya çıkışından önce Hint ekonomisinin büyüklüğünü gözler önüne seren sekiz karşı-düşünceyi ortaya koyuyor.

Hindistan devletinin büyüme özgürlüğü: sekiz anti-Avrupamerkezci öneri

İlk önce Babür devletinin tüm kapitalist faaliyetleri ezdiği iddiası bir sorun teşkil etmektedir, çünkü ülke kapitalizme karşı kayıtsızdı; zaman zaman

16 Najaf Haider, 'Precious Metal Flows and Currency Circulation in the Mughal Empire', *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 39 (3) (1996), 298-367; Frank, *ReOrient*, s. 151-164.

* *Tevrat*'ta adı geçen büyük bir su canavarı. (ç.n.)

17 W.H. Moreland, *From Akbar to Aurangzeb* (Londra: Macmillan, 1923); Tapan Raychaudhuri, ' The Mughal Empire', Tapan Raychaudhuri ve Irfan Habib (editörler), *The Cambridge Economic History of India,* I (Cambridge: Cambridge University Press, 1982), s. 172-173.

hoşgörülü, ara sıra da onu geliştirmeye çalıştığı oluyordu. Bu yardım konusundaki en önemli örnek, devletin Guceratlı* tacirlerine sağladığıydı. Bu nedenle 17 yüzyılın başlarına kadar kraliyet gemileri büyük önem taşımaktayken, sonraları önemli değişiklikler ortaya çıktı. Guceratlı tacirleri, yöneticileri kraliyet gemilerini çekmeye ve onlara kendi gemileriyle özellikle Surat'tan** (17. yüzyılın ortalarında tamamlanan bir süreç) ticaret yapmaları konusunda özerklik sağlamaları için ikna etmeye çalıştılar. Öyle görünüyor ki, Guceratlı tacirlerine devletin sağladığı koruma, Surat'ta konumlanmış Hint gemiciliğinin % 600 ile 1000 dolaylarında artış göstermesinde çok önemli bir etmendir. Maratha'nın yöneticisi Shivaji'nin felsefesi kayda değerdir:

> Tacirler, krallığın baş tacı ve kralın zaferidir. Onlar krallığın sahip olduğu refahın nedenidir. Bulunamayan her tür eşya krallığa gelir. Böylece krallık zengin olur. Zor günlerde gereken her şey bulunabilir. Bu nedenle tacirlere duyulan saygı devam etmelidir. Büyük pazarlarda büyük tacirler olmalıdır.[18]

Gerçekten de bu, Guceratlı tacirlerinin 17 yüzyılda Maharashtra'ya göç etmelerine neden olan bir davranıştır. Daha genel olarak uzun mesafe tacirleri, *banjara*'lar, çok üst düzey prestij sahibiydiler. Grover'ın belirttiği gibi:

> Bölgelerdeki Zemindarlar (büyük toprak sahipleri), *banjara*'lara devlet adına saygın Zemindarlann yetkileriyle serbest geçişi sağlamak üzere çağrılmışlardı. Banjara sınıfı, boru hattını bir yerden diğerine götürmeyi sürdürdüğü için toplumda çok saygı görüyordu. Köye ne zaman bir kervan gelse, çok sıcak bir şekilde karşılanıyordu. Zemindarların şefi topraklarında güvenli seyahat edebilmeleri için banjara şeflerine genellikle şeref kaftanı verirlerdi.[19]

Muzafar Alam, yaptığı araştırmalarda Mughal hükümdarlarının Hint tacirlerini korumak için çaba sarf ettiklerini belirtmektedir. Örneğin, Mughal hükümdarları İran Şahlan ve Özbek Hakanları ile diplomatik yazışmalar yürütmek yoluyla, hem barışın korunması hem de yapılan kazançlı ticaretin sürekli olması için söz

* Hindistan'da bir eyalet. (ç.n.)

** Hindistan'da zengin elmas yataklanna sahip bir şehir. (ç.n.)

18 H. Fukazawa, 'Maharashtra and the Deccan: A Note', Raychaudhuri ve Habib, *Cambridge Economic History,* s. 202.

19 B.R. Grover, 'An Integrated Pattern of Commercial Life in Rural Society of North India during the Seventeenth and Eighteenth Centuries, S. Subrahmanyam (editör), *Money and the Market in India 1100-1700* (Delhi: Oxford University Press, 1994), s. 238-239.

konusu bölgeleri birleştirici çalışmalara önayak olmuşlardır.[20] Van Santen'in belirttiği gibi, Mughal hükümdarları bir tür ihracat geliştirme politikası düzenleyerek, değerli madenlerin Hindistan'a akmasını sağlamaya çalışmışlardır.[21] Bu yüzden Hintli tacirlerin hükümdarları müttefik olarak gördüklerini söylemek şaşırtıcı olmayacaktır.

Oryantal despotizm tezinin ikinci büyük sorunu, merkeziyetçiliğin ve Mughal devletinin gücünün oldukça abartılmasıdır. Merkezi hükümet aslında yönetim gücünü devretmiş ve yerel kontrol mekanizmasını tercih etmiştir. Hatta pek çok bölgesel yetkilinin ticaret konusunda önderlik etmesine hoşgörü göstermiştir. Limanlar ve yerel pek çok bölge konusunda verilen yetkilerin kapitalizmin ve ticaretin gelişmesine olanak sağlamış olması, Avrupamerkezci tezin çürütülmesi için en güzel kanıttır. Aynı zamanda, bu yönetim esnekliği, ticaret koşulları ve fiyat mekanizmasının merkezî hükümet tarafından kontrol edilmesi gerekliliğini savunan Avrupamerkezci görüşü de zayıflatır. Bunun yanında, Mughal hükümetinin ticareti kendi özel çıkarları için yönlendirdiği birkaç bölge de olmuştur.

> Yine de özel gemiciler gemilerini diledikleri yere götürmekte özgürdüler; hiçbir deniz yolu bir kişinin ya da grubun tekelinde değildi. Belirli mallar için seyrek olarak görülen tekel teşebbüsleri vardı, ancak bunlar yasaklanıyor ve bir etki gösteremiyorlardı.[22]

Nasıl olursa olsun bu ticaret sistemi çok büyüktü, Mughal devleti ise ekonomiyi kontrol etmek ve kendi çıkarlarına uygun, tekelci bir ticaret sistemi oluşturmak konusunda yeterince donanımlı değildi.

Üçüncü sorun, Oryantal despotizm tezinin doğru olması durumunda Hindistan ekonomisi hakkında konu ile ilgili kaynaklara ulaşma zorluklarının olmasıdır. Ancak ülkede mali kurumlar gayet gelişmiş ve genişlemiş durumdadır. Örneğin Ahmadabad tacirleri her türlü borç ve ödemelerini resmi kâğıtlar yoluyla yapmaktadırlar. 16. ve 17 yüzyıllarda mali piyasaların faiz oranları İngiltere'dekilere eşit ya da daha aşağı seviyededir (ayda % 0,5-1 civarında

20 Muzafar Alam 'Trade, State Policy and Regional Change: Aspects of Mughal-Uzbeck Commercial Relations, 1550-1750 dolaylan', *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 37 (3) (1994), 215-218, 225-226.

21 H.W. Van Santen, 'Trade between Mughal India and the Middle East, and Mughal Monetary Policy, 1600-1660 dolaylan', Karl R. Haellquist (editör), *Asian Trade Routes* (Londra: Curzon Press, 1991), s. 94-95.

22 Ashin Das Gupta, *The World of the Indian Ocean Merchant, 1500-1800* (Yeni Delhi: Oxford University Press, 2001), s. 124.

değişmektedir).[23] Bundan başka yerel *bankerler* tarımsal alanlarda % 5 ve şehirlerde % 1-6 oranları gibi oldukça düşük yıllık faiz oranlarıyla borçlandırma yapmaktadırlar. Ticareti emniyet altında tutan ve ticaret yollarının güvenliğinden sorumlu *sarraflar* tarafından uygulanan faiz oranları da oldukça düşüktü. Sarraflar ayrıca o dönemde modern bankacılığın bir yansıması olarak mevduat bankacılığı ile de iştigal etmişler ve özellikle tacirlere daha yüksek faiz oranlarıyla ödünç para temin etmişlerdir. Kapitalistlerin "açgözlü" davranışlar sergilediği dönemlerde bu tür finansal faaliyetlere prim vermemişlerdir.

Dördüncü sorun, eğer Oryantal despotizm söz konusu ise bu tacirlerin nasıl olup da bu kadar zengin olduklarının açıklanamamasıdır. 17. yüzyıl tacirlerinden Abdul Ghafur her biri 300 ve 800 tonluk yirmi adet gemiye sahipti ve tek başına o dönemde ticaret yapan İngiliz Doğu Hint Şirketi kadar ticaret hacmine ulaşmıştı! Virji Vora isimli diğer bir tacir 8 milyon rupi değerinde topraklara ve pek çok sektörde saygınlığa sahipti. Bu güç, Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'ni kontrol edebilecek düzeydeydi.[24] Bunun yanında, pek çok Surat taciri oldukça zengindi, 17. yüzyılın ortalarına doğru bazılarının serveti 5-6 milyon rupi arasında değişmekteydi. Bu zenginliğin Surat tacirlerini sınırlarını genişletme isteklerinden alıkoymaması da anlamlı bir olgudur. Ashin Das Gupta'nın dediği gibi;

> Mughal'ın korkusundan tir tir titreyen Hindu *bania** devletin zorbalığı yüzünden herhangi bir mal mülk edinip, onları koruyamıyor. Bu haliyle, Hindistan'a giden Batılı [Avrupamerkezci] seyyahlar arasında bir kısmının yanlış bilgilerden oluşan hayal gücüyle şekillenmektedir.[25]

Beşinci sorun, devletin "tamamen açgözlü" olması söz konusuysa, dış ticaret ve yerel transit vergi oranlarının bu denli düşük olmasının nasıl açıklanabileceğiydi. Arazi vergileriyle ticari vergiler bu kadar yıkıcı oranda idiyse, nasıl olup da bu kadar zengin bir tacir sınıfı ortaya çıkabiliyordu?

Altıncı sorun ise şudur: Avrupamerkezci görüş, Hindistan'ın Oryantal despotizmini oluşturan nedenleri incelerken, İngiliz imparatorluk gücünün ülkeye ulaşmasından önce ticaret seviyesinin oldukça düşük olduğunu savunur.[26] Bunun yanında, Moreland gibi Avrupamerkezci araştırmacılar, Hindistan'ın

23 Irfan Habib, 'Banking in Mughal India', Tapan Raychaudhuri (editör), *Contributions to Indian Economic History*, I (Kalküta: Firma K.L. Mukhopadhyay, 1960), özellikle bkz. s. 10-12.

24 Van Santen, 'Trade', s. 92.

* Hindistan'da ticaretle uğraşan bir topluluk. (ç.n.)

25 Das Gupta, *World*, s. 73.

26 Moreland, *From Akbar*.

yaptığı ticaretin Avrupa ana görüşünün bir altbaşlığı gibi tanımlanması gerektiğini söylemişlerdir. Bunu da iki sav öne sürerek açıklamışlardır: İlki, günümüze kadar uzanan ve çok yaygın olmayan lüks tüketim maddeleri ticareti.[27] İkincisi ise Hindistan'da sadece "seyyar satıcılar" tarafından yürütülen ve dünya ticaretine katkısı olmayacak ölçüde küçük çapta olan ticaret. Her birini ele alalım.

Avrupamerkezciliğin Hindistan ticaretinin sözü edilmeyecek kadar az olduğunda ısrar etmesinin önemli bir nedeni, daha çok kraliyete ve varlıklı ailelere az miktarda yapılan lüks Hint tekstil ürünleri ticaretinin yarattığı egzotik imajdır. Bu imaj, aslında en başından akıllarda yaratılan Oryantalist düşünce tarzının bir ürünüdür. Bu lüks ürünler Bengal, Gucerat ve Coromandel'de üretilirken, geri kalan tekstil ürünleri Hindistan'ın tamamında üretilmekteydi. Avrupamerkezci görüşü savunanların gözden kaçırdığı en önemli nokta, Hint tekstil ürünlerinin çok büyük bir çoğunluğunun daha düşük gelir seviyesine sahip insanların tercih ettiği türden kaba ürünler oluşudur. İlginç olan ise, bu kitle üretiminin daha genişleyerek güneydoğuda Endonezya'ya ve batıda Hürmüz ve Aden'e kadar ulaşmış olmasıdır. Bunlar özel pazarlar değildir, hatta Ortadoğu'nun daha fakir tüketicileri bu kaba Hint kumaşlarına daha yoğun bir ilgi göstermişlerdir.[28] Kitle tüketim mallarına olan ilgi, pirinç, bakliyat, buğday, yağ gibi yiyecek maddelerinde de kendini göstermiş ve Hint Okyanusu boyunca bu maddelerin hatırı sayılır miktarda ticareti yapılmıştır.

Geleneksel Avrupamerkezci düşünceye göre Hindistan ticaretinin "seyyar satıcılar"dan ibaret olduğu konusu da tamamen uydurmadır. Bu görüş, Hindistan ekonomisine ulusal ve uluslararası ticaret anlamında büyük faydalar sağlayan tacirlerin varlığıyla da gayet güzel bir şekilde kanıtlanabilir. Ülkede *banjara* (dış ülke taciri) ve *banian* (yerel tacir) adlarıyla iki tür tacir grubu mevcuttur. Gerek *banjara* gerekse *banian* kesinlikle seyyar satıcı değildir ve *banian* çoğunlukla seyyar satıcıları istihdam eder. Müslüman Guceratlı tacirleri *banjara*'nın en büyük grubudur ve Hint Okyanusu çevresinde yaptıkları ticaret oldukça etkileyici boyuttadır.[29] Çoğu da, daha önce belirtildiği gibi, inanılmaz derecede varlıklıdır. *Banian*'lar ise iki gruba ayrılır: *dallal* (simsar) ve *sarraf* (banker ya da para değişimi yapan). *Banian*, doğuştan rasyonel kapitalist zihniyet aşılanarak yetiştirilir. Habib'in belirttiği gibi:

27 Jakob Van Leur, *Indonesian Trade and Society* (The Hague: W. van Hoeve, 1955).
28 Das Gupta, *World,* s. 66, 92.
29 a.g.y., 3. Bölüm.

> Banyas'ın geleneksel görünüşünün temel taşı, kazanım kapasitesinin basit yollu kazanımıdır... Bu görünüş, iki Kalvinist değerin, yani tasarruf ile dini ruhun evliliğidir. Banyas, sahip olunan refahın gösterilmesinden kaçınırdı ve kadın akrabaları için mücevher almak dışında (ki o da bir tür tasarruftu) hiçbir şeyi müsrifçe harcamazdı.[30]

Banian'ların inanılmaz boyutta sermayeye ulaşmaları mümkündür. Bunlar, sadece Hindistan'ın denizaşırı ticaretinin değil, aynı zamanda pek çok Avrupa ülkesiyle, özellikle İngiliz Doğu Hindistan Şirketi ile yapılan ticaretin en önemli finansman kaynaklarıdır. Aynı zamanda İngiltere'nin yaptığı dış ticaretin çok daha fazlasını yapacak ve finanse edecek güce sahiptirler. Avrupa gemileri çok daha küçük ve az finansman kaynağına sahiptir. 17. yüzyılın başlannda İngiltere 200.000 rupi'lik bir sermayeyi kullanabilirken, sadece Kızıldeniz'de ticaret yapan Guceratlı gemileri bu miktann beş katı değere sahipti.[31] Bunun yanında, pek çok küçük çaplı Hint taciri bulunmasına karşın, bunların (ve İngilizlerin) ticaret yapabilmeleri için büyük çaplı tacirlerin desteğine ihtiyaçlan vardı.

Avrupamerkezci görüşe göre bu büyük çaplı kapitalistler sadece *komprador** olabilirlerdi ve Avrupalı üstün ticaret gücünün ikinci derecede memurları olarak adlandınlmalıydılar. Aslında, *banian*'lar daha çok "kıdemli ortak" pozisyonundaydılar.[32] *Banian*'lar İngilizler tarafından güç ve paraya kavuşmuş, fakir geçmişe sahip insanlar değildiler; onlar İngilizler gelmeden çok önce de zengindiler. Tüm bunlardan başka, İngilizlerin ticaret yapmasına olanak sağlayan finansman kaynağı da onlardan sağlanmaktaydı. 1800'lere kadar "ikinci derecede ortak" olanlar İngilizlerdi.

Hindistan'ın uluslararası ticaretten soyutlandığı konusu da gerçeklerden son derece uzaktır. 1500'lerden sonra küresel ekonomide Osmanlılar ve Çinlilerin ticari anlamda oynadığı önemli rolün yanında, Hintliler de özellikle Hint Okyanusu üzerinden yaptıkları ticaretle tamamlayıcı bir rol üstlenmişlerdir. Hindistan, ithalattan ziyade ihracata yönelmiş ve Avrupa ile yapılan ticaret vasıtasıyla yaratılan artıdeğerin keyfini sürmüştür.[33] Bunun sonucu olarak da çok miktarda gümüş Avrupa'dan bu ülkeye akmaya devam etmiştir. Bu bile tek başına, Avrupamerkezci varsayımların ve Avrupa ticaretinin bu konuda öncü

30 Irfan Habib, 'Merchant Communities in Pre-Colonial India', James D. Tracy (editör), *The Rise of Merchant Empires* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), s. 384.

* Uzakdoğu'da yabancı firmalar hesabına çalışan yerli acente. (ç.n.)

31 Jack Goody, *The East in the West* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), s. 128.

32 Das Gupta, *World,* s. 122-133.

33 Frank, *ReOrient,* s. 84-92.

olduğu meselesinin yanlışlığını ortaya koyacak bir örnektir. Ayrıca, Hint ekonomisinin yalnızca temel tarım ürünlerine dayalı olduğunu öne sürmek de yanlıştır. Yapılan son araştırmalar, "tipik" bir Hint köyünün sadece ülkedeki canlı ticaret merkezleriyle değil, küresel ekonomiyle de bağlarının olduğunu ortaya koymuştur.[34] Hindistan'ın her yıl 821 milyon metrik ton* millik alana yayılan iç ticareti *banjara*'lar tarafından yürütülmektedir. 1882'de bu ticaretin 2.500 metrik ton millik kısmı demiryolları üzerinden yapılmıştır.[35]

Oryantal despotizm tezinin en önemli sorunu, Hint ekonomisinin son derece etkileyici bir verimlilik göstermiş olmasıdır. İngiliz sanayileşme sürecinin lokomotif endüstrilerinin pamuk ve demir/çelik olduğu biliniyordu. Burada dikkat çekmek istediğim önemli bir nokta ise, Hindistan'ın bu endüstrilerde 19. olmasa bile 18. yüzyılda lider konumunda olmasıdır. Hindistan, Wootz çeliğini İran'a ihraç ederek orada meşhur Damask çeliği endüstrisinin kurulmasına öncülük etmiştir. 18. yüzyılın sonlarında, Mughal döneminde inşa edilen 10.000 civarındaki ateş fırını bunun en iyi göstergesidir. Hint çeliği daha üstün seviyeye yükselmekle kalmamış, İngiliz Sheffield çeliğinden daha düşük fiyattan işlem görmüştür. İngiliz sanayi hamlesi döneminde dahi Hint ve İngiliz çeliği arasında hatırı sayılır derecede bir fark olmuştur (Bkz. 9. Bölüm). Hindistan ayrıca önde gelen tekstil üreticilerinden biriydi ve ipekli üretimi de en az pamuklular kadar etkileyiciydi. Sadece Kasimbazar bölgesinde yılda 2,2 milyon librelik** ipek üretimi yapılmaktaydı. Braudel'in vardığı sonuçlara bakarsak:

> Aslında Hindistan ipek ve pamuk işledi, inanılmaz miktarda, en sıradan olanından en bulunmazına kadar tüm dünyaya kumaş gönderdi, Avrupalılar hatta Amerika, Hint tekstilinden büyük bir pay almıştı... Hiç şüphe yok ki İngiliz sanayi devrimine dek, Hint pamuk sanayisi hem kalite, hem verim miktarı olarak, hem de ihraç kapasitesiyle dünyanın başını çekmekteydi.[36]

Hindistan etkisi kendini dilde de göstermiştir: şintz, amerikanbezi, kaba pamuklu kumaş, hâki, pijama, kuşak ve şal gibi kelimeler Hintçe olup, başta İngilizce olmak üzere, pek çok dilde günlük kullanıma girmiştir.[37]

34 Grover, 'Integrated Pattern', s. 219-255

* 1.000 kg. tutarındaki ölçü birimi. (ç.n.)

35 Habib, 'Merchant Communities', s. 376-377.

** 500 gr.'lık bir ölçü birimi. (ç.n.)

36 Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century*, III (Berkeley: University of California Press, 1992), s. 509.

37 Arnold Pacey, *The Maze of Ingenuity* (Londra: Allen Lane, 1974), s. 187-188.

Özetle, 19. yüzyılda Hindistan'ın pek çok Avrupa ülkesinden daha yoğun ve geniş bir ticari güce sahip olması, Hindistan'ın Oryantal despotizm ve tecrit politikalarının aslında birer mitten ibaret olduğunun ve İngiltere için henüz şafak vaktinin gelmediğinin en önemli kanıtıdır.

Bir Güney Asya uzantısı

Avrupamerkezci görüş Batılı gelişme hamlesini açıklarken, önce sadece bugünkü Malezya'daki Melaka Boğazı dışında ticaret yapılmadığını savunur, sonra da Melaka'yı* önemsiz bir dipnot gibi alt seviyeye indirir. Bunun en önemli göstergeleri, Melaka Boğazı'nın Avrupa ve Çin arasındaki sözde atılım ticareti döneminde sadece bir geçiş yolu olduğunun ve 1511'den sonra Portekizliler ve 1641'den sonra da Hollandalılar tarafından yönetildiğinin iddia edilmesidir. Ancak bu görüş, bölgenin uzun yıllar öncesine dayanan ticaretle ilgili geçmişini gözardı etmek anlamına gelir.[38] Bu ayrıca, 2. Bölüm'de bahsettiğimiz gibi, Sumatra'da 7. ve 13. yüzyıllar arasında hüküm süren Srivija Krallığı'nın oynadığı rolü de tamamen yok saymak demektir. Melaka'nın ticaretle ilgisini sadece 1511'den sonraki dönemle ilişkilendirmek de yanlış olur. Müslüman Çin amirali Chêng Ho'nun yaptığı seyahatlerle bir yüzyıl önce Güneydoğu Asya ticaretinde Melaka'ya kazandırdığı ün bile bunun tersini ispat etmek için yeterlidir.[39] Daha sonra Melaka yerini Endonezya'nın ticaret merkezi Java'ya bırakmış ve ticaret Hindistan'daki Gucerat, Dhabol, Bengal ve Coromandel'e, oradan Çin'deki Ryukyus'e, İran'a, Osmanlı İmparatorluğu'na ve tüm Akdeniz'e doğru uzanmıştır. Sonuç olarak, Avrupa'nın Melaka ile ilgili yarattığı hikâye doğru değildir; 7 Bölüm'de ayrıntılı biçimde göreceğimiz gibi, Portekizliler ve Hollandalılar Güneydoğu Asya ticaretinde tekelleşmeyi bir türlü başaramamışlardır.

Güneydoğu Asya ticaretinin Avrupamerkezci görüş tarafından yok sayılması, Hint ticaretinde olduğu gibi, birbirinden uzak iki düzlemde açıklanmaya çalışılmıştır. İlki, bu ticaretin küçük ölçekli "seyyar satıcılar" tarafından yapılmış olması, ikincisi ise ticaretin sadece "lüks" ve marjinal mallar üzerine kurulmuş olmasıdır. Avrupamerkezci ilk görüş, büyük çapta ticaret yapan ve varlıklı hurdacılar olan *nakhoda*'ların varlığı ile tamamen

* 15. yüzyılda Avrupa'nın Malezya ile tanışmasını sağlayan en eski ve tarihi şehri. (ç.n.)

38 Arun Das Gupta, 'The Maritime Trade of Indonesia: 1500-1800', Om Prakash (editör), *European Commercial Expansion in Early Modern Asia* (Aldershot: Variorum, 1997), s. 240-250.

39 Anthony Reid, *Southeast Asia in the Age of Commerce 1450-1680*, I (New Haven: Yale University Press, 1993), s. 12, 15.

çürütülebilir. Bunların çoğu Java asıllıydı ve dış ticaretin başaktörleriydi. Bunu kanıtlamak için gemilere bakarsak, ortalama bir Güneydoğu Asya kargo gemisi 500 ton yük alabilirken, *nakhoda*'ların gemileri tam olark yüklendiklerinde 1.000 ton yük alabilmekteydi (Bunlar Avrupa gemilerinin taşıma kapasitelerini aşan miktarlardır). Endonezya ticareti hakkında Meilink-Roelofsz'in de belirttiği gibi:

> Bu kadar geniş çapta yapılan ticaretin seyyar satıcılık olarak tanımlanamayacağı çok açıktır. Tersine, yiyecek ve kumaş gibi büyük miktardaki eşyaların yükte hafif, pahada ağır veya ucuz mallarla yer değiştirdiği rengârenk bir yelpaze biçimindedir.[40]

Bu görüş, ikinci iddianın da çürütülmesine yol açar. Bildik Avrupamerkezci görüş Güneydoğu Asya ticaretinin özellikle baharat ticareti ile bağlantılı olduğunu ve Avrupalılar tarafından talep edildiği için sadece lüks tüketim maddelerine bağlı bir ticaret olduğunu savunur. Ancak baharatlar bu ticarette gerçekten de oldukça az yer tutmaktaydı.[41] Bunun yerine pirinç, tuz, salamura, kurutulmuş balık ve palmiye yağı gibi mallarla birlikte, ucuz tekstil ve metal ürünleri ile "doldurulmuş gemiler Sunda* kıyılarının sakin sularında gidip geliyordu".[42]

Japon Oryantal despotizm ve tecrit politikası miti: Bir "erken gelişmeci" olarak Japonya, 1600-1868

1868'den sonra belirgin şekilde sanayileşen Japonya'nın özel durumu Avrupamerkezci yazarlar tarafından bile kabul edilmiştir (2. Dünya Savaşı'ndan sonraki "ekonomik mucize"den bahsetmiyoruz bile). Araştırmacılara göre Japonya, pek çok Avrupamerkezci kuralı yerle bir etmiştir.[43] "Japon tezi" iki temel görüşe dayanır: İlkine göre, Meiji** dönemi Japonyası sadece 1868 döneminden sonra

40 M.A.P. Meilink-Roelofsz, 'Trade and Islam in the Malay-Indonesian Archipelago Prior to the Arrival of the Europeans', D.S. Richards (editör), *Islam and the Trade of Asia* (Oxford: Bruno Cassirer, 1970), s. 153.

41 K.N. Chaudhuri, *Trade and Civilisation in the Indian Ocean* (Cambridge: Cambridge University Press, 1978), s. 186-187.

* Avustralya ile Endonezya arasında kalan adalar topluluğu. (ç.n.)

42 Anthony Reid, *Southeast Asia in the Age of Commerce 1450-1680*, I (New Haven: Yale University Press, 1993), s. 2.

43 John M. Roberts, *The Triumph of the West* (Londra: BBC Books, 1985), 1. Bölüm.

** Japonya'da 1868-1912 arasında İmparator Meiji'nin hüküm sürdüğü dönem. (ç.n.)

sanayileşmeye başlamıştır. Bunun nedeni ise 1853'te Japonya'ya gelen Amerikalı Cominodore Perry'nin uygulanan uluslararası tecrit politikasının dışına çıkılması için gayret sarf etmesidir.* Batı etkisinin çok önemli olduğuna inanılıyordu, çünkü geri kalmış Japon ekonomisi kendi haline bırakılırsa Togugawa** döneminin Oryantal despotizmi altında ezildiği gibi (1603-1868) güçsüz düşebilirdi. İkinci olarak da, Japonya'nın 1868'den sonraki başarılı sanayileşme süreci, Batılı devletlerin bu konudaki yöntemlerine özenmesi ve onları kopyalaması sonucu oluşmuştur. Avrupamerkezci görüşün Japonya'nın gelişimini 1868'den sonraki döneme bağlaması ilginçtir, zira bu yolla "geç gelişmeci" teorisine de uygunluk sağladığı düşünülmektedir (Rusya dahil pek çok Avrupa ülkesi sanayileşmeye 1868'den önce başlamışlardır). Yine Avrupamerkezci araştırmacılar genellikle Japonya'nın 1868 sonrasındaki hızlı sanayileşmesini Batılı düşünceleri hızla özümseyerek kendisine uyarlamasıyla açıklamaya çalışmışlardır. Ayrıca, Japon sosyal sisteminin İngiltere'ninkine benzer bir yapıda olmasının ("Doğu'nun İngilteresi" tezi) büyük önem taşıdığına işaret etmişlerdir.[44]

Bu yollarla, Japonya'nın durumunu, öykündüğü Batı'nın üstünlüğüne bağlayan standart Avrupamerkezci varsayımlardan birini üreten Walt Rostow'un ünlü saptamasına bir göz atalım: Bütün geri kalmış ülkeler modern olabilmek için Batı'nın reçetelerini kullandıkları sürece modernleşmenin meyvelerini toplayabilirler.[45] Bu bölüm Avrupamerkezci bakış açısını eleştirel biçimde ele alacak ve Japonya'nın "erken gelişmeci" olduğuna ilişkin bir değerlendirmeyi ortaya koyacaktır. Bunun sonucunda "erken gelişmeci"lerin yalnızca Avrupa'da olduğunu ve Doğu'nun kendi gelişme sürecini etkileyecek öncü davranışlarda bulunamayacağını öne süren Avrupamerkezci görüşleri çürütecektir.

Japonya'da her şey nasıl başladı: Tokugawa döneminin ekonomik dinamizmi (1603-1868)

Japonya'nın Meiji dönemi öncesindeki gelişimini kanıtlayan belgeler son derece azdır. Genellikle Oryantal despotizm nedeniyle, Tokugawa döneminin,

* Japonya'yı, limanlarını uluslararası ticarete açmaya zorlayan Amerikalı amiral. Asıl ismi Matthew Calbraith Perry'dir. 1853'te dört gemiyle Japonya'ya gelip limanların açılmasını istemiştir. Bir yıl sonra bu kez 10 gemiyle gelip Japonlarla, limanların ticarete açılması, konsolos bulundurma yetkisi vs konularını kapsayan bir anlaşma imzalamıştır. Japon tarihinde bir dönüm noktası olan bu sürecin ardından 1000 yıl süren Shogun yönetimi sona ermiş, imparator Meiji yönetimi ele geçirmiştir. (ç.n.)

** 1600'lardan 1870'lere kadar Shogun'luk yapmış Japon ailesi. (ç.n.)

44 R.N. Bellah, *Tokugawa Religion* (Boston: Beacon Press, 1970); David S. Landes, *The Wealth and Poverty of Nations* (Londra: Little, Brown, 1998), 23. Bölüm.

45 Walt W. Rostow, *The Stages of Economic Growth* (New York: Cambridge University Press, 1960).

ekonominin geri kalmış ve durgun bir dönemi olduğu varsayılır. Bazı Japon uzmanlar bile Tokugawa döneminde ekonominin tarıma dayalı, feodal ve geri kalmış olduğu konusunda fikir birliğine varmışlardır. Ancak konuyla ilgili bir kanıt bize bu görüşü sorgulamamız gerektiğini düşündürmektedir: 1868 sonrası Meiji döneminde Japon ekonomisi yükselme trendine girmiş, hatta pek çok Avrupa ülkesinin önüne geçmiştir. Bu denli yüksek ekonomik değerlerin hiçbir neden olmadan oluşması mümkün değildir. Japon ekonomisinin 1853'e kadar durgun bir seyir izlediğini ve bu yıldan sonra aniden dünyanın en dinamik ekonomilerinden birine dönüşmüş olduğunu düşünmek saçmalıktan öteye gidemez. Günümüzde Tokugawa dönemi ekonomisinde yaşanan dinamizmi açıklayan yeni araştırma sonuçları ortaya konmuştur. Eric Jones'a göre, Meiji döneminde daha kolaylıkla ulaşılan başarılar, Tokugawa döneminde yapılan çalışmaların bir sonucudur.[46]

Eric Jones, *Growth Recurring* (Yenilenen Gelişme) adlı kitabında Tokugawa Japonyası'nın, modern kapitalizmin *ana motifi* olan kişi başına milli gelir artışının keyfini sürdüğünü belirtir. Diğer araştırmacılar ise kişi başına gelir artışının Tokugawa hükümdarlığının ikinci yarısında yaşandığını öne sürerler.[47] Daha önce belirttiğimiz gibi, Japonlar 1868'den önce nispeten yüksek yaşam standartlarına ve gelir artışının getirdiği ekonomik gelişmeye çoktan ulaşmışlardı.[48] Benzer olarak Tokugawa döneminde tarım gelirlerindeki artış oldukça yavaş bir seyir göstermekteydi. Şimdi baktığımızda, tahıldan elde edilen gelir artışıyla ilgili geleneksel verilerin mütevazı bir bakış açısıyla ölçüldüğünü söylemek mümkündür. Son araştırmalar, Tokugawa döneminde aslında kayda değer bir tarım geliri artışının da olduğunu ortaya koymuştur.[49] Toprağın verimliliğini yükseltmek için yapılan ticari yenilikler, bitki çeşitliliğinin arttırılması (özellikle pirinç), geniş alanlarda sulamanın yapılması, kurak alanların çeltik ekimi için iyileştirilmesi, ekonomik olmayan bitkilerin ekiminin durdurulması, tohum seçimi, hasatın çeşitlendirilmesi gibi çalışmalarla tarıma oldukça büyük önem verilmiştir.[50]

46 Eric L. Jones, *Growth Recurring* (Oxford: Clarendon Press, 1988), s. 153; Christopher Howe, *The Origins of Japanese Trade Supremacy* (Bathurst, New South Wales: Crawford House Publishing, 1996), s. 49.

47 J.I. Nakamura ve M. Miyamoto, 'Social Structure and Population Change: a Comparative Study of Tokugawa Japan and Ch'ing China', *Economic Development and Cultural Change* 30 (2) (1982), 263-265.

48 Susan Hanley ve Kozo Yamamura, *Economic and Demographic Change in Pre-Industrial Japan, 1600-1868* (Princeton: Princeton University Press, 1977), 5. ve 7. Bölümler.

49 Hanley ve Yamamura, *Economic and Demographic Change,* s. 69-78.

50 Thomas C. Smith, *The Agrarian Origins of Modern Japan* (Stanford: Stanford University Press, 1959), 7. Bölüm.

Meiji döneminin en önemli özelliklerinden biri, feodalizmin kalesi olan iki kurumun çökertilmeye çalışılmasıdır. Bu kurumlar *daimyo* (aristokrasi) ve *samurai*'lerdir (askeri vasal). Bunun yanında Tokugawa politikaları yoluyla pek çok eski uygulamanın sonu gelmiş, pek çoğu da oldubittiye getirilerek yürürlükten kaldırılmıştır. *Daimyo* ve *samurai* güçlerinin azaltılmasına yönelik çalışmalar 17. yüzyılın ilk yarısından sonra başlamıştır. *Daimyo*'lar sadece başkent Edo'da yaşamaya zorlanmış, hükümdar tarafından güçlerinin yıpratılması için üzerlerine yüksek kişisel borçlar yüklenmiştir. Burada uygulanan strateji Avrupalı hükümdarların devlet merkezli politikalarının bir benzeridir.[51] Bu politikalar gerek *daimyo*'ların yerel özerk güçlerini azaltmak, gerekse feodalizmin yavaş yavaş çökmesini sağlamak açılarından oldukça başarılı olmuştur.[52] *Daimyo*'lar o kadar çok borçlandırılmışlardı ki, Tokugawa döneminin sonunda Meiji yönetimi borçlarına karşılık topraklarına el koyduğunda memnun bile olmuşlardı. Kısaca, Meiji dönemi Tokugawa hükümdarlığı sırasında başlatılan ve "rasyonel" devlete ulaşmak için katedilen uzun bir sürecin sonuydu.

Tokugawa devleti, kendi şehirlerindeki kalelerde yaşamaya zorlamak suretiyle *samurai*'lerin güçlerininin azaltılması yoluna gitmişti. Bunun sonucu olarak bu şehirlerdeki ticari gelişme diğerlerine de yansımış ve artan bir etki göstermiş, tarımın avantajları kullanılarak gelişmekte olan şehirlere kaynak aktarılmıştır. 19. yüzyılın başından itibaren sadece kendi geçimini sağlamaya yönelik tarım tamamen yok olmuş, yerel pazarlar en küçük köylere kadar yaygınlaşmıştır. Bu, köylülerin *samurai*'lerden ayrılmasını sağlamış ve köylü ailelerinin birleştirilmesine öncülük eden bir uygulama olmuştur. Köylülerin feodal sistemden uzaklaştırılması onlara daha çok üretim yapmak için güç vermiş ve devlet tarafından da teşvik edilmişlerdir. Bilgilerini arttırmak amacıyla yapılan anlaşmaları okumaya (örneğin 1697'deki *Nogyo Zensho*) ve pazar için üretim yapmaya başlamışlardır. Bu tür kaynaklar onlara sulamalı tarım yapmayı ve verimlilik seviyesini arttırmayı öğretmiştir. Bütün bunlar ekonominin hızlı bir biçimde ticarileşmesini sağlayan etkenlerdir. 1800'den itibaren Japon halkının % 22'si şehirlerde yaşamaktaydı. Bu oran Avrupa'nın oldukça üzerindedir.[53] Son olark da devlet ulusal bir para biriminin oluşturulması ve yaygınlaştırılması için çalışmıştır. Burada önemli bir nokta da,

51 Norbert Elias, *The Court Society* (Oxford: Blackwell, 1983).

52 Shinzaburo Oishi, 'The Bakuhan System', Chie Nakane ve Shinzaburo Oishi (editörler), *Tokugawa Japan* (Tokyo: Tokyo University Press, 1990), s. 11-36.

53 Pomeranz, *Great Divergence*, s. 35.

daha önceleri kendi topraklarında geçerli paralarını basan *daimyo*'ların arazilerini satarak ellerindekileri yeni para birimine çevirmeye mecbur edilmeleridir. Bu, ticari hayatın daha da canlanmasına ve ulusal pazarın tam anlamıyla birleşmesine yol açmıştır.

Özetle, üretim ve ticaretin hızla yükselmesinin sonucu olarak, her tür ticari eğilimi devlet bazında merkezileştiren Japonya'nın 1868'den önce geri kalmış bir devlet olduğunu öne sürmek son derece anlamsızdır. Devlet kademelerindeki son derece esnek ve birleştirici özelliklere sahip ayrıntılı bir bürokratik yapı sayesinde Japonya, 1853'te Batı ile ikinci kez karşı karşıya geldiğinde zaten son derece hazırlıklı bir durumdaydı.[54] Bu inanılmaz derecede rasyonel ve merkezileştirilmiş bürokratik yapı, Tokugawa Japonyası'nı bir Oryantal despotizm mekanizması olarak betimleyen Avrupamerkezci görüşün tam anlamıyla yıkılması anlamına gelmektedir. Eric Jones, devlet tarafından teşvik edilen her türlü "rasyonel" ekonomik politikayı ayrıntılarıyla anlatmış ve o dönemde Batı'da uygulananlardan daha az rasyonel olmadıklarını ortaya koymuştur.[55] Şimdi birlikte Tokugawa döneminde ortaya çıkan çeşitli rasyonel-kapitalist kurumlan inceleyelim.

Japonya'da hızla artan ticareti desteklemek için 1630'larda ilk olarak Osaka'da kredi kurumlan oluşturulmuştur. 1640'larda tefeciler mevduatları kabul etmeye ve faizle borç vermeye başlamışlardı. 1670'lerdeyse *Group of Ten* (10 lider Osaka finansörü) olarak bilinen kurum devlet tarafından resmi olarak tanınmış; hem devlet adına işlem yapmak hem de para piyasasındaki operasyonları idare etmek konusunda kendilerine tam yetki verilmiştir. Bunun yanında, bu bankalar grubu merkez bankası özelliklerini elde etmiş, bankacılık siteminin rezervlerini koruma altına alma ve para verebilecek son konak olma ("lender of last resort"*) yetkisine sahip olmuştur. Aynı zamanda gümüş ve altın piyasasının kontrolünde de söz sahibiydiler. Bunun yanında bankacılık yapmak isteyen herkes bu kurumun tanımladığı kurallara uymadan ve izin almadan bankacılık yapma yetkisini alamazdı.[56] Bu; mevduat, avans, senet iskontosu, çek, açık kredi işlemleri, kambiyo işlemleri ve sigorta gibi modern bankacılık kalemlerini içeren oldukça sofistike bir finansal sistemdi. Hem sanayi hem de tarım finanse edilmekteydi. Tarım kesiminde bankacılığın mevcut olmadığına,

54 Johann P. Arnason, *Social Theory and Japanese Experience* (Londra: Kegan Paul International, 1997), s. 257.

55 Jones, *Growth Recurring*, s. 152-167.

* Ekonomi biliminde, ülkelerin merkez bankalanna verilen isim. "Son çare, para verebilecek son konak" anlamına gelmekle beraber, özellikle likidite açısından kısa dönemli ama çare bulunmazsa sistemi çökertecek sorunlarda merkez bankasının üstlendiği görev. (ç.n.)

56 E. S. Crawcour, 'The Development of a Credit System in Seventeenth-Century Japan', *Journal of Economic History* 20 (3) (1961), 347, 353-354.

buralarda sadece kendi keyiflerine göre iş yapan tefecilerin bulunduğuna dair varsayımlar kesinlikle doğru değildi. Son araştırmalara göre, 1830'lardan sonra tarım kesiminde bankacılığın oldukça gelişmiş bir ağa sahip olduğunu görmek mümkündür.[57]

Tokugawa döneminde oldukça gelişmiş bir finansal sistem olduğunun en önemli göstergelerinden biri de, bu dönemde vadeli işlemler piyasasının mevcut olmasıdır.[58] İlk Japon vadeli işlemler piyasası 1730'da Dojima, Osaka'da ortaya çıkmıştır. Bunun yanında Frankfurt ve Londra vadeli işlemler piyasaları 1867 ve 1877 gibi buna göre oldukça geç tarihlerde ortaya çıkmıştır. Ticari işlemler ve anlaşmalar son derece anlaşılır bir şekilde tanımlanmış, borçlar ve ana sermaye arasındaki farklılıklar net bir şekilde ortaya konmuş, iflasın tanımı ve sonuçları açıklıkla belirtilmiştir. Özetle, Hanley ve Yamamura'nın da belirttiği gibi;

> Bu tür finansal kurumlar için yapılan tanımlar, okurları bu kurumlarla girilen ekonomik ilişkilerin üst düzeyde ticarileşmesinin ve iyi duruma getirilmesinin zorunlu olduğu sonucuna götürür. Önemli olan, bu kurumların işlem maliyetlerini düşürerek, ticareti arttırmak suretiyle ortaya koydukları katkıdır.[59]

Kayda değer bir başka ekonomik gelişme ise sanayinin gelişmesiydi. Gerçek anlamda bir sanayileşmeden bahsetmek için Meiji devrini beklemek gerekse de, Tokugawa devri "ön sanayileşme" sinyallerinin görüldüğü bir hazırlık dönemidir. Balıkçılık, tekstil, sake* ve soya sosu mayalama, demir ve diğer metaller, tarım ve deniz ürünleri işleme endüstrilerinin temelleri ilk kez bu dönemde atılmıştır.[60] Tekrar belirtmek gerekirse, bu sektörlerin gelişmesi Meiji dönemine rastlasa da, tümüyle sanayileşmiş bir topluma ulaşmak için tohumlar çok önceden atılmıştı.

Japon tecrit politikası miti: 1639 sonrası dış ticaret sürecinin devamı

1434 sonrasında Çin hakkında inceleme yapan Avrupamerkezci araştırmacılar, 17. yüzyılda Japonya'nın bilinçli olarak kendini uluslararası ticaretten soyutlayan bir politika izlediğini öne sürerler. 1639'da başlatılan bu

57 Ronald P. Toby, 'Both a Borrower and a Lender Be: from Village Moneylender to Rural Banker in the Tempo Era', Michael Smitka (editör), *The Japanese Economy in the Tokugawa Era 1600-1868* (New York: Garland, 1998), s. 325-354.

58 Ulrike Schaede, 'Forwards and Futures in Tokugawa-Period Japan: a New Perspective on the Dojima Rice Market', *Journal of Banking and Finance* 13 (1989), 487-513.

59 Hanley ve Yamamura, *Economic and Demographic Change* s. 80.

* Pirinçten yapılan bir tür Japon rakısı. (ç.n.)

60 David L. Howell, 'Proto-Industrial Origins of Japanese Capitalism', *Journal of Asian Studies* 51 (2) (1992), 269-286.

döneme *sakoku* (kapalı ülke) adı verilmiştir. Bu politika, hem Oryantal despotizm hem ekonomik geri kalmışlığı açıklaması nedeniyle ve Tokugawa yönetiminde ekonominin iyice kötülediğini ispat etmek amacıyla kullanılmıştır. 1639'dan itibaren sadece Hollandalılar ve Çinliler önemli ölçüde ithalat yaptıkları Nagazaki'de oturma izni alabiliyorlardı. Bu ithalat ve ihracatın miktarı ise oldukça önemsizdi. Bu tür iddialara en son alt bölümde ayrıntılı olarak cevap vereceğiz.

Avrupamerkezci yaklaşımla ilgili ikinci sorun, onun *sakoku* terimini kelime anlamı olarak almasıdır. 1434'ten sonraki Çin gibi, Japonya da 1639'dan sonra uluslararası ticaretten ne tam anlamıyla kopmak ne de tam olarak onun içine girmek eğilimindeydi. Devlet bu yöntemle dış ticareti kontrol altına almayı deniyordu. Buradaki en önemli nokta ise Tokugawa'nın genel anlamda ticaretin devamlılığı konusunda son derece ısrarcı olmasıdır. Ancak Avrupamerkezci görüş, bu düzenleyici ve tekelci yaklaşımı bir "gerileyen merkantilizm"* teşebbüsü olarak değerlendirmektedir (Aslında Avrupamerkezci araştırmacılar Avrupa merkantilizmini ulusal ekonominin yaratılmasında rasyonel bir yaklaşım olarak alırlar). Sistemin temel görünümü ticareti kendiliğinden safdışı bırakmak değil, Katolik Hıristiyan düşüncelerle beslenen yabancı etkilerden arındırmak biçimindedir (Bu durum, Protestan Hollandalıların Katolik Portekizli ve İspanyollara neden tercih edildiğini de açıklar).[61] Bunun tersine, Avrupamerkezci araştırmacılar dış ticaretin hızla düştüğü ve oldukça önemsiz miktarda olduğu konusunda ısrar etmeye devam etmişlerdir.

17. yüzyılın çok büyük bir kısmında –1639'dan sonrasını da kapsayan dönemde– Japonya'dan Asya'ya ihraç edilen gümüş miktarı İngiltere, Hollanda ve Portekiz'in toplam miktarından daha fazladır (7. Bölüm'de anlatıldığı gibi). İlginç bir şekilde, Satoshi İkeda'nın ardından, Andre Gunder Frank da o dönemde Asya ve özellikle Çin göz önüne alındığında Japonya ve Avrupa'nın konumlarının birbirine oldukça yakın olduğunu belirtir. Hem Japonya hem de Avrupa devletleri Asya'dan mal alıp karşılığını gümüş olarak ödemekteydiler. Aradaki tek fark, Japonların gümüşü kendilerinin üretmesi, Avrupa'nın ise Amerika'daki sömürgelerinden yağmalamasıydı.[62] Ancak Avrupamerkezci araştırmacılar, 1668'de Japon devletinin her türlü gümüş ihracatını yasakladığı "olgu"sunu işaret ederler. Bununla beraber yeni araştırmalar 18. yüzyılın ortalarına kadar ülkeden gümüş çıkışının devam ettiğini göstermektedir. Ayrıca Japonya, Thushima Adası üzerinden Kore ve

* İktisat alanında 17-18. yüzyılda ortaya çıkan sistematik. Ülkelerin hazinelerinin altın ve gümüş mevcutlarını arttırmak için ihracata ağırlık vermesini ve devletin ekonomiye müdahale etmesini savunan bir düşünce akımıdır. (ç.n.)

61 Oishi, 'Bakuhan System', s. 26-28.

62 Frank, *ReOrient*, s. 106.

Çin'e gümüş ve değerli madenler ihraç ediyordu. Bunların miktarı daha önce Hollandalı ve Çinliler tarafından Nagazaki'den yüklenenlerden çok daha fazlaydı. 18. yüzyıldan sonra azalan gümüş ihracatını ise önemli miktarlarda ve sürekli bakır ihracatı yaparak destekleme yolu seçilmişti.[63] Satoshi İkeda yakın zamanda yapmış olduğu araştırma sonuçlarını şöyle aktarır: "Japon ihracat malları döngüsünün oluşumu Bakufu'nun* *ticaretin toplam değerini korumak* amacıyla yaptığı çalışmaların bir sonucudur."[64]

Japonya'da 1639'da *sakoku*'nun ilan edilmesinden sonra ticaretin devam ettiğine dair kanıtlar da bulunmaktadır.[65] Genellikle Japonya'nın ihracatın yerine koymak üzere, şeker ve ipek gibi bazı yerel sanayileri geliştirme yolunu seçen klasik bir merkantilizm politikası benimsediği düşünülür. Ancak Çin'den yapılan büyük miktardaki ipek ithalatı 18. yüzyılın son dönemlerine kadar devam etmiştir. İkame ipek ithalatı aynı zamanda Nagasaki limanı üzerinden Kore'den de yapılmıştır. 18. yüzyılda ham ipek ithalatı kısıtlandığında bile, Çin ve Güneydoğu Asya'dan yapılan ipek giysi ithalatı Tokugawa döneminin sonuna kadar devam etmiştir. Aynı şekilde, 18. yüzyılın ilk yarısında, Japonya ulusal anlamda şeker üretiminde güçlendiği zamanlarda bile Çin'den şeker ithal edilmiş, bu, Çin'le ticari bağlantıların kopmaması amacıyla yapılmıştır.

Benzer bir Avrupamerkezci yaklaşıma göre de, ticaretin yalnızca Hollanda ve Çin'le yapılmaya başlanması, o dönemde önemli miktarda ticaret yapılan Siyam, Kore ve (özellikle Japon devleti tarafından yetki verilen) Ryukyus ile aralarında sorunlar oluşmasına neden olmuştur. Bu görüş, 1557'de Japonya'nın Çin vergi sisteminin dışına çıkarılması gerçeği ile desteklenmek istenmektedir. Ticaret yapılan ülkelerden Kore, gerçekten eşit kabul edilen tek devletti. Ryukyus ile Hollanda bile daha aşağı bir konumdaydı (Bkz. 7. Bölüm). Resmi olmayan ticaret ve kaçakçılık da Japon tacirleri tarafından kontrol edilmekteydi (1434'ten sonraki Çin gelişimini anlatan senaryolarda olduğu gibi). Bunun yanında 1434'ten sonra Çin'deki benzerleri gibi, Japon tacirleri de 1639'dan sonra ticari faaliyetlerini sürdürebilmek için Güneydoğu Asya'nın farklı bölgelerine yönelmeye başladılar (Günümüzde Japon çokuluslu firmalarının yaptığı gibi). Japon ve Çinli özel sektör

63 Dennis O. Flynn, 'Comparing the Tokugawa Shogunate with Hapsburg Spain: Two Silver-based Empires in a Global Setting', James D. Tracy (editör), *The Political Economy of Merchant Empires* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), s. 354.

* Japon tarihinde askeri sınıfın oluşturduğu hükümetlere verilen isim. Bir Bushi'nin Bakufu kurabilmesi için Kyoto'daki saraydan icazet alması, onun için de önce Seiitaishougun unvanına sahip olması gerekmektedir. (ç.n.)

64 Satoshi Ikeda, 'The history of the Capitalist World-System vs the History of East-Southeast Asia', *Review* 19 (1) (1996), 55, vurgu bana ait.

65 Ikeda, 'History', 55-57.

tacirleri Güney Çin Denizi üzerindeki limanlar aracılığıyla birbirleriyle yüksek miktarda ticaret yapmışlardır. Böylece, Japon *sakoku* anlayışının ticareti kısıtlamak amacıyla değil, Katolik gücün ticaret üzerindeki etkisinden kaçınmak amacıyla tasarlandığını net olarak görebiliriz. Her iki amaca da bakarsak bu politikanın başarılı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Standart Avrupamerkezci görüş Amerikalı Commodore Perry'nin 1853'ten sonra Japon limanlarını dünyaya açtığını söylese de, Japonya küresel ticarete bundan çok daha önce başlamış bulunuyordu.

Özetle, Tokugawa dönemi, gelişim engelleyici Oryantal despotizmin kesinlikle var olmadığı bir devredir. Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir husus da, Japonya'da 1868'den sonra kayda değer bir ekonomik gelişmeye ulaşılmasının 1853'te aniden ülkeyi saran Batı etkisi ve düşüncelerinin mucizevi sonucu olmadığıdır. Yine Tokugawa döneminde devlet oluşumunda kapitalist kurumsal ve ekonomik yapısının tercih edildiği görülebilir. 1820'de Japonya'nın ulusal gelirinin oldukça yüksek olduğunu öne süren Angus Maddison'un belirttiğine göre, ülke bu rakamlarla Avrupa'nın toplam üretim hacmi en yüksek ülkeleri kadar kapasiteye sahip olduğunu kanıtlıyordu.[66]

Sonuç itibariyle, Meiji dönemi Japonyası'nın Batı'yı taklit etmek suretiyle ekonomik başarıya ulaştığını savunan Avrupamerkezci görüşlere katılmıyorum. Tekrar belirtmek gerekirse, yeni araştırma sonuçları Meiji dönemi sanayileşme sürecinde Japonya'nın bölgede Batılı tacirlerden ziyade Çinli tacirlerin egemenlik kurmasını sağlamak istemesinin de önemli etkisi olduğunu göstermektedir.[67] Eğer durum gerçekten böyleyse, Batı etkisinin olmadığı durumda Japonya'nın aslında kendi tasarladığı büyük bir sanayileşme programının bulunduğu ve Meiji yönetimini sanayileşmeye iten motifin gerçek nedeninin bu olduğu söylenebilir. Bunun yanında Tokugawa döneminde ülkenin sosyal gelişimi de tam anlamıyla kapitalizme ayak uydurabilecek bir hale gelmişti.[68] Japonya'nın gelişimi 1853/1868'den önce belirgin olmamakla birlikte, bunun oldukça uç bazı istisnaları vardı. Batı etkisinden bağımsız olarak geliştirilen *rangaku* ya da *bangaku* (Hollandacadan alınan "barbarlık ilmi") buna en iyi örnektir.

66 Maddison, *Monitoring*, s. 182-190.
67 Ikeda, 'History', 61.
68 Norman Jacobs, *The Origins of Capitalism and Eastern Asia* (Hong Kong: Hong Kong University Press, 1958), 10. Bölüm.

II. BÖLÜM

BATI SONDAYDI: ORYANTAL KÜRESELLEŞME VE HIRİSTİYANLIĞIN KEŞFİ, 500-1498

5
HIRİSTİYANLIĞIN KEŞFİ* VE AVRUPA FEODALİZMİNİN DOĞULU KÖKENLERİ, 500-1000 DOLAYLARI

> Araplara göre... [Batı Avrupa] çok az ilgi çeken bir yerdi ve coğrafi bilgileri MS 700 ile 1000 arasında durmaksızın gelişirken, 'Avrupa hakkındaki bilgileri hiçbir artış göstermemekteydi'. Arap coğrafyacılar Avrupa'yı merak etmedilerse, bunun nedeni, düşmanca tavırlar değil, Avrupa'nın onlara sunacak 'ilgi çekici çok az şeyi'nin olmasıydı.
>
> Carlo Cipolla

> Kitabımın (*The Rise of the West*) temel metodik zayıflığı dünya sisteminin ortaya çıkışına pek fazla önem vermemesidir. Medeniyet olgusu tarafından fazlasıyla uyarılmış olmak, karşılıklı medenileşme sürecinin ortaya çıkışına hak ettiği vurguyu yapmaktan alıkoymuştur beni.
>
> William H. McNeill

Bu bölümün amacı, 1500'den önce Doğu'da küreselleşmenin mevcudiyetini ortaya koymaktır. Doğu'nun gelişmiş "kaynakları" olmadan feodal Avrupa'nın yükselişinin mümkün olmamasının yanında, söz konusu dönemde dünya şiddetli küresel dalgalanmalar da yaşamıştır. Avrupa hiçbir zaman teknoloji, fikir ve ideolojilerin küresel anlamda aktarımını yapan "pasif mirasçı" rolüne

* Hobbes, burada özellikle bulmak, icat etmek anlamına gelen "invention" kelimesini kullanmış. Söz ettiği Hıristiyanlığın yaratılmış bir kavram ve kültür olduğunu iddia ediyor, bölüm boyunca bu iddiasını kanıtlamaya çalışıyor. (ç.n.)

bürünmemiştir. Avrupa, kimlik oluşumu sürecinde kendi tarihini kendi hazırlamıştır. Bu bölüm üç başlık altında incelenecektir. İlk bölümde, Doğu düşünce biçimi ve teknolojisinin yayılımının Ortaçağ'da nasıl tarım devriminin gerçekleşmesine yol açtığını göreceğiz. İkinci bölümde, ekonomi ile iç içe geçmiş olan feodalizmi şekillendiren politika ve sınıf sisteminin oluşumunu inceleyeceğiz. Üçüncü bölümde ise Avrupa kimliğini oluşturan küresel şartlan gözlemleyeceğiz. Bu konu, Katolik mezhebinin, feodal ekonomik ve politik sistemi birleştirmesi ve şekillendirmesi açısından taşıdığı önemi gösterecektir.

Avrupa feodal ekonomisinin yükselişinde Doğu'nun ve küresel güçlerin etkisi

İki neden yüzünden Ortaçağ tarım devriminin ekonomik terimlerinin üzerinden kısaca geçmek istiyorum. İlk neden, sınıf sistemi, politika ve ahlakî değerlerin feodal Avrupa'nın gelişiminde büyük önem taşımasıydı. İkincisi ise, Batı'nın yükselişiyle ilgili tarihsel gelişim sürecinin MS 1000'den sonra ticaret ve öncü kapitalizm üzerinde önemli etkiler bırakmasıdır (Bu konuya 6. Bölüm'de gayet ayrıntılı olarak değineceğim).

Ortaçağ tarım devriminin temel teknolojik öğeleri

Ekonomi tarihçilerinin çoğu, tarım konusunda gerçekleştirilen pek çok teknolojik yeniliğin Avrupa feodalizminin yükselme dönemine girmesini sağladığı görüşündedir. Bu yeniliklerden bazıları; su ve rüzgâr değirmenleri, metal pulluklar, yeni hayvan koşum takımları ve demir at nallandır.[1] Bunlardan metal pulluk oldukça önemlidir. 7. yüzyıldan önce Avrupa'da sadece Akdeniz'e özgü tırmık gibi bir mekanizmaya sahip pulluklar mevcuttu. Bunlar toprağı toz haline getirerek buharlaşmayı önlediği için kullanımları nispeten kurak iklime sahip Güney Avrupa'da daha kolaydı. Ancak ıslak toprağın drenaj sorununu çözümsüz hale getirdiği Kuzey Avrupa'da hiçbir işe yaramıyorlardı ve bu bölge tarımsal anlamda bir türlü gelişemedi. Metal pulluğun icadı ile eski pullukların toprak üzerinde bıraktığı derin izler ve bu yolla oluşan su kaybı da önlenmiş oldu.

Bununla beraber, bu pulluğun da yoğun şekilde kullanılması için öncelikle bazı sorunların çözülmesi gerekiyordu. Öncelikle çekiş güçleri çok kuvvetli değildi ve en az dört öküzün kullanılması gerekmekteydi. Ancak öküzler yavaştı, öyle pek verimli değildi, aynca çok da pahalıydı. Bazen etkili bir sürüş için pulluklar

1 Carlo Cipolla, *Before the Industrial Revolution* (Londra: Routledge, 1993), s. 138.

daha az sayıda ve daha kuvvetli bir ekip oluşturan atlar vasıtasıyla çekiliyordu. Ancak at kullanımının iki dezavantajı vardı. Atları pulluğa koşmak oldukça zordu ve ıslak toprak yüzünden hayvanların midelerinde bir tür çürümeye yol açan hastalık mevcuttu. Hayvanlar karınlarından geçerek boyunda bağlanan kolanlarla koşuma sürüldüklerinden yükün çok ağır olması durumunda hem boğuluyor hem de karınları zarar görüyordu. Çözüm, boyuna takılan tasma şeklindeki yeni koşum takımlarıyla sağlandı. Pek çok tarihçi bu yolla dört ya da beş hayvanlı koşum takımlarının oluşturulabildiğini aktarır. Bununla beraber, toprağın ıslak olması durumunda ayakları korunamayan ve toynakları çürüyen atlar pulluğa koşulamıyordu. Çivilerle monte edilen at nallarının icadı da bu sorunu çözdü. Böylece 10. ve 11. yüzyıllardan sonra yeni kolan ve nalların kullanımıyla metal pulluklar tüm Avrupa'ya yayılmıştır. Son olarak, su ve rüzgâr değirmenlerinin icadı ile zincirin son halkaları da tamamlanmış oldu.

Avrupa feodal ekonomisinin Doğulu kökenleri

Bu bölümde, Avrupa'nın gelişimini kendi kendine yarattığını savunan genel Avrupamerkezci görüşün aksine, pek çok teknolojik yeniliğin Avrupa dışında meydan geldiği ve Oryantal küreselleşme yoluyla dünyaya yayıldığı konusunun altı çizilecektir. Avrupa bu keşifleri almış ve kendi sistemine uyarlamıştır. Peki, bu nasıl oldu? Daha önce de belirttiğim gibi, en önemli keşif metal pulluğun bulunmasıydı. İlk yüzyıldan itibaren tırmık sistemli pulluğun Asya'da ve Afrika'nın bazı bölgelerinde kullanıldığını biliyoruz. Ancak bunun metal pullukla en ufak bir benzerliği yoktu. Ne yazık ki, pulluğun kimler tarafından icat edildiği ve ilk kez nerede kullanıldığı hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ortaçağ'la ilgili herhangi bir kitap incelendiğinde tarım devrimiyle ilgili bölümlerde pulluk hemen karşımıza çıkmaktadır. Farklı yerlerde pullukla karşılaştığımızdan, tarihçiler ilk kez nerede görüldüğünden ziyade onun oynadığı "önemli rol"e dikkat çekilmesi gerektiğini ileri sürerler. Avrupamerkezci tarihçiler pulluğun ilk kez 568 civarında Slavlar tarafından keşfedildiğini savunurlar. Oysa Lynn White burada bir noktaya işaret eder: Pulluk Slavlar tarafından icat edilmemiş olup da onlara "bilinmeyen bir kaynak"tan ulaşmış olabilir mi?[2] Bildiğimiz kadarıyla Slavlar 567'deki Avar istilasından hemen sonra pulluk kullanmaya başlamışlardır (Avarlar, Moğolistan ve Altay bölgelerinin Türkler tarafından 552 ile 565 yılları arasında konfederasyon olarak birleştirilmesinden sonra steplere yayılan "göçmen" gruplardır). Bu sadece sıradan bir tesadüf olarak görülmemelidir. Bizce konu üzerinde literatürde yapılacak geniş çaplı bir araştırma dahi, pulluğun Doğulu ya da Batılı kökenleri hakkında herhangi bir ipucu bulmamıza olanak sağlamayacaktır.

2 Lynn White, *Medieval Technology and Social Change* (Oxford: Clarendon Press, 1962), s. 52.

Peki at nalı ve kolanların icadı nasıl açıklanmalıdır? At nalının ne zaman icat edildiği konusu net olmamakla birlikte, 5. yüzyıldan itibaren Hunlar tarafından kullanıldığına dair kanıtlar mevcuttur.[3] İlginç olan, Romalılar tarafından hiçbir şekilde kullanılmamış olmasıdır. Doğu Avrupa'ya 9. yüzyılda Doğu'dan (büyük olasılıkla Sibirya'dan) geldiği, yüzyılın sonunda Bizans'a ulaştığı ve buradan da Avrupa'nın geri kalan bölümüne yayıldığı sanılmaktadır.[4] Kolan ise kesinlikle Çinliler tarafından 3. yüzyılda bulunmuş, büyük olasılıkla da Çin'in Han* döneminde MÖ 100'de bulunan göğüsten bağlı kolanın geliştirilmiş halidir. Bu ilkel kolan bile Batı'nın boğazdan bağlı kolanından çok daha etkilidir. Bir yazarın aktardığı gibi: "Yunan ve Roma savaş arabaları ile karşılaştırıldığında, bir Han savaş arabası için otobüs bile denilebilir."[5]

> Mısır, Yunan ya da Roma savaş arabaları daima minimal boyutlarda olup, en fazla iki kişi taşıyabilmektedir... çoğunlukla dört at tarafından çekilen Çin savaş arabaları altı kişiye kadar yolcu alabilmektedir... bunlar üzerlerinde çatısı bulunan arabalardı... ve tek bir at bu arabaları çekmek için yeterliydi.[6]

Açık olarak ifade etmek gerekirse boyun kolanları kesinlikle Çin'den yayılmıştır.[7]

Bunlara ek olarak su ve rüzgâr değirmenlerinin de Doğu kökenli olduklarını söylemek gerekir (Bkz. 6. Bölüm). Aynca Avrupa Ortaçağ tanın devriminin "bakir Batı'nın doğuşu" olmadığını ve küresel anlamda çeşitli Doğu teknolojilerinin apartılmasıyla oluşmuş bir süreç olduğunu söyleyebilirim. Sonuç olarak, Avrupa feodalizminin teknolojinin önemini fazla abarttığını eklemek isterim. Aynca birazdan söz edeceğim daha da önemli pek çok faktör mevcuttur.

Doğu bağlamında feodalizmin askeri ve sınıfsal boyutu

Hiçbir ekonomi, iktisadi teknolojilerin birleşiminden ibaret değildir. Sınıf sistemiyle politik-askerî sistemler Avrupa feodal ekonomisinin içine işlemiş durumda-

3 Joseph Needham ve Wang Ling'in *Science and Civilisation in China,* IV (2) (Cambridge: Cambridge University Press, 1965) kitabında Haudricourt'dan söz edilir, s. 317.

4 James Burke, *Connections* (Londra: Macmillan, 1978), s. 63; Hugh Thomas, *An Unfinished History of the World* (Londra: Papermac, 1995), s. 90; Clive Ponting, *World History* (Londra: Chatto and Windus, 2000), s. 371.

* Çin'i MÖ 200 ve MS 200 yılları arasında yönetmiş hanedan. (ç.n.)

5 Joseph Needham, Mansel Davies, *A Selection from the Writings of Joseph Needham* (Lewes, Sussex: The Book Guild, 1990), s. 148.

6 Needham ve Ling, *Science,* IV (2), s. 313.

7 A.g.y., s. 319-328.

dır. Bu sistemler de ahlak ve normlarla çok yakından ilgilidir. 8. yüzyıldan itibaren atlı hücum süvarileriyle yaratılan bir savaş tarzı ortaya çıkmış ve feodal devlet ile ekonominin oluşumunda önemli rol oynamıştır. Bu da daha önce üzenginin icat edilmesiyle bağlantılıdır.[8] Üzengiden önce biniciler at üzerinde yeterince denge sağlayamadıkları için atlar savaşta etkili olamıyorlardı. Mızraklar da ancak binicinin kendi becerisine bağlı olarak kullanılabiliyordu. Üzengi, binicinin at üzerinde tam bir hâkimiyet kurarak saldırı yapmasına olanak tanıyordu. Böylece kırılgan insan gücü üstün hayvan gücüyle yer değiştirmiş ve süvariler piyadeleri önlerine katarak savaşta üstünlük kurmaya başlamışlardır.

Avrupamerkezci araştırmacılar üzenginin Charles Martel tarafından 733'te icat edildiğini öne sürseler de, binicinin sadece başparmağını takarak kullandığı üzenginin ilkel bir versiyonu ilk kez Hindistan'da görülmüştür (MÖ 2. yüzyılın sonlarına doğru). MS 100 yılından itibaren, havanın biniciñin çıplak ayakla savaşamayacağı kadar soğuk olduğu Kuzey Hindistan'da giyilen botların üzerine kancalar eklenmekteydi. Ancak bunlar binicinin yere düşmesi halinde sürüklenerek yaralanmasına neden oldukları için son derece tehlikeliydiler. Bu konudaki en önemli gelişme, 3. yüzyıldan itibaren Çin'de kullanılmaya başlanan bronz ve dökme demir üzengilerdir. Bunlar, 477'den itibaren tüm Çin'de kullanılmaya başlanmıştı.[9] Sonraları İpek Yolu vasıtasıyla Orta Asya'ya ve 7. yüzyılın sonlarına doğru da İran'a yayılmıştır. Özellikle Juan-Juan kabilesi (Avarlar) tarafından tüm kıtaya yayılan üzengi, kabilenin Tuna ve Theiss* arasında yerleşmesiyle Batı tarafından tanınmaya başlamıştır. 694'ten itibaren Araplar tarafından kullanılan üzengi, Vikingler ve Lombardlar** tarafından Batı'ya aktarılmıştır.[10] Charles Martel'in 733'te üzengiyi icat ettiği tezi tamamen uydurmadır.

Avrupa'daki ilk mucitlerden Martel üzengiyi icat etmemiş olsa da, "yeni" süvari birliğinin öncü isimlerindendir. Ancak İranlılar ve Bizanslılar atlı hücum süvarilerini ilk kullanan devletlerdir. Müslüman Araplar da yapılan savaşlar sonucunda bu süvarileri İranlılardan öğrenmişlerdir. 640'tan sonra (Martel'in "bu-

8 White, *Medieval Technology*, 1. Bölüm; March Bloch, *Feudal Society,* I (Chicago: Chicago University Press, 1961), s. 153.

9 Joseph Needham, Ho Ping-Yu, Lu Gwei-Djen ve Wang Ling, *Science and Civilisation in China*, V (7) (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), s. 17.

* Tuna'nın kollarından biri olan, Macaristan'ın en büyük nehri. (ç.n.)

** Elbe ile Oder nehirleri arasına, daha sonra da Ren kıyılarına yerleşmiş Germen halkına verilen ad. İtalya'nın Milano kentini de içeren Lombardia bölgesine yerleşen kavmin bu bölgede kurduğu krallık, kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nu kuran Şarlman tarafından yıkılmıştır. (ç.n.)

10 E. M. Jope, 'Vehicles and Harness', Charles Singer, E.J. Holmyard, A.R. Hall ve T.I. Williams (editörler), *A History of Technology*, II (Oxford: Clarendon Press, 1956), s. 556-557; White, *Medieval Technology,* s. 14-20.

luş"undan neredeyse bir yüzyıl önce) atlı hücum süvarileri İslam ordularının vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir. Ok atan ve üzengileri olmayan ilk süvariler MÖ 1. yüzyılda Asurlular tarafından kullanılmıştır. İşin ilginç yanı, Ortaçağ Avrupası'yla ilişkilendirilen tüm silahlar (uzun yay, gürz ve mızrak) ilk kez Ortadoğu'da ortaya çıkmıştır.[11] Bundan başka, İslam ordulan yüzyıllar boyunca üstün askerî teknolojilerini dünyaya yaymışlar, bunlann pek çoğu da Avrupalılar tarafından kopyalanmış ya da uyarlanmıştır (Bkz. 8. Bölüm). Açıkçası, Martel ne üzengiyi ne de atlı süvarileri keşfetmiştir.

Atlı hücum süvarileri feodal sistemin gelişimini nasıl etkilemiştir? Süvari temeline dayanan savaş sisteminin en büyük sorunu çok masraflı oluşuydu. Bu durumda köylülerin tanmsal faaliyetlerinden aktarılabilecek bir artıdeğerin oluşturulması gerekliliği doğuyordu. Hükümdarlar topraklannı üzerindeki köylülerle birlikte şövalyelere (ya da vasallara) bırakmışlardı. Bunlar köylüleri sömürme konusunda özgür bırakılmışlardı. Bu yolla soylu sınıf hem köylüler hem de ilginç bir şekilde hükümdarlar üzerindeki gücünü arttırdı. Böylece feodalizmin sosyal ve politik sistemi oluşmaya başladı. Asıl sorun, Avrupa'daki bu askeri gücün dengesiz dağılımı mıydı, yoksa bunun küresel boyutu muydu?

Çeşitli askerî saldınlar sonunda Avrupa'ya şiddetli bir Asyalı göçmen dalgası vurmuştu. Avrupa'nın kendi içinde zaten göçmen hareketleri mevcutken, Doğu'dan gelen pek çok insanın kıtaya yerleştirilmesi çok daha büyük sorunlara yol açmıştı. İlk kez 370'te, Çin'e kadar uzanan askerî harekâtlar sonucu Hunlar, Asya dışına ilerlemeye başlamışlardır. Hunlann Avrupa içine nüfuz etmeleriyle Cermen halkının oldukça büyük bir kısmı Avrupa'da çeşitli yerlere ve kıtanın dışına göç etmeye zorlanmıştır. Ostrogotlar İtalya'yı, Vizigotlar İspanya'yı (711'e kadar), Franklar Galya'yı, Angıllar ve Saksonlar ise İngiltere'yi fethederek buralara yerleşmişlerdir. Avarlar 567'de Avrupa'ya hücum etmişler ve işgal etmenin yanında yağmalayabildikleri kadar yeri yağmalamışlardır. Özellikle Macaristan'a saldıran Avarlar, Gepid kabilesini yok etmiş ve Lombardlann güneye kaçmasını sağlamışlardır. Akınlan bir sonraki yüzyılda da devam etmiştir. Mc Neill bu konuda şunlan söylemektedir:

> Bu akınlar iki etnik değişimi teşvik etmiştir: İlki, İtalya'nın Lombardlar tarafından işgal edilmesi, bunun uzantısı olarak Bizanslılann yarımadanın içlerine doğru sürülmesi ve Balkan yarımadasının Latince ve Yunanca konuşan köylü sınıfının geri çekilerek dağlardaki ve kıyılardaki değişik bölgelere sı-

11 Ahmad Y. Al-Hassan ve Donald R. Hill, *Islamic Technology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), s. 95-120.

ğınmasıdır. Diğeri ise, ilkel tarım yaparak kendilerini idame ettirmeye çalışan Slavların onların yerini almasıdır.[12]

800 yılında Şarlman'ın imparator olmasıyla kurulan Kutsal Roma İmparatorluğu, 9. yüzyılda parçalanmaya başlamıştır. Bu dağılma, Avrupa'nın yeni bir göçmen dalgasıyla karşılaştığı yıllara rastlar. Müslümanlar, Kuzey Afrika'dan gelip Sicilya ve Sardunya adalanna yerleşmişler, hatta 846'da Roma'yı dahi yağmalamışlardır. Daha da önemlisi, Macarlar Doğu'dan saldırarak bugünkü Macaristan'ı işgal etmişler, tüm Avrupa üzerinde karışıklığa neden olmuşlardır. Aynca bugünkü Hollanda, Fransa ve Almanya'ya da saldırılar düzenlemişlerdir. Bu saldırılar Avrupa içinden Vikinglerin akınlarıyla tamamlanmıştır. Çoğunluğu Doğu'dan gelen bu göçlerin sonucunda Avrupa'nın etnik kompozisyonu yeniden düzenlenmiştir.

Peki tüm bunlar feodal sistemin oluşturulmasında ne tür roller oynamıştır? Feodal politik sistemin oluşması, sadece Doğu'dan yayılan teknolojik gelişmelerin sonucu değildir. Bu, 370 ve 1000 yıllan arasında Doğu'dan Batı'ya doğru gelen çok sayıda küresel askerî harekâtın da bir sonucudur. Şunu özellikle belirtmek gerekir ki, bu dönemde askerî ve politik kurumlar feodal sınıf sistemiyle iç içe geçmiş durumdadır. Soylulara ve aristokratlara köylüler üzerinde hâkimiyet kurma yetkisi tanınmış ve bu yolla savaş halinde oluşacak artıdeğeri yaratmalan sağlanmıştır. Ancak soyluların bu gücü hem köylüler hem de hükümdarlar üzerinde kullanmaya başlamalan çok uzun sürmemiştir. *Fief** olarak adlandırılan sosyal anlaşma son derece büyük önem taşımaktadır. Daha önce hükümdarlar ve soylular arasında ömür boyu bir sözleşme olarak düzenlemekte olan *benefice*'e benzemeyen *fief*, miras yoluyla aktarılabilmekte, bir yandan soylu sınıfın devamını güvence altına alırken, diğer yandan da hükümdarlara oldukça önemli bir güç sağlamaktaydı. Dolayısıyla egemenlik, feodal mevki (malikâne ya da köy) tarafından parsellenmekteydi, soylular da hatın sayılır bir politik gücün keyfini sürmekteydiler.[13]

Özetle, feodal sistem teknolojik, etnik, sınıfsal, askeri ve politik güçlerin birleşiminden oluşmuştur. Buradaki her gücün ya Doğu'dan gelen, ya da küresel önemli bir boyutu vardır. Batı Avrupa'nın Ortaçağ'daki tanın ekonomisinin gelişimine bakarken tartışmamız gereken önemli bir konu daha vardır. Öncelikle, askeri akınlar 1000 yılı civarında azalmaya başlamıştır. Bunun amacı, ekonominin yasal hale getirilmesine çalışmak ve soylu sınıf ile köylüler arasındaki sosyal eşitsizliği düzeltmek-

12 William H. McNeill, *The Rise of the West* (Chicago: Chicago University Press, 1963), s. 485.

* Senyör ve bu sözleşme ile ona bağlı hale gelen vasal arasında yapılan, temel olarak topraktan yararlanma ve vasalın bunu devredebilme (bu yolla vasalın da senyör haline gelebilmesi mümkün oluyordu) hakkını içeren sözleşmedir. (ç.n.)

13 Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State* (Londra: Verso, 1979).

tir. Bu tür bir barış sağlandığında topraklan üzerinde yaşayan köylüler askerî koruma altına alındığından, soylu sınıf bunların sömürülmesini haklı çıkaracak hiçbir neden bulamamaya başlamış ve sistem zamanla meşruiyetini kaybetmiştir. Köylülerin sömürülmesi konusunun "doğal" olmaktan çıkarılması gerekmektedir. Bu durum, Avrupa kimliğinin yaratılması ve geliştirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Küresel anlamda Hıristiyanlık kimliğinin bulunması

"İslami tehdit"in kurgulanması ya da icadı

Öncelikle kimlik oluşumu sürecinin hem basit hem de karmaşık olduğunu belirtmek gerekir. Basitliği "öz varlık" ("biz" diye de tanımlanabilir) unsurunun olmamasıdır. Avrupa, uyumlu bir varlık olmakla birlikte, içindeki pek çok ihtilaf unsuru yüzünden parçalanmış durumdaydı: Köylüler ve soylular, soylular ve hükümdarlar, hükümdarlar ve din adamları, hükümdarlar ve papalar, papalar ve Kutsal Roma imparatorları gibi.[14] Bu nedenle kıtanın gerçek bir homojen yapıya sahip olduğunu söylemek mümkün değildir. Tek bir kimliğe şekil vermenin biricik yolu, homojen "öz varlık"ın yerine "diğer" bir kimliğin kurgulanmasıdır. Bu yolla, tek bir "öz varlık"ın olmadığına ve oluşturulacak bu tek "öz varlık"ın tanımlanmasının daha kolay olduğuna karar verilmiştir. Burada "öz varlık" ve "diğer" tanımlarının bugünkü kullanımlarıyla "biz" ve "onlar" anlamına geldiğini belirtmemiz son derece önemlidir. Ortaçağ'da "öz varlık" iyi ve dürüst olanı temsil ederken, "diğer" kötü ve istenmeyeni anlatmak için kullanılmaktadır. Böylece yapılacak ilk iş, hayali bir diğer kimliğin yaratılmasıdır. Ama bunun için kim seçilmelidir? Yüksek rütbeli Hıristiyan din adamları Avrupa kimliğinin oluşturulmasında önemli rol oynayan unsurlar olmuşlar ve İslam dinini bu amaçta kullanılacak en uygun aday olarak seçmişlerdir. İslamiyet sadece kötü bir etki olarak değil, aynı zamanda bir tehdit unsuru olarak ele alınmıştır. Bu yolla Avrupa'nın onun karşısında birleşmesi sağlanabilecektir. Maxime Rodinson'un özgün bir ifadeyle belirttiği gibi, "Müslümanlar bir sorun oluşturmaya başlamadan çok önceleri dahi Hıristiyanlık için bir tehdit unsuruydular".[15]

İslamiyet bir tehdit unsuru olarak nasıl icat edildi? Öncelikle, İslamiyetin yükselişi Avrupalı mit yaratıcıları için bir nimettir. Hıristiyan din adamları tarafından

14 Norbert Elias, *The Civilizing Process* (Oxford: Blackwell, 1994); Hendrik Spruyt, *The Sovereign State and its Competitors* (Princeton: Princeton University Press, 1994).

15 Maxime Rodinson, 'The Western Image and Western Studies of Islam', Joseph Schacht ve C.E. Bosworth (editörler), *The Legacy of Islam* (Londra: Oxford University Press, 1974), s. 9.

İslamiyet için hemen puta tapılan pagan din yakıştırması yapılmıştır (Her iki dinin pek çok önemli benzerlikleri olmasına karşın). Bunu meşrulaştırmak için de Nuh Peygamber ve üç oğlunun yaratılış hikâyesi* kullanılmıştır. Yafes'e "Hıristiyan Avrupa" verilmiş ve onu genişletmekle görevlendirilmiştir. Sami'ye imansız paganlarla dolu ve Yafes tarafından yok edilmesi gereken Asya verilmiştir. Bu hikâye, Hıristiyan güç-kıncıların İslamiyeti ve özellikle Hz. Muhammed'i pagan kötülüğün cisimleşmiş hali olarak sunmaları için çok uygun bir zemin hazırlamıştır. Papa III. Innocent, Hz. Muhammed'i "Kıyamet Canavarı" olarak tanımlamıştır.[16]

Hz. Muhammed için yapılan bu ithamlar, Dante'nin *Inferno* adlı eserinde cehennemin derinliklerini tasvir ettiği bölümde doruğa ulaşır. Cehennemin her biri birbirinden derin dokuz çemberi mevcuttur. Dünyada en büyük kötülüğü yapanlar en derin çemberin içine gömülecektir. Dante, burada en derinden önceki sekizinci çemberde Hz. Muhammed'e rastlar. Bunun altındaki dokuzuncu çemberde, yani en dipteki Şeytan'a ulaşmadan önceki bölgede ise, Yahuda ve Brutus gibi tüm dünyanın bildiği en büyük hainler bulunmaktadır. Edward Said kitabında konudan şöyle bahseder:

> Hz. Muhammed'e yüklenen ilahi cezalandırma alışılmışın dışında bir iğrençlik taşır: Dante'nin deyişiyle ikiye ayrılan bir fıçı gibi çenesinden aşağıya kadar biteviye ikiye ayrılması onun ilahi cezasıdır. Dante buradaki mısrada okuyucuya eskatolojik ayrıntı vermez ve cezanın ne denli zorlu olduğunu son derece açık ve kaba şekilde ifade eder: Hz. Muhammed'in iç organları fütursuz bir keskinlikle tasvir edilmiştir.[17]

İlginç olan, onların yazdıklarından ciddi şekilde etkilenerek, Dante'nin *Inferno*'da İslam filozoflarına gönderme yaptığı konusunda ısrarcı olması ve onların cehennemin sınırındaki bir yerde olduklarını iddia etmesidir.[18] Daha genel olarak Rana Kabbani'nin belirttiği gibi: "İslamiyet Hıristiyanlığın reddidir ve Hz. Muhammed hilekâr, zevk düşkünü, İsa karşıtı ve Şeytan'la işbirliği içinde bir kişilik olarak tasvir edilmiştir. İslam dünyası ise tamemen Avrupa karşıtıdır".[19]

Karalama konusundaki bu yaratım süreci birçok nedenden ötürü hatırı sayılır

* Nuh'un üç oğlu olduğu ve bütün dünya ırklarının bu oğullardan türediği yazar, bunlar Sam (Sami), Ham (Kenan) ve Japheth'dir (Yafes). (ç.n.)

16 Özellikle bkz. R.W. Southern, *Western Views on Islam in the Middle Ages* (Cambridge: Mass.: Harvard University Press, 1962); Rana Kabbani, *Europe's Myth of the Orient* (Bloomington: Indiana University Press, 1986), 1. Bölüm.

17 Edward W. Said, *Orientalism* (Londra: Penguin, 1991 [1978]), s. 68.

18 Philip K. Hitti, *History of the Arabs* (Londra: Macmillan, 1937), s. 114, 459, 586, 613.

19 Kabbani, *Europe's Myth,* s. 5.

bir maharet gerektiriyordu. Öncelikle, İslamiyet ve Hıristiyanlık pek çok ortak inanışı paylaşır, her iki dinin mensupları da aynı tanrıya inanırlar. Müslümanlar Hz. Muhammed'i İsa'dan daha büyük bir peygamber olarak görmekle birlikte, İsa'nın önemli bir peygamber olduğuna inanır ve aralarındaki Hıristiyan topluluklara büyük bir hoşgörüyle yaklaşırlar. Her iki din de Yahudi-Antik Yunan geleneklerinin takipçisidir: Arapça ve İbranice, Sami kavmine ait dillerdir ve Hıristiyanlıkla ilgili bilgi ve belgelerin düzenlenmelerinde önemli bir rol üstlenirler.[20] Bundan başka, her iki dinin başlangıcı da Hz. İbrahim'e dayanmaktadır. İki din arasındaki derin benzerlikler Hıristiyanlık ve Ortadoğu arasında uyumlu bir köprü vazifesi görmektedir. Tüm bunlara karşın Avrupalı seçkin sınıf, homojen bir Avrupalı "öz varlık" yaratabilmek uğruna Müslümanları baskı altında tutmayı tercih etmektedir.

İslamiyetin her an mevcut bulunan bir tehlike olduğunun altını çizen ikinci varsayım ise, İslami "domino teorisi"nin yaratılmak istenmesidir. Bu hem basit hem de karmaşık bir teoridir. Basittir, çünkü İslamiyet evrensel *cihad* (bilerek kötü anlamda yorumlanmaktadır) kavramını kabul etmektedir. Karmaşıktır, çünkü özel bir maharet istemektedir, Müslümanlar eğer isterlerse Avrupa'nın geri kalmış bölgelerini istila edebilirler. Ancak bunu yapmamayı tecih etmektedirler. Bu düşünce, "733'teki (732 değil) Müslüman istilasını geri püskürtmek için Fransa'nın Tours ve Poitiers şehirlerinde yapılan çarpışma ve kahraman Charles Martel olmasaydı Avrupa istila edilmiş olurdu" fikrini savunan genel Avrupamerkezci görüş ile çatışmaktadır. Edward Gibbon'ın belirttiği gibi:

> Belki de Oxford'un fakültelerinde *Kuran* tefsiri öğretilmeli ve kürsülerinde Hz. Muhammed'e gelen vahiyin kutsallığı ve doğruluğu hakkında herkese bilgi verilmelidir. Hıristiyanlık tek bir kişinin dehası sayesinde bu tür felaketlerden kurtarılmıştır.[21]

Bunun yanında, o devrin Müslüman tarihçileri Tours ve Poitiers savaşından ve Charles Martel'den geniş anlamda bahsetmezler. Daha önemli bir nokta ise, 718'de Konstantinapolis'teki Arap yenilgisi konusundadır. Müslümanları yenen Martel'in atlı hücum süvarileri değildir. Martel, sözde istilacıları yanıltarak hisarlara doğru çekmeyi başarmış, Müslümanlar burada savaşçıların ok ve mızraklarla yaptığı yaylım ateşine tutulmuşlardır. Bu, aslında bir "İslami istila" değil, birkaç akıncının küçük bir bölgeye yaptığı saldırıdan başka bir şey değildir (Asıl hedef,

20 Said, *Orientalism*, s. 74.

21 Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, II (New York: The Modern Library, 1931), s. 801.

kutsal emanetlerin saklandığı St. Martin tapınağıdır). Bernard Lewis bu konuda şunları söyler:

> Poitiers ve Tours ile Konstantinopolis'te yaratılan gerginliğin müsamaha sınırlarını aştığı bir gerçektir. Müslüman tarihçiler konuya daha doğru bir perspektiften bakarlar. Poitiers'de Franklar söylenenden çok daha az sayıda, kendi topraklarından millerce uzakta savaşan bir avuç Müslüman akıncı ile karşı karşıya gelmiştir... Konu, Arapların Konstantinopolis'i fethedememesidir, Tours ve Poitiers'de bir avuç Arabın bozguna uğratılması değildir. Bu da hem Batı hem de Doğu Hıristiyanlığının hayatta kalması anlamına gelmektedir.[22]

Müslümanlar "Batı Avrupa"nın çeşitli bölgelerini, özellikle İspanya ve Sicilya'yı, aldıktan sonra daha fazla ilerlemeyi düşünmemişlerdir. Nedeni basittir: Avrupa'nın batısı az gelişmiştir ve buraya olan ilgi azdır. Bizans hem güçlü hem de pek çok yönden çekicidir. Marc Bloch'un belirttiği gibi, "Batı Avrupa'nın düşmanları içinde en az tehlikelisi Müslümanlardı... Uzun bir süre boyunca Bağdat ve Cordoba'nın görkemiyle kıyaslandığında, ne Galya'nın ne de İtalya'nın fakir şehirlerinin sunacak yeni bir şeyleri vardı".[23] Aslında Avrupa'ya yayılan göçmenlerin kıtada yarattığı tahribat, bir avuç istilacının münferit saldırılarından çok daha büyük zararlara yol açmıştır. Ancak Avrupalı mit yaratıcılar İslamiyeti "evrensel tehdit" olarak seçmeyi tercih etmişler ve yeni bir Avrupalı kimliğin yaratılmasında "Tek Gerçek İmanın Koruyucusu" fikrinin kıtayı birbirine kenetlemek için en önemli unsur olduğunun altını çizmeye devam etmişlerdir.

Hıristiyan yüksek din adamları bir "İslami domino teorisi" geliştirmeyi tercih etmişlerdir. 1947'den sonra ABD'de oluşturulan ve "Sovyet tehdidi"ni içeren domino teorisi gibi, Ortaçağ Hıristiyan din adamları da sözde evrensel "İslami tehdit"e karşı Avrupa'nın "siper içeren" yöntemlerle birleştirilmesinin şart olduğunu savunmuşlardır. Piskopos Rheims'in 909 yılında Trosly'de verdiği beyanat bunun en bariz örneklerinden biridir:

> Tanrı'nın gazabı üzerinize geldiğinde göreceksiniz... Onların kavminin boşalttığı şehirlerde hiçbir şey kalmayacak, manastırlarımız yerle bir edilecek,

22 Bernard Lewis, The Muslim Discovery of Europe *(Londra: Phoenix, 1994), s. 19-20; ayrıca* McNeill, *Rise*, s. 469.

23 Bloch, *Feudal Society*, I, s. 3.

> yakılacak, tarlalarımız harap edilecek... Her yerde zulüm ve acı olacak, insanlar denizlerde gözü kapalı birbirlerini yiyen balıklar gibi olacaklar.[24]

Bu geliştirmeme stratejisinin en iyi yansımasını 1095 ve 1291 yılları arasında yapılan Haçlı Seferleri'nin ilk aşamasında görebiliriz. Bu konuda Maxime Rodinson şunları söyler:

> İslam imajı sadece Haçlı Seferleri ile belirlenmemiştir, daha çok Latin Hıristiyan dünyasının aşamalı olarak geliştirdiği ideolojik birleştirme mekanizmasının bir ürünüdür. Bu mekanizma, düşmanın özelliklerini daha keskin bir çizgide belirler ve Haçlı Seferleri ile Batı'nın enerjisinin ortaya çıkmasını sağlar.[25]

Papa II. Urban'ın yardım çağrısına soyluların tuhaf biçimde "İsa'nın Şövalyeleri" (*milites Christi*) adı altında birleşerek cevap vermesi ve "başarısız olup da ölürlerse Hıristiyan şehidi sayılacakları ve hemen cennete girecekleri" gibi bir ifadeyle cilalandırılmış söylemi kullanmaları ilginçtir.[26]

Hıristiyanlığın İcadı

İslamiyet'in "günahkâr tehdit" olarak yapılandırılmasından sonra, Avrupa'nın geri kalmış bölgeleri için yeni bir kimlik oluşturulması gerekliliği ortaya çıktı. Burada belirtilmesi gereken en önemli şey, düzgün coğrafi sınırlarla çizilmiş Avrupa gibi bir varlığın olmadığıdır. Avrupa hakkında doğal olan hiçbir şey yoktur. Avrupa her zaman bir düşünce olmuş, bu kitap boyunca gördüğümüz gibi, zaman içinde hep yeniden yapılandırılmaya çalışılmıştır. Sınırların ve koşulların coğrafi değişimleri bilimsel ya da nesnel şekilde kıtanın yeniden tanımlanması için kullanılmış, ancak manevi açıdan Avrupa'yı oluşturacak koşullar hiçbir zaman tam olarak belirlenememiştir. En sonunda "Avrupalılar"ın kendilerini görmek isteyecekleri bu tür bir manevi tanımlama yapılabilmiştir. Avrupa kendini İslam dünyasına karşı ne şekilde yapılandırmıştır?

İlk yapılacak iş, küresel bağlamda bir kimlik yaratmaktır. Avrupa, "Hıristiyan Dünyası" olarak adlandırılmıştır, çünkü kimliği İslami Ortadoğu'nun zıddı olan Katolik Hıristiyan olarak tasarlanmıştır. Bu yaratılan Avrupalı kimliğinin ilk kademesidir ve 16. yüzyıla kadar geçerliliğini korumuştur (18. yüzyıla kadar *respub-*

24 a.g.y.

25 Maxime Rodinson, *Europe and the Mystique of Islam* (Londra: I.B. Tauris, 1987), s. 7.

26 Jonathan Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading* (Londra: Athlone Press, 1986), özellikle 1. Bölüm.

lica christiana'ya* ait kalıntılar bulmak da mümkündür). Bu Avrupa-Hıristiyan âlemi "fikri", Hıristiyanlığın Doğu'ya ait bir din olduğu dönemlerin yansımasıdır. Kaçınılmaz bir şekilde Avrupa'yı Hıristiyan inancının doğduğu ya da "savunulduğu" yer olarak göstermek ve kitleleri Avrupa ile Hıristiyanlığın doğal şekilde birbirini tamamladığına inandırmak için bazı önemli düşünsel akrobasi hareketleri yapılması gerekmiştir. Burada tekrar Nuh Peygamber ve üç oğlunun yaratılış hikâyesinin gündeme getirilmesi oldukça önemlidir, çünkü İslamiyet pagan bir din olarak, Yafes ise bir Hıristiyan olarak tanıtılmıştır. Mudimbe'nin belirttiği gibi, "Avrupa'nın Hıristiyanlığın doğumundan itibaren kutsal iletişim ile Allah ve Allah'ın yüceliği konusundaki her türlü tasviri kendine mal ettiği unutulmamalıdır".[27] Robert Holton da bu konuda şunları söyler:

> Hıristiyanlık Avrupa'da değil Ortadoğu'da ortaya çıkmış bir din olmasına karşın, sonradan Batılılaştırılmış ve Avrupalılaştırılmıştır. Bu çaba oldukça başarılı olmuş ve Haçlı Seferleri'nde İslamiyete karşı "Batı uygarlığı"nın siperi haline gelmiştir. Bir kez daha Batılı olmayan bir gelişme, Batılı görünen güçler tarafından Batı'ya mal edilmiş ve kendine özgü bir yaşam tarzı haline getirilmiştir.[28]

Böylece Avrupa, misyonu evrensel mesajı tüm dünyaya yaymak ve "pagan kâfir"leri dize getirmek olan Hıristiyanlığın kaynağı olarak [yeniden] sunulmuştur. Bunun yanında, Avrupa'nın Hıristiyan âlemi olarak yapılandırılması, oldukça eşitsiz ekonomik ve politik özelliklere sahip feodal sisteme meşruiyet kazandırmak ve düzen oluşturmak için en önemli önkoşuldur. Peki buna nasıl erişilmişti?

Düzen ve meşruiyet yaratma çabaları

Yeni Hıristiyan ahlakî değer yargıları, "üçlü birlik" ya da Georges Duby'nin deyişiyle "üçlü işlevsellik" olarak tanımlanan adaletsiz ekonomik ve politik feodal yapıya meşruiyet getirmeyi amaçlıyordu.[29] Bu misyon tamamlanmıştı, ancak Marc Bloch ve diğerlerinin bahsetmiş olduğu ve günümüze kadar ulaşan "Tanrı'nın selamet ve inayeti"nin geliştirilmiş versiyonuydu.[30] Bu buyruk, 11. yüzyılda güçlü bir din adamları grubu tarafından oluşturulmuştur. Buna göre, Tanrı in-

* Hıristiyan milletlerin topluluğu anlamına gelen Latince terim. (ç.n.)

27 V.Y. Mudimbe, *The Invention of Africa* (Indianapolis: Indiana University Press, 1988), s. 57.

28 Robert J. Holton, *Globalization and the Nation-State* (Londra: Macmillan, 1998), s. 32.

29 Georges Duby, *The Three Orders: Feudal Society Imagined* (Chicago: Chicago University Press, 1980).

30 Marc Bloch, *Feudal Society*, II (Chicago: Chicago University Press, 1961), s. 412-420.

sanlığa üç ayn görev vermiştir. Bunlar, en üstten aşağıya doğru herkesin selameti için dua etmek (rahipler ve piskoposlar), herkesi korumak için savaşmak (şövalyeler ya da soylular) ve ilk iki gruptaki insanları ve onların yaptıklarını desteklemek için kaynak yaratmak amacıyla çalışmak (köylüler). Ayrıca köylülerin soylulara hizmet etmesi şarttır, çünkü soylular ruhban sınıfını korumak amacıyla görevlendirilmişlerdir. Bu görüş aşağıdaki inanıştan güç almaktadır:

> Cennetin ve âlemin Yaratıcısının vasiyetidir ki, üsttekiler daima alttakiler üzerinde egemenlik kurmalıdır. Her şahıs ve her sınıf olduğu yerde kalmalı, görevlerini ifa etmeli ve Onun yarattığı münasip iyilik ve doğruluklardan nasibini almalıdır... Bu kurallara uymayan asiler ağır şekilde cezalandırılması gereken günah işlemiş sayılırlar.[31]

Kısaca, köylülerin soylulara hizmet etmesi gerekliliği "Tann'nın buyruğu"dur. Bu yolla Katoliklik ve Hıristiyan âleminin yapılanması iki önemli amaca hizmet etmiştir: İlki, "Öz varlık"ın "diğer"e (İslamiyet) karşı uyumlu bir güç oluşturması ve Avrupa'nın bu çatı altında birleşmesinin gerekliliğidir. İkincisi ise, "üçlü birlik" olmadan feodal ekonomik sistemin çökecek olmasıdır.

Bu yolla tanrısal hiyerarşi feodal sosyal hiyerarşiye çevrilmiştir. Bundan başka askeri faaliyetler ve şövalyelerin baskıcı kimliklerinin meşru olduğu buyurulmuş ve ne Kilise'nin ne de halkın şövalyeler olmadan kendilerini koruyacak güçlerinin olmadığı savunulmuştur. Bu yeni ahlakî prensipler, tek başına, soylu sınıfın köylüler üzerindeki gücünü ve konumunu daim kılmak için yeterli olmuştu. Daha önce *fief* adı verilen feodal güç sisteminin asil ailelerin soyunun devamını sağlamasının yanında, bu sınıfın hükümdarlar üzerindeki güçlerini birleştirmesine de yaramıştır. Burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta da *fief* sisteminin meşrulaşmasının yolunu açan en önemli faktör olan "üçlü birlik"tir. Bu yeni hükümler köylüler üzerindeki feodal hakların da yeniden düzenlenmesi anlamına gelmektedir. Bu da Avrupa'ya Doğulu göçmen akınının olduğu dönemde köylü sınıfın aynı şekilde kıta içinde dağılmasına yol açmıştır. Bunun üzerine de insanlar Cehennem korkusuyla tehdit edilmiş ve onlara "Tann'nın buyruğu"nu yerine getirmeleri gerektiği hatırlatılmıştır.

Bütün bunlar, Katolik Kilisesi'nin inayet ve selamet açısından bir tekel olarak kalıcı olmasını sağlamak adına yapılmıştır. Kilise, inananlan ya Cennet'le mükâfatlandıracak ya da aforoz ederek Cehennem'in kapısına koyacaktır. 13. yüzyılın sonundan itibaren Dante tarafından yapılan Cehennem tasvirleri korkunçtu ve Cehen-

31 Gerd Tellenbach, *Church, State and Christian Society at the Time of the Investiture Conflict* (Oxford: Blackwell, 1959), s. 39.

nem'in ölümden daha beter olduğunu Hıristiyanlara anlatmak amacını güdüyordu (Örn: İlahi lanet). Bundan başka, itaat ve uyumu mümkün kılmak amacıyla burada hiçbir resmi unvanın geçmediği bir mekân yaratıldığı söylenmiştir. Gerçekten de, Kilise'den başka hiçbir yerde kurtuluşun olmadığı fikri evrensel anlamda kabul görmüştür (*extra ecclesiam nulla salus**).[32] Rahipler tarafından düzenli olarak yapılan dini törenler vasıtasıyla Kilise'nin köylü sınıfın kalplerine ve akıllarına işlemesi sağlanmıştır. Üçlü Birlik Hıristiyanlığı, soylular ve köylüler arasında oldukça adaletsiz olan sosyal ilişkiyi tamamen "doğal" saymaktaydı. Bu düşünce o denli başarılıydı ki, köylülerin alternatif bir sosyal düzenleme fikrini hayal etmeleri bile imkânsız hale getirilmişti ve aksini düşünmek kutsal şeylere saygısızlık anlamına geliyordu. Bu yolla Avrupa kimliğinin oluşturulması için küresel bir potada eritme yönteminin uygulanması ve Ortaçağ feodalizminin yeniden ortaya çıkarılması sağlanmaya çalışılmıştır.

Sonuç

Bu bölüm bizlere, ikinci binyılın başından itibaren feodal Avrupa toplumunun yapılanması için gerekli tüm malzemenin Doğulu güçler tarafından temin edildiğini göstermiştir. Bunun yanında, ortak Avrupalı kimliğinin oluşturulması küresel bağlamda gerçekleştirilmiştir. Kısaca Avrupalı barbarlarla Doğu'nun büyük medeniyetlerinin karşılıklı mücadelesinden Batı medeniyeti doğmuştur.[33] Avrupa, feodal ve kırsal anlamda sadece "geçinmeye dayalı" bir ekonomiye sahiptir. Bundan da önemlisi, Batı'nın yükseliş hikâyesi 750'den sonra ticaretin canlanmasıyla başlamıştır. Ayrıca kapitalizm öncesi yapılan minik devrimlerin de burada büyük önem taşıdığını belirtmek gerekir. Hikâyenin bu kısmında pek çok "dâhi" İtalyan öncüden bahsetmek gerekir. Ancak 6. Bölüm'de belirtildiği gibi, Avrupamerkezci varsayımlara göre, İtalyanlar kapitalizmin öncüleri değildirler. O dönemde Doğu'nun İtalyanlardan çok daha gelişmiş olduğu bir gerçektir.

* Kilise dışında kurtuluş yoktur. (ç.n.)

32 Michael Mann, *The Sources of Social Power*, I (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), s. 381 ve takip eden sayfalar.

33 Thomas H. Greer ve Gavin Lewis, *A Brief History of the Western World* (New York: Harcourt, Brace Jovanovich, 1992), s. 45; bkz: Gerard Delanty, *Inventing Europe* (Londra: Macmillan, 1995), s. 26.

6
İTALYAN ÖNCÜNÜN MİTİ, 1000-1492

> Venedikliler, Pisalılar ve Cenovalılar hep gelirlerdi, bazen haydutlar... bazen de getirdikleri mallar vasıtasıyla İslam âlemine hâkim olmak isteyen gezginler olarak... ve şimdi topraklarımıza sadece savaş için silahlan ile geliyor ve bunları bizlere seçkin birer hediye gibi sunuyorlar... Onlarla iletişim kurduk ve anlaşmalar yaptık, bunu bizler istiyor ve tercih ediyoruz, onlarsa bunu istemiyor, hatta bundan nefret ediyor.
>
> Selahaddin Eyyubi, 1174

> Malaka'nın hükümdarı olan her kimse, onun elleri Venedik'in boğazındadır.
>
> Tomé Pires

> 11. yüzyılda Çin'deki büyük pazar ekonomisi dünya dengesini oldukça belirgin bir şekilde değiştirmeye yeterli olacak şekilde tüketici davranışını etkileme gücüne sahipti... ve Çinlilerin teknik sırları dünyaya yayıldığında, Eski Dünya'nın diğer bölgelerinde, özellikle Batı Avrupa'da yepyeni olanaklar ortaya çıkmıştı.
>
> William H. McNeill

Avrupamerkezci araştırmacılar denizcilik ve maliye alanlarındaki devrimler kadar "1000'den sonraki" ticari devrime de dikkat çekerler (2. Bölüm'de gördüğümüz gibi, aslında bu devrim 750'den sonra başlar). Bizlere de daima bu devrimsel atılımların ardında öncü İtalyanların dehasının bulunduğu söylenmiştir. Bir araştırmacı şöyle der: "Günümüzde bile İtalyan cumhuriyetleri tarafından icat

edilmemiş hiçbir dâhiyane fikre –örneğin gelir vergisi– rastlamak mümkün değildir."[1] Keza, Avrupamerkezci görüşü savunan araştırmacıların çoğu, 1000 yılından sonra dünyadaki "lider güçler"i tanımlarken Venedik'le başlamayı tercih ederler.[2]

Bu bölümde "İtalyan öncü" imajının bir mitten ibaret olduğu anlatılacaktır. İtalya, ekonomik gücünü dünya ekonomisinde zaten var olan belli başlı Doğulu güçlerle aynı kefeye koyarak edinmiştir (2. ve 4. Bölümler). İtalya dünyayı başka bir şekle çevirmiş değildir, Doğu dünyası İtalya'yı bulmuş, onun gelişim ve yükselişini sağlamıştır. Benim genel görüşüme göre, İtalyan kapitalizminin gelişiminin altında yatan bütün yenilikler, çok daha gelişmiş durumda olan Doğu'dan, özellikle Ortadoğu ve Çin'den alınmış ve Oryantal küreselleşme yoluyla İslam Köprüsü tarafından dünyaya aktarılmıştır. Ayrıca İtalya, Avrupa'nın düşük seviyede ve geri kalmış kısmında yer almakta, küresel arenada yer alacak güce değil de, Ortadoğu'nun ve özellikle Kuzey Afrika'nın gelişmiş İslam devletleri ve tacirleri arasında daima ikinci derecede ticaret yapabilecek güce sahip bulunmaktaydı.

Ortaçağ Avrupası'nın kurumsal ve teknolojik "devrimleri"nde beşinci unsur olarak Doğu ticareti

Avrupamerkezci tarihçiler, Avrupa'nın 1000 yılından sonraki gelişimini, tipik olarak, kendi içinde veya özerk bölgesel ekonomi ya da uygarlaşma biçiminde tanımlarlar. Özellikle şehirler, kendi kendini idare eden "müstakil" bir konumdadır: "...güçlü bir hamur içindeki maya gibi, Avrupa'nın gelişimini sağlayan... bir Ortaçağ şehriydi."[3] Geleneksel anlamda şehirlerin çoğalması, "sihirli" niteliklerine bağlanmaktaydı. 370 ile 1000 arasında Avrupa'yı yakıp yıkan iç karşıklıkların son bulmasıyla ticaretin gelişimi ve şehirlerin refahı sağlanmaya başlamıştır. Barışın sağlandığı ve "*bırakınız yapsınlar*" görüşünü savunan hükümetlerin bulunduğu uygun koşullarda ekonomik anlamda rasyonel hale gelen "Avrupalı", yapabildiğinin en iyisini yapmaya çalışacaktır – örneğin ticaret. Adam Smith, "takas, ayni mübadele ve benzeri malların değişiminin insanın doğasında bulunduğunu" söyler.[4] Klasik Avrupamerkezci varsayıma göre de, "Batılı özgürlük" kavramı ka-

1 Fernand Braudel, *Civilization and capitalism, 15th-18th* century, III (Berkeley: University of California Press, 1992) kitabında Armando Sapori'den söz ediyor, s. 91.

2 Charles Kindleberger, *World Economic Primacy, 1500-1900* (New York: Oxford University Press, 1996).

3 Braudel, *Civilization*, III, s. 94.

4 Adam Smith, *The Wealth of Nations* (New York: The Modern Library, 1937 [1776]), s. 13.

pitalist ve ticari gelişimlerin önünü açmıştır. Yaygın Ortaçağ deyişleri bunu en iyi şekilde anlatır: *Stadt luft Macht Frei* (Şehrin havası özgür kılar) ya da *Westen Stadt luft Macht Frei* (Batı şehirlerinin havası özgür kılar).

Avrupamerkezci bağlamda şaşırtıcı bir biçimde "uzun yol ticareti" çok kullanılmaktadır. Şaşırtıcı olmasının nedeni, bir uçta Avrupa varken uzun yolun diğer ucunda kimin olduğunun bilinmemesidir. Aslında Doğu, zaten Avrupa için oldukça uzakta bir yerdedir ve Avrupa ticaretinin başrolünde her zaman öncelikle yer almaktadır. Bu ticaret, İtalya vasıtasıyla Avrupa'ya giren Doğu mallarının kıta içine yayılmasına yaramıştır. Bunun yanında Doğu'nun "kaynakları"nın –fikirlerinin, kurumlarının ve teknolojilerinin– Avrupa'ya aktarımı sağlanmıştır. Bir kısmı zaten Haçlı Seferleri esnasında öğrenilen bu yeniliklerin pek çoğu, Çin ve Ortadoğu'dan alınarak İtalya vasıtasıyla tüm Avrupa'ya aktarılmıştır. Avrupa'nın ticaret, maliye ve üretim konularındaki kaderinin belirlenmesinde İtalya'nın önemini hiçe saymamak gerekir. Ancak ülke sadece merkez olmasıyla bu konuma gelmiştir. İtalya, Doğu "kaynaklarına" (sadece ticarete değil) erişmede köprü vazifesi görecek önemli bir coğrafi konuma sahipti.

2. Bölüm'de gördüğümüz gibi, 8. yüzyılın sonlarında İtalya, dünya ekonomisinin Avrupa, Asya ve Afrika'daki pek çok kaynağının orta yerinde bulunmaktaydı. Bu durum, İtalya'ya imtiyazlı bir konum kazandırmıştır. Bu konuyu 2. Bölüm'de incelediğimiz için, sadece İtalya'nın Afrika-Asya temelli ekonomiye katılmak suretiyle kendi geleceğini güvence altına aldığını söylemek isterim. Abu-Lughod, bu konuda şunları söylemektedir:

> Doğu'nun zenginliklerine bu doğrudan giriş, İtalyan tacirleri ve liman şehirlerinin aktifleşmesini sağlamıştır. 12. yüzyılda şampanya fuarlarının yeniden canlanması iki nedene bağlanabilir. Haçlı Seferleri nedeniyle Doğu mallarına talebin artması ve Doğu Akdeniz ülkeleri tarafından çevrilmiş bir bölgede olması dolayısıyla İtalya'nın bu malların ticaretinde öncü konumda olması kolaylaşmıştır.[5]

Venedik, sadece sözde maharetiyle değil, Mısır ve Ortadoğu'ya olan yakınlığı sayesinde en büyük rakibi Cenova'ya üstünlük sağlayarak kazançlı konuma gelmiştir. Braudel bu konuyu şöyle anlatır:

5 Janet L. Abu-Lughod, *Before European Hegemony* (Oxford: Oxford University Press, 1989), s. 108; André Wink, *Al-Hind: the Making of the Indo-Islamic World,* I (Leiden: E.J. Brill, 1995), s. 35-38.

> Diğer İtalyan şehirleri Batı dünyasıyla ilgiliyken Venedik'in Avrupa'daki liderliği, Doğu'yla olan geleneksel bağlarını kullanması sonucu mu oluşmuştur? Venedik ticaretinin can damarı, Doğu Akdeniz ülkeleriyle olan bağlantısıdır. Yani Venedik'in özel bir konumunun olması, A'dan Z'ye bütün ticari faaliyetlerine Doğu Akdeniz ülkelerinin yön vermesinden dolayıdır.[6]

Kısaca, İtalyanlar ticaretin Hıristiyan âleminde yaygınlaşması için önemli bir rol üstlenmişlerdir, ancak Avrupamerkezci görüşün öne sürdüğü gibi, onların büyük ticari öncüler olduklarını söylemek yanlış olur. 2. Bölüm'de de belirttiğimiz gibi, 1291'e kadar Ortadoğulu Müslümanlar, daha sonra da Mısırlılar tarafından belirlenmiş bulunan kayıt ve şartlara uymak zorunda kalmışlardır. İtalya'nın Ortadoğu ve Mısır ile yaptığı ticaretin en önemli nedeni, geri kalmış Batı'nın verimli kılınabilmesi için Doğu'nun "kaynakları"nın Avrupa'nın her bölgesine ulaştırılmasında önemli bir kavşak konumunda bulunmasının verdiği avantajı kullanmış olmasıdır. Bu kaynaklar, daha sonra İtalya'nın haksız yere ünlü olmasına yol açan ekonomi ve denizcilik devrimlerini oluşturmuştur.

Mali devrimin Doğulu kökenleri

Genel olarak, mali kurumların tamamının İtalyanlar tarafından ortaya çıkarıldığı varsayılır. Bu konudaki en önemli yenilik, 11. yüzyılda İtalyanlar tarafından icat edilen *commenda*'dır* (ya da *collegantia*).[7] Bu, yatırımcının tacirin yolculuğunu finanse ettiği sözleşmeli bir anlaşmaydı. Bu tür anlaşmalar, hem "ticari işgücü" ile sermayeyi bir araya getirmesi, hem de ekonomik gelişme için gerekli olan tasarrufun sağlanması açısından sermaye piyasasını harekete geçirmesiyle uluslararası ticareti olumlu yönde etkilemişlerdir. İşin aslına bakılacak olursa, *commenda* ilk kez Ortadoğu'da icat edilmiştir. Kökleri İslamiyet öncesi döneme dayanmakla birlikte,[8] erken İslam devri tacirleri tarafından oldukça geliştirilmiştir.[9] Abraham Udovitch'in belirttiği gibi "Avrupa'nın çok daha sonra *commenda* olarak tanıdığı, ekonomik ve hukuki anlamda türünün ilk örneği olan ticari anlaşma, ilk kez İslam

6 Braudel, *Civilization,* III, s. 128, 132.

* Ortaçağ'da İtalya'da deniz ticareti alanında doğan ve kural olarak sermaye ortaya koyan bir kişi ve bu sermayeyi kazanç sağlamak amacıyla çalıştıran girişimci arasında kurulan bir tür şirket. (ç.n.)

7 a.g.y., s. 129-130; Douglass North ve Robert Thomas, *The Rise of the Western World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1973), s. 53.

8 M.J. Kister, 'Mecca and Tamim', *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 8 (1965), 117 ve takip eden sayfalar.

9 Jack Goody, *The East in the West* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), s. 58.

dünyasında (*qirād, muqārada, mudāraba**) şeklinde ortaya çıkmıştır.[10] Kendisi de önceleri bir *commenda* taciri olan Hz. Muhammed için bu "yeni bir buluş" sayılamazdı. Arap ticaret sistemine ait olan bu sistemi onlarla işbirliği yapan İtalyanların kullanmaya başlaması da şaşırtıcı değildi. 8. yüzyıldan itibaren *qirād*, sadece ticaret için değil, kredilendirme ve üretimde de kullanılmıştı.[11]

İtalyanlar, son derece yanlış bir şekilde, kambiyo senedi, kredi kurumları, sigorta ve bankacılık gibi pek çok finansal kurumun mucidi olarak isim yapmışlardır. Aslında bu kurumların tamamına ait pek çok iş tekniği ya İslamiyet öncesinde ya da İslamiyet döneminde Ortaoğu'da, "*Kuran* onları bir sisteme bağlamadan önce" zaten sağlam bir şekilde tesis edilmişti.[12] Bu finansman araçlarını ilkel biçimlerinden alıp ileriye götürenler Müslümanlar olsa da, Sümerler ve Sasaniler bankaları, kambiyo senetlerini ve çekleri İslamiyetin doğuşundan önce kullanıyorlardı. İslam kapitalistlerinin bu ürünleri asıl kullanma nedenleri, tefecilik üzerindeki yasaktan kaçınmaktı. Örneğin, ödeme sık sık iki ay ya da daha uzun sürelere uzanan şekilde erteleniyor ve böylece daha yüksek meblağ ödeme yoluyla tefeciliğin üzeri örtülebiliyordu.[13] İslam bankerleri ve uluslararası para takası yapanlar oldukça yaygındı. Bankalar da *commenda* anlaşmalarına girerek, avans ve kredi vermek suretiyle kazanç sağlama yoluna gidiyorlardı. Bankalar uluslararası ticarette paranın bir yerden diğerine transfer edilmesi görevini üstlenen en önemli geçiş noktalarıydı. Bankalar ayrıca banknot, muaccel senet,** uzak bölgelerde kullanılan kambiyo senedi (*suftaja*) ve şu anda kullanılan modern çekin yerine geçen "ödeme emri" (*havale)* ihraç etmeye yetkiliydiler. Abu Lughod, *havale* hakkında şunları söyler: "Sol üst köşede rakamla ödenecek miktar, sol alt köşede ise tarih ve ödeyecek olanın ismi yer alırdı."[14] Yine aynı yazar, uzak bölgelerde kullanılan kambiyo senedinin kaynağının İranlılara dayandığını ve Avrupa'dan çok önceleri yüzyıllar boyunca kullanıldığını belirtir.

Son olarak, gelişmiş muhasebe sisteminin icadı da İtalyanlara atfedilmiştir.

* İlk kez Arabistan'da ortaya çıkmış, faizsiz banka tarafından teminat ve ölçeğine bakılmaksızın yeterliliği uygun görülen, üretim amaçlı her türlü girişime kâr-zarar ortaklığı temelinde yönetsel destekle birlikte öz sermaye temin edilmesi sistemidir. (ç.n.)

10 Abraham L. Udovitch, 'Commercial Techniques in Early Medieval Islamic Trade', D.S. Richards (editör), *Islam and the Trade of Asia* (Oxford: Bruno Cassirer, 1970), s. 48.

11 Abraham L. Udovitch, *Partnership and Profit in Medieval Islam* (Princeton: Princeton University Press, 1970), s. 78; S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, (Berkeley: University of California Press, 1967), s. 362-367.

12 Abu-Lughod, *Hegemony*, s. 216.

13 Goitein, *Mediterranean Society*, I, s. 197-199; Udovitch, 'Commercial Techniques', s. 61-62.

** İbrazında ödenecek senet. (ç.n.)

14 Abu-Lughod, *Hegemony*, s. 223.

Ancak Ortadoğu, Hindistan ve özellikle Çin'deki pek çok Doğu muhasebe sistemi de oldukça gelişmiş durumdaydı.[15] Aslında bunlann çoğu, Weber'in meşhur Batılı "çiftli giriş" metodu kadar yetkin muhasebe sistemleriydi. Önemle belirtmek gerekir ki, 19. yüzyılın sonlanna kadar tekli giriş mantığına dayanan muhasebe sistemi Avrupa üzerinde en çok kullanılan sistemdi.[16] 8. Bölüm'de göreceğimiz gibi, İtalyan tacirler eski moda abaküs sisteminden matematiksel sisteme geçişi 1202'de Doğu'dan elde ettiği bilgileri ülkeye aktaran Pisa'lı tacir Leonardo Fibonacci sayesinde başarabileceklerdir. Burada bir sonuca varmak için Jack Goody'nin son derece yerinde olan sözlerine bir göz atalım:

> İtalya'da karşımıza çıkan şey, yeniden doğuş ruhudur, Yakın Doğu'da çeşitli şekillerini gördüğümüz kurumlann iyileştirilmesi ya da yeniden yaratılmasıdır. Devlet hazinesinden, ticari hesaplardan ve piyasa finansmanından daha istikrarlı bankacılığa, sağlam ticari evraklara, *commenda* gibi anlaşmalara ve ortaklı şirketlere geçiş, endüstriyel kapitalizmin gelişimi için oldukça önemli adımlar olmakla birlikte, bunların tümü dünyanın diğer bölgelerinde çok daha önceleri uygulamaya konmuştu.[17]

Denizcilik devriminin Doğulu kökenleri

Denizcilik devriminden söz edebilmek için, usturlap,* pusula, Latin yelkeni, kıç dümeni ve kare omurganın geliştirilmesi kadar, 7. Bölüm'de değindiğim üçlü direk sistemi ve yeni denizcilik yöntemlerinin de oluşturulması gerekmiştir. Gemi direğine 45 derecelik bir açı oluşturacak şekilde uzun bir serene asılan üçgen şeklindeki Latin yelkeni, rüzgârın yönüne göre hareket edebilme olanağı sağlıyordu. Bu son derece önemli bir yenilikti, çünkü kare yelkenin aksine, gemiye karşıdan gelen rüzgâra karşı seyir olanağı sağlıyordu. Avrupa deniz ticaretinde karşılaşılan en büyük sorun, gemilerin büyük hacimli kargonun taşınmasına olanak vermeyecek boyutta olmalanydı. 13. yüzyılda kıç dümeninin icadı bu konuda çok önemli bir teknolojik gelişme olarak karşımıza çıkar. Bu tür dümen, düz ya da kare kıça monte edildiği için daha büyük gemiler inşa edilerek daha fazla yükleme yapabilmenin yolu açılmıştır. Denizcilikle ilgili karşımıza çıkan kısıtlamalardan biri de Portolan çizelgesi adındaki deniz haritalanydı. Avrupa çevresinde denizcilik yapmaya elverişli olan bu haritalar okyanus ötesi seferler için son derece yetersiz kalıyorlardı. An-

15 Goody, *East*, s. 79; Abu-Lughod, *Hegemony*, s. 224.

16 Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence* (Princeton: Princeton University Press, 2000), s. 168-169; Goody, *East*, s. 75.

17 Goody, *East*, s. 68, 72.

* Eskiden gök cisimlerinin yüksekliğini tayin etmede kullanılan bir gözlem aracı. (ç.n.)

cak yıldızlara bakarak harita çıkarma yönetimini uygulayan usturlabın icadı ile bu sorun da çözülmüştü. Son olarak, pusulanın icadı, bulutlu havalarda yıldızlar gözükmese bile yön bulmayı sağlaması dolayısıyla büyük bir devrim niteliğindedir. Bu gelişmeler seyahat sezonunu altı aydan bir yıla çıkarmış ve doğal olarak seyahat sayısının da ikiye katlanmasına yol açmıştır. Avrupalıların okyanuslara açılmasını sağlayan bu yenilikler, aslında Doğu ülkelerinde çoktan keşfedilmiş durumdaydı ve hatta artık geliştirilmiş versiyonları kullanılmaktaydı.

Elimizde ayrıntılı belgeler olmasa dahi usturlabın ilk olarak Antik Yunan'da kullanıldığı bilinmektedir. Müslümanların yapmış olduğu yeniliklerin kökleri 8. yüzyılın ortalarında el-Fezeri'ye* kadar uzanır. 9. yüzyıldan itibaren usturlap düzenli bir şekilde üretiliyordu ve 10. yüzyılın ortalarından itibaren de Müslümanların egemenliğindeki İspanya tarafından Avrupa'ya yayılmıştı.[18] İlginç olan, usturlap hakkında en eski Latince metinlerden biri olan ve 10. yüzyılın sonunda İspanya'nın kuzeyinde ortaya çıkan *Sententie astrolabi* adlı eser, çeşitli İslam kaynaklarına özellikle al-Khwarizmi'nin bilimsel incelemelerine dayanmaktadır.[19] Aynı şekilde, bu buluşların mükemmel hale getirilmelerine de İslam âlimleri öncülük etmişler ve daha sonra Avrupalıların bunu düzenli olarak kullanabilmelerine olanak sağlamışlardır (Bkz. 8. Bölüm).

Pusula, Avrupa'da ilk kez 1185'te kullanılmıştır. Ancak ne İtalyanlar ne de başka bir Avrupalı halk tarafından icat edilmiş, 1090 yılı civarında Çin gemilerinden alınarak kullanılmaya başlanmıştır.[20] Daha da gerilere gidersek yapılan pek çok yeniliğin Çinlilere ait olduğunu görmek mümkündür. MS 83 yılında pusulanın ilkel bir modeli Çinlilerce kullanılmış, hatta daha da geride, MS 4. yüzyılda "mıknatıslı" pusula icat edilmiştir. İtalyanlar, Müslümanlar vasıtasıyla Çin'den gelerek Avrupa'ya yayılan pusulayı kullanmışlardır.[21] 7. Bölüm'de denizcilik teknikleri ile ilgili görüşlere yer vereceğimizden, burada Lynn White'ın Latin yelkeninin Avrupa'daki gelişimini anlatan görüşlerinden başlayarak, yeni gemi teknolojileri hakkında bilgi vermek istiyorum.

* Ebu Abdullah Muhammed ibn İbrahim el-Fezeri: 8. yüzyılda yaşamış İranlı filozof ve matematikçi. "Usturlap"ın mucididir. (ç.n.)

18 Emile Savage-Smith, 'Celestial Mapping', J. Brian Harley ve David Woodward (editörler), *History of Cartography*, II (1) (Chicago: Chicago University Press, 1992), s. 12-70; Paul Kunitzsch, *The Arabs and the Stars* (Northampton: Variorum, 1989), 8. ve 10. Bölümler.

19 Kunitzsch, *Arabs,* 9. Bölüm.

20 Joseph Needham, Wang Ling ve Lu Gwei-Djen, *Science and Civilisation in China,* IV (3) (Cambridge: Cambridge University Press, 1971), s. 554-584; Hans Breuer, *Colombus was Chinese* (New York: Herder and Herder, 1972), s. 83-102.

21 George F. Hourani, *Arab Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times* (Beyrut: Khayats, 1963), s. 108-109.

Latin yelkeninin ilk kez kimin tarafından kullanıldığı bilinmemekle beraber, Lynn White (Lionel Casson'un izinden giderek) ilk örneklerin Romalılarda görüldüğünü belirtir. 2. yüzyıla ait bir mezar taşıyla 4. yüzyıla ait bir mozaik üzerinde bulunan Latin yelkenli iki geminin resmedildiği eserler bu varsayımın dayanağı olarak kabul edilmişlerdir.[22] White, 6. yüzyıldan önce Avrupa'da Latin yelkeni taşıyan büyük çaplı gemi olmadığını belirtse de, bunu sadece büyük gemiler konusunda deneyime sahip olunmaması ve tasarım konusunda yetersiz kalınmasına dayanarak açıklamaktadır. Buradan çıkan sonuç, Avrupalıların bundan dört yüzyıl önce 533'te Latin yelkenini iyileştirme çalışmaları yapmaya başladıklarıdır. White, bunlardan sonra 6. yüzyılda bu tür yelkenlerin Avrupa gemilerinde kullanıldığına dair iki kanıt öne sürer. İlki için, Arles'lı St. Caesarus'un biyografisinden, ikincisi içinse Jules Sottas'nın Procopius* tefsirlerinden faydalanır. Her iki belge de 533'te üç Doğu Roma gemisinin Latin yelkeni taşıdığını öne sürer.[23] Üçüncü olarak, pek çokları gibi White da bir sonraki örneğin 880 dolaylarında Akdeniz'de ortaya çıktığını söyler. Dördüncü ve son varsayımda White, Portekizlilerin Müslümanların ilk kez 6. yüzyılda kullandıkları gemilere dayanarak yaptıkları *caravel* adlı gemileri örnek gösterir.[24] Şimdi bu varsayımları teker teker cevaplayalım (Ancak ilk varsayımı en sonda cevaplayacağım).

Önce (ilk kez 1840'ta Jal tarafından sözü edilen) Arles'lı St. Caesarus'un biyografisine bakalım. İlk kez H.H. Brindley tarafından ortaya atılan fikre göre, Avrupalıların Latin yelkenini ilk kez 6. yüzyılda kullandıkları söylenir.[25] Brindley, Caesarus'tan aldığı orijinal metnin sadece bir imadan ibaret olmadığını söyler ve "*tres naves, quas Latenes vocant, majores, plenas tritico direxerunt*" metninde geçen üç buğday gemisi ve Latin kelimelerinden bunların Latin yelkeni olduğu varsayımını çıkarır. Sottas'nın Procopius'un metinlerini yorumlayarak çıkardığı "533'te Jüstinyen'in donanmasına ait gemilerin Latin yelkeni taşıdığı" şeklindeki sonuçlara da şüpheyle yaklaşmak gerekir.

Procopius, donanma komutanının "yüksek rütbeli subayları taşıyan üç gemiye ait yelkenlerin üst köşelerinin üçte birinin kırmızıya boyanması emrini verdiği"nden bahseder. Richard Bowen ise, "Sottas, 'köşe' kelimesini görür görmez bu gemilerin Latin yelkenli olduğu sonucunu çıkarmıştır" demektedir.[26]

22 Lionel Casson, *Ships and Seamanship in the Ancient World* (Princeton: Princeton University Press, 1971), s. 243-245 ve tablolar 181, 182.

(500?-565?) "Filistinli" Procopius olarak bilinen Bizanslı tarihçi. (ç.n.)

23 Jules Sottas, 'An Early Lateen Sail in the Mediterranean', *The Mariner's Mirror* 25 (1939), 229-30.

24 Ardından gelen tartışma Lynn White'ın, *Medieval Religion and Technology* (Berkeley: University of California Press, 1978), s. 255-260.

25 H.H. Brindley, 'Early Pictures of Lateen Sails', *The Mariner's Mirror* 12 (1) (1926), 9-10.

26 Richard LeBaron Bowen, *Arab Dhows of Eastern Arabia* (Rehoboth, Mass.: özel basım, 1949), s. 7, n. 9.

Bowen ayrıca tüm filonun bu şekilde donatılmamasının garip olduğunu söyler ve üçgen yelkenler üzerinde yine üçgen şeklinde üst yelkenleri bulunan, kare şeklinde donatılmış Roma gemilerinin MS 50 yıllarında zaten standart bir uygulama olduğunu sözlerine ekler. Bunun yanında, üçgen üst yelkenlerin dikey değil, yatay olarak bağlandığını ve Latin yelkeni gibi bir fonksiyonunun olmadığını belirtir.

İkinci olarak, White'ın 880'de Avrupa gemilerinde Latin yelkeninin kullanıldığına dair görüşü de hatalıdır. İlk kez 1848'de Jal tarafından ileri sürülen görüşte, "Brindley'e göre bu konunun doğru olup olmadığı şüphelidir, çünkü 9. yüzyılda bu anlamda bir gelişmenin yaşanabilmesi mümkün değildir"[27] denir. Daha da önemlisi, Brindley, Bibliothèque Nationale'de orijinali bulunan metne göre tarihin yanlış olduğunu kanıtlar ve bunun aslında Latin yelkeninden söz eden değil de eski bir krala yazılmış bir metin olduğunu söyler.

Üçüncü olarak, White'ın 15. yüzyılın sonunda Latin yelkenini Müslümanlara aktaranların Portekizliler olduğuna dair görüşü de doğru olamaz. 2. Bölüm'de gördüğümüz gibi, 3. ve 4. yüzyıllarda İranlılar, İran Körfezi kanalıyla Hindistan'a ve daha ötesine gemi seyahatleri yapıyorlardı. Ayrıca 7. yüzyılın sonlarından itibaren Müslümanlar Hint Okyanusu boyunca yelken açıyorlardı. Ancak körfezde hüküm süren kuzey rüzgârları yüzünden İran ve Arap gemilerinin kare yelkenle geri dönmeleri mümkün olamazdı. Bunun yanında, Latin yelkeni olmadan Ortadoğu gemilerinin Hint Okyanusu'nda sefer yapmaları da imkânsızdı. İran ve Arap gemilerinde hiçbir zaman kare yelken bulunduğuna dair bir kanıt bulmak mümkün olmamıştır.

Şimdi de White'ın görüşlerini dayandırdığı Casson'un resimlerine bakalım. 2. yüzyıla ait bir mezar taşına çizilmiş olan Roma gemisi, Needham tarafından incelenmiş ve bunun aslında bir kare yelken olduğu belirtilmiştir.[28] Casson'un 4. yüzyıla ait diğer resminde de bu icadın Romalılara ait olduğuna dair kesin bir kanıt yoktur. Ayrıca Latin yelkenini MS 50 yıllarında Romalılar icat etmiş olsa dahi, daha sonraki yıllarda hem bu yelkeni hem de donanmanın diğer araç ve gereçlerini onların geliştirdiklerine dair herhangi bir kanıt bulmamız yine mümkün olmamaktadır.[29] Ne White ne de Casson bu tür kanıtlar bulmuşlar, sadece varsayım ve imalardan ibaret görüşler öne sürmüşlerdir. Burada dikkati çeken en önemli nokta, iki Roma gemisine ait tasvirlerde görülen yelkenlerin oldukça küçük olduğudur. Bunun tam aksine, o devirde Ortadoğu gemileri oldukça bü-

27 Brindley, 'Early Pictures', 9.
28 Needham ve çalışma arkadaşları, *Science,* IV (3), s. 609, n. g.
29 Cecil Torr, *Ancient Ships* (Cambridge: Cambridge University Press, 1895), s. 86-91.

yüktü ve devasa Latin yelkenlerine sahipti. İbn Şehriye, 10. yüzyılda Arap gemilerine ait yelkenlerin 76 feet* uzunluğa kadar çıkabildiğini anlatır. Avrupa gemileri bu uzunluktaki yelkenleri ancak 16. yüzyılın başlarında en büyük gemilerinde kullanmaya başlayacaklardır.[30] Ayrıca Gerald Tibbes, 15. yüzyılda (1498'de Vasco da Gama'dan önce) Arap gemilerinin günümüzün modern yelkenlileri kadar büyük olduğunu aktarır (Bu gemilerin boyu 100 feet, direkleri 75 feet uzunluğundaydı).[31] Tüm bunların yanında, bu denli büyük Latin yelkeni kullanımı "uyarlama kapasitesi"nin bir göstergesidir. Aslında White'ın kendisinin de fark ettiği gibi, bu büyüklükte yelken kullanmak hem uzun yıllara dayanan bir tecrübeyi hem de kullanılan bu tür araçların geliştirilmesi için gereken bilgiyi beraberinde getirmektedir. Özetle, buradan Arapların ve İranlıların Latin yelkenini icat ettikleri sonucuna varmak mümkün değilse bile, bu tür bir olasılığı da gözardı etmemek gerekir. Bununla beraber bu icadı geliştirenler, Avrupa'ya aktaranlar ve Vasco da Gama'nın 1498'de yelken açmasına neden olanlar büyük olasılıkla Müslümanlardır.

Kıç dümeni ve kare omurga ise kesinlikle Çinliler tarafından icat edilmiştir. MS 400 yılında ilk kez karşımıza çıkan bu buluşlar, Batı'ya doğru yayılmış ve 1180 civarında İslam Köprüsü vasıtasıyla Avrupa'ya yayılmıştır.[32] Son olarak eklemek gerekirse, 15. yüzyılda Avrupa'nın en gelişmiş gemileri Venedik'e ait olan savaş yelkenlileri de olsa, bunlar çağdaşları Çin gemileri ile karşılaştırıldıklarında oldukça sönük kalmaktadırlar. 150 feet boyunda ve 20 feet enindeki en büyük Venedik kadırgaları, 500 feet boyunda ve 180 feet enindeki Çin gemileri yanında cüce gibi durmaktadır. Ayrıca Venedik gemileri okçular tarafından korunurken, Çin gemileri pirinç ya da dökme demir gülleler, havan topları, ateşli oklar ve fişekler gibi ateşli silahlarla korunmaktaydı.[33]

Avrupa'nın "enerji" ve "ön sanayi" devrimlerinin Doğulu kökenleri

Carlo Cipolla, Ortaçağ enerji devrimine dayanarak, su değirmenlerinin Avrupa'ya ait bir yenilik olduğunu, çünkü bunların Doğu'da bulunmadığını belirtir.[34] Ancak Arnold Pacey şunları söyler:

* 30.48 cm uzunluğunda ölçü birimi. (ç.n.)

30 Hourani'nin *Arab Seafaring* adlı eserinde İbn Şehriye, s. 100.

31 Gerald R. Tibbetts, *Arab Navigation in the Indian Ocean before the Coming of the Portuguese* (Londra: The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1971), s. 49.

32 Needham ve çalışma arkadaşları, *Science,* IV (3), s. 635-654.

33 Gavin Menzies, *1421* (Londra: Bantam Press, 2002), s. 43.

34 Carlo Cipolla, *Before the Industrial Revolution* (Londra: Routledge, 1993), s. 210.

> Önceleri su değirmeninin kesinlikle bir Avrupa icadı olduğu düşünülürdü. Fakat Bağdat ve çevresinde sayısız değirmen bulunduğu ve bu su kaynaklarının Avrupa'dan iki ve daha fazla yüzyıl önce kâğıt yapımı için kullanıldığı bilinmektedir.[35]

Aslında Pacey, olayı olduğundan hafif göstermiştir. Al-Hassan ve Hill konuya daha geniş bir çerçeveden bakarlar:

> Müslümanlar mümkün olan her türlü su kaynağını değirmenler için kullanmak konusunda oldukça istekliydiler. Hatta akarsulardan pek çok değirmenin faydalanmasını sağlamak amacıyla sayaç kullanımına başlamışlar ve "değirmen gücü" kavramını oluşturmuşlardır. İspanya'dan Kuzey Afrika'ya ve Maveraünnehir'e kadar tüm Müslüman vilayetlerinde değirmenler bulunmaktaydı.[36]

Ortadoğu'da hemen her nehir boyunca gittikçe çoğalan su dolapları ve su değirmenlerinin etrafında sulamanın yanı sıra, tahıl öğütme ve ezme işlemlerini yapmak amacıyla pek çok sanayi tesisi konuşlanmıştı. Suriye'deki Hama şehrinde, Asi nehri kıyılarında dev boyutlu *noria*'lar* bulunmaktaydı. *Noria*'lar ve su değirmenleri İslam etkisi altındaki İspanya'da da inşa edilmişti. MÖ ikinci binyıldan beri Ortadoğu, başta şehir ve köylere su dağıtımını düzenleyen yeraltı ve yerüstü su kemerleri olmak üzere, her türlü etkileyici su yönetim sistemini geliştirmiştir (yeraltı su kemerleri İran'da *qanat*, Fas'ta ise *khattara* olarak adlandırılıyordu).[37] Sulama sistemleri son derece merkezileştirilmişti. Ancak bu, Avrupamerkezci görüşün öne sürebileceği gibi Oryantal despotizmin bir göstergesi değil, sulamanın eşit ve düzenli yapılabilmesini sağlayan adil bir su dağıtım sistemiydi.

Bununla beraber, Avrupamerkezci görüşü savunanlar bu İslami gelişmelere yine bir kulp takmış ve değirmenlerin zaten Roma devrine ait bir yenilik olduğunu öne sürmüşlerdir. Aslında su değirmenleri ilk kez Eski Mısır'da görülmüş ve Roma İmparatorluğu vasıtasıyla yayılmış gibi gözükse de, bu örnekler gerçek anlamda su değirmeni değildi.[38] İlk su değirmenleri MÖ 1. yüzyılda Çin'de görülmüştür. İlk değirmenin Romalılar tarafından yayıldığı ve Avrupa'nın bundan esinlendiği iddiası-

35 Arnold Pacey, *Technology in World Civilization* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1991), s. 43.

36 Ahmad Y. al-Hassan ve Donald R. Hill, *Islamic Technology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), s. 53.

* Yaklaşık iki metre boyunda, tahta su toplama depolan. Su dolabı. (ç.n.)

37 Jonathan Bloom ve Sheila Blair, *Islam: Empire of Faith* (Londra: BBC Worldwide, 2001), s. 104-105.

38 Hugh Thomas, *An Unfinished History of the World* (Londra: Paper-mac, 1995), s. 92-93.

nı desteklemek için yanıltıcı bazı görüşler öne sürülmüştür. Romalılar dikey çarklı değirmenler yapmışlardır. Ortaçağ Avrupası değirmenleri ise aslında MÖ 4. yüzyılda Çin'de icat edilen "demir çekici" sistemine dayanmaktadır.

Son olarak, yeldeğirmeni 13. yüzyılda ortaya çıkan öncü bir Avrupa buluşu muydu? İlk yeldeğirmenlerinin 644'te İran'da görüldüğünü söylersek, bunun söz konusu bile olamayacağını hemen anlayabiliriz. Needham'ın belirttiği gibi, "Yeldeğirmenlerinden ilk kez Benu Musa kardeşlerin (850'den 870'e) eserlerinde bahsedilmiştir". Bir yüzyıl sonra pek çok güvenilir yazar, Seistan'ın* yeldeğirmenleri hakkında yazılar kaleme almışlardır (Örneğin, Ebu İshak el-İstahri ve Ebu'l-Kasım ibn Havkal).[39] İran yeldeğirmenleri, akabinde sadece Avrupa'ya değil, Afganistan ve Çin'e kadar da yayılmıştır.[40] Yeldeğirmeninin İran kökenli olduğuna itiraz eden görüşlere en iyi cevap, dikey olarak monte edilen Avrupa yeldeğirmenlerinin aksine, Ortadoğu yeldeğirmenlerinin yatay sistemde inşa edilmiş olmasıdır. Günümüzde kullanılan biçimde değirmenin Avrupa'ya İran'dan geldiğini söylemek zorsa da, İran'ın bu konudaki katkılarını yok saymak tamamen haksızlıktır. Değirmen fikrinin kesinlikle İran'dan yayıldığını kabul etmek gerekir. Ayrıca Haçlı Seferleri sırasında İran'a giden ve bu ülkedeki "macera"lan sırasında yeldeğirmenleriyle tanışan Avrupalı savaşçıların değirmenin yayılması konusundaki "katkılarını" da unutmamak gerekir. Bu savaçılann pek çoğunun Ortadoğu'da uzun süre kaldığını, hatta oraya yerleştiğini düşünürsek, bu tür düşüncelerin ne şekilde Avrupa'ya yayıldığını görmek daha kolay olacaktır.

Tekstil imalatı

1000 yılından sonra Avrupa'daki en önemli sanayilerin tekstil ve kâğıt olduğunu, demir üretiminin de oldukça önem kazanmaya başladığını biliyoruz. Tekstil ile ilgili çıknk, ip bükme makinesi, dokuma tezgâhı ve ayak pedalı gibi pek çok teknolojinin Avrupa'ya Doğu'dan yayıldığını söylemek mümkündür. Çıkrık ilk kez Çin'de kullanılmaya başlanmış, 13. yüzyılda İslam etkisindeki İspanya vasıtasıyla İtalya'ya yayılmıştır.[41] 13. yüzyıl İtalyan ipek dokuma makinelerinin erken Çin örneklerine şaşılacak derecede benzemesi tesadüf değildir. Hugh Honour bu konuda şunları aktarır:

* İran-Afganistan sınırında bir bölge. Belgelenmiş ilk yeldeğirmeni MS 644 yılına ait olup, Seistan'dadır. (ç.n.)

39 Joseph Needham ve Wang Ling, *Science and Civilisation in China,* IV (2) (Cambridge: Cambridge University Press, 1965), s. 556-557.

40 R. J. Forbes, 'Power', Charles Singer, E.J. Holmyard, A.R. Hall ve T.I. Williams (editörler), *A History of Technology*, II (Oxford: Clarendon Press, 1956), s. 614-617.

41 Dieter Kuhn, *Science and Civilisation in China*, V (9) (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), s. 419-433.

> *Pax tartarica** döneminden sonra Kubilay Han tüm Asya'ya hâkim olmuş, Çin tekstil mallarının Balducci Pegoletti'nin deyişiyle gece gündüz güvenli olan kervan yolundan Ortadoğu ve Avrupa'ya aktarılmasını sağlamıştır. Avrupa'da üretilenlerden çok daha yüksek kalite, renk ve desene sahip olan bu brokar ve işlemeli kumaşların istilasının önce hayranlık, ardından da taklitlerinin yapılması için teşvik uyandırdığı yadsınamaz bir gerçeklikti.[42]

Bunun yanında İtalyan şehirlerinde gördüğümüz, Çin'deki örneklerine benzeyen ipek işleme tezgâhlarının sık sık Çin'e seyahat eden ve buradaki her türlü yeniliği heybelerine koyup ülkelerine getirme cüretini gösteren tacirlerin marifeti olduğunu söylemek yanlış olmaz.[43] İpek ipliklerden bobinlerin işlendiği bu makineler 1090'da Çin'de icat edilmişti. Pedalla işleyen bu ipek bobininin makinesinin bir tezgâhı ve sarma sistemi mevcuttu. İtalyan versiyonu ise aynı modelin bir manivela ve kol eklenmiş halidir.[44] Kısaca İtalyan modeli, Çin'deki makinenin az ya da çok kopyalanmış ve 18. yüzyıla uyarlanmış haliydi.[45] Tekstil makinalarının İslam etkisi altındaki İspanya kanalıyla Avrupa'ya yayıldığını ve İslam tekstilinin yüzyıllar boyu bu kıtaya etki ettiğini söylemek şaşırtıcı olmayacaktır.

Kâğıt imalatı

Ortaçağ Avrupası'nın en önemli sanayilerinden biri kâğıt imalat sanayiidir. Kıta içinde ilk olarak 1150'de İslam etkisi altındaki İspanya'da imal edilen kâğıt, buradan Avrupa'ya yayılmıştır. Aslında kâğıt MS 105 yılında Çin'de Ts'ai Lun tarafından icat edilmiş ve hemen ardından kâğıt imalatı başlamıştır (Bkz. 8. Bölüm).[46] Peki ne zaman Avrupa'ya yayılmıştır? Thomas Carter kâğıdın Batı'ya aşamalı olarak intikal ettiğini söyler. 4. ve 6. yüzyıllar arasında ilk olarak Türkistan'a giren kâğıt, burada arada sırada kullanılmıştır. Maveraünnehir ve İran'da kâğıt, 751'deki Talas Savaşı'ndan**[47] çok önce mevcuttur, ancak bu savaş sonrası Çinli savaş esirleri oldukça önemli kâğıt yapım tekniklerini bu topraklara taşımışlardır. El-Kazvini'nin bu konuda aktardıklarına bakalım:

* Tatar (Moğol) barışı. (ç.n.)

42 Hugh Honour, *Chinoiserie: the Vision of Cathay* (Londra: John Murray, 1961), s. 35.

43 Robert Temple, *The Genius of China* (Londra: Prion Books, 1999), s. 120.

44 Pacey, *Technology*, s. 103-107; Temple, *Genius,* s. 120-121.

45 Kuhn, *Science*, V (9), s. 428-433.

46 Thomas F. Carter, *The Invention of Printing in China and its Spread Westward* (New York: The Ronald Press Company, 1955), 13. Bölüm.

** Türk-Arap Müslüman müttefik kuvvetlerinin 751 yılında bugünkü Almaata yakınındaki Talas Suyu kenarında Çin kuvvetleri ile yaptıkları savaş. (ç.n.)

47 Jacques Gernet, *A History of Chinese Civilization* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), s. 288.

> Savaş esirleri Çin'den getirildiler. Bunların arasında kâğıt imalatını bilen biri de vardı ve bunu uygulamaya başladı. Daha sonra kâğıt, ilk çıktığı şehir olan Semerkant'ın en önemli ürünü oldu ve buradan tüm ülkelere yayıldı.[48]

Gerçekten de 794'ten itibaren kâğıt üretimi Semerkant'tan Bağdat'a kadar yayıldı ve bir Arap kâğıt ürünü olan Damask (Şam) kâğıdı (Avrupa'da *charta damascena* olarak bilinir) ortaya çıkarak, 15. yüzyıla kadar Avrupa'nın en önemli kâğıt sağlayıcısı haline geldi. Çinliler ve Araplar arasındaki ticaret ve diğer bağlantılar Araplann bu ürünü daha önce tanımalanna olanak sağlamıştır. *Kuran*'da adı geçen ve kâğıt anlamına gelen *kagaz* ile bir diğer eşanlamlı sözcük olan *qirtas* da Çin kökenli kelimelerdir.[49]

Bu konuda ilk yenilikler su götürmez bir açıklıkla Çinliler tarafından yapılmasına rağmen, Araplar da oldukça önemli oranda katkı sağlamışlardır. Çinliler yazarken fırça kullanmaktayken, Araplar kâğıda nişasta ekleyerek üzerine kalemle yazılmasını sağlamışlardır. Kâğıt imalatı sonradan, 1150'den itibaren İslam etkisindeki İspanya kanalıyla Avrupa'ya, 1157'de Fransa'ya ve 1276'da İtalya'ya sıçramıştır (Çinlilerin icadından tam 1000 yıl sonra).[50] Buradaki İslam etkisini, Arapça kâğıt toman anlamına gelen *rismah* kelimesinin İngilizcede "ream" ve İtalyancada "risma" olarak kullanılması şeklinde açık olarak görebiliriz.[51]

İlk Avrupa demir sanayii

3. Bölüm'de demir üretiminin milattan çok önceki devirlere dayandığını ve 11. yüzyıldan sonra Çinlilerin "Sung mucizesi" ile çok daha ileri seviyelere taşındığını belirtmiştik. Burada demir ile ilgili yeniliklerin Çin'den Avrupa'ya aktanlması konusundaki zaman aralığının büyüklüğüne dikkat çekmek isterim: Su gücü ile çalışan metalurjik püskürtme motoru için 11 yüzyıl ve piston körüğü için 14 yüzyıl.[52] 14. yüzyılda Avrupa asıllı *Flussofen* adı verilen patlama kazanının Styrian* ya da Avusturya asıllı *Stuckofen* adlı kazanın yerini alması, Çin teknolojisinin Orta Asya, Siberya, Türkiye ve Rusya üzerinden gelerek Avrupa'ya ulaş-

48 Al-Hassan ve Hill'in *Islamic Technology* adlı kitabında el-Kazvini'den söz ederler, s. 191.

49 Tsien Tsuen-Hsuin, *Science and Civilisation in China*, V (1) (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), s. 297.

50 Carter, *Invention*, 13. Bölüm; Tsuen-Hsuin, *Science*, V (1), s. 296-299.

51 Al-Hassan ve Hill, *Islamic Technology*, s. 192.

52 Joseph Needham, *Science and Civilisation in China*, I (Cambridge: Cambridge University Press, 1954), s. 240.

* Avusturya'nın güneydoğusundaki bölge. Dokuz Avusturya eyaletinden en büyük ikincisidir. (ç.n.)

masının son aşamasıdır.[53] Bu arada Hintlilerin ve Müslümanların kendi içlerinde önemli demir üreticileri olduklarını belirtmeden de geçemeyeceğim. Demir üretimi İslam dininde önemli bir yer tutmaktaydı. *Kuran*'da "Muazzam gücünden insanlık yararlansın diye Allah dünyaya demiri gönderdi" şeklinde bir ibare mevcuttur (Bkz. 57. Hadid [demir] suresi). Bu da bizlere, Doğu'dan Avrupa'ya demir üretim tekniklerinin İslam Dünyası yoluyla aktarıldığını açık bir şekilde göstermektedir.

Avrupa'da saat yapımı

Avrupamerkezci araştırmacı David Landes "Saat, Ortaçağ Avrupası'nda mekanik yaratıcılığın en önemli aşamalarından biridir" der.[54] İddiaya göre, ilk halka açık saat, 1309'da Milano'daki St. Eustorgio Kilisesi'nin kulesine yerleştirilmiştir. Yine ilk taşınabilir saat 1335'te Milano'daki Visconti Sarayı'nda görülmüştür. Aslında Avrupamerkezci araştırmacılar da dahil olmak üzere, saatin ilk kez kim tarafından icat edildiğini kimse bilmemektedir.[55] Çinlilerin saate ihtiyaç duymadıkları, konuyla ilgilenmedikleri ve saat yapımını başaramadıkları gibi varsayımlar anlamsızdır. 11. yüzyılın sonunda Su Tzu-Jung astronomik bir saat imal etmiştir. 1086'da Çin imparatoru tarafından kendisinden daha önce Han Kung-Lien tarafından icat edilen ve bileğe halka şeklinde takılan saati yeniden düzenlemesi istenmiştir. Su'nun kendi saatini anlattığı satırları inceleyen Needham şu sonuca varır: "Ayrıntıların canlılığıyla bunun Ortaçağ'da herhangi bir uygarlık tarafından üretilebilecek en büyük teknik gelişmeye sahip bir ürün olduğunu anlayabiliriz."[56] Saat yapımında en önemli nokta, saat maşası denilen ve saatin rakkas çarkının sekteli hareketini idare eden tertibatın icat edilmesidir. Bu mekanizma, saat milinin ve kadranın hareketini idare etmek suretiyle zamanın kusursuz bir şekilde tespitini sağlamaktadır. Bu konuda Candwell, "Tekerleğin icadından bu yana belki de en önemli keşif olan bu mekanizmayı icat eden dâhi ya da dâhiler konusunda hiçbir şekilde bilgi sahibi değiliz" der.[57] Saat maşası mekanizmasının 725'te muhtemelen I-Hsing adlı bir Çinli tarafından icat edildiğini söyleyerek bu konuya bir nokta koyabiliriz. Hatta bu mekanizmanın Batı'ya yayılımı konusunda da kanıtlar mevcuttur ve İslam etkisindeki Ortadoğu'dan yayıldığı bilinmektedir. Daha sonra, 1277'de (Visconti saatinden 60 yıl kadar önce) saat tahmini hakkında bir Arap metni Toledo'da Avrupa dillerine çevrilmiştir.[58] (Bu metinde

53 Braudel, *Civilization*, I, s. 376.
54 David S. Landes, *The Wealth and Poverty of Nations* (Londra: Little, Brown, 1998), s. 49.
55 A.g.y., s. 48.
56 Needham ve Ling, *Science*, IV (2), s. 464 ve s. 446-463; cf. Gernet, *History*, s. 341.
57 D.S.L. Cardwell, *Technology, Science and History* (Londra: Heinemann, 1972), s. 14.
58 Clive Ponting, *World History* (Londra: Chatto and Windus, 2000), s. 371.

ağırlık bağlanan sarkaç sistemli ve cıvalı saat maşası olan bir saat anlatılmaktadır.) Avrupa'ya karmaşık dişli sistemi, segment dişlileri, sarkaç, sesli sinyal sistemi gibi saat teknikleri ve mekanizmaları hakkında aktarılan her şey, İslam etkisi altındaki İspanya'nın Endülüslü saatçilik ustaları tarafından sağlanmıştır.[59]

İlginç olan nokta ise, Lynn White'ın bu saat mekanizmalarının 12. yüzyılda Hindistan'ın Bhaskara kentinde görüldüğünü öne sürmesidir.[60] Bu arada Avrupa'da imal edilen pek çok saat Su'nun saati ile benzer özellikleri taşımaktadır.[61] Burada Çinlilerin, hatta belki de Hintlilerin, Müslümanlar yoluyla Avrupalı saat imalatçılarını etkilediklerine dair son derece önemli kanıtlar bulunmaktadır. Hiçbir şey olmasa dahi, bu son kanıt Çinlilerin saat üretimi yapacak teknolojiye sahip olmadığını düşünen Avrupamerkezci görüşü yalanlayacak niteliktedir.

Sonuç

İtalya'nın, Ortaçağ'ın önemli bir bölümünde Avrupa'nın gelişimine katkıda bulunan önemli bir faktör olduğunu söylemek ilk bakışta mantıklı görünebilir. Ancak Avrupa kapitalizmini ileriye götüren bu tür yeniliklerde İtalyanların öncü olduğunu söylemek çok anlamlı olmayacaktır. O dönemde İtalya üzerindeki Doğu etkisi o denli derindir ki, bu etkinin tüm ülkeye ve Avrupa'ya yayılması kaçınılmazdır. Sonuç olarak, İtalya'yı düşündüğümüzde aklımıza ilk gelen, kendine özgü yemekleri ve çok özel sanat eserleridir. Ancak örneğin pizza hamuruna baktığımızda, aslının Eski Mısır'a dayandığını görebiliriz. Pirinç ve safran tanrı ise Sicilya ve İspanya'ya Araplar tarafından aktarılmıştır (her iki ürün de meşhur *paella* yapımı için gereklidir). Yine İtalya'nın meşhur kahvesinin aslı Etiyopya'ya dayanmaktadır.[62] Makarna ya da spagetti, Marco Polo'nun dediği gibi Çin'den gelmemiş, İtalya'nın batısına yerleşmiş olan Eski Etrüsklere ait bir yiyecektir.

İtalyan yaratıcılığı ve zarafeti ile ilgili en önemli örneklerden biri, Ponte Vecchio köprüsüdür. Ne var ki Michael Edwardes'ın bu konudaki sözlerine bir göz atalım:

> Floransa'daki Arno nehri üzerindeki Ponte Vecchio (1345) benzeri ilk kemerli köprüleri yapanlar, Çinlilerin bu konudaki hünerlerinden etkilenmiş olmalılar. Çinlilerin bu konudaki becerileri pek çok ülkenin takdirini kazanmış,

59 Donald R. Hill, *Studies in Medieval Technology* (Aldershot: Ashgate, 1998) 13. Bölüm, s. 15.
60 White, *Medieval Religion*, s. 52-54.
61 Needham ve Ling, *Science*, IV (2), s. 543-544.
62 Bloom ve Blair, *Islam*, s. 106-107.

> hatta Rusya'da Büyük Petro ülkenin modernleştirilmesi sürecinde, 1675 yılında Çinli mühendisleri ülkesine çağırmış ve köprü yapımını onlara emanet etmiştir.[63]

Needham, Ponte Vecchio ile eşdeğer, hatta ondan daha gelişmiş ve inanılmaz ustalıkta bir köprünün MS 610 yılında Çinli mühendis Li Chhun tarafından yapıldığını aktarır.[64] Aynca buna benzer neredeyse 20 kadar köprü 14. yüzyıldan önce Çin'de yapılmıştır. Marco Polo gibi pek çok Batılı gezginin bu köprüleri görerek hayran kaldıklannı düşünürsek, bunların yapımıyla ilgili bilgilerin İtalyan mühendislere ne şekilde aktarıldığını anlayabiliriz.

Bütün bunlardan sonra İtalya'ya baktığımızda ilk düşündüğümüz şey, Batı'nın kapitalist modernleşme sürecine ulaşmasında önemli bir rol oynayan Rönesans'tır. Yine aklımıza gelen en önemli isimse, resmin matematiğe, özellikle de geometri ve optik bilimine dayandığını ısrarla savunan Leonardo da Vinci'dir (Da Vinci, "Gelişmiş Avrupa"nın *ana motifi* olarak nitelendirilir). Ancak Leonardo da Vinci'nin işaret ettiği geometri ve optik biliminin kuralları Ortadoğu ve Kuzey Afrikalı Müslümanlar tarafından konulmuş ve geliştirilmiştir. 8. Bölüm'de anlatıldığı gibi, Batı Rönesansı'nın arkasında Doğu'nun gücü yatar. Sonuç olarak, Avrupamerkezci görüşün geleneksel yaklaşımına göre, küresel gücün simgesi olan asanın İtalyanlardan İberyalılara aktarıldığı, buradan da Avrupa'daki gelişim sürecinin başlatıldığı konusu tamamen bir mitten ibarettir. 7. Bölüm'de bunlann nedenlerini anlatacağım.

63 Michael Edwardes, *East-West Passage* (New York: Taplinger, 1971), s. 85.
64 Needham ve çalışma arkadaşları, *Science*, IV (3), s. 177.

7
VASCO DA GAMA DEVRİ MİTİ, 1498-1800 DOLAYLARI

Benim izimden gelmeyenlerle kalırsam
Fırtınalı bir denizin tehlikesinden daha acıdır bu
Bir gemi verin bana, götüreyim onu tehlikelere doğru
İçten olmayan dostlara sahip olmaktan daha yeğ olduğu için
Bu gemi Tann'nın mucizesidir, atım, refakatçim
(Ah Tanrım cömert ol) yolculukta, Tann'nın kendi evidir...
İlim uğruna tükettim hayatımı ve şanım ondandır
Yaşlılığımdaki (ilim) bilgim yüceltti onurumu
Bunlara layık değil miydim ki krallar farkıma
Varmadılar benim.

Ahmed İbn Macid, Müslüman gemici, 1475 dolayları

Bu kitabın 1. Bölümü'nde bahsettiğim iddia doğruysa –Asya'nın 19. yüzyıla kadar Avrupa'nın önünde olduğu konusu–, bizler neden 1500'den sonra Avrupa'nın Asya'yı fethettiğini öne süren Avrupamerkezci varsayımlarla karşı karşıya kalıyoruz? Aynca 1492'den sonraki dönemin Batı öncülüğündeki küreselleşmeyi başlatan unsurları içerdiğini savunan benzer bir iddia daha neden karşımıza çıkıyor? Ya da konuya Asya bağlamında baktığımızda, neden Asya tarihinde 1498 ile 1800 arasında "Vasco da Gama dönemi" diye bir Avrupamerkezci tasvirle karşılaşıyoruz? Hepsinden öte, bu ve benzeri Avrupamerkezci tasvirlerin son derece güçlü bir şekilde dile getirildiği John Roberts'in *Batı'nın Zaferi* benzeri kitaplar neden ortaya çıkıyor?

> Bir gerçeği... şöyle bir baktığımızda hemen hemen tüm keşiflerin Avrupalılar tarafından yapıldığını açıkça görebiliriz. Bundan başka keşifler için yapılan seyahatler yeni bir dönemin başlangıcı sayılır ve Avrupalıların dünya çapında genişlemelerine yol açmıştır... Gelecek yüzyıldaki Luther gibi, denizci Henry de modern tarihe bilmeden katkıda bulunmuştur... Diğerlerine nazaran daha küçük de olsa Portekiz Kralı Manuel'in kendini "Etiyopya, Arabistan ve Hindistan'ın Hâkimi" ilan ederek övünç kaynağı yaratması da tarihî gelişmelerden biridir... Azgın denizlerin fethedilmesi, Batı uygarlığının dünya üzerinde egemenlik kurmasını başlatan ilk ve en önemli zaferlerden biridir.[1]

Roberts konuya şu şekilde devam eder:

> Günümüzde insanlar bu görüş şeklini açıklamak için özel bir terim icat etmişlerdir: Avrupamerkezcilik. Anlamı Avrupa'yı her şeyin merkezine yerleştirmek olan bu terim genellikle negatif anlamda kullanılmaktadır. Ancak onlara verdiğimiz değerden çok, gerçekte neler olduğu hakkında konuşursak Avrupa'yı modern zamanın oluşumunda en etkili faktör olarak merkeze yerleştirmek kesinlikle en doğru hareket olacaktır.[2]

Roberts'ın öne sürdüğü gerçekler karşısında benim vereceğim cevap, daha önce Avrupamerkezcilik konusunun geçtiği bölümlerde bahsettiklerimle aynıdır ve bu terimin neden hikâyenin tam ortasında yer aldığını da açıklar. Burada Avrupamerkezcilik fikri ile ilgili altı adet temel karşı görüş sunacak ve farklı bir resim çizmeye çalışacağım.

Asya'daki modern Avrupa keşif çağı miti

Portekizlilerin yaptığı keşif yolculuklan hiçbir zaman "inanılmaz bir meraka sahip" ya da "hareketsiz duramayan" insanlann Avrupa keşif dünyasının öncüleri olmalan anlamına gelmemektedir. Portekizlilerin seferleri ancak Ortaçağ'daki Haçlı Seferleri'nin son nefesi olarak tanımlanabilir ('İlk raund' 1095 ilâ 1291 arasında yapılmıştır). Bu yolculuklar, modern düşüncelerden ziyade eski Haçlı Seferi zihniyetiyle yapılmıştır. Aslında bu keşif yolculuklannın perde arkasında Hıristiyan dünyasında büyük krize neden olan Konstantinopolis'in 1453'te Osmanlılar

1 J.M. Roberts, *The Triumph of the West* (Londra: BBC, 1985), s. 175, 184, 186, 188, 194.
2 a.g.y., s. 201.

tarafından alınması meselesi yatmaktadır. Hıristiyan kimlik krizi, Rönesans taraftarlarınca kutsal şehir sayılan Atina'nın 1456'da Müsümanlar tarafından alınmasıyla daha da alevlenmiştir. Büyük bir ilahi koro aynı ağızdan haykırmaya başlamıştır: "Kutsal Helen toprakları kirletildi."[3] Bu düşünce, Hıristiyanların Doğu'yu ele geçirme planlarının başlangıç noktasıydı. (Burada kahraman Kara Katolik Kral Prester John en önemli faktörlerden biridir.)

> 15. yüzyılın ikinci yansında, Büyük Haçlı Ordusu'nun kurulması ve yönetilmesi Kilise'nin papalık reformlan arasında önemli bir yer tutmaktadır. Bu güçlü reformlar Hıristiyanlık içinde barışın sağlanması, Haçlı askerlerine ilham verilmesi ve imanın yeniden oluşturulması için son derece gerekliydi.[4]

Hıristiyanların dağınık oluşu ve İslami tehdit, pek çok papalık bildirgesinin yayınlanması sonucunu doğurmuştur. Kilise için bu durum dini yaşam ve ölüm arasında olmak demekti ve Hıristiyanlığın sürdürülebilmesi için en önemli etkenlerden biriydi. Papa II. Pius'un belirttiği gibi, "Türklerle kaçınılmaz savaş durumu bizi tehdit ediyor. Silahlanmızı kuşanıp düşmanla savaşmaya gitmezsek din elden gidecektir".[5]

1452'de Papa V. Nicholas tarafından yayınlanan ilk papalık bildirgesinde (*Dum Diversas*), "Papa, Portekiz kralını Sarazenlere* saldırmak, topraklarını zaptetmek, onları boyunduruğu altına almak, mallarına el koymak, kalıcı köleliğe hizmet için insanlarını esir almak ve topraklarını Portekiz Kralı'nın topraklarına dahil etmek için yetkili kılar" denmektedir.[6] Bu bildirgelerden ikincisi olan *Romanus Pontifex*, aynı papa tarafından 1455'te yayınlanmış ve "Portekiz Emperyalizm Fermanı" şeklinde tanımlanmıştır. Burada gemi subayı Prens Henry, İsa'nın askeri ve İman'ın savunucusu olarak gereğinden fazla bir övgüye boğulmuştur. İsa'nın adını tüm dünyaya yayma arzusu ve kâfirleri "imana getirmek" için göstermiş olduğu çabalarla kutsanmıştır. Ayrıca Ümit Burnu'nun etrafını dolaşmak ve Kral Prester John tarafından fethedilen "Katolik" Batı Hint Adaları halklarıyla bağlantı kurmak isteğiyle oldukça öne çıkan bir kişilik olmuştur. Bu halklar, "İsa'nın adını şereflendirmek" ve Sarazenlerle diğer "kâfirlere" karşı Portekizlile-

3 Michael Edwardes, *East-West Passage* (New York: Taplinger, 1971), s. 135.

4 Brandon H. Beck, *From the Rising of the Sun* (New York: Peter Lang, 1987), s. 17.

5 Robert Schwoebel, *The Shadow of the Crescent* (Nieuwkoop: B. De Graaf, 1967) adlı eserinde Papa II. Pius'tan söz eder, s. 71.

Suriye-Arabistan kabilelerinden kimse. Haçlı seferleri zamanında Müslümanlara verilen ad. (ç.n.)

6 Charles R. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire, 1415-1825* (Londra: Hutchinson, 1969), s. 21.

rin savaşma gücünü arttırmak için yardımcı olacaklardır. Batı Hint Adaları'nda Portekiz gücünün meşruiyet kazanması için üçüncü bir papalık bildirgesi 1456'da *Inter Caetera* adıyla yayınlandı. *Romanus Pontifex*'i pekiştirecek nitelikteki bu bildirge, "Portekizliler tarafından fethedilen ve fethedilecek tüm topraklarda (Afrika'nın kuzeybatısındaki Bojador Burnu'ndan Batı Hint Adaları'nın ötesi ve Yeni Gine'ye kadar) Portekizlilere ilahi yargı yetkisi vermiştir.[7] İnsanlar özellikle eninde sonunda Müslümanları yenme gücüne sahip Prester John'u arayıp bulmakla görevlendirilmişlerdir. Prester John'a bel bağlanmasının nedeni, aslında onun İslam imparatorluğunun gerisinde yaşadığına inanılmasıdır.

Kilise tarafından hazırlanan en küstah bildiri ise Hint Okyanusu'nun *nullius diocesis** olduğunun açıklanmasıdır (Ortaçağ Hıristiyan söyleminde yer alan *terra nullius*'un** bir uzantısıdır). Bu söylem daha da ileri giderek Hint Okyanusu'nun *mare librum**** olduğunu iddia etmeye kadar varacaktır. Portekizliler okyanusu o denli kendilerine mal etmişlerdir ki, işi, bu "Portekiz Okyanusu"nda ticaret yapmak isteyen Asyalı gemiler Portekiz izni taşımak zorundadırlar noktasına kadar vardırmışlardır.[8] Hıristiyanlık sadece Batı Hint Adaları'ndaki Portekiz emperyalizmini haklı çıkarmakla kalmamış, buralarda yaşayanlara en başından beri yanlış şeylere inandıklarını ispat etmeye de çalışmıştır. Burada ekonomik motivasyonların da önemli olduğunu söylemek gerekir. Ancak ekonomik açıdan zenginlik "kâfir"lere karşı savaş açmak için önemli bir neden oluşturmaktaydı. 1457'de Lizbon darphanesi, üzerinde *cruzado* (Haçlı Birliği) olan altın bir para basmıştı. Tabii ki bu parada kullanılan altın madeni Yeni Gine'den gelmekteydi.

Batı'nın küreselleşme öncesi çağı ve Portekiz keşif çağlarına ilişkin mitler

Portekizliler hiçbir zaman Asya'yı ve Ümit Burnu'nu "keşfetmediler" ve 1497-1498 sonrası "keşifler" de hiçbir zaman Batı'nın küreselleşme öncesi çağının bir göstergesi değildi. Bu keşifler daha ziyade Afrika-Asya kökenli Oryantal küresel-

7 a.g.y., s. 22-23.

* Piskoposluk bölgesi. (ç.n.)

** Latincede kimseye ait olmayan boş topraklar anlamına gelen bu deyim, 16. ve 17 yüzyıllarda Avrupalılar tarafından kimsenin sahip olmadığı varsayılan el konulacak topraklar için kullanılmıştır. (ç.n.)

*** İnanılmaz derecede büyüklüğe sahip olan okyanusun kimsenin sahip olamayacağı bir bölge olduğunu anlatan terim. (ç.n.)

8 M.N. Pearson, *The New Cambridge History of India* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), s. 38.

leşme hareketinin bir parçasıydı. Yaygın olarak Ümit Burnu'nun (Fırtınalar Burnu da denir) Portekizli denizci Bartholomeu Dias tarafından 1487-1498 yılında keşfedildiği ve Vasco da Gama'nın 10 yıl sonra bu burnu geçerek Hindistan'a kadar giden ilk gemici olduğu varsayılır. Aslına bakılırsa Portekizliler Ümit Burnu'nu en son keşfeden millettir, onlardan önce pek çok Doğulu, etrafını dolaşmasalar bile kesinlikle burnu keşfetmişlerdir. 15. yüzyılın yarısında ünlü Arap denizci Şahabeddin Ahmed İbn Macid, Ümit Burnu'nun batısından ilerleyerek Afrika'nın batı kıyılarına ulaşmış ve Cebelitank Boğazı'ndan geçerek Akdeniz sularına girmiştir.[9] Yolculuk sırasında geçilen kıyılar Arap ve İranlı denizciler tarafından o denli ayrıntılı olarak tarif edilmiştir ki, bu yolculuğun Afrika'nın etrafını dolaşarak yapıldığına dair hiçbir kuşku yoktur.[10] Aynca 1420 dolaylannda bir Hint (ya da Çin) gemisi, Ümit Burnu'nu geçerek Atlantik'in 2.000 mil içine doğru seyahat etmiştir.[11] Tüm bunlardan öte, Çinli amiral Chêng Ho'nun 15. yüzyılın başında Afrika'nın doğu kıyısına doğru seyahat ettiğini biliyoruz. Bu da bize Çinli denizcilerin aynı yıllarda Ümit Burnu'nun etrafını dolaşmalannın mümkün olduğunu gösterir.[12] Bunun yanında, Cavalıların da Ümit Burnu'nu geçtiklerine dair kanıtlar mevcuttur. 1645'te Diogo do Couto, Cavalıların seyahatleri hakkında şunlan söyler:

> Bu insanlar denizcilik sanatında son derece deneyimliydiler, hatta çok eski zamanlardan beri bu işle meşgul olduklarını söylemek mümkündür. Çok daha önceleri Ümit Burnu'na seyahatler yaptıklan ve buradan birçok siyah derili Cavalının aslının geldiği Madagaskar'a ulaştıkları kesindir.[13]

Bu göç modeli kesinlikle MS 1. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır.[14] Özetle, pek çok Doğulu ticaret adamı, Denizci Henry Ümit Burnu'nu beceriksizce ulaşmaya çalışmadan çok daha önce bölgeye sayısız seyahat yapmıştır.

9 Gerald R. Tibbetts'in *Arab Navigation in the Indian Ocean before Coming of the Portuguese* (Londra: The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1971) adlı eserine bakınız, s. 206-208.

10 Janet L. Abu-Lughod, *Before European Hegemony* (Oxford: Oxford University Press, 1989), s. 19; ve s. 209, 258, 363.

11 Joseph Needham, Wang Ling ve Lu Gwei-Djen, *Science and Civilisation in China*, IV (3) (Cambridge: Cambridge University Press, 1971), s. 501-502; Gavin Menzies'e bakın, *1421* (Londra: Bantam, 2002), özellikle 4. Bölüm.

12 Colin Ronan (editör), *The Shorter Science and Civilisation in China*, III (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), 3. Bölüm.

13 Anthony Reid'in *Southeast Asia in the Age of Commerce 1450-1680,* I (New Haven: Yale University Press, 1993) kitabında Diogo do Couto'ya değinilir, s. 36

14 André Wink, *Al-Hind: the Making of the Indo-Islamic World*, I (Leiden: E.J. Brill, 1995), s. 27-28.

Avrupamerkezci başka bir mite göre, Da Gama'nın seyahati Hindistan'da o zamana kadar izole bir şekilde yaşamış halkla ilk kez iletişim kurulmasını sağlamıştır. Oysa 2. ve 4. Bölümlerde gördüğümüz gibi, Hindistan ve Asya'nın geri kalan kısmı, Vasco da Gama daha yola çıkmadan çok önceleri Afrika-Asya liderliğindeki küresel ekonomide önemli bir role sahiptir. Aslında Kolomb ve Da Gama, Afrika-Asya keşif çağından bin yıl kadar sonra tüm keşifleri sahiplenmişlerdir. Bu konuyla ilgili olarak şu alıntıya bir göz atalım:

> Da Gama 1498'de Doğu Afrika sahillerine doğru yola çıktığında, daha öncekilerin Akdeniz ve Avrupa'ya bağlantıyı sağladıklan tanıdık bir rotayı takip etmişti. Arap denizcilerin daha önce girdiği, değiştirdiği, yerleştiği ve evlenmeler yoluyla ırklannın karıştığı bölgelere, yani Güneydoğu Afrika'da bugünkü Mozambik'te bulunan Sofala'dan Doğu Afrika kıyılarının üzerine ve oradan da Hint Okyanusu'nun diğer bölgelerine, Kızıldeniz'e ve Avrupa'ya doğru seyahat etmişti.[15]

Bir diğer Avrupamerkezci mit de Da Gama'nın ilkel insanlarla bağlantı kuran ilk seyyah olduğu yolundadır. 4. Bölüm'de gördüğümüz gibi, Hintliler Avrupalı "kâşifler"den çok daha ileriydiler. Bu konuyla ilgili olarak Hindistan'ın Kalküta bölgesinde hüküm süren Zamorin hanedanına mensup hükümdar ile Da Gama'nın karşılaşmalarına bakmak yeterlidir. Portekizlilerin gelişinden ne büyük bir korkuya kapılan ne de büyük bir mutluluk duyan Zamorin, kesinlikle bu ziyaretten etkilenmemiştir. Da Gama nazik bir şekilde huzura kabul edildiğinde, bazı gelişmiş Avrupa ürünlerini Zamorin'e takdim etmiştir. Hintliler bu ürünlerdeki değersizliği gördüklerinde gülmemek için kendilerini zor tutmuşlardır. Needham bu konuyu şöyle aktarır:

> Doğu ile Batı arasındaki teknolojik fark, Da Gama'nın 1498'de Kalküta'yı ziyaretinde bariz bir şekilde ortaya çıkmıştır. Da Gama, kumaşlar, şapkalar, şeker ve yağ gibi pek çok ürünü hükümdara sunmuştur. Hükümdar bunlan gülerek karşılamış ve kendisine altın sunulmasının daha yerinde olacağını belirtmiştir. Bundan başka, Müslüman tacirler baştan beri Hintlilere Portekizlilerin korsandan başka bir şey olmadıklannı ve sahip olmak isteyecekleri herhangi bir şeyin olmadığını söyleyip durmuşlardır.[16]

15 Pearson, *New Cambridge History*, s. 11.

16 Joseph Needham, Mansel Davis'in *A Selection from the Writings of Joseph Needham* (Lewes, Sussex: The Book Guild, 1990), s. 176.

Aslında sunulanlar karşısında gülenler hükümdarın danışmanlarıdır. Hükümdar, sunulanları kendisine hakaret olarak algılamış ve bunlara en fakir tacirlerin bile layık olmadığını düşünmüştür.

Hintlilerin Portekizlilerden korkup sindikleri konusu, gerçeklerin tamamen tersine çevrilmesidir. Gayet ilginç biçimde, Portekiz kralı II. John, 1487'de Pedro de Covilhão'yu Hindistan'a keşif için göndermiştir. Covilhão döndüğünde şunları rapor etmiştir:

> Hint limanlarının zenginliği karşısında hayrete düşmemek mümkün değil. Canlı bir ticaret hayatı... tüm bunlardan başka Arap tacirlerin depolarında bulunan tarçın ve Çin tarçını demetleri, ağaçlardan sarkan biberler ve inanılmaz boyuttaki baharat burada Avrupa'da yetişen buğday kadar sıradan sayılıyordu.[17]

Birkaç yıl sonra Cabral da sadece benzer parlak raporlarla değil, pek çok Hint ürünüyle birlikte Portekiz'e dönmüştür. Portekizliler saraydaki zenginlik kadar yerel halkın zenginliği karşısında da hayrete düşmüşlerdir.[18] Portekizliler, Asyalılarda bulunmayan yoğun bir merak sonucu bu yolculuklan yapmışlar, dünya hakkında çok az şey bilmelerine rağmen, çok şeye sahip olan ve bunu sunmakta sakınca görmeyen Hintliler sayesinde adlarını duyurabilmişlerdir.

Özetle ne Ümit Burnu'nun etrafını dolaşmak ne de Hindistan'a ulaşmak Portekizlileri keşiflerin öncüleri yapmaktadır. Şüphesiz bu hareketler Avrupalılar için bir devrim niteliğindedir, ancak Afrikalı ve Asyalılar için geçmişte yaşanmış deneylerden başka bir şey de değildir. Aslında olup bitenler, Avrupalıların MS 500'den bu yana Afrika-Asya liderliğinde bulunan küresel ekonomiye dahil olmalarından başka bir şey değildir. Kısaca Avrupalılar Asya ve Afrika'yı keşfetmemiştir, Asyalı ve Afrikalılar çok uzun zamandan beri zaten Avrupa ile bağlantı halinde olmuşlardır.

Portekiz seyahatlerindeki Avrupa'ya özgü yaratıcılık miti

Portekizlilerin Asya'ya ulaşmaları Avrupa'ya özgü bir ustalık ve yaratıcılık göstergesi olmaktan ziyade, Asya'ya özgü üstün denizcilik teknolojilerinin ve

17 Joseph Desomogyi, *A Short History of Oriental Trade* (Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1968), s. 83.

18 Michael Adas, *Machines as the Measure of Men* (Ithaca: Cornell University Press, 1989), s. 41-45; Jack Goody, *The East in the West* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), s. 111.

bilimsel düşüncelerin Avrupa tarafından özümsenmesi olarak görülmelidir. Avrupa 1500 ilâ 1800 arasında Asya'yı yeniden yapılandırmamış, tam tersine, Asya 500 ilâ 1800 arasında Avrupa'nın yeniden yapılanmasına yardımcı olmuştur. Asya'nın bilimde olduğu kadar denizcilik teknolojilerindeki üstünlüğünün özümsenmesi ve yayılması çabaları bir yana, Vasco da Gama bırakın Hindistan'ı, Ümit Burnu'na dahi zorlukla ulaşmıştır. Portekizliler 12. yüzyıldan itibaren İslam bilimlerini kendilerine mal etmeye başlamışlar ve bunun öncüsü de kraliyet ailesi olmuştur. Portekiz krallığı, Müslümanların dillerine ve kültürlerine yakın olan ve çeviriler yoluyla onlardan elde ettikleri bilgileri aktarabilen birçok Yahudi bilim adamını kendi ülkelerine çağırmıştır (Haçlıların da benimsediği bu yöntem, doğrudan Müslümanlarla çalışmaktansa "politik olarak daha uygun" bir yöntemdi). Portekizliler, 14. yüzyılın sonlarına doğru İspanya'da yükselen soykırım ortamından kaçan Yahudilerden genel anlamda oldukça faydalanmışlardır.

Okyanus ötesi seyahatler İberyalıların hem gemi inşası hem de denizcilik hakkında yepyeni düşünceler edinmesine olanak tanımıştır. Patricia Seed'in aktardığı gibi, çözülmesi gereken birçok konuda ilk olarak –Yahudiler yoluyla– Doğululara, özellikle de Müslümanlara yönelmişlerdir.[19] Çözüm bekleyen ilk sorun, Afrika'nın batı kıyısında bulunan Bojador Burnu'nun güneyinden esen pruva rüzgârına karşı yol almayı sağlayacak bir sistem geliştirilmesiydi. Bu sorun, 1440'larda bir kıç bodoslaması dümeni ve birine Latin yelkeni bağlanan üç direği bulunan *karavela*'nın inşa edilmesiyle aşılmıştır. Aslında *karavela*'nın geçmişi 13. yüzyılda İslami *qarib** gemilerinden esinlenen küçük Portekiz balıkçı teknelerine dayanmaktadır.[20] 6. Bölüm'de gördüğümüz gibi, kıç bodoslaması dümeni bir Çin icadıdır. Bu bölümde aynca Latin yelkeninin Ortadoğulu kökenlerine işaret etmiş ve 15. yüzyıldan çok önceleri İslam denizciliğinin seviyesini gösteren önemli etkenlerden biri olduğunu söylemiştik. Ayrıca Ortadoğulular bunları daha da geliştirdikten sonra Avrupalılara aktarmışlardır. Denizcilikte oldukça büyük önem taşıyan (kare yelken ve Latin yelkenini birleştiren sistemi de içeren) üçlü direk sistemi, Avrupa'ya ancak 15. yüzyılın ortasında ulaşabilmiştir. Bu yenilikler olmadan keşif seyahatlerinin yapılması zaten mümkün değildir. Bu gelişmeler, Afrika'ya ve Ortadoğu'ya seyahatler gerçekleştiren Çinlilere ait denizcilik bilgilerinin

19 Bu ve bir sonraki paragraf Patricia Seed'den alınmıştır, *Ceremonies of Possession in Europe's Conquest of the New World, 1492-1640* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), s. 107-128.

* Küçük tekne, sandal. (ç.n.)

20 Martin Elbl, 'The Caravel', Robert Gardiner (editör), *Cogs, Caravels and Galleons* (Londra: Brasseys, 1994), s. 91.

13. yüzyılda Avrupalı gezginler ya da Müslümanlar yoluyla aktarılmış olduğu gerçeğini de beraberinde getirir.[21]

Latin yelkeninin üçgen şeklinde oluşu katedilen yolun doğrusal olarak hesaplanmasını zorlaştırmıştır. Bu sorun da Müslüman matematikçilerin sağlamış olduğu geometrik ve trigonometrik bilgiler sayesinde çözülebilmiştir (Bkz. 8. Bölüm). Denizcilikte karşılaşılan üçüncü sorun ise Bojador Burnu'nun güneyinde oluşan gelgitin gemilerin karaya çıkmasına ya da tamamen parçalanmasına yol açmasıdır. Ay'ın hareketlerinin gelgite yol açtığı yolundaki bilgilerle bu sorun da çözülmüştür. Bu konudaki bilgiler, 14. yüzyılın sonunda Portekiz'de yaşayan Yahudi haritacı Jacob ben Abraham Cresques tarafından geliştirilmiştir. Bir başka sorun da denizcilik konusunda hatasız haritalara olan ihtiyaçtı. Bunun çözümü, Dünya'nın gerçek boyutunu hesaplayabilen ve katedilen yolu bu büyüklük ile derecelendirebilen İslam astronomisinde bulunmuştur.

Bu dönemde usturlap da önemli buluşlardan biriydi. Yine 6. Bölüm'de gördüğümüz gibi, usturlap Müslüman astronomlarca geliştirilmiş ve 10. yüzyılın ortalarında İslam etkisindeki İspanya yoluyla Avrupa'ya aktarılmıştır. Ancak Portekizliler gündüz saatlerinde de bulunulan yeri en iyi şekilde tespit etmek istiyorlardı. Bunun için eserleri Latinceye de çevrilen Cordoba'lı Müslüman astronom İbnü's-Saffar'ın buluşlarından faydalanmışlardır. Ayrıca 11. yüzyılda yaşamış Müslüman bir astronom tarafından geliştirilen tablolar yardımıyla da enlem ve boylamların matematiksel hesaplamalarını yapmaya başlamışlardır. Enlem hesaplamaları için bütün bunların yanında güneşin hareketlerini esas alan güneş yılı hakkında da bilgi sahibi olmak gerekmekteydi. Bu amaçla da 11. yüzyılda geliştirilmiş bulunan ileri seviyedeki islam ve Yahudi güneş takvimlerine yöneldiler. O yıllarda yaşayan Pedro Nunes 1537'de övünerek şunları söylemiştir: "Kıyıların, adaların ve kıtalann keşfinin bir şanstan ibaret olmadığını, aksine denizcilerimizin yola astronomi ve geometri bilgileriyle donatılmış olarak çıkmalarının bir sonucu olduğunu söylemek gerekir."[22] Denizciler gerçekten de son derece iyi bilgilendirilmişlerdi. Bunun en önemli sebebi ise, öncelikle İslam bilgilerine dayanan ve Yahudi bilim adamları kanalıyla aktarılan bilimsel gerçeklerin sözde Portekiz keşif gezileri için temel oluşturmasıdır.

İslam etkisi sadece bunlarla sınırlı kalmamıştır. İlki, kesin olmamakla birlikte daha önce Arap Denizi'ni geçmiş Malemo Cana isimli Guceratlı Müslüman bir denizci tarafından Hindistan'ın detaylı bir haritası Malindi'de Da Gama'ya gösteril-

21 G.S.L. Clowes, 'Ships of Early Explorers', *Geographical Journal 69* (1927), 216; Needham ve çalışma arkadaşları, *Science,* VI (3), s. 29.

22 Seed'in *Ceremonies*, kitabında Pedro Nunes'a değinilmiştir, s. 126.

miştir. Bundan daha kesin olan bir diğer olgu ise, Da Gama'nın Doğu Afrika kıyısındaki Malindi'den geçerken ekibe katılan yine Guceratlı bir Müslümanın yardımı sayesinde Batı Hint Adalan'na ulaşabildiğidir. Bu denizcinin ünlü Ahmed İbn Macid olduğu söylenir, hatta Gerald Tibbetts bu konudaki tartışmaya ilişkin pek çok belge ortaya koyar.[23] İsimsiz Müslüman denizcinin bu yolculukta taşıdığı önem o kadar büyüktür ki, Da Gama'nın o olmadan yaptığı dönüş yolculuğunda geldiği yere varabilmesi gerçekten büyük bir şans olmuştur. Vasco da Gama *İlk Yolculuk Günlüğü*'nde şunlan aktarır:

> Bu körfezi (Arap Denizi) geçmek kırk yılda bir sakinleşen havalar ve değişen rüzgârlar yüzünden üç aydan üç gün az bir süremizi aldı. Adamlarım dişetlerinde çıkan sorunlar yüzünden yemek yiyemez oldular. Önce bacakları, sonra vücutlarının diğer bölümleri şişmeye başladı. Şişmeler bazılarının ölümüne dek sürdü. Otuz adamımı bu yüzden kaybettim. Bu gemiyi idare edebilecek olanlar ise sadece 7 ya da 8 kişi, onlar da bu hastalığın tehdidi altında. Bu olaylar 15 gün daha aynı şekilde devam edecek olursa gemiyi yürütecek kimse kalmayacak.[24]

Da Gama daha sonra yeterli adam kalmadığı için filodaki gemilerden birini yakmak zorunda bile kalmıştır. Bu seyahatler Avrupa açısından bakıldığında bile farklı olmaktan çok uzaktı. Da Gama'nın seyahatinden yirmi yıl sonra Macellan'a eşlik eden genç İtalyan maceracı Antonio Pigafetta şunlan aktarır:

> Sadece un haline gelmiş, kurtlu ve içine fareler pislediği için sidik kokan bisküviler yedik... ve bulanık sapsan bir su içtik. Öküz derisi de, fare de yedik. Hiçbir zaman yeterli yiyecek bulamadık... 29 kadarımız öldü... 25 ya da 30 kişi hastalandı.[25]

Sonuç olarak, bu bölümün başında bulunan alıntıya baktığımızda, bunun Vasco da Gama tarafından yazıldığını zannedenler olabilir. Oysa bu satırlar Müslüman denizci Ahmed İbn Macid tarafından kaleme alınmıştır.[26] İranlı ve Arap denizciler bin yıl boyunca Avrupalı meslektaşlarından çok daha ileri bir seviyedeydiler. Bu-

23 Tibbetts, *Arab Navigation*, s. 9-11.

24 E.G. Ravenstein'ın (editör) *A Journal of the First Voyage of Vasco Da Gama, 1497-1499* (Londra: Bedford Press, 1899) kitabında geçer, s. 87.

25 Miriam Estensen'in *Discovery* (St. Leonard, New South Wales: Allen and Unwin, 1998), adlı kitabında Antonio Pigafetta'ya değinilmiştir, s. 15-16.

26 Tibbetts'in *Arab Navigation* kitabında Ahmed İbn-Macid'den söz edilmiştir, s. 195.

rada ironik olan ise, İslamiyete karşı Haçlı zihniyetiyle hareket eden Da Gama'nın, daha önce bu yollardan geçmiş İslam bilim adamları ve denizcilerinin kendisi için açmış olduğu yollar olmasaydı tüm bu seyahatleri gerçekleştiremeyecek olmasıdır.

Asya'daki Avrupa askeri gücünün üstünlüğü miti

Avrupamerkezci görüşün temelinde yer alan varsayımlardan biri de, Avrupa'nın askeri gücünün daima Asya'nınkilerden yüksek olduğudur. Bu varsayımın da bir mit olduğunu Da Gama ile Çinli amiral Chêng Ho'yu karşılaştırmak suretiyle ispatlamak mümkündür. Chêng Ho, Hint Okyanusu'nu geçerek Afrika'nın doğu kıyılarına varmış, ondan onlarca yıl sonra Da Gama aynı şeyi tam tersi bir rotadan gerçekleştirmiştir. Buna bakarak Da Gama'yı "Avrupa'nın Chêng Ho'su" ya da Chêng Ho'yu "Çin'in Vasco da Gama'sı" olarak mı nitelendirmek daha doğru olacaktır? Bu tür bir kıyaslama Avrupalılar için kesinlikle bir utanç kaynağı olacaktır. Da Gama'nın en uzun gemisi yaklaşık 26 metre uzunluğundayken, Chêng'in en büyük gemisi yaklaşık 152 metre uzunluğunda, yaklaşık 55 metre genişliğinde ve 1.000 kadar gemiciyi taşıyabilecek kapasiteydi.[27] Chêng'in gemisinin dümeni bile yaklaşık 11 metre uzunluğundaydı, bu da Kolomb'un amiral gemisi Nina'nınkinin iki katıydı. Ayrıca Nina'nın maksimum yükleme kapasitesi 100 ton iken, Chêng'in en büyük gemisi 3.100 ton yük alabiliyordu. Yükleme kapasiteleri "inanılmaz boyutta" olan Portekiz gemileri *carrack*'ların kapasiteleri bile Chêng'in gemilerinin beşte biri kadardı. Üç yelkenli Portekiz gemilerinin Chêng'in 9-10 yelkenli, sayısız bölümleri ve su geçirmez kamaralan bulunan gemileri ile kıyaslanması söz konusu bile değildi. Son olarak, Da Gama'nın 4 gemisi ve 170 kişilik ekibiyle, Chêng'in 1431-1433 seyahatinde görev yapan 27.550 kişilik mürettebatı kıyaslandığında, aradaki farklılık çok daha net olarak ortaya çıkacaktır.

Bu yolculuklarda görev alan Çinli denizcilerin sayısına baktığımızda, günümüzde Avrupa'nın en büyük ordularının boyutunu aşan bir insan gücüyle karşı karşıya olduğumuzu anlarız. Bundan başka, Çin keşif gezilerinin çoğunda kullanılan gemi sayısının 18. yüzyılın sonunda İngiliz Kraliyet Donanması'nda kullanılanların çok daha üzerinde olduğunu görmek mümkündür. 1434'teki sözde "geri çekilme"den sonra bile Ming donanması dünyanın en büyük donanması unvanını korumuş, hatta Batı Avrupa donanmalarının tümünün toplamından daha

27 Ravenstein, *Journal*, s.163; Needham ve çalışma arkadaşları, *Science*, IV (3), s. 480-482; Menzies, *1421*, s. 38.

fazla bir büyüklüğe sahip olmuştur.[28] Bu dönemde Portekiz gemilerinin gücü ise tam aksine son derece yetersizdir. 16. yüzyıl boyunca Portekizliler Doğu'ya yılda sadece 7 gemi gönderebilmişler ve bunların sadece 4'ü geri dönmeyi başarabilmiştir. Aynı durum 17. yüzyıl boyunca da devam etmiştir. Bu, Hollanda ve İngiliz donanmaları için de geçerlidir. 1581 ve 1630 arasında Hollanda, İngiltere ve Portekiz tarafından keşif gezilerine çıkarılan gemilerin sayısı üç ülke için yılda toplam 8 gemidir.

Burada en önemli nokta, Asya gemilerinin Avrupa gemilerine oranla askerî savunma gücüne daha fazla sahip olmalandır. Aslına bakılırsa Chêng Ho'nun filosuyla diğer tüm ülkelerin tamamının oluşturduğu bir filonun arasındaki savaş ancak köpekbalıklan ile çaçabalıklan arasındaki savaşa benzetilebilir.[29] Çin deniz filosunun gücü 1434'ten sonra da devam etmiştir. 1598'de Ming filosu 500 gemilik bir Japon filosunun saldırısına karşılık vererek onlan bozguna uğratmıştır.[30] Portekiz, Hollanda ve İngiltere donanmaları ne zaman Çin'e saldırmaya kalksa aynı deniz gücünü karşılarında bularak püskürtülmüşlerdir. Örnek vermek gerekirse, Portekizliler 1521 ve 1522'de Çin'in kıyılarına çıkarma yapmaya kalktıklarında Çin sahil donanması tarafından her seferinde bozguna uğratılmışlar, ancak Japonların Çin vergi sisteminden çıkarıldığı 1557 gibi geç bir tarihte resmi olarak Macao'ya ayak basabilmişlerdir. Macao Canton Körfezi'ndeki bir yarımadada bulunan küçük bir ticaret ambarıydı. Bu yanmada anakaraya son derece dar bir kıstakla bağlanmaktaydı ve Portekizlilerin inat etmesi durumunda buraya yapılan yiyecek takviyesi kolaylıkla kesilebilirdi. Bu "imtiyaz" Portekizlilere askerî üstünlüklerinden dolayı verilmiş değildi. Çinlilerin asıl amacı, Japonlar tarafından yapılan ticaretin azaltılması ve onların yerini Portekizlilerin almasıydı. Aynca Portekizliler bu imtiyaza hak kazanmış dahi olsalar ticaret Çin imparatorunun koymuş olduğu katı kurallar çerçevesinde yapılmaktaydı. Her ne şart altında olursa olsun Çin'e yılda sadece 1 gemi gönderme izni elde etmiş olan Portekiz'in Çin ticareti üzerindeki etkisini abartmamak gerekir.

Durum Batı Avrupa'da biraz daha farklıdır. İran Körfezi'nde son derece önemli bir deniz yolunu himayeleri altında tutan Osmanlılar karşısında Portekizlilerin hiçbir etkisi yoktur. Portekizliler bu deniz yolundan uzak tutulmuşlardır. Burada amaç, yükselen Osmanlı gücüne karşı Safavilerin hâkimiyetindeki İran ile ilişkilerin iyi tutulması için bir denge unsurunun oluşturulmasıdır. Portekizliler

28 Goody, *East*, s. 92.

29 Menzies, *1421*, s. 43.

30 Gang Deng, *Chinese Maritime Activities and Socioeconomic Development, C 2100 BC-1900 AD dolayları* (Londra: Greenwood Press, 1997), s. 70-71.

Hürmüz'ü ele geçirmiş olmalanna rağmen Ümit Burnu civannda yaptıklannndan çok daha büyük ölçüde baharat ticaretini İran Körfezi'nde yapan Türklerle aralannndaki açıklan henüz kapatma imkânını bulamamışlardır. Kızıldeniz rotasını ele geçirme konusunda Portekiz'in daha başka şansı yoktur. Aden'i alamamış olmalan ümitlerini daha da kırmış, baharat ticaretini Osmanlılann elinden alma konusundaki sonsuz gayretlerini suya düşürmüştür. Buradaki sözde "yasadışı ticaret"i engellemek amacıyla gönderilen Portekiz donanması da başansızlığa uğramıştır. 1513'te Albuquerque'nin de Aden'i ele geçirememesi sonucu Kızıldeniz Müslüman gölü unvanını korumuştur. Bu aslında bir bakıma daha da kötü olmuştur, zira 1540'tan sonra Kızıldeniz yoluyla yapılan baharat ticareti alıp başını gitmiş ve Levant bölgesi de yükselişe geçmiştir.

Portekizlilerin her zaman ısrarcı olmadıklan doğrudur, ancak olduklannda da pek başanya ulaştıklan söylenemez. Örneğin, Acheh'de ısrarcıydılar ve zor da olsa sonuca ulaştılar. Acheh Portekiz himayesinde kaldığı süre boyunca Karadeniz üzerindeki baharat ticaretinde kendi rotası üzerindeki bağımsız yerini korumuştur. Bu yüzden Portekizliler her geçen gün artan oranda ticaretin kendi belirledikleri rotalardan Kızıldeniz ve Mısır yoluyla daha uzun yol rotalanna kaymasını engelleyememişlerdir. Kızıldeniz rotası İslam kontrolünden çıkarılamadığı gibi tüm rotalar Hindistan ve Güneydoğu Asya'ya yönelmiştir.[31] Bundan başka Goa'nın kale hisarlanndan bir kurşun atımı mesafede bulunan Malabar'ın Moplah korsanları *cafilas*'lann yollarını kesmek suretiyle Portekiz kıyı ticaretinde belirli aralıklarla büyük tahribatlara neden olmuşlar.[32] Portekizliler aynca Melaka kıyısındaki korunaklı kalelerine rağmen Cavalı ve Endonezyalılar tarafından da sık sık dize getirilmişlerdir. Askerî bakımdan güçten düşürülen Doğu imajına karşın, 1511'de Albuquerque Melaka'ya saldırdığında tek gördüğü şey, ağır silahlarla donatılmış topçu birliklerinin muharebe düzenine çoktan alışmış yerli halk olmuştur.[33] Bunun sürpriz olmaması gerekir; zira barut, tüfek ve top ilk kez Güneydoğu Asya'nın arka kapısı Çin'de kullanılmaya başlanmıştır.

Portekizliler genelde Asya devletleri arasında hizipler yaratmak suretiyle ortalığı karıştırmayı tercih etmişler, kendileri gerçek bir başanyı kolaylıkla yakalayamamışlardır. Bu konuda pek çok örnek olmasına rağmen iki tanesi özellikle dikkat çekicidir. İlk örnek, Calicut hükümdarı Zamorin ile Cochin Raca'sı arasındaki husumetin Portekizlilerin Calicut'a daha kolaylıkla girmelerine yol açmasıdır. İkinci örnek ise, Seylan'daki üç krallık arasındaki düşmanlığın Portekizlilerin bu-

31 Reid, *Southeast Asia,* I, s. 20-21.
32 Boxer, *Portuguese*, s. 58.
33 Jakob Van Leur, *Indonesian Trade and Society* (The Hague: W. van Hoeve, 1955), s. 159.

radaki varlık sebebi olmasıdır. Portekizlilerin bu tür hile ve aldatmalara bel bağlamalan askerî bakımdan güçlü olmamalarıyla yakından alakalıdır. Aslında Portekizliler, Doğu güçleri kendilerini eşit güç olarak kabul etmeyip saldırıya geçmedikleri için oldukça şanslı sayılırlar. Bu, benim teorimi de doğrulamaktadır. Chaudhuri'nin belirttiği gibi Portekizliler hiçbir zaman askerî bir tehdit unsuru olarak algılanmamışlar ve Asya'nın güçlü devletlerinin Portekiz'i kendilerine eşit görmeleri için bir sebep yoktur.[34]

Benzer bir hikâye Hollandalılar için de söz konusudur. Hollandalılar genellikle diğer sömürge ülkeleriyle ilişkilerine kurmakla birlikte, Portekiz ile ilişkileri diğer Asya ülkelerindekilerden çok daha iyiydi.[35] Ancak onlann da başarılan abartılmıştır. Goa ve Macao'yu Portekizlilerin kontrolüne bırakmakla birlikte, pek kolay olmasa da Batavia, Seylan, Melaka ve Bantam gibi bazı önemli limanlann yönetimini de onlardan çekip almışlardır. Melaka için birçok kez mücadele etmişler (örneğin 1607), sonunda 1641'de ele geçirmeyi başarmışlardır. 1642'de 80 Çin gemisini batırdıktan sonra Çinliler Hollanda ile ticaret yapmayı bir yüzyıl kadar reddetmişler ve 1727'de Canton'a girmelerine izin verene kadar herhangi bir ilişki kurulması mümkün olmamıştır. Aracılık döneminde Çinli tacirler Cava'ya gitmişler, ancak "ticareti kendi ellerinde tutmuşlar ve kendi kurallarını uygulatmışlardır".[36] Daha sonra göreceğimiz gibi bir Japon adası olan Deshima'daki yerleşimlerinde Hollandalılar son derece aşağılanmışlardır. Sözde Hollanda kalesi olan Batavia'da bile Asyalı tacirler Hollanda baskısına karşı koyma başarısını göstermişlerdir.[37]

Özetle, acı gerçek şudur ki, ne Portekizliler ne de Avrupalı halefleri Asya'yı "parlayan silahlanyla" askerî ve insani güçleriyle ele geçirme yetisine sahiptiler. Asya'yı boyun eğmeye zorlamaları ancak 1498'den üç yüzyıl sonrasına rastlamaktadır. Kendi hayali imparatorlukları üzerinde beliren ufacık sorunlan bile halledemeyecek kadar âciz bir askerî güce sahiptiler. Kısacası, çağdaş Avrupalılar tarafından öne sürülen ve denizcilik teknolojisinin batılı olmayan toplumlar üzerinde Avrupa'nın üstünlüğünün bir göstergesi olarak sunulması gerektiğini öne süren görüş tamamıyla yanlıştır.[38]

34 K.N. Chaudhuri, *Trade and Civilisation in the Indian Ocean* (Cambridge: Cambridge University Press, 1978), s. 79.

35 Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century*, III (Berkeley: University of California Press, 1992), s. 212-213.

36 Clive Ponting, *World History* (Londra: Chatto and Windus, 2000), s. 525.

37 M.A.P. Meilink-Roelofsz, *Asian Trade and European Influence in the Indonesian Archipelago between 1500 and about 1630* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1962).

38 Adas, *Machines*, s. 48.

Asya'da Avrupa'nın ticaret tekeli miti

Avrupalılann Asya'daki ticareti tekellerine aldıklanna ilişkin Avrupamerkezci görüşlerin en önemli dayanağı, hepsinin Ümit Burnu'nun 1500'den sonra geçildiğini savunmasıdır. Aslında bu konudaki fikir birliği, 1500'lerde dünya ekonomisinin İslami can damarının, Osmanlı İmparatorluğu'nun çaptan düşmesi, neredeyse tamamen çöküp yerini Avrupa'nın fetihlerine bırakmasından dolayıdır. Fernand Braudel, "Hint Okyanusu'nda İslam dünyasının etrafında dört dönen Portekizlileri azımsamamak gerektiği" konusunda ısrarlıdır. "Bu zaferlere ulaşabilmek ve Türk canavarının İran Körfezi ile Kızıldeniz dışında hiçbir yerde varlık gösterememesi için Avrupa'nın yüksek denizcilik *teknolojisi* kullanılmıştır."[39] Yine zafer odaklı yaklaşımlardan biri de şunları dile getirmektedir:

> Orta Asya 16. yüzyılın başından itibaren tecrit edilmiştir... bu yüzden de dünya tarihinin yalnızca kıyısında bir yer alabilmiştir... Doğu Asya'ya Ümit Burnu üzerinden ulaşan deniz yolunun keşfi İpek Yolu'nu artık gereksiz kılmıştır... Modern zamanın başlangıcından bu yana Orta Asya tarihi bir taşra tarihi görüntüsü çizmiştir. İzleyen yıllarda tarihe bunun dışında kalıcı hiçbir şey bırakmamalan da bu fikri doğrular niteliktedir.[40]

Bu Avrupamerkezci portreye baktığımızda, yepyeni bir rotayla Ümit Burnu'nu dolaşarak yapılan seyahatler Müslümanları "öküz boynuzu şeklinde bir göl"e* hapsederek, yaptıkları ticareti yok etmiş ve bölge ticaretine Portekizlilerin hâkim olmasını sağlamıştır.

Bu Avrupamerkezci çözümlemede birçok yanlışlıklar mevcuttur. Öncelikle Portekizlilere mal edilen ticaret liderliği uzun yıllardır Osmanlıların elindedir.[41] Bunun yanında Portekizlilerin Ümit Burnu rotasının neden işe yaramadığını ve Müslüman ticari gücünü yenemediğini ispatlayan beş ana neden vardır. İlk olarak, yeni Ümit Burnu rotası ulaşım maliyetlerini daha aşağı indiremediği için sanıldığı kadar kârlı değildir. İkincisi, Avrupa'ya İran Körfezi ve Kızıldeniz üzerinden gelerek, Venedik ve Doğu Akdeniz bölgesi yoluyla ya da kara yoluyla ker-

39 Braudel, *Civilizati,on,* III, s. 468, vurgu kendisine ait.

40 P.M. Holt, Ann K.S. Lambton ve Bernard Lewis, Andre Gunder Frank'ın *ReOrient* (Berkeley: University of California Press, 1998) kitabında anılır, s. 118.

* Öküz boynuzu göl (Ox-bow lake): Bir nehrin suyunu boşalttığı bölgede erozyon ve toprak yığılması nedeniyle oluşan hilal şeklinde göl. (ç.n.)

41 Marshall G.S. Hodgson, *Rethinking World History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), s. 97, 129.

vanlarla yapılan ticaret Ümit Burnu yoluyla yapılan ticaretten çok daha fazlaydı. Hatta 1585'e kadar, Kızıldeniz yolu ve kara yoluyla Ümit Burnu yolundan üç kat daha fazla biber ve baharat Avrupa'ya taşınmıştır.[42] Sadece Endonezya adalarından yapılan karanfil baharatı ticaretinin % 10'luk kısmı Ümit Burnu yoluyla Avrupa'ya ulaşmıştır.[43] Üçüncü neden, yapılan son araştırmalara göre, 1650'den önce Avrupa'nın Doğu'ya yapmış olduğu külçe altın ihracatının büyük bir çoğunluğu için Ümit Burnu yolu yerine, Osmanlı ve İran imparatorluklarının topraklan kullanılmıştır.[44] Bunun yanında, 1650-1700 arasında aynı yol üzerinden yapılan gümüş ihracatı da diğer yol üzerinden yapılanları fazlasıyla geride bırakmıştır.[45] Bu bilgi, Portekizlilerin Güney Asya'ya yapılan gümüş ticaretinin lideri oldukları varsayımına da uygun bir cevap oluşturmaktadır. 1580 ve 1670 arasında Avrupa'nın tamamından Doğu Asya'ya ihraç edilen gümüş miktarı 2.240 metrik ton iken, sadece Japonya'dan yapılan ihracat 6.100 metrik tondur.[46] Avrupa'ya ait bu rakamlar % 50 daha düşük olarak tahmin edilmiş olsa dahi, Japonya'nın sahip olduğu hacim yine de tüm Avrupa'nın üzerindedir. Ümit Burnu rotasının neden işlemediğini açıklayan dördüncü neden ise Portekizlilerin Doğu Asya'daki ticaret gelirlerinin % 80'ini ülke içi ticaretin oluşturmasıdır. Portekiz ticaret tekeli mitinin gerçekdışı olduğunu en iyi açıklayan şey ise, Portekizlilerin ticari gelirlerinin neredeyse tamamının arbitraj* geliri olmasıdır. Portekiz tekelinin tam anlamıyla uydurmaca olduğunu açıklayan beşinci ve son neden ise, 16. yüzyılda Hint Okyanusu'nda ticaret yapan gemilere ait tonajın sadece % 6'lık kısmının Portekiz gemilerine ait olmasıdır.[47]

Portekizlilerin hiç değilse baharat ticaretini ellerinde bulundurdukları pekâlâ söylenebilir. Ancak Portekizliler baharatın bulunamadığı zamanlarda baharat ticaretini kontrol altında tutmayı tercih etmişlerdir. Örneğin Malabar'da bir gemi satın almışlar ve yapılan üretimin % 10'unu ellerine geçirmişlerdir. Guceratlı'daki biber üretiminin % 5'ini de kontrol altına almışlardır. Bunun yanında Portekizliler,

42 Frederic C. Lane, 'Venetian Shipping during the Commercial Revolution', *American Historical Review* 38 (2) (1933), 228; Niels Steensgaard, *The Asian Trade Revolutions of the Seventeenth Century* (Chicago: Chicago University Press, 1974), s. 155-169.

43 Pearson, *New Cambridge History*, s. 44.

44 Najaf Haider, 'Precious Metal Flows and Currency Circulation in the Mughal Empire', *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 39 (3) (1996), 298-367.

45 Sanjay Subrahmanyam, 'Precious Metal Flows and Prices in Western and Southern Asia, 1500-1750: some Comparative and Conjunctural Aspects', S. Subrahmanyam (editör), *Money and the Market in India 1100-1700* (Delhi: Oxford University Press, 1994), s. 201, ayrıca s. 197-201.

46 Reid'in *Southeast Asia*, I, kitabından hesaplanmıştır, Tablo 3, s. 27.

* Bir borsada satın alınan tahvilleri aynı zamanda diğer bir borsada kâr ile satma. (ç.n.)

47 Van Leur, *Indonesian Trade*, s. 212, 235.

1535'te bir Hindistan liman şehri olan Diu'yu ele geçirdiklerinde, Guceratlı'lar Bengal Körfezi üzerinden tüm Hint Okyanusu ülkelerine oldukça yüksek miktarlarda biber ticareti yapmışlardır. Benzer şekilde Portekizliler Calicut'tan yapılan ticareti bloke etmek istediklerinde, Malabar'ın kuzeyindeki Kanara, Acheh ve Bengal Körfezi gibi ticaret yollan ortaya çıkmıştır. Charles Boxer, 1585 yılında sadece Achehlilerin Kızıldeniz'deki Cidde'ye yaptıkları ihracatla aynı miktarda baharatın Portekizliler tarafından Ümit Burnu yoluyla Avrupa'ya ihraç edildiğini söyler.[48] Portekizlilerin yapmış oldukları biber ticareti etkileyici olmaktan ne kadar uzaksa, baharat ticareti üzerindeki etkileri de o denli yetersizdir. Portekizlilerin tekellerine alabildikleri tek baharat tarçındır. Ancak bu, Portekiz krallığı için büyük kayıplar sonucunda kazanılmış bir zafer olarak ele alınmalıdır. Çünkü Goa ve Lizbon'da alınan tüm kanuni önlemlere ve yasaklamalara rağmen yolsuzluklar engellenememiş, tarçın ticaretinin kazandırdıkları, işlemleri yapan resmi yönetici ve memurların zimmetlerine geçmekten öteye gidememiştir.[49]

Bu noktada Portekiz ticaret tekelinin altında Hint Okyanusu üzerinde yürütülen *cartaz* sisteminin olduğunu düşünmek gerekir. Bu sular üzerinde ticaret yapan ve Portekiz bandıralı olmayan her geminin taşıması gereken bir tür pasaport olan *cartaz*'a sahip olmayan gemiler, Portekizlilere para ya da vergi ödemek zorunda bırakılmıştı. Bu sistem Portekizliler tarafından oluşturulmasa da, söz söylenmeden yerine getirilmesi gereken bir taviz olarak kendi kendine gelişmiş ve tüm Asya'da yürütülen bir ticaret tekeli görünümü sergilenmesini sağlamıştır. Burada Avrupamerkezci görüşün dikkatinden kaçan nokta, Asyalıların *cartaz*'ı kendi amaçlarına ulaşmak için bir yol olarak benimsemiş olmalarıdır. Birçok Asyalı tacirin gemilerine Portekiz bayrağını çekme nedeni, bir boyun eğme göstergesi değil, Portekiz limanlarındaki düşük gümrük tarifelerinin avantajlarından yararlanmak için yapılmış bir harekettir (Portekiz bayraklı gemiler bu limanlarda % 6 yerine % 3,5 oranında vergi ödemektedir). Hatta *cartaz* taşımayanlar için bile Portekiz kontrolünü kabul etmek demek, sadece % 5'lik bir gümrük tarifesini ödemekten öte bir şey değildir. Kısacası Portekiz kontrolü demek, daha sonra satış fiyatlarına rahatlıkla yansıtılabilecek oldukça önemsiz miktarlardaki birtakım vergi ve harçların ödenmesi anlamına gelmekteydi.[50] Üstelik pek çok Asyalı gemi sahibi, gemilerini silahlandırmaktan çok daha ucuza geldiği için *cartaz* almayı kendileri *seçmişler*dir. Asyalı tacirlerin derdi, Portekiz'in askerî gücüne yakın bir güce sahip olmamaları değildir; asıl önemli olan, Portekiz hâkimiyetindeki Hint Okya-

48 Boxer, *Portuguese,* s. 59, 61.
49 A.g.y., s. 62.
50 Pearson, *New Cambridge History*, s. 54.

nusu'nda daha sakin bir şekilde ticaret yapabilmektir. Asyalılara göre, silahlandırılmış gemiler hem oldukça gereksiz hem de ekonomik olarak verimsizdir. Böylece Portekizlilerin silahlanmaya yatırım yapmaları ve bunun karşılığında ödeme almaları üzerine, Guceratlı kendi istediği gibi ticaret yapabilmek için silahlanma yerine koruma parasını ödemeyi tercih etmiştir.[51] Bu, kesinlikle daha ucuz ve gerçekçi bir seçimdir. 1434'teki sözde "imparatorluk yasağı" sonrasında, birçok Çinli tacir Macao ya da Melaka'dan satın aldıkları kâğıtlarla denize açılmışlardır. Çünkü bu kâğıtlar onları resmî olarak Portekiz gemisi yaptığı için bu yasaktan kolaylıkla (ve daha ucuza) kaçmaları mümkün olmuştur.[52]

Birçok Asyalı tacire göre Portekiz bayrağı zorluktan ziyade "kolaylık bayrağı" olarak adlandırılmıştır. Portekiz'in hâkim olduğu Hint Okyanusu, Guceratlı ve diğer Doğulu tacirler için ticaret yapmak isteyen başkalarından arındırılmış bir bölgedir. Başka türlü onların Portekiz ticaretini finansal anlamda gönüllü olarak desteklemesini nasıl açıklayabiliriz? Asyalılar ticari anlamda birbirinden fayda sağlayan bu sistemi desteklemek suretiyle ticarette daha öne geçmeyi başarmışlardır.[53]

Asyalıların Portekizlilere para ödememeyi seçtiği durumlarda bile mutlaka farklı bir çözüm bulunuyordu. Örneğin bir Portekiz (ya da herhangi bir Avrupa) gemisi Japonların "Kızıl Fok" gemisine saldırdığında, Japonlar olayı hemen Nagazaki'deki yetkililere bildiriyor, onlar da Avrupalı gemilere el koyarak tazminat bedeli ödenmeden bırakmıyorlardı. Bu bizi, daha önce ele aldığımız gibi, Avrupalıların askeri olarak ne kadar alt seviyelerde bulundukları konusuna getirmektedir. Bu gerçekler, Portekiz'in fetih hayallerini bir kenara bırakarak, Hint Okyanusu'nda ticaret yapan diğer ülkelerden birine dönüşmesi sonucunu doğurmuştur. Tomé Pires *Suma Oriental* isimli kitabında Portekizlilerin sözde kalelerinden olan Melaka'da 84'ten fazla dilin konuşulduğunu,[54] Portekizlilerin burada egemen güç olmaktan ziyade, ticaret yapan diğer ülke vatandaşlarından bir farkının olmadığını belirtir.

Hollandalılar da benzer bir kaderle karşı karşıya gelmişlerdir. Üstün gayretlerine rağmen, emperyalist ve tekelci bir ticaret sistemi oluşturma isteğinin hayalden öteye gidemeyeceğini anlamışlardır. Özellikle ticareti tekel altına alma ve fiyatları yükseltme eğilimleri tam anlamıyla ters tepmiştir. Bu konudaki en iyi örnek, Hollandalıların karanfil baharatı ticaretinde tekel olma istekleridir. Bu amaç-

51 Philip D. Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), s. 145.

52 A.g.y., s. 144-148; ayrıca bkz: s. 159-167 ve 8. Bölüm.

53 Pearson, *New Cambridge History,* s. 54.

54 Tomé Pires, *Suma Oriental* (Glasgow: The University Press, 1944), s. 268-269.

la kendilerinin kontrolü dışındaki bölgelerdeki karanfil ağaçlarını yerle bir etmişler ve 1660'lardan sonra fiyatlar hızla yükselmiştir. Ancak bu durum zamanla Avrupa piyasalarında huzursuzluğa neden olmuş ve sorun Brezilya'dan karanfil çubuğu ithalatı ile çözülmüştür. Sonuçta Hollanda'nın tekel olma isteği geri tepmiş, Brezilya'dan ucuz karanfil çubuğu stokları Avrupa'ya yığılmış ve Hollanda'nın Asya'daki en kârlı işlerinden biri olan karanfil konusundaki geliri oldukça aşağılara inmiştir.[55] Özetle, Hollandalıların bu konuda lider olma planları küresel rekabet baskısı yüzünden suya düşmüştür.

Hollanda Doğu Hindistan Şirketi (VOC) bütün üstün gayretlerine rağmen, Asya'nın hiçbir yerinde tekel yaratma konusunda başarılı olamamıştır. Karanfil konusundaki tek girişim ise bahsettiğimiz gibi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu örnek aynı zamanda anti-Avrupamerkezci söylemi destekleyen bir istisna oluşturmaktadır. VOC'un girdiği hemen her pazarda oldukça yüksek küresel rekabet şartları ortaya çıkmış, mağrur ve kendini beğenmiş Hollanda ticaret tekelinin gerçeklerden ziyade bir hüsnükuruntu olduğunu Hollandalılara göstermiştir. Bu konuda pek çok örnek verilebilir, ancak Hint Okyanusu'nun kuzeybatısından yapılan pamuklu ürün ticareti hakkında olanı durumu en iyi şekilde açıklamaktadır. Burada Hollandalılar Guceratlı tacirlerle rekabet etmek zorundadırlar. Hollanda, pazar payının % 10'unu ele geçirmiştir, ancak Guceratlı'lar çok daha yüksek kâr paylarına sahiptirler. Bu durum, VOC tarafından oldukça büyük kızgınlıkla karşılanmış ve şirket bunun nedenlerini soruşturmak istemiştir. Van Santen konu hakkında şunları aktarmaktadır:

> Âciz Guceratlı tacirler koskoca VOC ile rekabet edecek güce nasıl sahip olabiliyorlardı? Şirket çalışanlarının verdiği cevap oldukça ikna edicidir. Hintli tacirler çok daha az maliyetle iş yapmaktadırlar... Bunun yanında itiraf etmek gerekir ki, Hintli tacir *bafta*'larını, *tapechinde*'lerini ya da *chela*'larını* alıp satarken, piyasada işlerin nasıl yürüdüğünü çok daha iyi gözlemleme olanağına sahiptir.[56]

Van Santen, aynı sayfada "uzun yıllar boyunca hayal kırıklığı yaratan mali sonuçlardan sonra VOC yenilgiyi kabul etmiş ve 1660'larda ticareti bırakmıştır" diye ekler. VOC, Yemen'deki Moha limanında da pamuk ticareti yapmaya çalışmış ve aynı

55 Reid, *Southeast Asia*, I, s. 23.

* Hindistan'a özgü pamuklu kumaş türleri. (ç.n.)

56 H.W. Van Santen, 'Trade between Mughal India and the Middle East, and Mughal Monetary Policy, 1600-1660 dolayları', Karl R. Haellquist (editör), *Asian Trade Routes* (Londra: Curzon Press, 1991), s. 89.

sonuçlarla karşılaşmıştır. VOC, 17. yüzyılın yansında buradan 70.000 parça pamuklu ticareti gerçekleştirmiş, ancak bu miktar 1647'de 990.000 parçalık ticaret yapan Guceratlılann yanında oldukça önemsiz kalmıştır.[57] Böylece Hollandalılar da aynı Portekizliler gibi, geriye çekilmekten ve ticareti Asya sistemine göre sürdüren diğer ülkeler gibi hareket etmekten başka çare bulamamışlardır.

Asya'da Avrupa'nın politik hâkimiyeti miti

Son soru şu olacaktır: Eğer Avrupa'nın askeri gücü ticaret tekelini güvence altına almamış olsaydı, her ne kadar mütevazı oranda da olsa, Asya üzerindeki ticaret bölgesine ayak basma olanaklan olabilir miydi? Avrupalılann –önce Portekizliler, sonra Hollandalı ve İngilizler– daha güçlü pozisyonda bulunan Asyalı politikacı ve tacirlerle işbirliği yapmaktan, birlikte çalışmaktan, hatta onlann önünde eğilmekten başka çareleri yoktu. Önceleri sarf ettikleri "İslam kâfirlerine ölüm" şeklindeki küstah beyanlanna rağmen Portekizliler Batı Hint Adalan'na vardıklannda, "İslam hegemonyasının hüküm sürdüğü bölgeye" de adım atmışlardı ve işbirliği yapmaktan başka çareleri yoktu.[58]

Bu işbirliği ya da ortaklığın pek çok yönü bulunmaktadır. Öncelikle, Asyalı hükümdarlar Portekizlilere oldukça sınırlı oranda "diplomatik dokunulmazlık" tanımışlardır. Bunlar Çin'deki Macao'daki, Hindistan'ın Coromandel kıyısındaki ve Bengal'deki Hughli'deki bazı kilit noktalarla sınırlandırılmıştır. İkinci olarak, yeterli derecede kaynağa sahip olamayan Portekizliler mali açıdan yerel kaynaklarla, özellikle Hintli *banian*'lardan sağlananlarla idare etmek zorunda kalmışlardır. Üçüncü olarak, hem Portekizli hem de Asyalı tacirlerin yaranna olan, hatın sayılır ölçekte bir alışveriş sistemi mevcuttur. Asyalı tacirlerin gemilerinde genellikle Portekizlilerinkinden daha fazla mal olurdu. Pearson bu konuda şunlan anlatır:

> Portekizliler Guceratlı gemilerine mal göndermişlerdir, bazen de tersi olmuştur. Bu gelişigüzel ve karışık ticaret sistemi, Portekiz özel sektör ticaret sisteminin en güzel yansımasıdır. Buradaki pek çok Portekizli tacir, oldukça gösterişli bir tekel yaratma arzusundan çok bu tür bir ticaret sistemini tercih etmiştir.[59]

57 Van Santen, 'Trade', s. 90.

58 Eric R. Wolf, *Europe and the People Without History* (Berkeley: University of California Press, 1982), s. 234.

59 M.N. Pearson, 'India and the Indian Ocean in the Sixteenth Century', Ashin Das Gupta ve M.N. Pearson (editörler), *India and the Indian Ocean 1500-1800* (Kalküta: Oxford University Press, 1987), s. 78.

Dördüncü olarak da, Portekizlilerin yerel bilgi kaynaklarına güvenmekten başka çareleri yoktu. Braudel konuyu şöyle açıklar:

> Kandahar'da Hintli bir tacir İspanyol bir gezgini Portekizlinin elinden alır ve ona hizmetini sunarken şunları söyler: "Sizin milletinizden pek çok insan burada kullanılan dilleri bilmez, size buraları bilen birileri yardım etmediği sürece zorluklarla karşılaşırsınız." Yardım, işbirliği, danışıklı dövüş, birlikte hareket etme, çıkar birliği – adı ne olursa olsun zaman içinde tüm bunlara ihtiyaç duyulmaktaydı.[60]

1800'lerde Hollandalı ve İngilizler de benzer sonuçlarla karşılaşmışlardır. Portekizliler gibi, Hollandalı ve İngilizler de Asyalılarla birçok değişik yoldan ticaret yapmışlardır. Bunların içinde gemi mürettebatının kiralanması, hatta tüm geminin içindekilerle birlikte kiralanmasından Asya sermayesinden ödünç para alınmasına kadar her türlü karşılıklı ilişki mevcuttur.[61] Hollanda ve İngiltere, eninde sonunda Portekiz'in vardığı sona ulaşmış ve Asya içindeki kârlı "ülke" ticaretinin içindeki yerlerini almıştır. 1648'de VOC yöneticilerinin de belirttiği gibi, "ülke içinde yapılan ticaret ve bundan elde edilen gelir şirketin temelini oluşturmaktadır, dikkatle korunması gereken bu kaynak azalırsa tüm yapı temelinden sarsılacaktır".[62] 4. Bölüm'de de belirttiğimiz gibi, Hollandalıların gelirinin büyük bir kısmı külçe altın ticaretinden gelmekteydi. Aynı şekilde, Asya ile ticaret yapacak fazla mallarının bulunmaması dolayısıyla İngilizler de sonunda kendilerini ülke içi ticaretin içinde bulmuşlardır:

> İhracat kotasının % 10'unu bile dolduramayan şirket (EIC), toplam ihracatı indirmek için fazla ya da az fatura kesme yoluna başvurmak zorunda kalmıştır. Asya'da, kendi Asya ithalat ürünleri için finansman kaynağı bulmak da oldukça büyük baskıya neden olmuştur. Bu yüzden Asya-Avrupa ticaretinden çok daha gelişmiş ve kârlı olan Asya-içi 'ülke ticareti'ne yönelmek kaçınılmaz hale gelmiştir.[63]

60 Braudel, *Civilization*, III, s. 489.

61 P.J. Marshall, 'Private British Trade in the Indian Ocean before 1800', Das Gupta ve Pearson, *India*, s. 280, 283, 287, 292-293.

62 Om Prakash, 'The Dutch East India Company in the Trade of the Indian Ocean', J.F. Richards (editör), *Precious Metals in the Late Medieval and Early Modern Worlds* (Durham: Carolina Academic Press, 1983), s. 189-190.

63 Frank, *ReOrient*, s. 74-75.

Yine, hem İngilizler hem de Hollandalılar, Asyalı hükümdar ve tacirlerin itibarlan karşısında öne eğilmekten ve işbirliğinden başka çareleri olmadığını kısa zamanda anlamışlardır.[64] Avrupalıların bu kârlı Asya ticaret pastasından yalnızca incecik bir dilimi elde edebilmek için çektiklerini Hollandalıların Japonya'da yaşadıkları dokunaklı deneyimden daha iyi anlatan bir hikâye yoktur. Hollandalılar, iki yüzyıl boyunca Nagazaki limanında, 82'ye 236 adım boyutunda, Deshima adındaki minik bir ada ile sınırlandırılmışlardır:

> Hollandalılar, casusluk yapan Japon çalışanlar ve 150 kişilik tercüman ordusu tarafından devamlı gözetlenmekteydiler. Yılda yalnız bir geminin limana uğramasına izin veriliyor ve mürettebat genellikle 'köpekler gibi sopalarla dövülüyordu'. Yine yılda sadece bir kez, Shogun'a saygılarını göstermek için anakarayı ziyaret etmelerine izin veriliyordu.[65]

Sonuç

Özetle, Portekiz'in (aynı zamanda Hollanda ve İngiltere'nin) büyük deniz "imparatorluğu" mirası deyimi, 1500'lerle 1750/1800 arasında Asya'nın küresel ekonomideki üstünlüğü konusunda aslında hiçbir şeyin değişmediğini anlatmaktadır. Sonuç kaçınılmazdır: "Avrupa çağı" ya da "Asya'da Vasco Da Gama devri"nin geçmişe yönelik bir hüsnükuruntudan başka bir şey olmadığı ortaya çıkmıştır. Bu durum, aynı zamanda 4. Bölüm'de bahsedilen tartışmayı da doğrular niteliktedir: En azından 1800'e kadar Hindistan ve Güneydoğu Asya, Japonya, Çin ve en az onlar kadar Osmanlı ve İran imparatorlukları Avrupa hücümlarına rahatlıkla karşı koyacak kadar politik ve ekonomik güce sahiptiler. Tüm bunların ışığında, Portekiz krallarından I. Manuel'in emperyalist böbürlenmeleri karşısında Osmanlı imparatoru "Yavuz Selim"in verdiği karşılığı inceleyerek olayın öğretici boyutunu gözlemleyebiliriz. Manuel 28 Ağustos 1499'da Papa'ya yazmış olduğu mektupta kendisinden şöyle bahseder: "Hindistan, İran, Arabistan ve Etiyopya'nın Ticaret ve Denizcilik Fatihi ve Gine'nin Efendisi." Bu ifade Papa'yı etkilemiş olabilir, ancak tamamen uydurmadan ibarettir. Bunun yanında, Sultan Selim'in haklı gururunu yansıtan ifadesi gerçeklere çok daha yakındır:

64 Wolf, *Europe*, s. 240.
65 Ponting, *World History*, s. 525.

> Mısır, Halep, Suriye'nin tüm toprakları, Kahire şehri, Mısır'ın kuzeyi, Etiyopya, Yemen, Tunus sınırına yakın topraklar, Hicaz, Mekke, Medine ve Kudüs şehirleri Yüce Allah'ın bize verdiği şeref ve onurla tamamen Osmanlı İmparatorluğu topraklarına katılmıştır.

Avrupalıların "Muhteşem" olarak adlandırdıkları Osmanlı sultanı Süleyman'ın 1538'de söyledikleri de gerçeğin ta kendisidir:

> Benim adım, Mekke ve Medine'deki Cuma vaazlarında söylendiği gibi, Süleyman. Bağdat'ta adım Şah, Bizans'ta Sezar ve Mısır'da Sultan'ım. Donanmalarını Avrupa, Mağrip ve Hindistan sularına gönderen komutanım.[66]

Sonuç olarak, başta belirtmiş olduğumuz Roberts'ın alıntısını düzeltmek gerekir: "1500 ile 1800 arasında gerçekten neler olduğu hakkında konuşmak istersek, Avrupa'yı Asya hikâyesinin ortasına koymak tamamen *yanlıştır*." Birazdan inceleyeceğimiz ve bu yüzyıllarda Avrupa'nın gelişimi hakkında varılan sonuçlar için de aynı şeyleri söylemek mümkündür.

66 Jonathan Bloom ve Sheila Blair, *Islam: Empire of Faith* (Londra: BBC Books, 2001), kitabında Muhteşem Süleyman'a göndermede bulunur, s. 158.

III. BÖLÜM

GEÇ İLERLEMECİ OLARAK BATI VE GERİDEN GELMENİN AVANTAJLARI: ORYANTAL KÜRESELLEŞME VE BATI AVRUPA'NIN İLERLEMİŞ BİR BATI OLARAK YENİDEN YAPILANMASI, 1492-1850

8

1492 MİTİ VE AMERİKA'NIN OLANAKSIZLIĞI: Afrika-Asya'nın Batı'nın Arayı Kapamasına Katkısı, 1492-1700 Dolayları

Keşiflerin gücünü, erdemini ve sonuçlarını gözlemlemek iyi bir şeydir. Hiçbiri matbaa, barut ve mıknatısta (pusula) olduğundan daha dikkat çekici bir şekilde görülemez başka bir yerde. Çünkü bu üçü bütün dünyada her şeyin görünüşünü ve durumunu değiştirmiştir.

Francis Bacon, 1620

"Avrupa yayılmacılığı çağı", hapsedilmiş (rasyonel) dinamizmin dışarı salınması değildi. Etkilemeci medeniyetin güvensiz kıyılarından ortaya çıkmıştı... 15. yüzyıl Avrupası (hâlâ dikkat ediyorlarsa uzak gelecek tarihçilerine), durgun ve içe kapalı görünecek... Ekonomisi bir bütün olarak hâlâ İslam ile arasındaki zıt ticari dengeler yüzünden sorun yaşıyor ve kendi nüfusunu doyurmayı sağlayamıyordu.

Felipe Fernández-Armesto

Eşitlik "siyahlar" için mümkün ya da cazip değildir. Bu inanç doğrultusunda... Katolik ve Protestan, ilk önce dinsiz siyahları lanetlediler "vaat edilmiş toprakların lanetiyle", sonra "din değiştirme" yoluyla özgürlük umutlarına el koydular ve son olarak da köle olmaya razı edildiler.

W.E.B. Du Bois

Avrupamerkezci dünya tarihi kronolojisinde en önemli yıllardan biri 1492'dir. Dünyanın keşfini ancak Avrupalılann gerçekleştirebileceği bir gerçek gibi kabul ediliyordu. Çünkü o döneme kadar bir yandan modern gelişime olanak tanıyan, öte yandan da dünyanın fethine izin veren Max Weber'in 'rasyonel acelecilik' ve 'dünyaya hâkim olma etiği' olarak adlandırdığı olguyu sadece Avrupalılar gerçekleştirmişti. Bunun en belirgin göstergesi de Kolomb'un Amerika'yı 'keşfetmesiydi'. Buna karşıt olarak, Doğu, irrasyonel bir bakış açısıyla ve dünyaya pasif bir uzlaşımcılık ile dünyadan çekilme sağlayan uzun soluklu bir kadercilikle yönetiliyordu. Böylelikle Doğu'nun kaderi ekonomik gerilikte çakılıp kalmak, Avrupalılann gelip kendisini keşfetmesini ve azat etmesini beklemekti. Burada Avrupamerkezci '1492 miti'ni, yani Avrupa'nın kendi gelişiminin miman olduğu ve 15. yüzyılın sonuna kadar dünyanın zirvesine yerleştiği savını eleştirmeyi amaçlıyorum.

Gerçek şu ki, sadece Kolomb ve Da Gama 500 yılından sonra başlayan Afrika-Asya keşif çağının gölgesinde kalmadı (2. Bölüm), aynı zamanda Avrupa 19. yüzyıla kadar ekonomik ve askerî güç açısından Doğu'nun hâlâ çok gerisindeydi (3. ve 4. Bölüm). Bu bölümde 1500-1800 döneminde Avrupa'nın sadece Doğu'yu yakalamaya çalıştığı tartışılmaktadır. Avrupa, erken değil geç gelişen bir toplumdu, 'ekonomik geri kalmışlığın avantajlan'ndan yararlanıyordu.[1] Yani, kaydettiği ilerlemeyi tek başına gerçekleştirmedi, Doğu küreselleşmesi sonucu yayılma göstermiş olan erken dönem Doğulu öncülerin yarattığı üstün kaynaklan benimsemeye ya da taklit etmeye devam etti (aşağıya bakınız). Aynca Avrupa'nın, Amerika ve Afrika'daki kaynaklan kendine mal etmesi de ilerleme ivmesi yakalamasına yardımcı oldu (aşağıdaki ilk bölüme bakınız).

Amerika'nın olanaksızlığı ve Kristof Kolomb miti

Avrupamerkezcilik, Kolomb'un yaptığı keşfi Avrupa'nın modern dehasının bir göstergesi olarak kabul ediyor. Bu deha, iddialara göre, Avrupa'nın gelişmiş denizcilik ve üstün gemicilik tekniklerinde olduğu kadar Batı Rönesansı denen düşünce ile bağlantılı modern bilimsel ve rasyonel düşüncelerin ortaya çıkmasında da yatmaktadır. Bir önceki bölümde 'Vasco da Gama miti'ni ele aldım, o bölümde onun Hindistan'a ulaşmasını sağlayan bütün gerçekler –gemileri ve denizcilik teknolojileri ile teknikleri–, aslında öyle ya da böyle ya Çin'den ya da Ortadoğu'daki İslam toplumlarından kaynaklanıyordu. Aynı sonuç Kolomb için de geçerlidir. Bu çokyönlü Doğu zenginlikleri olmasaydı, Kolomb her şeyden önce Atlas Okyanusu'nu geçemezdi.

1 Ayrıca bkz: Andre Gunder Frank, *ReOrient* (Berkeley: University of California Press, 1998), s. 318-319, 334.

Kolomb'un modern rasyonel-bilimsel düşünceleri temsil ettiği varsayımı bir mit, çünkü yaptığı seyahatler (Vasco da Gama'nınkiler gibi), temelde, ilk olarak 11. yüzyılda ortaya çıkmış olan Ortaçağ Hıristiyan Haçlı Seferi anlayışıyla bağlantılıydı. Bir önceki bölümde bu konuyu ayrıntılı olarak ele aldığım için, burada bu noktayı vurgulamayacağım. Kristof Kolomb'un, tıpkı Da Gama ve İspanyol monarşisi gibi, İslam dünyasına karşı bir Haçlı Seferi gerçekleştirme saplantısına sahip olduğunu söylemek yeterlidir. Altın bulma konusunda kararlı olduğu doğru olsa da, bu, Kutsal Toprakların tekrar fethinin finanse edilmesi için (Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu karşısında ekonomik olarak geri kalmışlığı düşünüldüğünde) gerekliydi. 26 Aralık 1492'de Kolomb günlüğüne "[İspanyol] kralların üç yıl içinde Kutsal Toprakların fethine hazırlanmalarını ve fethin gerçekleştirilmesi için gerekli miktarda altın bulmayı umduğunu" yazmıştır.[2] Daha da önemlisi, 1503 yılında yazdığı *Lettera Rarissima*'da Marco Polo'nun sözlerini aktarır: "Cathay İmparatoru geçenlerde Hıristiyanlık dinini kendisine öğretecek bilgeler aradı." Kolomb, kendi misyonunu, bu sözü yerine getirmek için Doğu'ya geri dönen bilge krallardan biri olarak görmüş olabilir mi? Elbette kendisini "seçilmiş, ilahi bir misyon ile görevlendirilmiş olarak" görüyordu.[3] Kolomb'un yola çıktığı yılın İspanyol Engizisyonu'nun resmî olarak oluşturulduğu ve Granada'nın Müslümanlardan alındığı yıl olması tesadüf değildi. Kolomb ilk yazısının başında Granada'nın yeniden alınması ile yaptığı geziler arasında doğrudan bir bağlantı olduğundan söz eder.[4] Aynca bir önceki bölümde gördüğümüz gibi, bazı papalar bir dizi emirle seyahatler yapılmasını zorunlu tutmuştu. İspanya'nın Amerika'lan "keşfi" ve Portekiz'in Asya'nın "keşfi"ne, Papa VI. Alexander tarafından 1494 Tordesillas Anlaşması ile (ancak elbette çeşitli Protestan Avrupa güçleri daha sonra bunun geçerliliğini reddetti) resmi onay verilmiş olması, böylelikle bu keşiflerin ruhani geçerliliğe de sahip olması önemlidir.

Yeni bir şeyler olduğu sürece seyahatler, Batı'yı "Avrupalı olmayan" karşısında daha üstün olarak belirleyen yeni bir Avrupalı kimliği içinde gerçekleşiyordu. Çelişkili olsa da bu, Hıristiyanlıkla (ırkçılık daha sonra ortaya çıkacaktı, 10. Bölüm'de vurguladığım gibi) iç içe yürüyordu. Ancak Avrupalıların Yerli Kızılderilileri (daha sonra da siyah Afrikalıları) kesinlikle aşağılık olarak görmeleri, "sömürüye ve dönüşüme açık" olarak varsaydıkları açıktı. "Yerli" etiketi özellikle önem-

2 Marc Ferro, *Colonization: A Global History* (Londra: Routledge, 1997) kitabında Columbus'a gönderme yapmıştı, s. 5.

3 Tzvetan Todorov, *The Conquest of America* (New York: Harper and Row, 1984), s. 10 ve s. 11-13.

4 Bkz: David Abernethy, *The Dynamics of Global Dominance* (Londra: Yale University Press, 2000), s. 184.

lidir; çünkü Kolomb için bu, "Amerika'nın olanaksızlığı" anlamına geliyordu. Ölümüne dek inatla Çin veya Doğu Hint Adalarını (bu nedenle Yerlilere İngilizcede *Indian* deniyordu) keşfedemediğini kabul etmeyi reddetti. Gerçekten de, Asya'yı keşfettiğini kanıtlamak için her türlü sahte coğrafi gerekçeyle (bunların hepsi dünya coğrafyasının Ortodoks Hıristiyan bakış açısı içine yerleştirilmişti) ortaya çıktı. Birçok örnek arasında, ikisi dikkate değerdir. Küba'nın, Cipangu (Marco Polo'nun Japonyası) olduğuna inanıyordu, ancak oraya ayak basınca fikrini değiştirdi, ama umutsuzca aradığı şeyin aslında Çin anakarası olduğu sonucuna vardı. Yerli "Kızılderililer" Cariba'dan (Karayipler halkları) söz edince, Kolomb bunu Caniba (yani Asya'nın Büyük Hanı'nın tebası) olarak duydu, bir kez daha "teyit etmek" olanaksızdı! Bu nedenle Edmundo O'Gorman'ın Kolomb'un Amerika'yı keşfetmeyip icat ettiği konusundaki zeki iddiası ortaya çıktı.[5] Kolomb'un bakış açısı Bartolome de Las Casas'ın sözlerinde mükemmel biçimde yansıtılmaktadır: "Bir insanın gerçekten arzuladığı ve hayal gücünde sağlam bir biçimde kurguladığı şeyin, duyduğu ve gördüğü her şeyin her adımda kendi çıkarına olması gerektiğini düşünmek ne mükemmel bir şey."[6] Bu kıtanın adının "Columbia" olarak konması bir olanaksızlıktır. Ayrıca, Amerika'nın olanaksızlığı orada karşılaştığı insanları algılama biçiminden çok Kolomb'un kendi zihninde daha canlıydı.

Kolomb Amerika'ya çıktığında Yerlilerle ilgili iki görüşe sahipti, bunların ikisi de daha önceden oluşmuş Hıristiyan dünya görüşünden çok etkilenmişti. Göreceli bir dostlukla onu selamlayanlar Hıristiyan inancına uygun olan masum "doğanın çocuğu" olarak düşünülüyordu. Kolomb'a göre düşmanca davrananlar -din değiştirmeyi kabul etmeyenler- ya güçle ya da kölelik veya kırım ile bastırılabilirdi. Bu nedenle asimile edilebilir "soylu vahşi" fikri, sonu kölelik ya da kırım olan "soysuz vahşi" ile zıtlık içindeydi. Bu, Bartolome de Las Casas'ın* soylu vahşi kavramına karşı Juan Gines de Sepulveda'nın** soysuz vahşi kavramının getirildiği 1550 yılındaki ünlü Valladolid İhtilafı'nın*** arka planı idi. Las Casas kazandı, çünkü Katolik Kilisesi onu destekledi. Bu desteğin nedeni, yerlilerin Hıristiyanlaştırılmasının *Ki-*

5 Edmundo O'Gorman, *The Invention of America* (Bloomington: Indiana University Press, 1961), özellikle 3. Bölüm; aynca Todorov, *Conquest,* s. 14-33.

6 O'Gorman'ın *Invention adlı çalışmasında Las* Casas'a gönderme vardır, s. 79.

* İspanyol din adamı (1484-1576). 1542'de *Kızılderili Katliamı* adlı eseri kaleme aldı ve II. Philip'e ithaf etti. Bir soykırımın anatomisi olarak kabul edilen bu eser, İspanyolların Amerika kıtasını nasıl istila ettiğini Eski Dünya'nın gözlerinin önüne serdi ve birçok dile tercüme edildi. (ç.n.)

** İspanyol filozof ve din bilgini (1494–1573). Valladolid İhtilafı'nda Bartolome de Las Casas'a muhalefet etmiştir. (ç.n.)

*** 1550 yılında Amerika yerlilerinin insan olup olmadığı sorusuna yanıt vermek için V. Charles tarafından düzenlenmiştir. (ç.n.)

tab-ı Mukaddes'te belirtilen *monogenesis** teorisine aykırı olmasıdır. Ayrıca 1537'de Papa, Yerlilerin Hıristiyanlığı kabul etmeye yetkin olmakla kalmayıp, "bunu kabul etme konusunda son derece arzulu olduklarını"[7] düşünüyordu. Ancak Kolomb, İspanyollar ile birlikte Amerika'yı keşfetmeyip, orayı kendi hazır dünya görüşünün seçilmiş prizmasından yorumlamıştır (ya da uydurmuştur). Ya da Todorov'un** söylediği gibi: "Ne bulacağını önceden biliyordu; somut deneyim zaten sahip olunan bir gerçeği göstermek için sunuldu."[8] Amerika "keşfedilme"yi beklemiyordu, ancak sadece empoze edilmiş ya da tahmin edilmiş dış Hıristiyan algıları ile anlaşılabilirdi; bu nedenle bu, Kolomb için Amerika'nın çifte olanaksızlığıdır.

Las Casas'ın Sepulveda karşısındaki ideolojik zaferine karşın, Kilise'nin bütün insanların doğuştan eşit olduğu kavramının bunlardan bir kısmına eşit olmayan bir biçimde davranılması olarak yorumlanması tamamen yanlış olurdu. Gerçekten de, Yerli Kızılderililerle ilgili bu iki görüş, Britanya'da temelde 18. ve 19. yüzyılda tam verimli çağına ulaşan emperyalist söylemin erken bir versiyonunun oluşmasına neden oldu (Bkz: 10. Bölüm). Las Casas'ın "iyi niyetli" görüşü hâlâ Yerlilerin "kültürel olarak dönüştürülebileceği" emperyal bir görevin oluşmasına neden olmaktadır: Kimlikleri ve kültürel uygulamaları Batı Hıristiyan çizgisine getirilebilir. Las Casas'ın İspanyolların Yerlileri yönetme hakkına karşı çıkmamış olması ve kendi kendini yönetme hakları verilmesine inanılıyor olması önemlidir. Böylelikle Todorov'a göre, her zaman tartışma Yerlilerin aşağılık olma durumunu ve köleleştirme karşısında bir sömürgeci/asimilasyoncu ideolojinin olduğunu varsayıyordu.[9] Böylelikle Yerlilerin ideolojik görüşlerine karşı çıkanlar, biraz tuhaf da olsa, birlikte oturup mantıklı bir biçimde düşünmeye başladılar.

Ancak bu düşüncelerin, kuzeydeki Püriten yerleşimcilerinkilerle karşılaştırıldığında "göreceli olarak hoşgörülü" göründüğünü görmek önemlidir; Yerlilere karşı duydukları paranoyak antipati "kültürel dönüşüm"e değil, Kızılderili Öteki'nin kıyım sorununun bir "ilk çözümü"ne ve toplumsal ırkçılığın ortaya çıkmasına neden oldu.[10] Epik film *How the West was Won**** (Batı Nasıl Kazanıldı)

* Tüm canlıların tek hücreden oluştuğu kuramı, insanların ayru soydan geldiği inancı. (ç.n.)

7 Alfred W. Crosby'nin *The Columbian Exchange* (Westport: Greenwood, 1972) kitabında geçer, s. 11.

** Tzevan Todorov (1939-). Bulgar asıllı Fransız eleştirmen. (ç.n.)

8 Todorov, *Conquest*, s. 17.

9 A.g.y., s. 46-47.

10 Richard Slotkin, *Regeneration Through Violence* (Middleton: Weslyan University Press, 1973); Michael Kammen, *People of Paradox* (New York: Alfred A. Knopf, 1972); Reginald Horsman, *Race and Manifest Destiny: the Origins of American Racial Anglo-Saxonism* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981).

*** 1962 yılında çekilen ve yönetmenliğini Henry Hataway'in yaptığı film.

yeryüzündeki en büyük uygarlığı inşa eden öncü ve özgürlük âşığı halkı anlatırken, bu kutlamayı bozan acı bir sessizlik vardır. Kızılderililerin sadece "vahşi hayvanlar" (Timothy Dwight) ya da "inlerinden" (Roger Williams) sökülüp atılması gereken "kan köpekleri" (John Adams) olduğu fikri, "1770'li yıllarda evrensel olarak kabul edilen bir aksiyom haline geldi ki Amerika Birleşik Devletleri'nin doğum belgelerinde bu büyük harflerle geçmekteydi".[11]

Ancak anlatıya geri dönecek olursak: Katolik Kilisesi'nin söylemi, 18. yüzyılda ve sonrasında ortaya çıkan İngiliz emperyal söyleminden bazı (ama elbette bütünüyle değil) izler taşır. Gerçekten de, 18. yüzyılda Avrupa'daki "uygarlık" kavramının Batı'nın tekelinde olması, "ilkel Batı Hıristiyan önermesinin laikleştirilmiş bir versiyonudur: '*Nemini salus... nisi in Ecclesia*' [ya da '*extra-Ecclesiam non est*']".[12] Yani, Batı Katolik Kilisesi'nin dışında bir kurtuluş olamazdı. Bu, 'Kızılderililer için Hıristiyanlığın üstünlüğünü kabul etmek ya da savaş açılmasını kabul etmek'[13] üzere bir ültimatom olan "Requirement" [*Requirimiento*] ritüelci İspanyol yorumu ile başlangıçtan itibaren açıkça belirtilmişti. Metnin önemli bölümü şöyleydi:

> Majesteleri adına... ben... onun hizmetkârı, elçisiyim... elimden gelenin en iyisini diliyorum sizin için... Kilise'yi Tanrınız ve dünyanın efendisi olarak kabul etmenizi arzu ediyorum... Eğer kabul ederseniz Majesteleri ve onun adına ben sizi kabul edeceğiz... Kabul etmezseniz Tanrı'nın yardımıyla ülkenize saldırıp, savaş açacağım... Sizi eşleriniz ve çocuklarınızla alıp köle yapacağım ve bir derebeyinin kendisine itaat etmeyen vasallara yaptığı tüm kötülükleri yapacağım.[14]

Özellikle bu zihniyet, Kilise'nin sorunsuz olarak "Avrupalı olmayan" dünyayı bölebileceğini ya da karnını deşebileceğini ve elde edilenleri iki büyük Katolik ülke olan İspanya ve Portekiz (Tordesillas Anlaşması ile) arasında paylaştırabileceğini varsaymasına neden oldu. Sonuçta, Avrupa'nın bakış açısı Amerikan Yerlilerini kendi başlarına düşünmenin ya da onlara saygınlık, eşitlik veya adalet ile davranmanın imkânsız olduğu anlamına geliyordu. Buna yönelik olarak Yerliler, Batı Hıristiyanlığı tarafından yazılmayı bekleyen boş bir sayfa ya da kullanılabilecek boş bir araç olarak gösteriliyordu.

11 Richard Drinnon, *Facing West: the Metaphysics of Indian-Hating and Empire-Building* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1980), s. 99.

12 Arnold J. Toynbee, *A Study of History*, III (Londra: Oxford University Press, 1963), s. 111, n. 2.

13 Patricia Seed, *Ceremonies of Possession in Europe's Conquest of the New World, 1492-1640* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), s. 70.

14 A.g.y.'de belirtilmiştir, s. 69.

Afrikalılar, Avrupa'nın 'Amerikan deneyimi'ne ithal edildi ve bunun içinde aşağılandı. Ancak, burada hazır ve tutarlı bir ideoloji aramak sorun yaratabilir, çünkü Afrikalılann aşağılanması bir dizi *özel* Hıristiyan düşüncesine dayanıyordu. Öyle ya da böyle Avrupalılar, kutsal olarak yasaklandığı için Afrikalı köleciliğin doğal olduğuna inanmaya başladılar. En önemli düşüncelerden biri, *Kitab-ı Mukaddes*'teki Kenan'ın Laneti fikriydi. Yaradılış hikâyesi -Bab 9, mısra 18-26'da verilmiştir- Ham'ın, babası Nuh'u çıplak ve sarhoş iken gördüğünü ve onunla alay ettiğini söyler. Bu nedenle Tann Ham'ı değil, oğlu Kenan'ı lanetlemiştir (ancak bu, Ham'ın laneti olarak anılmaktadır). (Ortaçağ'da Araplann Kenan'ın lanetini Ham'a aktardıklan düşünülüyor.[15]) Ancak Kenan (ve bütün çocuklan) "kendi kardeşlerine hizmetçilerin hizmetçisi olacak" (Bab 9, mısra 25) denerek lanetlenmiştir. Bu durumda bile, bu dini inancın tam anlamıyla işlenmiş bir konum oluşturmaması önemlidir. George Frederickson'ın belirttiği gibi, bu lanet:

> resmi bir ideolojiden çok, popüler bir inanış ve mitoloji düzeyindeydi. Elbette eğitimli yöneticiler bunu yalanlamış; onaltı ve onyedinci yüzyıldaki standart *İncil* yorumlarına göre, Afrika ırkının gerçek atası sayılan erkek kardeşi Cush'un değil, özellikle Kenan'ın lanetlendiğini belirtmek zorunda kalmışlardı.[16]

Irk, farklı bir kavram olarak Afrikalılann aşağılanan algılanmasında kullanılmazken, George Frederickson'ın belirttiği gibi, 1440 dolaylanndan sonra Portekizliler siyah köle ticareti yapıyorlardı. Böylelikle "Amerika'nın keşfinden önce bile, bazı İberyalı Hıristiyanlar siyahlan Tann tarafından Hıristiyan erdemlerinin bir örneği olarak görmek yerine, 'ağaç oymacılığı yapanlar ve su taşıyanlar' olarak" algılıyordu.[17] Ancak Zenci'nin "aşağılık konumu" çoktan oluşturulmuştu, siyahlığın kölelikle bağdaştırılmasının Avrupalıların zihninde canlanması yine de birkaç yüzyıl aldı. Köle ticaretinin sona ermesinin kısmen bilimsel ırkçılığın hızlı yükselişine yardımcı olması da ironiktir.

Burada önemli olan nokta, trajediyi meşrulaştıran ya da trajedi için önemli olan Siyah Afrikalılann aşağılayıcı olarak algılanmalannın daha sonra ortaya çıkmış olmasıdır. Bunun literatürde çok aynntılı olarak ele alınması nedeniyle, bu hikâyenin sadece birkaç önemli özelliğine dikkat çekeceğim. Bazı tarihçilerin "Orta Geçiş"in (Afrika'dan yapılan deniz yolculuğu) korkulannın "azat etme propagan-

15 Jan Nederveen Pieterse, *White on Black* (Londra: Yale University Press, 1992), s. 44.
16 George M. Friedrickson, *Racism: a Short History* (Melbourne: Scribe Publications, 2002), s. 45.
17 A.g.y., s. 29.

dası"nın abartılı bir ürünü olduğu yönündeki iddialarına inanmamalıyız. Temelde su kaybı ve dizanteri ile ortaya çıkan fiziksel yorgunluk tehlikesi oldukça zararlı olmuştur. Kölelerin içinde oturdukları boşlukta dinlenmekten başka şanslan yoktu. O dönemin gemilerinden birindeki cerrah şunlan söylemiştir: "Güverte, yani odalarının zemini onlardan çıkan kan ve sümükle doluydu... bir mezbahaya benziyordu."[18] Gerçekten de köle gemilerindeki kötü koku o kadar yoğundu ki, Amerikalı Yerliler daha denizde millerce açıkta iken bile onların geleceğini biliyorlardı. Çok iyi bilindiği üzere, gemilerin kaptanlan rahatsızlanan zencileri gemiden atıyorlardı. Dönemin gözlemcilerinden birinin 18. yüzyılın son dönemlerindeki Liverpool köle ticaretiyle ilgili söylediği gibi, "Zenciler o kadar sık gemiden atılıyordu ki bu gemilerin arkasından giden ve yiyecek bekleyen köpekbalığı sürüleri millerce uzaktan görünüyordu".[19] Yolculuğun gerçekliği o dönemde yaşayan bir siyah köle olan ve bize ilk elden bilgi veren Olaudah Equiano tarafından aktarılmıştır:

> Köleleri taşıyan geminin güvertesine henüz konmuştum ve orada burnuma ömrümde daha önce duymadığım kokular geldi: Öyle ki o iğrenç kokunun ortasında kölelerle birlikte ağlayarak, çok kötü hastalanıp yemek yiyemedim. Şimdi rahatlamak için son dostumun da ölmesini diliyorum.[20]

Gerçekten de, birçok köle için ölüm genelde bir kurtuluş oluyordu. Taşınan kölelerin sayısı ile ilgili olarak literatürde en az 12 milyon, en çok da yaklaşık 20 milyon kişi geçiyordu, ancak birçok yetkili bu sayının yaklaşık 15 milyon olduğu konusunda hemfikirdir. Aynca en az % 10'unun öldüğüne yönelik bir uzlaşma söz konusudur. Böylelikle muhafazakâr olmayan makul bir tahmine göre, yaklaşık 1,5 milyon zenci köle sadece Orta Geçiş'te ölmüştür. Eğer böyle bir ölüm oranı o dönemde genç yetişkin İngiltere nüfusunda gerçekleşseydi, trajik bir salgın olduğu düşünülebilirdi.[21]

Vardıklannda Afrikalılar sığırlar gibi kırmızı sıcak bir demirle dağlandıktan sonra köle sahiplerine açık artırma ile satılırdı.[22] 18. ve 19. yüzyılda Beyaz İngiliz çalışma sınıflanna insanca davranılmazken, Kuzey ve Güney Amerika'da zen-

18 James Walvin, *Black Ivory* (Washington, DC: Howard University Press, 1994) adlı eserinde Alexander Falconbridge'e gönderme yapar, s. 49-50 ve s. 38-58.
19 'Dick Sam', *Liverpool and Slavery* (Liverpool: Scouse Press, 1984 [1884]), s. 34.
20 'Transatlantic Slavery: Against Human Dignity', National Museums and Galleries on Merseyside (Liverpool, 2002), s. 12.
21 Herbert S. Klein, *The Atlantic Slave Trade* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), s. 150.
22 Walvin, *Black Ivory*, s. 250-251.

cilerin yaşadığı düzeyde acımasız sömürüye ve kültürel aşağılanmaya maruz kalmıyorlardı. Etkin "zorunlu çalışma kamplan"ndaki ömürleri yedi yıldan fazla olmuyordu.[23] Özellikle rahatsız edici olan, "mevsime alışma" ya da "iklime alışma"nın gerçekleşmesiydi. Bu, köle sahiplerinin yeni satın aldıklan kölelerin "kimliklerini silmeye, isteklerini yok etmeye ve geçmişle ilgili bütün bağlannı kopartmaya" çalıştıklan üç yıllık bir dönemdi.[24]

Amerika kıtalannda köleliğin insanlık dışı özellikleriyle ilgili bir tartışmayı Orlando Patterson, *Slavery and Social Death*[25] (Kölelik ve Toplumsal Ölüm) başlıklı kitabında sunmaktadır. Patterson'a göre, Amerika'daki Afrikalı kölelere Marksist materyalistlerin tahmin ettiği yabancılaşma kavramından daha da kötü davranılıyordu. Bu, kölenin kimliğini, daha doğrusu insanlığını elinden tamamen almayı amaçlayan bir süreci kapsıyordu. Bu durumda bile John Thornton, Avrupalılann her zaman zencileri insan dışı olarak nitelemekte başarılı olduklannın hesaba katılması konusunda uyarmaktadır.[26] Afrikalılan, daha genel olarak basit bir anlayışla, üstün Avrupalı güçlerin "pasif kurbanlan" olarak görmek de doğru değildir. C.L.R. James ve W.E.B. Du Bois'nın belirttikleri gibi, köleler intihardan yavaş çalışmaya ya da açık isyanlara kadar birçok direniş stratejisi gerçekleştiriyordu.[27] Gerçekten de köle isyanlan Azat hareketinin geliştirilmesindeki etkenlerden biridir. Köle ticareti, her şeyden önce, Afrika'daki köleleri toparlayan maharetli Afrikalı seçkinlerin etkin yardımı olmasaydı muhtemelen gerçekleşmezdi. Aynca Afrikalılann, Avrupalılann beceriksizce sahiplendiği küresel ekonominin oluşturulmasında önemli bir rol oynadığını unutmamalıyız.

Benzer bir biçimde, İspanyolların Kızılderili Yerlileri aşağı gören bakışları –özellikle Hıristiyan emperyal projesine direnenler olarak- dünyanın bir başka büyük insanlık trajedilerinden birine neden oldu. Ölen yerlilerin sayısını tahmin etmeye çalışırken, 1492 yılının (Kolomb'un vanşından hemen öncesinde) nüfus düzeylerini tahmin etme sorunuyla karşı karşıya kalıyoruz. Bu tahminler, 8 milyondan 113 milyona kadar değişkenlik gösteriyor. William Denevan[28] birçok kişinin kabul ettiği 54 milyonluk bir medyan noktası öneriyor. Genel olarak kabul edilen rakam 1492

23 Peter Fryer, *Black People in the British Empire* (Londra: Pluto Press, 1988), s. 10-11.

24 'Transatlantic Slavery', s. 8.

25 Orlando Patterson, *Slavery and Social Death* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1982).

26 John Thornton, *Africa and Africans in the Making of the Atlantic World, 1400-1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

27 C.L.R. James, *The Black Jacobins* (Londra: Allison and Busby, 1989 [1938]; W.E.B Du Bois, *Africa and the World* (New York: International Publishers, 1975 [1946]), s. 60-66.

28 William Denevan, *The Native Populations of the Americas in 1492* (Madison: University of Wisconsin Press, 1992).

öncesi nüfusun yüzde 90'ının öldüğü noktasında birleşiyor. 1492'den sonraki yeni doğumları da dikkate aldığımızda, 16. yüzyılda Avrupalıların saldırılarının doğrudan sonucu olarak 50 ilâ 100 milyon kişi ölmüş olabilir. Böylelikle Yerli nüfusu toplam dünya nüfusunun 1492'de % 13'ünü oluştururken, 1600 yılına kadar % 1'in biraz üzerine geriledi. Çıkan sonuç açıktır. Jan Carew'ın Büyük Antiller'de gerçekleşen yıkım ile ilgili söylediklerinde olduğu gibi:

> Avrupalı tecavüzcüler için bu muzaffer bir başlangıçtı, ancak kasıtlı davranmayan ve misafirperver Lucayos için bu sonun başlangıcıydı. Yaklaşık 40 yıl boyunca İspanyol denizciler, istilacılar, köle avcıları, hastalıklar, açlık ve umutsuzluk cehennem zebanileri gibi felaket yağdırdı pek çok yerlinin üzerine.[29]

Bir başka Avrupamerkezci mite göre "Amerika kıtalarının fethi" Avrupa'nın askeri üstünlüğünün ("Siyah efsane" olarak adlandırılır) açık bir göstergesiydi.[30] Ancak bu etkenlerden biri olmasına karşın, daha sonra ortaya çıkan trajedi için yeterli bir açıklama getirmez. Başlangıçta, Avrupalıların fethini ortaya çıkartan önemli etken, Avrasya'nın mikrop ve hastalıklarının ithal edilmesi ya da başlamasıydı.[31] Kesin olan Yerlilerin genetik olarak aşağı olması değil, özel Avrasya hastalıkları karşısında yeterli bir bağışıklık sistemleri geliştirmemiş oldukları gerçeğiydi. Alfred Crosby'nin belirttiği gibi, Yerlilerin direnişini zayıflatan şey hastalıklardı, böylelikle Avrupalıların silahlarıyla ellerinden gelen kötülüğü yapmaları kolaylaştı.[32] Ya da Blaut'un kısa ve öz sözünde belirttiği gibi, "Amerikalılar keşfedilmedi: hastalık kaptılar".[33] Ancak ister 'Siyah efsane' ister olmayan efsane olsun, bu insanlara İspanyolların hayvanca davranmasının insanlığın karanlık dönemlerinden biri olduğu gerçeğini silmemeliyiz.

Kızılderili yerlilerin ve Afrikalıların aşağılanarak algılanmasının 'doğal olarak' onları Avrupalılar tarafından ekonomik sömürüye uygun ve olgun hale getirmesi de önemlidir. "Amerika'nın olanaksızlığı" (ya da Kızılderili Yerlilere ve Afrikalılara ya eşit ya da en düşük oranda saygıyla yaklaşmanın olanaksızlığı) çelişkisi –sadece toprakları, emekleri ve altınları değil, onların bütün kaynaklarını yağma etme olanağı sunmasıydı. 3. Bölüm'de belirttiğimiz gibi, 1500 yılında Avrupa,

29 Jan Carew, 'Colombus and the Origins of Racism in the Americas: Part One', *Race and Class* 29 (4) (1988), 3.

30 David S. Landes, *The Wealth and Poverty of Nations* (Londra: Little, Brown, 1998), s. 99-112.

31 Bkz. *Annals of the Association of American Geographers* 82 (3) (1992).

32 Crosby, *Columbian Exchange*, 2. Bölüm.

33 James M. Blaut, *The Colonizer's Model of the World* (Londra: Guilford Press, 1993), s. 184 ve 186.

Asyalı tüketicilerin ilgisini çekecek bir şeyler üretemiyordu, ancak Avrupalılar Asya ürünlerini satın almaya devam ediyordu. Gerçekten de, 1500 yılında Avrupa'nın geri kalmışlığının en açık göstergesi Asya ile uzun yıllar süren ticaret açığıdır. Avrupamerkezci bakış açısına sahip John Roberts bile, "bu akış (Amerika'dan) olmasaydı, özellikle gümüş akışı, Asya ile ticarette sunulacak bir şey olmazdı; çünkü Avrupa'da, Asya'nın istediği hiçbir şey üretilmiyordu"[34] sonucuna varıyor. Avrupalılar Asyalıların isteyebileceği ürünleri yeterince üretemediği için, parayla (genelde gümüş) ödeme yapmak zorunda kalıyorlardı. Ancak Avrupa rezervleri yetersizdi. Buna göre, yağmalanan ya da ele geçirilen Amerikan (ve Afrikalı) altın ve gümüşler ve bunları çıkartan Amerikalı Yerlilerin ve Afrikalı kölelerin emeği Avrupalıların imdadına yetişti.[35] Gerçekten de, Afrikalı köleler madenden gümüş çıkartma işini Yerli Amerikalılarla paylaşırken, altın çıkartma işlemini ağırlıklı olarak onlar gerçekleştiriyordu.[36] Batı'yla arayı kapatmak konusunda Afrika'nın katkısı başlangıçta burada ortaya çıktı. 1500 yılından sonraki 300 yıl içinde, dünyanın gümüş üretiminin % 85'i ve dünyanın altın üretiminin % 70'i Kuzey ve Güney Amerika'dan geliyordu. Avrupa'ya gönderilen altın ve gümüşün büyük kısmı daha sonra, dünyanın gördüğü en yüksek kıta ticaret açığını finanse etmek için Asya'ya gönderiliyordu. Altın ve gümüşün büyük kısmı Çin'e, önemli bir miktarı da Hindistan'a gidiyordu.

Daha önce 3. Bölüm'de belirtildiği gibi altın ve gümüş, altın gümüş takas oranlarından (yani arbitraj) kâr elde etmek için alınan ve satılan küresel 'mallar' oluşturuyordu; ya da ben bunu 'küresel gümüş yeniden kazanım süreci' olarak adlandırıyorum. Bu, 1498 yılından sonra Asya'da Avrupalı tüccarlar için elde edilen kârın en temel kaynaklarından biriydi. Böylelikle Yerli ve Afrikalı emek ile İspanyol Amerika'sının altın/gümüşü (Çin ve Hint ekonomilerinin yarattığı yoğun gümüş talebi) olmasaydı, küresel bir arbitraj sistemi olmazdı. Ne de Avrupalılar için Asya ile olan yıllarca süren ticaret açıklarını ödemek için bir likidite kaynağı olurdu. Son olarak, en önemlisi 18. ve 19. yüzyıllarda Siyah köleliğin, köle ticaretinin, Amerikan Siyah köle üretim merkezlerinin ve Zenci pazarlarının rolü, hepsi önemli ölçüde Britanya'nın tanın ve sanayi 'başarısına' katkıda bulunmuştur. (Bkz: 11. Bölüm)

Son olarak Amerika'nın Avrupalılara yaptığı bir başka büyük katkı, Batı kimliğini oluşturmak ve bunu yeniden yapılandırmak üzere kullanılmış olmalarıdır.

34 J.M. Roberts, *The Penguin History of the World* (Londra: Penguin, 1995), s. 641.

35 Blaut, *Colonizer's Model*, 4. Bölüm; Frank, *ReOrient*, 2. Bölüm.

36 Joseph E. Inikori, *Africans and the Industrial Revolution in England* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), s. 183-185.

Gerçekten de, Avrupa'yı gelişmiş Batı olarak yeniden tanımlarken geçerli kritik etken 1492 sonrasında sınırın Batı'ya doğru genişlemesiydi. Bu, Öteki kategorisinin genişlemesini beraberinde getirdi; artık Afrikalılar ve Amerikalılar da kapsam içindeydi. Bu emperyal projenin başarısı -Roma İmparatorluğu'ndan bu yana ilk kez- Avrupa'nın gelişmiş uygarlığı temsil ettiği düşüncesini ortaya çıkarmak açısından önemliydi. Böylelikle genişleyen batı sınırı, Avrupa kimliğinin çevresel bir statüden 'gelişmiş bir uygarlık' olarak daha üst bir düzeye çıkmasını sağladı. Bu ayrıca Doğu ve Batı Avrupa arasındaki bölünmeyi artırdı; Batı Avrupa Uzak Batı'da yayılmacılığın ticari ve deniz gücünü geliştirdi, karayla sınırlı olan Doğu Avrupa ise feodalizmi korudu ve Doğu'da İslam'a karşı bir tampon ya da *cordon sanitaire** oluşturuyordu. 15. yüzyıldan sonra 'Batı Avrupa' düşüncesinin, Osmanlı Türkleri ve Doğu Avrupalılar barbarlar olarak düşünüldüğü için daha netleşmeye başladığının göz önünde bulundurulması gerekir.[37] Böylece Batı Avrupa kimliği, 16. ve 17. yüzyıl boyunca Doğu'daki 'pagan/barbar' ve güney ve batıdaki 'vahşi' komşuları tarafından gitgide daha fazla tanımlanmaya başladı.

Nasıl ki Kuzey ve Güney Amerika Batı Avrupa'nın Doğu'yu yakalamasını sağlamakta önemli bir etken ise, Doğu küreselleşmesi aracılığıyla yayılan daha gelişmiş Doğu düşünceleri ve teknolojilerinin asimilasyonu da önemlidir. Bu da 1492 mitine getirilen ikinci büyük eleştiriyi oluşturur; bu bölümün kalan kısmında da bu tartışmaya yer vereceğiz.

'Doğu Rönesansı' ve Batı Rönesansının üç çelişkisi

Birçok Avrupamerkezci bilim adamı 'Avrupa'nın dinamikliğinin' kökenini Rönesans olarak tanır, bu da Avrupalılara gerekli 'bilimsel rasyonalite' ve 'bireyselcilik' duygusunu vermiştir. Rönesans saf Antik Yunan biliminin yeniden keşfedilmesi olarak düşünülüyordu. Bunun tipik bir ifadesi şöyledir:

> Avrupa, modern bilimin yaratamayacağı hiçbir şey almadı Doğu'dan, diğer taraftan ödünç aldıkları şeyler de yalnızca Avrupa aydın geleneğine dahil edildiği için değerliydi. Ve bu elbette (Eski) Yunan'da oluşturulmuştu.[38]

* Karantina. (ç.n.)

37 Thierry Hentsch, *Imagining the Middle East* (Montreal, Quebec: Black Rose Books, 1992); Iver Neumann, *Uses of the Other* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999).

38 A. Rubert Hall, 'General Introduction', Marie Boas, *The Scientific Renaissance 1450-1630* (Londra: Collins, 1962), s. 6. Avrupamerkezcilik hakkında iyi bir makale okumak için bkz. Frank, *ReOrient*, s. 185-193.

Ancak bu, Avrupa Rönesansı'nın temelindeki önemli düşüncelerin birçoğunun ve sonrasında ortaya çıkan bilimsel devrimin (aynı zamanda Aydınlanma'nın - bkz: 9. Bölüm), gerçekte Doğu'dan kaynaklandığı ve Doğu küreselleşmesi aracılığıyla dünyanın İslam Köprüsü boyunca dağıldığı düşüncesini muğlaklaştırıyor. Michael Edwardes'in belirttiği gibi:

> Bütününde bu büyük üretim (yaratım) dönemi Doğu'yla çok az ilgilendi ya da hiç ilgilenmedi. Rönesans, gerçekten de arkasını dönmüştü Doğu'ya ve bunun yerine antik dünyanın belli bir bakış açısını eklemişti. Bu elbette, Rönesans insanının Doğu'nun varlığını fark etmediği anlamına gelmedi... Rönesans tüm klasik (Yunan) yüzüne karşın Doğu'dan çoğunlukla gizli gizli etkileniyordu ve kaynağı her zaman örtülü kalıyordu.[39]

Ancak arada sırada Avrupamerkezci yazarlar Rönesans düşüncelerinden bazılarının Ortadoğu'dan alındığını ileri sürerler. Oysa bu iddia Doğu'nun (İslam'ın etkisi) bütün bunlarda bağımsız bir rol oynamış olması olasılığının bir yana bırakılmasıyla çürütülür. Bu iddia, Müslümanların Antik Yunan metinlerinin sadece sahipleri veya çevirmenleri olduğunu ileri sürer ve Müslümanların tek yaptıkları şeyin de bunları geldikleri yere iletmek olduğunu söyler. Böylelikle bize tipik olarak söylenen şey şudur: "Yunanların paltosu İslam dünyasına geçti, Allah'ın ellerinde, Helen mirası Batı çıkarları yeniden ateşlenene kadar gözetim altında tutuldu."[40] Kısaca, Müslümanlar özgün düşünürlerden çok sadece kütüphaneciler olarak değerlendirilmiştir. Bu inandırıcı bir hikâye olmasına karşın, Avrupa Rönesansına sızan birçok bağımsız Doğu fikrine işaret eden önemli kanıtları çürütmeyi başaramaz. William McNeill'in belirttiği gibi:

> Batılılar Müslümanların ince bir zekâya ve Latin dünyasından daha güçlü bir öğrenme zenginliğine sahip olduğunu keşfettiler... MÖ 6. yüzyılda Yunanlar Doğulu (Mısır'a air) medeniyeti asimile etmeselerdi, onların (Avrupalıların) kendilerine mal ettikleri bu bilinmeyen mirasın aydınlanmış tarih içinde bir karşılığı olmazdı.[41]

Bu dönemdeki Batı'nın "[düşünsel] etkisi gerçekte sıfırdı– belki de Batı'nın sunacak çok az şeyi olduğu" düşünüldüğünde bu pek şaşırtıcı değildi.[42] Ancak, Çinli-

39 Michael Edwardes, *East-West Passage* (New York: Taplinger, 1971), s. 94.
40 Margaret Wertheim, *Pythagoras' Trousers* (Londra: Time Books, 1996), s. 35.
41 William H. McNeill, *The Rise of the West* (Chicago: Chicago University Press, 1963), s. 602, 609.

ler 11. yüzyılda bir Rönesans yaşamış görünüyor,[43] Avrupa'nın düşünsel şanslarının açısından önemli olan Müslümanların öncü katkısı idi.

9. yüzyılın başlarında, yedinci Abbasi halifesi, Memun Bağdat'ta diğerlerinin yanı sıra Yunanca eserlerin, özellikle Ptolemaos'un, Arşimed ve Öklid'in yapıtlarının Arapçaya çevrildiği "Bilgelik Evini" (Bayt al-Hikmah) kurdu. Ama Arap bilim adamları tıp, matematik, felsefe, teoloji, edebiyat ve şiir ile ilgili İranlı ve Hint (ve Çin) metinlerini temel alır. Sonra Yahudi bilim adamları ve çevirmenlerinin yardımıyla sadece Yunan düşüncesinin bir karışımı değil, Yunan düşüncelerinin eleştirisi ve aynı zamanda bunu genelde ileriye götüren yeni bir bilgi bütünlüğü oluşturdular. Bu sürece, Bağdat'ın küresel ekonominin merkezinde yer alması ve yeni Asya düşüncelerini almakla kalmayıp, onları yeniden ele alıp Müslüman İspanya'ya aktarması da katkıda bulunuyordu. Özellikle 1000 yılından sonra Avrupalılar İslam dünyasından bilimsel metinleri Latinceye çevirdiler. İspanyol Toledo'sunun 1085'te düşmesi özellikle önemlidir, çünkü burada birçok Avrupalı aydın, İslam teknik kitaplarına ulaşabiliyordu. İslam'dan öğrenme işlemi İspanyol Kralı 10. Alfonso (1252-1284) ile büyük oranda Yahudi aracılarla (Portekiz kralları gibi) devam etti. Takdim edilen birçok örnek arasında, 1266'da İbn Halef el-Muradi'nin önemli metni "The Book of Secrets about the Results of Thoughts"un Toledo Sarayı'nda çevrilmiş olması önemlidir. Bu metin ve başka birçokları İberyalılara pekçok İslami buluş ile ilgili bilgi verir. Son olarak İtalyanlar da doğrudan Ortadoğu ile yaptıkları ticaret ve Haçlı Seferleri aracılığıyla bu düşüncelerden çok şey öğrendiler. Peki nasıl oluyordu da Müslüman bilim adamları özgün Yunan bilgi kaynaklarına katkıda bulunabiliyorlardı?

İslam dünyasında matematikteki gelişmeler

Jack Goody'nin yerinde bir saptamasıyla "Matematik Doğu'da ve Batı'da yer alan paralel ancak eşit olmayan gelişmelerin olduğu alanlardan biriydi. Geometri ile ilk gelişmeler Mezopotamya [Antik Irak'ta] ve Mısır'da gerçekleşti ve daha sonra Yunanlar tarafından ele alınacaktı."[44] Gerçekten de, Antik Irak'taki okullarda cebir ve geometri öğretiliyordu, daha MÖ 1700 gibi erken bir tarihte bile Pisagor'a atfedilen teoremi ve pi'nin değerini biliyorlardı. Dairenin 360 dereceye, dakikanın 60 saniyeye, günün 24 saate bölündüğü "sexagesimal sistemi"ni geliştirmişlerdi. Antik Irak'tan sonra Antik Mısır ve sonra Yunanistan'a geçtiler

42 Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe* (Londra: Phoenix, 1994), s. 221.

43 Jacques Gernet, *A History of Chinese Civilization* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), s. 298, 337-347.

44 Jack Goody, *The East in the West* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), s. 234.

(Yunanlar ilk gelişmeleri gösterenlere çok yakındılar). Bir sonraki büyük gelişme aşaması ise bu ilk gelişmeleri daha da ileri götüren Müslümanlar tarafından yaklaşık 800 yılından sonra başladı. Öncü matematikçi Muhammed İbn Musa el-Harezmi (780-847) son derece etkili bir kitap olan *On Calculation with Hindu Numerals* (yak. 825) yazmıştır. Bu kitap Hint sayı sisteminin İslam ve Batı'ya yayılmasını sağlamıştır.[45] İlginç olan Ortadoğulu Fenikeliler (ama onlar kendilerine Kenanlı, Akdeniz'in doğu kıyısında bulunan Kenan ülkesinden diyorlardı) sayıları ilk kullananlar oldu. Arıcak, Hintlilerin gerçekleştirdiği büyük başarı 10'-lu sistem değerinde dokuz sayı ve sıfırla (sunya) ortaya çıkıyordu. Bu sistem Arap bilim adamları tarafından yaklaşık MÖ 760 yılında uyarlandı.[46] Buna karşılık el-Harzemi'nin yapıtı aralarında al-Uqlidisi, abu'l-Wafa al-Buzajani, al-Mahani, el-Kindi ve Kushyar ibn Labban'ın bulunduğu 10. yüzyıl İslam bilginleri tarafından daha da geliştirilmiştir.[47] Ortadoğu'da yaygın olan bu düşünceler, 10. yüzyılın sonuna kadar Müslüman İspanya'ya yayıldı, burada geri kalmış olan Avrupalılar bunlara ulaşabiliyordu (özellikle Cordoba aracılığıyla Toledo'nun 1085'teki düşüşü ve Zaragoza'nın 1118'de Aragonlular tarafından ele geçirilmesi ile).

İlk aşamada Avrupalılar yavaş hareket edip, abaküse dayalı eski sistemi korumayı tercih ettiler. Arıcak 1202'de Tunus'ta yaşayan Pisalı Leonardo Fibonacci yeni Doğu kavramlarını kabul etti ve eski abaküs sistemini reddederek yeni Hint-Arap sistemini benimseyen bir kitap yazdı. Sonunda yeni sistem İtalyan tüccar grupları içinde ortaya çıktı. Charles Singer'in belirttiği gibi "Avrupalıların bu Doğu sayı sistemini benimsemesi [Batı] biliminin yükselişinde büyük bir etkendi 16. ve 17. yüzyılda bilim ve teknoloji arasındaki ilişkinin saptanmasında da etkili olduğu" görülebilir.[48]

El Harzemi'nin cebir üzerine yazdığı yapıt da eşit derecede önemliydi ve 1145'te İngiliz Ketton'lu Robert ve İtalyan Cremona'lı Gerard tarafından Latinceye çevrilmişti. Ketton'un Harzemi adını çevirisi "algorithmi" idi ('algoritma' terimi buradan gelir). 'Cebir' terimi Harzemi kitaplarının birinin başlığından gelir, *el-Cebr ve'l-muhale* (el-cebr, cebir olarak çevrilmiştir). Ayrıca onun yazdığı bu kitap

45 Jonathan Bloom ve Sheila Blair, *Islam: Empire of Faith* (Londra: BBC Worldwide, 2001), s. 125.

46 Vezir Hasan Abdi, 'Glimpses of Mathematics in Medieval India', A. Rahman (editör), *History of Indian Science, Technology and Culture, AD 1000-1800* (Yeni Delhi: Oxford University Press, 1999), s. 50-94.

47 Seyyed Nasr, *Science and Civilization in Islam* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1968), 5. Bölüm.

48 Charles Singer, 'Epilogue: East and West in Retrospect', Charles Singer, E.J. Holmyard, A.R. Hall ve T.I. Williams (editörler), *A History of Technology*, III (Oxford: Clarendon Press, 1956), s. 767.

16. yüzyıla kadar Avrupa'da konu üzerindeki en önemli metin olarak varlığını sürdürdü. Bunu Ptolemy'nin teorisinin ötesine geçen çeşitli İslam keşifleri tamamladı. Ptolemy çok basit bir teoriye dayanan kirişleri kullandı. El-Bettani kirişin yerine sinüsü yerleştirdi. Aynca küre trigonementrisi Abu'l-Wafa al-Buzajani'nin tanjant teorisi, Ebu Nasr'ın sinüs teoremi ve İbn Al-Haytham'ın ko-tanjant teoremi ile geliştirildi.[49] 10. yüzyılın başına kadar bütün altı klasik trigonometrik işlevlerin hepsinin Müslüman matematikçiler tarafından tanımlanıp oluşturulması da dikkat çekicidir.[50] Nasireddin Tusi'nin* düzlem trigonometrisi üzerine orta – geç 13. yüzyılda yazdığı metne 1533 yılına kadar Avrupalı hiçbir matematikçi tarafından yetişilemedi.[51]

İslama göre rasyonel bir varlık olarak insan

Modern Avrupa düşüncesinin *leitmotiflerinden* biri olan insanın özgür ve rasyonel bir varlık olduğu fikrini savunan Müslümanlar (özellikle Mutaziliteler) olmuştur. Bu düşünce Hz. Muhammed'in ölümünden kısa bir süre sonra ortaya çıktı, bu da "rasyonel İslam teolojisine" doğru bir atılımı gösteriyordu (Hz. Muhammed'in öğretileri daha sonraki politik otoriteler tarafından bozulamasın diye). *İçtihat* olarak bilinen şey bağımsız hüküm uygulamasını kapsıyordu ve her şeyden önce Tanrı'nın ancak yardım alınmadan ve bireysel insan mantığı aracılığıyla anlaşılabileceği anlamına geliyordu. Bu düşünce el-Kindi (800-873), Farabi (873-950), İbn Sina (980-1037), İbn Rüşd (1126-1198) ve son olarak ez-Zehravi (936-1013) gibi bilim adamlarının eserlerinde yer almıştır. Bu düşünceler Martin Luther'e ve Reformasyona esin kaynağı olan düşüncelere ilginç ölçüde benzerlik göstermektedir. Er-Razi'nin 'bütün hakikatin' (dini ve bilimsel) rasyonel düşünme veya mantık aracılığıyla bireysel insan zihni tarafından doğrudan ulaşılabilir olduğu iddiası önemlidir. Buna karşılık olarak, bu ancak zihin irrasyonel duygulardan kurtulduğunda gerçekleşebilir: kısaca, 'nesnellik' yaşamsal önem taşır. Benzer bir biçimde, İbn Rüşd** (Batı'da Averroës olarak bilinir) bilimsel soruşturmanın dini dogmadan sapmakla gerçekleştirilebileceği ve Tanrı'nın varlığının sadece rasyonel olarak kanıtlanabileceği konusunda ısrar etmiştir.

49 Juan Vernet, 'Mathematics, Astronomy, Optics', Joseph Schacht ve C.E. Bosworth (editörler), *The Legacy of Islam* (Oxford: Clarendon, 1974), s. 477.

50 E.S. Kennedy, *Studies in the Islamic Exact Sciences* (Beyrut: American University of Beirut, 1983), s. 41.

* İslam bilgini, matematikçi (1201-1274). (ç.n.)

51 Joseph Needham ve Wang Ling, *Science and Civilisation in China*, III (Cambridge: Cambridge University Press, 1959), s. 109.

** Tıp ve felsefe bilgini. (ç.n.)

Kısaca bu ve diğer İslam düşünürlerinin ve bilim adamlarının Avrupa düşüncesini değiştirme konusunda derin bir etkisi vardır. Batı tarafından asimile edildiğinde onların düşünceleri Avrupalı düşünürlerin kutsal olanın otoritesine yönelik mevcut Katolik inanışlarını aşıp bireyin merkezi önemine ulaşmasını sağladı. Müslümanlar da bireyselliği ve bilimsel deney sürecini benimsemeye başladı, bu daha sonra Avrupa'nın bilimsel devrimini etkiledi.

Avrupa'nın bilimsel devrimine bir giriş olarak İslam'daki bilimsel yöntemler

İslam'ın bilimsel devriminin en radikal özelliklerinden biri Antik Yunan düşüncesinin tamamen mükemmel olmak zorunda olmadığı ve karşı çıkılması gerekmese de karşı çıkılabilir olduğu düşüncesiydi. Böylece:

> Müslüman bilim adamları Yunan geleneğinden tamamen kopmazken, bilginin nasıl gelişmesi gerektiğini ortaya koyan yeni bir devrimci düşünceyi tanıtarak onu yeniden formüle etmiştir, bu düşünce bugün hâlâ bilimin yapılış şeklini yönetiyor. Daha iyi enstrümanlar ve yöntemlerin daha doğru sonuçlar ortaya çıkaracağını düşünmüşlerdir.[52]

Bu, Yunanların tam olarak anlamadığı bir şeydi. Yunan bilimsel deneylerinin azlığını da İslam bilginleri kapatmaya çalıştılar. Ayrıca İslam bilginleri birçok alanda –tıp, hijyen, optik, fizik ve diğerleri– miras olarak alınan gelenekleri sorgulamaya başladı. Bu yeni bilimsel düşünme biçiminde, Mısırlı İbnü'l-Heysem (965-1039) optik üzerine Avrupa'da büyük etki yaratan bir kitap yazdı. Mısırlı doktor İbnu'n-Nefis (ö. 1288) de önemliydi. Yunan hekim Galenos'un geleneksel bakış açısıyla çelişen, insan vücudu üzerine onun yaptığı çalışma İngiliz William Harvey'in çalışmasından en az 350 yıl öncesinde gerçekleşti.

Er-Razi, Farabi ve İbn Sina'nın eserleri de önemliydi. Tıp ve hijyendeki başarıları Avrupa bağlamında devrim niteliğindeydi. Er-Razi hastanesini deneyler üzerine kurdu, hastaları hastalıkların yayılmasını önlemek için iki gruba ayırmıştı. Bu aynı zamanda, daha sonra Batı'da yoğun biçimde benimsenen karantina altına almanın ortaya çıkmasına neden oldu.[53] Çeşitli hastalıklarla ilgili araştırmalar yaptı, ancak erken dönem Çin keşiflerinden büyük ölçüde etkilendiği konusunda önemli kanıtlar vardır.[54] Bütün bunlar göz önüne alındığında, 'er-Razi'nin tıpla

52 Bloom ve Blair, *Islam*, s. 131.

53 Lewis, *Muslim Discovery*, s. 128-130.

54 Joseph Needham, Lu Gwei-Djen ve Nathan Sivin, *Science and Civilisation in China*, VI (6) (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), s. 124-125.

ilgili çalışmalan Latin Batı'nın zihinlerinde yüzyıllar boyunca önemli bir etki oluşturmuştur.[55] Er-Razi'nin Avrupa üzerindeki etkisi çevrilmiş yapıtlarının 1498-1866 yılları arasında 40 kez yeniden basılmış olması ile kanıtlanır. Ebu Nasr el-Farabi* (Batı'da Avennasar olarak bilinir) *Catalog of the Sciences* başlıklı önemli bir kitap yazmıştır, bu kitap Latinceye Cremona'lı Gerard ve Sevilla'lı John tarafından çevrilmiştir. Bir başka önemli bilgin ise İbn Sina'dır (Batı'da Avicenna olarak bilinir) ve ünlü kitabı *Canon of Medicine* Latinceye (tıpkı yazdığı ansiklopedi, *The Book of Healing* gibi) 12. yüzyılın sonlarında çevrilmiştir. Ayrıca *Canon of Medicine* 16. yüzyıl sonlarına kadar Avrupa tıp okullarında temel eser olmuştur. Genelde Salerno Okulunun 1050'den sonraki gelişiminde Arap etkisi önemlidir.[56] Çinlilerin de immünoloji, adli tıp ve tıp deneyleri dahil, hepsi de Batı'ya dünyanın İslam köprüsünden geçerek ulaşan modern tıbbın birçok önemli özelliğini geliştirmiş olması ilginçtir.[57]

Astronomi alanında da İslam dünyasının başarısı etkili olmuştur. 14. yüzyılda yaşayan Maragha Okulundan İbnü'ş-Şatir, yaklaşık 150 yıl sonra Kopernik tarafından geliştirilen güneş merkezli teoriyle hemen hemen aynı olan bir dizi matematik modeli geliştirmiştir. Bu modellerin bu kadar benzer olması Noel Swerdlow'un "(Kopernik açısından) bir dizi tesadüfün bağımsız biçimde geliştirilme olasılığı çok dikkat çekici" demesine neden olmuştur.[58] Diğer uzmanlar Kopernik'in eş-Şatir'in modellerini ödünç aldığını ileri sürmüştür.[59] Buna uygun olarak Kopernik "Maragha Okulunun en ünlü müridi" olarak tanımlanmıştır.[60] Ayrıca güneş merkezli teori en azından örtük olarak ilk kez Antik Mısır'daki 'hermetik metinlerde' keşfedilmiştir.[61] Kopernik'in önemli kitabının giriş bölümünde Antik Mısırlı Hermes Trismegistus'tan söz etmiş olması ilginçtir. Ayrıca Trismegistus bugün herhangi bir bilim adamının öncü olarak kabul edebileceği birisi değildir, ancak Rönesans döneminde bu karanlık Mısırlı büyük bir statü kazandı.[62] Harzemi'nin astronomi üzerine yazdığı erken dönem çalışmaları da önemlidir. Sadece

55 Philip K. Hitti, *History of the Arabs* (Londra: Macmillan, 1937), s. 367.

* Türk asıllı İslam felsefecisi, Batı'da Avennasar olarak bilinir (873-950). (ç.n.)

56 Luis Garcia Ballester, M.R. McVaugh ve A. Rubia-Vela, *Practical Medicine from Salerno to the Black Death* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), s. 13-29.

57 Needham ve çalışma arkadaşları, *Science,* VI (6).

58 George Saliba *A History of Arabic Astronomy* (Londra: New York University Press, 1994) kitabında Swerdlow'a gönderme yapılır, s. 64.

59 Kennedy, *Studies,* s. 50-83; Saliba, *History*, s. 245-305.

60 N. Swerdlow ve O. Neugebauer, *Mathematical Astronomy in Copernicus' De Revolutionibus*, (Berlin: Springer, 1984), s. 295.

61 Martin Bernal, *Black Athena,* I (Londra: Vintage, 1991), s. 155-156; Frances Yates, *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition* (Londra: Routledge and Kegan Paul, 1964), özellikle s. 154.

62 Wertheim, *Pythagoras' Trousers*, s. 81 ve s. 81-91.

Ptolemaos'un metni Geography'yi geliştirmekle kalmamış, yıldızların birçoğunun konumlarını kapsayan çeşitli haritalar üretmiştir. Bu haritalar okyanus ticareti için önemli olmuştur. Harzemi de dünyanın çevresini yüzde 0,04'lük ya da daha küçük bir hatayla (yani sadece 41 metre yanılmıştır) saptamıştır. Çalışmaları hem el-Biruni hem de el-İdris'i tarafından genişletilmiştir.

Bu nedenle erken dönem İslam düşüncesinin Avrupa Rönesansı'nın çok ötesinde bir etkiye sahip olduğu ve Avrupa'nın bilimsel devriminin bilgilendirilmesine yardım etmiş olabileceği gerçeği yaşamsal önem taşır. Bilimin deneye dayalı olması ve maksimum çıkarın emeğin bölünmesiyle elde edilebileceği konusundaki Bacon'ın görüşü erken dönem İslam bilginlerinin yaptığı bazı tartışmalar ile hemen hemen sözcüğü sözcüğüne aynı idi. Robert Briffault'un belirttiği gibi:

> Deneysel yöntemin yaratıcısının kim olduğu yolundaki tartışmalar Avrupa medeniyetinin kökenlerinin ciddi anlamda [Avrupamerkezci] yanlış yorumlanmasının bir parçasıdır. Arapların deneysel yöntemi Roger Bacon'ın zamanında yayılmış ve Avrupa'da büyümüştür. [63]

Ancak, bunu İslam şartlarından bir başkasını benimseyerek çürütmek mümkündür: yeni bilimsel ve bireysel düşünceler İslam'da ortaya çıksa da, daha sonra dini yetkililerin kendi kontrollerini yeniden kurmaya çalışmalarıyla bu düşünceler terkedilmiştir. Bu nedenle bu "eksik bir İslam devrimi"dir. Bu daha sonra, dini engellerin olmamasının Batı biliminin sınırsız gelişimini sağladığı Avrupa'daki durum (daha sonra da 'Avrupa'nın dinamiği'ni oluşturur) ile karşılaştırılır. İslam şartlan ile ilgili en temel sorun İslam'ın düşünsel başarılarının Avrupa'daki düşünsel ilerlemenin –özellikle Rönesans ve bilimsel devrim– sağlanmasında yaşamsal önem taşıdığının unutulmasıdır. Avrupalılar bu Doğu düşüncelerini ileri götürmekte başarılı olsa da,[64] özgün Doğu düşünceleri olmasaydı ileri götürülecek hiçbir şey olmazdı ya da çok az şey olurdu.

Ancak burada anılması gereken bir başka boyut daha var. Çünkü Rönesans'ın sadece Müslümanlara, Hintlilere ve Çinlilere değil, Siyah Afrikalılara da bir borcu olması muhtemeldir.[65] W.E.B. Du Bois'nın belirttiği gibi, özgün Yunan bilimsel metinleri sadece Ortadoğu'ya geçmekle kalmadı, aynı zamanda Afrika'ya, özellikle de İskenderiye ve Kahire'ye (daha önce 2. Bölüm'de gördüğümüz

63 Ziauddin Ahmad'in editörlüğünü Muhammad R. Mirza ve Muhammad I. Siddiqi yaptığı *Muslim Contribution to Science* (Lahore: Kazi, 1986) kitabında, s.117'deki 'Muslim Contribution to Scientific Progress' yazısında Robert Briffault'a gönderme yapılır.

64 H. Floris Cohen, *The Scientific Revolution* (Chicago: Chicago University Press, 1994), 8. Bölüm.

65 Du Bois, *Africa*, 10. Bölüm.

gibi, ekonomik olarak 1517'ye kadar İtalyan tüccarlar ağırlıktaydı) yayıldı. Ayrıca, Siyah Sudan uzun zamandır bir kültür ve eğitim merkeziydi, bunun büyük bir bölümü Ortaçağ Avrupası'na aktarılmıştı. Ancak, Mısırlılar kuşkusuz bilimsel bilginin gelişimine katkıda bulunurken,[66] –özellikle 1005'te kurulan Mısır Bilgelik Evi (Dar al-Hikmah)– bunların etnik kökenleri kesin olarak belli değildir. Ancak kesin olan bir şey varsa o da Ortadoğulu Magripliler olarak adlandırılanların, özellikle İspanya'da yaşayanların, çoğu köken olarak Siyah Afrikalı olmasıydı (bu nedenle Ortaçağ Avrupası'nda "Blackamoor" terimi kullanılıyordu). Bu ırkların melezleştirilmesi işlemi düşüncelerin de karışmasına olanak tanıdı. Ayrıca Siyah Afrikalılar üniversitelerdeki ders gezilerine katılmak üzere İspanya'yı ziyaret ederken, İspanyollar düşüncelerini öğrenmek için sık sık Kuzey Afrika'ya seyahat ediyorlardı. Daha ayrıntılı araştırmalar, daha önce birkaçını ele aldığımız ünlü Mısırlı bilginlerin bazılarının köken olarak Siyah olduğunu ortaya çıkarabilir (Dhu'l-Nun açık bir örnektir, çok daha erken dönemden olan Kuzey Afrikalı St. Augustine de bir başka örnekti). Leonardo Da Vinci'nin Atina Okulunun Averroës'ini (İbn Rüşd) esmer renkli olarak betimlemesi ilginçtir. Ve elbette antik Siyah Mısırlılar ya da Nübye düşüncesi, Rönesansı özellikle "Hermetik metinlerin" ithal edilmesi aracılığıyla (bunlardan çoğu 1460 yılından sonra Cosimo di Medici'nin sarayında Marsilio Ficino tarafından çevrilmiştir) etkilemiştir.[67] Her iki biçimde de Du Bois bize ilginç retorik sorular sunar:

> Siyah Afrika'nın Rönesans'ta hiçbir etkiye sahip olmaması mümkün müydü? Ya da Siyah beyinlerden bilim ortaya çıkmaması? O günlerde Siyah halkına övgüler yağdıran Avrupa'nın bunu yalnızca şüphe ya da acımayla yapması? Yoksa renkleri hiçbir önem taşımadığı için Zencilerin ortaya koyduğu kültürel katkının hatırlanmaması ya da bilinmemesi mümkün müydü? Çünkü Siyah medeniyet bir çelişkiydi Avrupalılara göre.[68]

Son olarak bütün bu sürecin, üç acımasız çelişki üzerine kurulu olduğunu görmek önemlidir. İlki, Müslümanların Avrupalılara yeni ve daha ileri düşünceler sunduklan zamanlarda, Hıristiyanlar İslamı lanetliyorlar ve Haçlı Seferleri ile onlara karşı savaş açıyorlardı. İkincisi Doğu, Batı Rönesansı'na birçok fikir sağlamıştır, ama sonuçta Avrupalılar sırt çevirip ikiyüzlülükle bu düşünceleri bağımsız olarak oluş-

66 Hitti, *History*, s. 628-631.

67 Cheik Anta Diop, *The African Origins of Civilization* (Westport: L. Hill, 1974); Bernal, *Black Athena*, s. 24, 151-155, 434-437.

68 Du Bois, *Africa*, s. 223.

turduklarını iddia ettiler. Ayrıca Avrupalılar daha sonra Batı'nın ileri rasyonel uygarlığın sembolü olduğunu söylerken Doğu'yu irrasyonel ve düşünsel anlamda çorak bir ülkeden başka bir şey olmayan, ikinci sınıf bir uygarlık olarak nitelendiriliyorlardı. Üçüncü ve en acımasız çelişki Batı'nın üstün olarak oluşturulduğu yapısı (temelde "bilimsel rasyonalite" ile tanımlanır) daha sonra Doğu karşısında Batı'nın emperyal uygarlık misyonunu ortaya atacaktı.

Matbaanın Doğulu kökenleri: Johann Gutenberg miti

Matbaanın bulunmasının Avrupa'nın gelişimi için çok büyük sonuçlar doğurduğu konusunda hiç kuşku yoktur. Her şeyden önce Rönesansın ve bilim devriminin etkisi kitaplar basılmamış olsaydı büyük oranda zayıf olurdu. Marie Boas'a göre:

> Matbaa makinesi... bilimin gelişimini kolaylaştırmıştır; birinin yaptığı keşifleri yayınlamak gittikçe normal bir hale gelmiş, böylece yeni düşüncelerin kaybolmaması sağlanmış ve başkalarının çalışmalarına temel oluşturmak amacıyla kullanılmaya başlanmıştı. Yayıncılık yayılmacılığı kolaylaştırmıştır ve yayınlanmamış bilimsel çalışmaların diğerlerini etkileme şansının çok az olduğu da genelde doğrudur.[69]

Matbaanın getirdiği bir başka sonuç milliyetçiliğin artmasına[70] ve daha genel olarak Avrupa ekonomisinin gelişmesine[71] yardım etmiş olmasıdır. Kısaca matbaanın Batı uygarlığının karakterini önemli ölçüde değiştirdiğini söylemek yanlış olmaz. Ancak Johann Gutenberg'i, matbaayı bulan kişi olarak kabul etmek haksızlıktır.

Michael Clapham'ın ileri sürdüğü gibi, 'matbanın mucidi olarak tek bir kişi bulmaya çalışmak ve Mainz'li Johann Gutenberg'in destekçileri ile Haarlem'li Laurens Coster'ınkiler arasında doğal bir rekabet olduğunu ortaya çıkarmak sadece uydurma değil aynı zamanda iki yüzlü bir yoruma neden olmuştur.'[72] Matbaanın kökeninin altıncı yüzyılda Çin'e ve 14. yüzyıl başlarında Kore'ye kadar uzanabileceğini biliyoruz. Ağaç matbaa MÖ 6. yüzyılda ortaya çıktı. Blok matbaa 9. yüzyılın başında keşfedildi, en erken mevcut basılı kitap 868 tarihli idi. Kitap-

69 Boas, *Scientific Renaissance*, s. 29-30.

70 Benedict Anderson, *Imagined Communities* (Londra: Verso, 1983).

71 Michael Mann, *The Sources of Social Power*, I (Cambridge: Cambridge University Press, 1986); Anthony Giddens, *The Nation-State and Violence* (Cambridge: Polity, 1985).

72 Michael Clapham, 'Printing', Charles Singer, E.J. Holmyard, A.R. Hall ve T.I. Williams (editörler), *A History of Technology*, II (Oxford: Clarendon Press, 1956), s. 377.

lann basılması 950'den sonra artış gösterdi.[73] Daha 953 yılında, Feng Tao Konfüçyüs'ün klasiklerini basmıştı - daha sonra Gutenberg'in *Kitab-ı Mukaddesi*'nin Avrupa'da yaptığını Çin matbaası için gerçekleştiren çalışma.[74] Ancak bu görüş genellikle Gutenberg'in matbaasında çok daha sofistike ve hareketli harfler kullandığı iddiası ile çürütülür. Bu, ilk hareketli matbaanın Pi Sheng tarafından 1040 dolaylarında Çin'de icat edildiği gibi basit bir gerçeği muğlaklaştırır hale getirir.[75]

Avrupamerkezci bilim adamları bazen buna, hareketli matbaaya hiçbir zaman Çin'de ulaşılamadığı ve blok matbaanın tercih edildiğini savunarak karşı çıkar. Bunun nedeni Çinlilerin yaratıcı olmaması değildi; Çin alfabesinin yapısı blok baskıyı daha olanaklı kılıyordu. Cizvitlerin belirttiği gibi, 'Çinlilerin baskı yöntemi hareketli yöntem yerine çok sayıdaki karmaşık Çin harflerine daha iyi uyarlanmıştı.'[76] Bunun görünüşte standart bir Avrupamerkezci savı desteklemesi ironiktir: Gutenberg'in matbaası sonuçta daha etkin ve daha hızlıdır, çünkü Avrupa tipografisi sadece alfabenin 26 harfine dayalı idi. Ancak Lach ve Kley, Cizvitlerin Çinlilerin sürecinin sadece Avrupalılannki kadar etkin olmakla kalmayıp aynı zamanda birçok avantaja da sahip olduğunu düşündüğünü belirtmiştir.[77] Aynca Avrupa matbaasının ancak 19. yüzyılda Asya'dakilerden daha hızlı hale gelmiş olması gerçeği ilginçtir - o tarihe kadar metinleri yeniden üretmenin yavaş ve pahalı bir biçimi olarak kalmıştı.[78] Bu durumda bile, David Landes Avrupa'dakinin aksine, Çin'de matbaanın hiçbir zaman "patlama yapmadığı" konusunda ısrar etmektedir.[79] Ancak 15. yüzyılın sonunda, Çin belki de dünya üzerindeki bütün ülkelerde yayınlanan kitaplardan daha çok kitap yayınladı.[80] Ve daha 978 yılında Çin kütüphanelerinden birinde 80.000 cilt kitaba (gerçi o zamanlar bu büyük İslam kütüphanesinden bazılarının elindeki sayılardan çok daha azdı) sahipti. Bununla birlikte, Avrupamerkezcilik bunlardan hiçbirinin hareketli metal matbaayı ilk geliştiren kişinin Gutenberg olduğu gerçeğini değiştirmeyeceğini öne sürer. Oysa hareketli metal matbaa ilk kez 1403 yılında (tam kırk yıl önce) Kore'de keşfedilmiştir.[81]

73 Gernet, *History*, s. 332-333; Tsien Tsuen-Hsuin, *Science and Civilisation in China*, V (1) (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), s. 146-169; Thomas F. Carter, *The Invention of Printing in China and its Spread Westward* (New York: The Roland Press Company, 1955), s. 41.

74 Carter, *Invention*, s. 239.

75 Tsuen-Hsuin, *Science*, V (1), s. 145.

76 Donald F. Lach ve Edwin J. Van Kley, *Asia in the Making of Europe*, III (Chicago: Chicago University Press, 1993), s. 1598.

77 a.g.y, s. 1595.

78 Gernet, *History*, s. 336.

79 Landes, *Wealth*, s. 51.

80 Lach ve Kley, *Asia*, s. 1595, n. 209.

81 Carter, *Invention*, s. 239-240; Sang-woon Jean, *Science and Technology in Korea* (Cambridge, Mass.: MIT, 1974), s. 173-184; Tsuen-Hsuin, *Science*, V (1), s. 319-331.

Öyleyse nasıl ve ne ölçüde Çin ve Kore keşifleri Batı'ya doğru yayıldı? Çin blok matbaasının Avrupa'da her yere yayıldığı ve ilk kez 13. yüzyılda Almanya'da (Moğol kuşatmalarıyla Polonya [1259] ve Macaristan'a [1283] geçmiştir) kullanıldığı konusunda güçlü kanıtlar vardır.[82] Needham'ın bu noktada söyledikleri önemlidir:

> Robert Curzon (1810-1873) Avrupalı ve Çinli kitap baskılarının birbirine çok benzediğini, hemen hemen her açıdan "Bunların baskı süreçlerinin eski Çinlilerden kopyalandığını, isimleri bugüne ulaşmayan çok eski gezginler tarafından ülkeye getirildiklerini söyleyebiliriz" demişti.[83]

Peki ya hareketli metal tipografi?

Öncelikle Gutenberg'in genel hatları 11. yüzyılın ortasında Çin'de ve detayları ise elli yıl önce Kore'de keşfedilen matbaasının başına geçmesinin salt bir tesadüf olup olmadığını sormak gereklidir. Doğrudan yayıldığı ile ilgili hiçbir kanıt yoksa da, Thomas Carter dolaylı bir yayılma olduğunu ileri sürer. İlk olarak kâğıt yapımı kuşkusuz Batı'ya doğru yayıldı (daha önce 6. Bölüm'de söz ettiğimiz gibi) ve bu matbaa için gerekli bir önkoşul idi. İkinci olarak iskambil kartları (14. yüzyıl sonu), kâğıt para, görüntü baskısı ve Çince kitaplar dahil bir dizi basılı ürün Avrupa'da yayıldı. Üçüncü olarak, Carter gerçek tipografi yönteminin bilgisinin Çin'de kalmış olan herhangi bir Avrupalı tarafından rapor edilmiş olabileceğini söyler.[84] Her şekilde, Hudson'un çıkardığı sonuçlar adil görünmektedir:

> Kore tipografisi bu kadar görkemli bir gelişme gerçekleştirdiği için, sürecin Avrupa'da (Gutenberg tarafından) ortaya çıkmasından kısa zaman önce Uzakdoğu ve Almanya arasında haber akımının mümkün hatları olduğu düşünüldüğünde, bunu kanıtlama yükü Avrupalıların keşiflerinin tam anlamıyla bağımsız olduğunu iddia edenlere kalıyor.[85]

Avrupa'nın askerî devriminin Doğulu kökenleri

Kılıç, mızrak, topuz ve tatar yayının yerini barut, tüfek ve topun aldığı Avrupa'nın askerî devrimi (1550-1660) hiç kuşkusuz Avrupa'nın gelişiminde önemli

82 Tsuen-Hsuin, *Science,* V (1), s. 132-172, 303-131.

83 Tsuen-Hsuin, *Science,* V (1) kitabında Robert Curzon'a gönderme yapılmıştır, s. 313.

84 Carter, *Invention*, s. 242.

85 G.F. Hudson, *Europe and China* (Boston: Beacon Press, 1961), s. 168; ayrıca, Clapham, 'Printing', s. 378, 380.

bir dönemdi.[86] Birçok kişi bunun Avrupa askerî gücünü dünyada ön plana taşımakla kalmayıp, aynı zamanda hem modern bürokratik devlet hem de kapitalizmin ortaya çıkmasına neden olduğunu kabul eder.[87] Bunların hepsinde gözardı edilen nokta bütün teknolojik içeriklerinin ilk askerî devrim sırasında – Çin'de y. 850-1290 yıllarında keşfedildiğidir. Bunu 3. Bölüm'de ayrıntılı olarak ele aldığım için, burada sadece Doğu'nun küresel yayılması üzerinde duracağım.

Avrupamerkezci bilim adamları genelde barutun bulunmasını 1267'de Avrupalı bilim adamı Roger Bacon'a atfederler. Ancak 3. Bölüm'de belirttiğimiz gibi, barutun tarifi Çin'de 850 yılına kadar gider ve 1044'te basılı biçimde halka açıktı. Joseph Needham da Bacon'ın barut ile ilgili bastırdığı açıklamalarında Çinlilerin torpillerini tanımladığının açıkça görüldüğüne dikkat çeker.[88] Ayrıca barutun zaten basılmış olan tarifine ulaşmış olması olasıdır. Bu bilgi Çin'den Batı'ya nasıl ulaştırıldı? Paul Cressey ve Arnold Pacey, Çin'den 1256/1257 yılında dönen Rubrick'li William'ı (Bacon'ın arkadaşı) ihtimallerin dışında tutarlar.[89] Beraberinde birçok bilgi getirmiş olması olasılığına karşın, birçok Avrupalı (özellikle rahipler) 1245 yılından itibaren Çin'e seyahat etti ve bunlardan herhangi biri bu tarifi getirmiş olabilir.[90]

3. Bölüm'de ilk metal namlulu tüfeğin 13. yüzyılın ortalarında –en geç 1275'e kadar– Çin'de ortaya çıktığını ve ilk topun (patlayıcı) yaklaşık 1288 yılında Çin'de keşfedildiğini görmüştük. Bu önemlidir, çünkü ilk Avrupalı top 1326'da Floransa ve 1327'de İngiltere'de (Walter de Millemete elyazmasında çizilmiştir) ortaya çıkmıştır.[91] Pacey'e göre:

> Avrupa'daki en eski (toplarının) çizimlerinde açık bir şekilde bir tezgâh üzerine yerleştirilmiş ve bir ok yardımıyla ateşlenen Çin tipi namlular olması çok çarpıcıdır. Bir zamanlar (topun) Avrupa'ya ait bir buluş olduğu düşünülüyordu ve Çin silahlarının sonra geldiği... Bu görüş artık güvenilir değildir.[92]

86 J.M. Roberts, *Essays in Swedish History* (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1967).
87 Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States, AD 990-1990* (Oxford: Blackwell, 1990); Giddens, *Nation-State*, s. 103-116, 222-254; Mann, *Sources,* I, bölümler 12-15.
88 Joseph Needham, Ho Ping-Yü, Lu Gwei-Djen ve Wang Ling, *Science and Civilisation in China,* V (7) (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), s. 49.
89 Paul Cressey, 'Chinese Traits in European Civilization: a Study in Diffusion', *American Sociological Review* 10 (5) (1945), 598; Arnold Pacey, *Technology in World Civilization* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1991), s. 45.
90 Needham ve çalışma arkadaşları, *Science,* V (7), s. 47-50, 570-572.
91 O.F.G. Hogg, *English Artillery 1326-1716* (Londra: Royal Artillery Institution, 1963), s. 6-9, 46; William H. McNeill, *The Pursuit of Power* (Oxford: Blackwell, 1982), s. 572-579.
92 Pacey, *Technology*, s. 47.

Topun çok uzun bir süreç alan bir gelişim gerektirmesi önemlidir, bu Avrupa bağlamında söz konusu değildi. Avrupa bağlamında hiç kimse bunu destekleyecek kanıtlara sahip değildi. Ancak bu tür bir ön gelişim dizisi Çin bağlamında kesinlikle vardır (önceki dört yüzyıla dayanarak). Çinlilerin topundan patlayan şarapnellerin çıkması da bir o kadar önemlidir, bu özellik Avrupa'da 15. yüzyıla kadar kullanılmıyordu. Ayrıca Çinlilerin topu bazen dökme demirden yapılıyordu, bu da daha güçlüydü ve bu nedenle işleme demirden yapılan Avrupa topundan daha etkiliydi. Avrupalıların bu konuda Doğu'ya yetişmesi ancak 16. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşti.

Tüfek ve topun Avrupa'ya ulaşması çevresel kanıtlara dayanır. Needham ve Ling bunun Tebriz'de yaşayan İtalyan tüccarlar ya da Avrupalı rahipler (yukarıda söz edilmişti) veya 1260 yılından sonra Çin ordusunda görev yapan birçok Müslüman tarafından gerçekleştirildiğini ileri sürer.[93] Elbette Avrupa ve Çin arasında, yapımı ile ilgili resimler ve/veya gerçek bilgiler aracılığıyla top fikrinin aktarılmasını sağlayacak kadar temas vardı. Bu iddialar tamamen spekülatif olsa da topun bir kaynağının olduğunu gösterir. Bağımsız bir Avrupa buluşuna yönelik iddialar gerçekleri yansıtmaktan oldukça uzaktır, ancak bilinen en erken tarihli top Çin'e ait patlayıcının bulunuşundan yaklaşık kırk yıl sonraya denk gelmektedir. Çünkü, yukarıda belirtildiği gibi, bu konunun uzmanı hiç kimse 1326/1327'lerdeki ilk Avrupa yapımı topu oluşturacak gelişmeler adına yeterince kanıt üretememiştir. Çinlilerin top hakkında sahip olduğu bilginin yayılması tek olası yanıttır. Bu nedenle bunun tersini kanıtlamak Avrupamerkezci bilim adamlarına düşmektedir. Topla donatılmış büyük gemilerin yapımının eşsiz bir Avrupa buluşu olduğuna yönelik yaygın Avrupamerkezci düşünce de dikkat çekicidir. Ancak bu, topun çok daha büyük olan Çin gemilerinde kullanıldığı gerçeğini gözardı eder.

Son olarak, Avrupa üzerinde bağımsız bir etkiye sahip olan İslam dünyasındaki askerî gelişmeleri ele almamız gerekiyor. İslamın askerî teknolojileri sadece hızlı bir şekilde gelişmekle kalmadı, aynı zamanda uzun süreler Avrupalılar tarafından kullanılan teknolojilerden çok daha üstündü. Sekizinci yüzyıldan sonra, İslam ordularında alev almayan giysiler giyen özel askerler vardı. Yanıcı bir madde olan, Avrupalı Haçlıların "Yunan ateşi" (petrol) dedikleri şeyi kullanıyorlardı. Aslında, kökeni Ortadoğu olduğu için Yunan ateşinin yanlış bir isim olduğunu görmek önemlidir. 673 yılında Baalbeek'ten Callinicus olarak bilinen Suriyeli bir mimar Bizans'a kaçtı, beraberinde yeni ateşin

93 Needham ve çalışma arkadaşları, *Science,* V (7), s. 572-579.

sırlarını da taşıdı.[94] Bizanslıların buna Yunan ateşi dememesi ilginçtir, çünkü kökeninin Ortadoğu olduğunu biliyorlardı. Yıkıcı bir etkiye sahip alev atanlara *(zarraya)* sahipti ve tutuşan oklarla kaplıydı; el ya da makineler (mancınıklar) yardımıyla veya füze gibi atılan el bombalarında kullanılıyordu.[95] Gerçekten de dengeli mancınık eşsiz bir İslam buluşuydu. 12. yüzyıla kadar, Selahaddin Eyyubi yükselişi askerî teknolojik gelişmelerde yeni ve daha yoğun bir aşamanın ortaya çıkmasına neden oldu. Örneğin ateşleyici mekanizmalar her Müslüman muharebesinde kullanılıyordu. Buna karşılık, Haçlıların cevabı yoktu– bu üstün Müslüman saldırıları karşısındaki kaderleri 1291 yılında Acre'da belirlendi (daha önce 2. Bölüm'de aktarılmıştır).

Daha sonra, Hodgson'ın "barut imparatorluğu" olarak adlandırdığı Osmanlı İmparatorluğu birçoğu Batı Avrupa'ya yayılan çeşitli askerî teknolojik buluşların merkezi idi. Türk tüfekleri özellikle Doğu'da Orta Asya'dan Hindistan'a, Batı'da ise Avrupa'ya kadar çok hızlı yayıldı. 'Bu, dünyanın silahta en büyük ihracat ticareti olmakla kalmayıp aynı zamanda bunlardan bazıları çok yüksek kalitedeydi.'[96] Özellikle, Osmanlılar, Avrupa'da yapılanlardan daha güçlü ve daha az patlamaya yatkın olan çelik namluların yapımı ile tüfeğin gelişimine önemli katkıda bulundular. "Avrupalıların Türk namlularını değerlendirmesi ve en iyi Avrupa tüfek yapımcılarının bazen kendi tüfeklerinde Türk namluları kullanmış olması" hiç şaşırtıcı değildir.[97] Ayrıca, Avrupalı teknoloji uzmanları Türk tüfek namlularının ve Hint Wootz çeliğinin (bkz: 9. Bölüm) yüksek kalitesine uzun süre hayran olmuşlardır. Osmanlılar tetiği de (yılankavi de denir) keşfetmiş olabilirlerdi, ancak belki bu da bir Çin buluşuydu.[98] Roma döneminde "ağır silahlar öncesi silahlarda" (örneğin mancınıklar) ve Ortaçağ Avrupa Tatar yaylarında tetik olsa da, bunlar daha sonraki fitilli tüfek tetiklerini oluşturmuş olamazdı. Çünkü yılankavi tamamen bağımsız bir buluş idi.

Özet olarak, Avrupa askerî devriminin bütün önemli teknolojik özelliklerinin kökenleri Doğu'da idi ve Batı'ya birçok kaynaktan taşınmıştı. Avrupalılar daha sonra bu askerî teknolojileri ilerletirken –özellikle 19. yüzyılda– mevcut Doğu buluşları olmasaydı ilerletilecek hiçbir şey olmazdı.

94 Lynn White'ın *Medieval Religion and Technology* (Berkeley: University of California Press, 1978), s. 285'te ortaya koyduğu gibi; aynca bkz. Ahmad Y. Al-Hassan ve Donald R. Hill, *Islamic Technology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), s. 106-107; Needham ve çalışma arkadaşları, *Science,* V (7), s. 77.

95 Pacey, *Technology*, s. 74.

96 A.g.y., s. 80.

97 Cf. Needham ve çalışma arkadaşları, *Science,* V (7), s. 455-465; Pacey, *Technology*, s. 75.

98 Krş. Needham vb. *Science*, V(7), s. 455-65; Pacey, Technology, s.75.

9

İNGİLİZ SANAYİLEŞME SÜRECİNİN ÇİN KÖKENLERİ:

Özgün Olmayan ve Geç Gelişme Gösteren Bir Güç Olarak Britanya, 1700-1846

Benim görüşüme göre *wu-wei* (*laissez-faire*/bırakınız yapsınlar) hiçbir kişisel önyargının [özel ya da kamusal isteğin] evrensel Tao'yu (şeylerin kanunları) bozamadığı anlamına geliyor; hiçbir arzu ya da saplantının gerçek sapkınlığa yol açmayacağı gibi. Akıl hareketlerimize rehberlik etmelidir çünkü erk şeylerin doğasına ve eğilimlerine göre kullanılabilir.

Liu An, *Huai Nan Tzu,* MÖ 120

Bu kadar Yunan ve Roma yeter. Diğer ulusların
Boşalmış dükkânları hiç ilgi çekmiyor şimdilerde
Faydası olmuyor beklenmeyenin bile, boşuna çabalıyoruz
Zaferlerimiz değerini kaybediyor halkın gözünde...
Kartalın kanatlarında bu gecenin şairi
Yeni erdemler peşinde süzülüyor ışığın kaynağında
Çin'in doğulu ülkelerinde; ve cesurca yayıyor
Konfüçyüs'ün öğretilerini Britanya'nın kulağına

William Whitehead, 1759

Britanya'yı 'yeni sanayileşen bir ülke' ya da 'geç gelişme gösteren bir ülke' olarak tanımlamanın önemi

Bir önceki bölümde 1492-1700 dönemi ele alındı ve Avrupa'nın daha ileri Doğu güçlerini sadece yakalamaya çalıştığı tartışıldı. Bu aynı zamanda Avrupa dışındaki altın ve gümüşün imparatorluk tarafından ele geçirilmesi ve Doğulu 'kaynakların' asimilasyonuna olanak tanımıştır. Bu bölümünde hikâyenin asimilasyon tarafını yeniden ele alacağım. Batı'nın yükselişinin standart Avrupamerkezci kronolojisindeki bir sonraki ve en önemli an İngiliz sanayi devrimidir. Gerçekte, İngilizlerin hikâyesi Avrupamerkezci çalışmanın öncüsüdür. İngilizlerin ilk sanayiciler olduğu evrensel olarak kabul edilir. Gerçekten de, sanayileşme ile ilgili herhangi bir standart iktisat tarihi ders kitabını alın, tartışmanın Britanya'nın 18. ve 19. yüzyılda 'erken' başarısı ile başladığını göreceksiniz. Bu, konu ile ilgili önemli metinlerin başlıklarında da iddia edilir: bunlar arasında en dikkat çeken Phyllis Deane'in *The First Industrial Revolution* ve Peter Mathias'ın *The First Industrial Nation*[1] çalışmalarıdır. Ya da R.M. Hartwell'in kendi sorduğu retorik soru olan "Gerçekten bir sanayi devrimi var mıydı?" sorusuna verdiği yanıttaki kapsamlı bir iddiasına göre "Bir sanayi devrimi vardı ve o da İngilizdi."[2]

İngiliz sanayi devriminin Avrupamerkezci hikâyesinin merkezinde iki ayrı aksiyom daha vardır: bunlardan birincisi, Britanya'nın (11. Bölüm'de eleştirdiğim) liberal *laissez-faire* devletinin miras bıraktığı pozitif sosyal ortam ile ortaya çıkıyordu. İkinci olarak, başarı hiç dışardan yardım almadan Anglosaksonların eşsiz dehası ve bireyselcilikleri ile gerçekleşmişti. Walter Rostow'ın iddiası buna tipik bir örnektir: "İngiliz geçiş vakası eşsizdir, çünkü dışarıdan hiçbir müdahale olmadan tek bir toplumun iç dinamikleri ile oluşturulmuştur."[3] Ya da tipik bir Markist ifadeyle, Perry Anderson İngilizlerin 'sanayi devriminin... güç açısından eşsiz, kapsamı açısından evrensel olan üretim güçlerinin anlık ve devasa bir patlaması olduğunu' ileri sürer.[4] İngilizlerin başarısının genel sırrının bireyselcilik ya da kendi kendine yardımın eşsiz özelliklerinde yattığı düşünülmektedir. Bunun önemi tipik bir Smithçi yöntemle David Landes tarafından yoksulluğa karşı evrensel bir çare olarak tanımlanır:

1 Phyllis Deane, The First Industrial Revolution, (Cambridge: Cambridge University Press,1965); Peter Mathias, *The First Industrial Nation* (Londra: Methuen, 1983).
2 R.M. Hartwell, 'Was there an Industrial Revolution?', *Social Science History* 14 (1990), 575, vurgular bana ait.
3 Walt W. Rostow, *The Stages of Economic Growth* (Cambridge: Cambridge University Press, 1961), s. 157, vurgular bana ait.
4 Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State* (Londra: Verso, 1979), s. 419-420.

> Tarih bize yoksulluğu ortadan kaldırmanın en başarılı yollarının çalışmak, iş, tasarruf, dürüstlük, sabır, direnç gibi özelliklerden meydana geldiğini anlatır. Sefalet ve açlık ile karşılaşan insanlara bencil bir kayıtsızlık da sirayet eder. Ama sonuçta hiçbir güçlendirme kişisel güçlendirme kadar etkili olamaz.[5]

Daha da spesifik olarak, Britanya'nın öncü kâşiflerinin ustalığına yoğun vurgu yapılmıştır. Tarihçilerin İngiliz sanayi devrime, tam anlamıyla bir iç 'sorun ve çözüm sekansı' şeklinde geliştirilmiş bir süreç olarak odaklanması tipik bir davranıştır. Bu sekans 'üretim sürecinin bir aşamasının hızlanması bir ya da birçok farklı aşamalann üretimin etkenleri üzerinde ağır bir yük oluşturduğu ('engel olarak adlandırılır') ve bu dengesizliği gidermek için buluşlara başvurulduğu bir sürecin ortaya çıkmasına neden olmuştur.'[6] Yeni İngiliz buluşlarına öncülük ederek çeşitli 'engellerin' toplu olarak ortadan kaldırılması, modern sanayi kapitalizmine karşı elde edilen en son başarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ya da Landes'in sözleriyle, İngiliz başarısının sırrı 'kendini üreten' değişimi etkileme yeteneğinde yatmaktadır.[7]

Bu bölümün temel savı, İngilizlerin girdiye sahip olmalarına karşın, başarı öyküsünün önemli ölçüde 'başkası tarafından üretilen' değişimden kaynaklandığıdır. Marshall Hodgson bir defasında bir konuşma sırasında Batı'nın 'Sung Çin'inin sanayi devriminin... bilinçdışı mirasçısı' olduğunu belirtti.[8] Ancak 'bilinçdışı' sözcüğü benim için de uygun, çünkü bu bölümde tartıştığım gibi, İngilizler bilinçli olarak Çin teknolojilerini –ya mevcut bir teknoloji ya da belirli bir teknoloji ile ilgili bilgiler– edindi ve asimile etti. Bu anlamda Büyük Britanya diğer 'geç gelişen' ya da 'yeni sanayileşen ülkeler' gibi idi ve böylelikle 'geri kalmışlığın avantajlarından' yararlandı ve erken gelişme gösterenler tarafından üretilmiş olan ileri teknolojileri asimile etmeyi ve geliştirmeyi başardı. Öyleyse bir anlamda, İngilizler, birçok Batılının 1868 ilâ 1913 arasında (ya da 1945'ten sonra) Japonlar için söyledikleri şeylerle betimlenebilir: Çok büyük bir ürün çıkarma kapasiteleri vardı ve başkalarının düşüncelerini kopyalama, asimile etme ve geliştirme konusunda uzmanlardı.

5 David S. Landes, *The Wealth and Poverty of Nations* (Londra: Little, Brown, 1998), s. 523.

6 David S. Landes, *The Unbound Prometheus* (Cambridge: Cambridge University Press, 1969, s. 84; Charles P. Kindleberger, *World Economic Primacy* (Oxford: Oxford University Press, 1996), s. 132.

7 Landes, *Unbound Prometheus,* s. 39.

8 Marshall G.S. Hodgson, *The Venture of Islam,* III (Chicago: Chicago University Press, 1974), s. 197.

Bu bölüm Avrupamerkezci bakışı, İngiliz sanayi devriminden ayırmaya çabalarken, bunun sezgisel olmayan bir görev olduğu açıktır. Bizim büyük çoğunluğumuz 18. yüzyıl Britanyası'nı araştırmanın 'modernleşme' olarak bilinen başarılı ekonomik gelişmeye götüren bütün ölçütleri sunacağına inanmaya devam ediyoruz. Eric Jones'un belirttiği gibi, 'iktisat tarihçileri eşsiz bir dönüşüm arayışındalar; ve bu da İngiliz Sanayi devrimi'[9]. Bu, Batı'nın hayal gücüne nüfuz etti. Öyle ki, 'her öğrenci bunu biliyor, çünkü iktisat tarihiyle ilgili hemen hemen bütün müfredatlar bu noktada başlıyor... (özellikle) eğer öğrenci kendi türümüzün yükselişi ile ilgili bir televizyon dizisi izlemişse.'[10] Ancak İngilizlerin hikâyesini daha geniş tarihi-küresel (ya da uzun küresel dönem) bir bağlama yerleştirerek, biz, İngilizlerin 'büyük dönüşümü'nün dünya iktisat tarihindeki en önemli kopuşu temsil ettiği inancına karşı çıkabiliriz. İngiliz sanayi devrimini, tarihi açıdan uzak olan Sung dönemi Çinli 'ortakları' 18. yüzyıl Britanyası ile bağlayan küresel-ekonomik gelişimin sürekli gelişen hikâyesinde (önemsiz olmayan) bir an olarak görmek daha anlamlıdır. Bu anlamda, Eric Jones, Sung dönemi Çin'inin başarısının Britanya'nınkine benzemediğini- tam tersine Britanya'nın başarısının Çin'inkine benzediğini ileri sürerken haklıdır. Ancak başka bir anlamda bu birleşim iki önemli farkı gizler: birincisi, Çin'den farklı olarak, Britanya bu bölümde açıklandığı gibi, diğerlerinin buluşlarını asimile etmek ve ödünç almaya yoğun olarak bağımlıydı. İkinci olarak, Çin'deki mucizeye tam olarak zıt bir biçimde, İngiliz sanayileşmesi arazi, emek, hammaddeler ve pazarlar gibi (Bkz: 11. Bölüm) birçok Avrupalı olmayan kaynakların imparatorluk tarafından uyarlanmasına önemli ölçüde bağımlıydı. Her şeyden çok bu gerçek, geçerli olan Avrupamerkezci Britanya'nın 'tek başına' başarısı lehine Sung mucizesini aşağılama eğilimini tersine çevirmeli ya da en azından nitelemelidir.

Bu nedenle, özet olarak, Britanya'yı geç gelişim gösteren bir ülke olarak nitelemenin önemi iki boyutludur. İlk olarak, Britanya'nın 'ilk' olduğu konusundaki evrensel varsayımını güçlendirir. İkinci olarak dikkatimizi yeniden Britanyalıların, erken dönem Doğulu gelişmiş uluslardan (en dikkat çekeni Çin) gelen daha gelişmiş teknolojilere ve düşüncelere gıpta etmesini ve benimsemesini sağlayan stratejilere ve bunu geçerli kılan Doğu küreselleşme sürecine yönlendirir. Bu bölüm bu önermeleri üç aşamada geliştirmektedir. İkinci kısımda İngiltere'deki tarım devrimine Çinlilerin katkısı ele alınırken, üçüncü kısımda İngiliz sanayi devrimine Çinlilerin katkısı incelenmektedir.

9 Eric L. Jones, *Growth Recurring* (Oxford: Clarendon Press, 1988), s. 13.
10 A.g.y., s. 28.

Çin: İngiliz Sanayileşmesi için bir model

Benim ana savım İngilizlerin özellikle parlak buluşçular olmadıklan yönünde. Asıl yetenekleri daha çok ilk Çin buluşlarını ve teknik düşüncelerini benimsemek ve geliştirmek olmuştur. Öyleyse İngilizler Çin kaynaklarına nasıl ulaştılar ve Çinlilerin düşünceleri İngiliz kültürünü ve politik ekonomiyi nasıl etkiledi?

Doğu'nun aydınlanması

Avrupa'da Aydınlanma Çağı temelde şizofrenik idi, şöyle ki, Aydınlanma Çağı 'örtük ırkçılığın' doğuşu açısından önemli iken (bkz: 10. Bölüm), Aydınlanma düşünürlerinin olumlu olarak bağdaştırıldığı düşüncelerin birçoğunun doğrudan Doğu'dan aktarılmış olması bir çelişkiydi. Burada bu pozitif Doğu etkisini ele alıp, bir sonraki bölümde de Avrupalıların Doğu'yu nasıl aşağıladıklarını inceleyeceğim.

Çinlilerin düşünceleri özellikle Kıta Avrupası ve İngiliz Aydınlanması'na esin kaynağı olması açısından önemliydi. Çinlilerin düşünceleri Avrupalıların hükümet, ahlak felsefesi, sanat biçemleri (örneğin Rokoko), giysiler, mobilya ve duvar kâğıtları, bahçeler, siyaset ekonomisi, çay içme ve birçok başka konudaki düşüncelerini etkiledi. Avrupa Aydınlanması ile Çinlilerin düşünceleri arasındaki bağlantı her şeyin merkezinde insan aklının olması konusundaki ortak inanç ile sağlanıyordu. Akıl yaşamsal önem taşıyordu; çünkü bütün sosyal, siyasi ve 'doğal' yaşam alanlarında geçerli bulunduğu savlanan 'hareket yasaları'nın bulunmasını sağladı. 1687 yılında Konfüçyus üzerine bir kitap (*Confucius Sinarum Philosophus*) çevrildi. Önsözde, yazar şunları belirtir:

> Birileri bu filozofun ahlakî sisteminin kesinlikle üstün olduğunu söyleyebilir, ancak aynı zamanda basit ve duyarlıdır. Doğal mantığın en saf kaynaklarından alınmıştır. Asla akılcı değildir, kutsal vahiyden yoksun, ne çok geliştirilmiş ne de çok fazla güçlüdür.[12]

Kitap Avrupa'da büyük bir etki uyandırdı. Gerçekten de, bu metni okurken:

> İnsanoğlu şaşkınlık içinde keşfetti: Çin'de 2000 yıldan fazla bir zamandan beri ismi bütün tüccarlann dilinde olan Konfüçyus'un aynı şeyleri düşündü-

11 A.g.y., s. 80.

12 Arnold H. Rowbotham'ın 'The Impact of Confucianism on Seventeenth Century Europe' yazısında, *The Far Eastern Quarterly* 4 (1) (1944), söz edilmiştir, s. 227.

günü ve aynı savaşlan yaptığını... böylece Konfüçyus 18. yüzyıl aydınlanmasının koruyucu meleği oldu.[13]

Bu hikâyedeki önemli tarih 1700'dür: 'eğitimli [Avrupalı] dünyanın ilgisinin Çin'e yöneldiği bir geçiş yılı' idi. Daha sonraki seksen yıl boyunca, birçok Avrupalı Çin'i yoğun olarak merak etmeye başladı; öyle ki Rokoko dünyası ile bir tür aşk ilişkisi kurdular.

Birçok Aydınlanma düşünürü –bunların arasında Montaigne, Malebranche, Leibniz, Voltaire, Quesnay, Wolff, Hume ve Adam Smith vardır– Çin'i ve düşüncelerini olumlu olarak benimsedi. Aydınlanma düşünürleri arasında önde gelenlerden biri de Voltaire idi. *Essai sur les moeurs* 1756 tarihli kitabı "dönemin Uzakdoğu ile ilgili bütün (pozitif) duygularının mükemmel bir birleşimi" olarak tanımlanıyordu. Ayrıca, *L'Orphelin de la Chine* (1755) ve *Zadig* (1748) başlıklı kitaplarında Voltaire, Avrupa'nın miras kalan aristokrasisine yönelik tercihine saldırmak için Çinlilerin hepsi rasyonel ilkelere dayanan siyaset, din ve felsefe kavramlarını ele almıştır. Gerçekten de önemli Aydınlanma düşünürlerinin birçoğu Çinlilerden alınan 'rasyonel yöntemi' tercih etmiştir.

Bazı Avrupamerkezci araştırmacıların Çin'in aydınlanma üzerinde etkisi bulunduğu konusundaki savları bağlamında, genelde sadece Fransa'da (kuşkusuz kısmen, çünkü Fransa devletinin mutlakçılığı 'despot Çin'in çekici görünmesini sağlamıştır) pozitif bir yer bulabildiği varsayılmıştır. Ancak Çinlilerin düşünceleri İngiliz kültürünü etkileyerek de önemli bir rol oynamıştır. İngilizler, çay içmekten duvar kâğıtlarına, İngiliz-Çin bahçelerinden siyaset ekonomisi ile ilgili düşüncelere kadar Çinlilere yönelik güçlü bir beğeni geliştirmişlerdir.[14] Anglosakson geleneğinde en önemli Avrupalı siyasi iktisatçı, bir İskoçyalı olan Adam Smith idi. Ancak Anglosaksonlar Smith'i dar kafalılıkla ilk siyasi iktisatçı olarak değerlendirirken, Smith'in arkasında Fransız 'fizyokrat' olan François Quesnay vardı. Quesnay'in temelinde de Çin'in olması önemlidir.[15] Smith değil, Quesnay tüccarlığın düşüncelerini eleştiren ilk Avrupalı olmuştur. 'Fizikokrasi' terimi 'doğanın kuralları' anlamına gelir. Çin'den kaynaklanan düşüncelerinin önemi en az ikiboyutlu-

13 Bu ve bir sonraki referanslar Adolf Reichwein'ın *China and Europe* (Taipei: Ch'eng-Wen Publishing Company, 1967) adlı kitabından alınmıştır, özellikle s. 77, 78 ve 79.

14 William W. Appleton, *A Cycle of Cathay* (New York: Columbia University Press, 1951), bölüm 6; Reichwein, *China*, s. 113-126; Hugh Honour, *Chinoiserie: the Vision of Cathay* (Londra: John Murray, 1961), s. 44-52, 125-174.

15 Lewis A. Maverick, *China A Model for Europe,* I (San Antonio, Texas: Paul Anderson, 1946), s. 111-123; Martin Bernal, *Black Athena*, I (New York: Vintage, 1991), s. 172; Francesca Bray, *Science and Civilisation in China*, VI (2) (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), s. 569.

dur: ilk olarak, tanmda önemli bir zenginlik kaynağı olduğunu görmüştür (bu İngiliz tanm devriminde önemli bir düşünce haline gelmiştir). İkinci olarak, ve bu daha önemlidir, tarımın üreticiler devletin yapay müdahalelerinden kurtulduğu zaman tam olarak yararlı olacağına inanmasıdır. Ancak bu şekilde piyasanın 'doğal kanunları' (Çinlilerin çok önceden farkında oldukları gibi) geçerlilik taşır. J.J. Clarke'ın şu saptamaları yerindedir:

> Quesnay'in devrimci düşünceleri ticari anlayışın ekonomik ortodoksluğundan kurtulmakla olmuştur ve Adam Smith'in serbest piyasa teorileri üzerindeki etkisi çok büyüktü. Quesnay'in modern düşünce içindeki yerinde sık sık atlanan şey Çin'e olan borcudur – yaşadığı dönemde "Avrupa'nın Konfüçyus"u olarak bilinmesine karşın.[16]

Quesnay'in siyaset ekonomisi ile ilgili Çin kavramlarına borcu birçok düşüncede yatar, bunlardan en önemlisi Fransızcaya *laissez-faire* olarak çevrilen *wu-wei*'dir. Bu Çin kavramı, Ortak Çağ'ın başlamasından çok önce yerleşmişti (bkz: bu bölümün başında sunulan Liu An alıntısı). Daha 300 yılında, Kuo Hsiang *wu-wei*'yi "doğal olarak yapılması gereken her şeyin yapılmasına, doğaya karşı gelmemek adına izin vermek" olarak tanımlamıştır.[17] Quesnay'in Aydınlanma ile ilgili yaptığı özel bağlantı, yazdığı ve ilkeleri önemli ölçüde Çin düşüncesinden alınan (çok şaşırtıcı düzeyde karmaşık olan) *Tableau economique* başlıklı eserinde bilimsel yöntemin merkezi konumunu vurgulamış olmasında yatar.[18] Quesnay'i, büyük ekonomik ilerleme kaydetmek istiyorsa Avrupa'nın Çin'i taklit etmesi gerektiğini açıkça ifade eden *Yu le Grand et Confucius* (1765) başlıklı eseriyle Nicolas-Gabriel Clerc'in takip etmiş olması da dikkate değerdir. Quesnay'i çağrıştıran Clerc de bütün engeller kaldırıldığında ticaretin daha verimli olacağını (tıpkı on bir yıl sonra Adam Smith gibi) ısrarla vurgulamıştır. Basil Guy'ın belirttiği gibi: "Hem yasa koyucular hem de yasalar doğal düzenin ilkelerini tanımak zorundadır, ve bunu yaparken de Çinlilerin yönetim kuramlarına esin kaynağı olan wu-wei [*laissez-faire*] idealine uymak zorundadır."[19]

Bunlardan hiçbiri Avrupa Aydınlanması'nın Çin düşüncelerinin saf bir ürünü olduğu anlamına gelmez. Ancak elbette bazı Aydınlanma düşünürleri –en önemlileri Montesquieu ve Fenelon– Çin'i Avrupa için bir model olarak reddetmiştir. Aydınlan-

16 J.J. Clarke, *Oriental Enlightenment* (Londra: Routledge, 1997), s. 49.

17 Colin A. Ronan, *The Shorter Science and Civilisation China* (Cambridge University Press, 1978) kitabında Kuo Hsiang'a değinir, s. 97.

18 Reichwien, *China,* s. 101-109.

19 Clarke, *Oriental Enlightenment* kitabında Basil Guy'a gönderme yapmıştır, s. 50.

manın şizofrenik özelliği Avrupa'nın Çin'e bakış açısının değişmesiyle daha belirginleşti. Harikulade bir Cathay olarak algılanmasıyla başlamış iken, 1780'den sonra Çin geri kalmış ve despot bir şekilde yönetilmiş barbar bir ülkenin 'düşmüş insanları' olarak algılanmaya başlandı. Ancak Martin Bernal'in bize hatırlattığı gibi '18. yüzyılda hiçbir Avrupalı (1780'den önce), Avrupa'nın kendisini yarattığına inanmıyordu'.[20] Avrupalı düşünürlerin Çin'e 17. yüzyılın sonlarından 1780 yılına kadar verdiği önem buydu; Voltaire, Bousset'yi dünya tarihi ile ilgili kitabında Çin'e yer vermemesi nedeniyle eleştirmiştir. Sir William Temple şu sözlerle mevcut duygulan ifade etmekte haklıdır: "Çin krallığı, insan bilgeliği, mantığı ve buluşlarının en uç noktada güç ve kapsam ile oluşturulmuş ve denetlenmiş görünüyor."[21] Ancak 1780 dolaylarında ani bir görüş değişikliği oluştu: 'Cathay devri' döngüsünü tamamladı. Bu yeni görüşü tipik olarak Oliver Goldsmith temsil ediyordu: "İnsanlığın başka ırklarında [yani Çin] keşfedilen bu sanatlar en mükemmel haline burada [Avrupa'da] ulaştı."[22] Ya da Kont Sekizinci Elgin söylediği gibi (hem Purchas hem de Goldsmith'in sözlerini çağrıştırır), Çinlilerin elinde:

> Barutun bulunması basit patlayıcılar ve zararsız havai fişekler arasında çok ses getirdi. Denizci pusulası kara pusulasından daha yeni bir şey ortaya koymadı. Matbaacılık Konfüçyus baskılarında kaldı ve grotesk olanın en alaycı temsili Çin düşüncesindeki üstün ve güzel kavramlarının temel ürünleri oldu.[23]

Süreç içinde zor fark edilen ama yanlış bir kayma gerçekleşti: çünkü bu, Avrupalıların tamamen bağımsız, özgün ve usta olduğu yanılsamasına yol açtı. Bu bölüm bunun sadece bir kibir olduğunu ortaya çıkartmaktadır. Ancak bunu göstermeden önce, Çinlilerin düşünce ve teknolojilerinin Avrupa'da nasıl yayıldığını saptamak önemlidir.

Çin'den Avrupa'ya uzanan aktarım kanalları

Cathay'in bilgisinin doğrudan Avrupa'ya ulaşması Çin'de ilk kez 1245 yılından sonra kalmış olan birçok Fransisken rahip aracılığıyla başladı. Rahiplerin hikâyeleri de yüzyılın son dönemlerinde Marco Polo tarafından aktarılan harikulade hikâyelerin gölgesinde kaldı. Daha sonra Cizvitler en önemli aktarma aracı olmuş-

20 Bernal, *Black Athena*, s. 198.

21 Michael Edwardes, *East-West Passage* (New York: Taplinger, 1971), kitabında Sir William Temple'dan söz etmiştir, s. 107.

22 Bernal, *Black Athena* kitabında Oliver Goldsmith'e gönderme yapmıştır, s. 198.

23 Ronald Hyam, *Britain's Imperial Century 1815-1914* (Londra: Batsford, 1976) kitabında Kont Sekizinci Elgin'den söz edilmiştir, s. 37.

tur. Matteo Ricci "kendi dönemindeki Çin'in Marco Polo'nun Cathay'i [mükemmel görüntüsü] ile tamamen aynı olduğunu" teyit eden, 1610 yılında çeşitli Avrupa dillerine çevrilen birkaç cilt kitap yazdı.[24] Avrupalıları barutun, pusulanın, kâğıt ve matbaanın Çin'de keşfedildiği konusunda (bu başarılar daha sonra çeşitli Avrupamerkezci dünya tarihi kaynaklarından çıkartılmış ya da silinmiş olsa da) ikna eden Cizvitler olmuştur. Çin'de yaşayan çağdaş bir Avrupalı olan Peder de Magaillans Çinlilerin savaklannın çalışmasından çok etkilenmişti. Braudel retorik olarak şöyle sorar:

> Bu tür bir uygulamanın güçlüğünü ve tehlikesini vurgulayan Peder de Magaillans* "bütün mekanik işleri bizim (Batı'nın) kullandıklarımızdan çok daha az araç gereçle başaran Çin geleneğine bir örnek olarak (savaklan) göstermekte haklı mıydı?"[25]

Çin'de yaşayan ya da Çin'i ziyaret eden Avrupalılann aktardıkları açık bir biçimde bunun doğru olduğunu belirtir, bunlann hepsi eşsiz bir teknolojik uygarlığın göstergesidir. Batılılar genelde Çin'i (ve Mısır'ı) "daha yüksek ve daha gelişmiş uygarlıkların pozitif örnekleri olarak görüyorlardı. Her ikisinin de muazzam maddi başarılar, engin felsefeler ve üstün yazı sistemlerine sahip olduğu düşünülmekteydi." [26] Ancak Cizvitlerin kasıtlı olarak kendi durumlarını abartmış oldukları ve bunu çıkarlarını korumak için, Çin imparatorunu etkilemek üzere yapmış oldukları söylenebilir. Oysa gerçekte Çin ile ilgili anlatılarının çoğu şaşırtıcı derecede dengeli idi ve Cizvitler Avrupalılann üstün olduğuna inandıkları alanlan belirtmekten kaçınmamışlardır.

Ancak her durumda, Cizvitler Çin'in ekonomi ile ilgili düşüncelerinin ve hepsinden önemlisi teknolojilerinin yayılması için önemli bir araç oluşturmuştur. Çok sayıda örnek vardır. XIV. Louis, altı Cizvit'i 1685 yılında bilim, bitki ve hayvan dünyası, tarımsal üretim gibi farklı alanlardaki bütün tutumları saptamak amacıyla (Fransız Bilimler Akademisi tarafından oluşturulmuş) uzun bir konu listesi ile Çin'e gönderdi. Louis'den bunu yapmasını Colbert istedi; Colbert'i de Leibniz'in yönlendirmiş olması ilginçtir.[27] Leibniz, Çin'deki Cizvit misyonuna yazmış ve özellikle onlardan metallerin, çay, kâğıt, ipek, 'hakiki' porselen, boyalar ve cam ile birlikte Çin'in tarım, askerî ve denizcilik teknolojileri ile ilgili bilgiler iletmesini

24 Jonathan Spence, *To Change China* (Boston: Little, Brown, 1969), s. 6.

* 1727 yılında Pekin'i ziyaret eden Portekizli elçi. (ç.n.)

25 Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century*, I (Londra: Collins, 1981), s. 338-339.

26 Bernal, *Black Athena*, s. 172.

27 Maverick, *China*, s. 13-14.

istemiştir. Bu bilgiler olmasaydı, Leibniz'e göre 'Çin misyonundan çok az kâr elde etmiş olunurdu'.[28] Daha da önemlisi, Leibniz Cizvitlerin Avrupa'ya Çinlilerin teknolojileri, makineleri ve modelleri ile birlikte Çin tanmı ve endüstrisi ile ilgili yazılı belgeleri taşımasını talep etmişti. Cizvitlerin işbirliği yapmış olması bir şanstır. En ayrıntılı araştırmayı, 1765 yılında sorulardan oluşan kapsamlı bir metin ile birlikte Çin'e iki Hıristiyan misyoner gönderen Turgot (XVI. Louis'nin maliye bakanı) yapmıştır.[29] Avrupalı çeşitli yazarlar Çin'e gittiler ve gördükleri üzerine kitaplar yazdılar - Kaptan Ekeberg'in Almanca ve İngilizceye çevrilen *An Account of Chinese Husbandry* başlıklı kitabı önemli bir örnektir.[30] Aynca, Batavia'da bulunan Hollandalı denizciler, Çinlilerin düşünce ve teknolojilerini aktaran bir başka aracı olmuştur.

1600 yılından itibaren Çin ile ilgili bilgiler Cizvitlerin mektuplan aracılığıyla artmıştır, ancak 1650 yılından sonra Çin üzerine yazılan kitaplar önplana çıkmıştır. Birçok Avrupa dilinde yayınlanan bu kitaplar genel düzeyde Cathay'in birçok üstün özelliklerini ve özellikle de teknolojisini ve ekonomik düşüncelerini taşımıştır.[31] Matteo Ricci'nin 1610 yılındaki yazdıklanna ek olarak, Nicolas Trigault, Alvarez Semedo, Martino Martini ve diğerleri 'üretkenlik ve ürünler' ve 'mekanik sanatlar' ile ilgili bölümler dahil Çin'in bütün özelliklerini ayrıntılı kitaplarla sunmuşlardır. En önemlisi, Cizvitlerin yazdığı birçok kitap, aydınlardan sıradan halka, kitlelerden monarşilere kadar Avrupa düş gücünü belirlemiştir. Böylelikle, Avrupa Çinli metinlerle dolup taşmakla kalmamış, hem tanm hem de sanayi devrimini gerçekleştirmek için doğrudan kopyalanan çeşitli teknolojileri ve modelleri de almıştır. Şu aynntılı özet dikkate değerdir:

> Asya hakkındaki yüzlerce kitap 17. yüzyılda misyonerler, tacirler, gemi kaptanları, fizikçiler, denizciler, askerler ve seyyahlar tarafından yazılmıştır. Sadece Güney Asya hakkında en az 25 temel tasvir bulunmaktadır; Güneydoğu Asya ile ilgili 15 ve adalar bölgesi için de yaklaşık 20 ve 60 ya da daha fazlası Doğu Asya için kaleme alınmıştır. Bu bağımsız katkıların yanında yüzlerce Cizvit mektubu, türevleri, seyahat notları, risaleler, gazeteler ve benzer şeyler var. Kitaplar bütün Avrupa dillerinde basılmış ve sık sık da yeni basımları yapılmış, başka dillere tercüme edilmiş ve yüzyıl boyunca basılan seyahat edebiyatı antolojilerine dahil edilmiş, daha sonra yaşamış

28 Bray, *Science* VI (2) kitabında Leibniz'den söz etmiştir, s. 569.
29 Maverick, *China,* s. 41-59; Bernal, *Black Athena*, s. 199.
30 Bray, *Science*, VI (2), s. 570.
31 Maverick, *China;* Wolfgang Franke, *China and the West* (Oxford: Blackwell, 1967), 4. Bölüm.

> pek çok yazar ve yayıncı tarafından düzenli olarak çalınmıştır. Bu eserler eli kalem tutan birkaç Avrupalıya hiçbir şekilde ulaşmamış olsa ve etkileri çağdaş Avrupa edebiyatı, sanatı ve kültürü üzerinde görülmese gerçekten şaşırtıcı olacaktı.[32]

Avrupalılar o dönemde daha gelişmiş olan Çin (ve diğer Asya) düşünce ve teknolojilerine kolay erişim sağlayabiliyorlardı. Ve biraz daha ileride göreceğimiz gibi, bu bilgi ve bazı teknolojiler ile birlikte, Avrupalılar ve özellikle de İngilizler Doğu'ya yetişip geçmek için benimsemeye başladılar. Ne yazık ki hiçbir Batılı kâşif, Çinlileri bir kenara bırakın, diğer Batılıların düşüncelerini ödünç aldığını itiraf etmemiştir. Francesca Bray'in yerinde bir saptamasıyla:

> Eserlerinde bu tür bir etkiyi bulmayı umuyorsak, hayal kırıklığı yaşayacağız demektir: Batılı yazarlar ve mucitler utanmadan birbirlerinin düşüncelerini çalmışlardır... (ve) bu düşüncelerin dünyanın öteki ucundan gelmesinden dolayı hiçbir vicdan sorunu yaşamadıklarından emin olabiliriz.[33]

Ancak, belirli Çin düşüncelerinin ve teknolojilerinin Batı'ya yayılmasını (bunu gerçekleştirmek güç olsa da) izlemek mümkündür. Böylelikle Voltaire'in bakış açısıyla İngiliz tarım ve sanayi devrimlerini, Avrupamerkezciler tarafından gizlenen ve Çinlilerin yaptığı birçok katkıyı canlandırarak yeniden ele alalım.

İngiliz tarım devriminin Çin kökenleri

Tarım devriminin, İngiliz sanayileşmesinin ilerlemesi için önemli ön koşullardan biri olmasa da sürekli şartlarından en az birini temsil ettiği düşünülmüştür geleneksel olarak. Bir dizi sözde özgün ve yaratıcı İngiliz teknolojik buluşunu kapsar. Bunlar arasında Jethro Tull'ın* 'tohum ekme makinesi' ve 'atla çekilen çapa' (1700 yılında inşa edilmiştir, ancak yaygın olarak 1730'larda tanınmıştır), 'atla çekilen harman dövme makinesi' (1780), 'Rotherham pulluğu'** (1730'da patenti alınmıştır), ve 'döner harman makinesi' vardı. Aynca yeni arazi kullanım yöntemleri de vurgulanıyordu: nadas teknikleri, gübreler, yeni mahsuller ve seçili

32 Donald F. Lach ve Edwin J. Van Kley, *Asia in the Making of Europe,* III (Chicago: Chicago University Press, 1993), s. 1890; ayrıca bkz: Clarke, *Oriental Enlightenment*, s. 40.

33 Bray, *Science* VI (2), s. 571.

* 1674-1741 yılları arasında yaşamış ve ilk tohum ekme makinesini bulan kişi. (ç.n.)

** Disney Stanyforth ve Joseph Foljambe tarafından geliştirilip, patenti alınan pulluk. (ç.n.)

üretme. Bunların hepsi Britanya'da bağımsız olarak bulunmuş veya geliştirilmiş olsaydı, Avrupamerkezcilerin Britanyalıların dâhiliği ve özgünlüğü ile ilgili savlarını kabul etmek doğru olurdu. Ancak bunun tersine yönelik güçlü kanıtlar var.

18. yüzyılda demir kulaklı pullukla (Rotherham pulluğu)

Birçok yorumcu demir kulaklı pulluğun Britanya'da tarımsal verimliliği önemli ölçüde arttıran, yaşamsal öneme sahip bir teknolojik buluş olduğunu (genel kullanıma geçmesi için uzun yıllar geçmiş olsa da) kabul eder. Ortaçağ'daki ağır pulluklarla (bkz: 5. Bölüm) karşılaştırıldığında, 1730'ların Rotherham pulluğu çok daha etkindi. Ortaçağ pulluğunun kare biçimindeki tahta kulağının yerini uç demirine gömülü olarak bağlanan bükülüp, eğilmiş bir demir pulluk kulağının almış olması önemlidir. Bu, sürtünmede büyük bir azalmaya (tekerleklerin olmayışı gibi) neden oldu ve iddialara göre ilk olarak 17. yüzyılda Hollanda'da geliştirildi (Hollandalı 'kaba' pulluk olarak da bilinir). O dönemde (Doğu Anglia'daki bataklıkların kurutulmasında çalışan) Hollandalı mühendisler tarafından Britanya'ya taşındı. Bunu, içerisinde kaba pulluğun birçok özelliğini taşıyan İngiliz Rotherham pulluğu izledi. Ancak çok daha hafif bir çerçeve ile geliştirilmişti ve bir sonraki yüzyılda daha da geliştirildi. Hollandalılar esas kâşif olsaydı, bağımsız bir Avrupa buluşu ile ilgili Avrupamerkezci iddia kanıtlanmış mı olacaktı?

Paul Leser 1931 yılında ilk kez modern Avrupa pulluğunun Çin menşeli olduğunu ve ithal edilmemiş olsaydı, Avrupa'nın bir tarım devrimi yaşamamış olacağını iddia etmiştir.[34] Gerçekten de, Hollandalı kaba pulluğun bütün özellikleri yaklaşık iki bin yıl öncesinde Çin'de mevcuttu. Peki bu sadece bir tesadüf mü? Daha yakın bir zamanda, Francesca Bray, bu olasılığı yeni Avrupa yapımı pullukların çok daha erken dönem Çin buluşlarına yakından benzediğini ileri sürerek ortadan kaldırdı. Gerçekten de Çinli demir kulaklı pulluklar, bir Avrupalı olan James Small (pulluğun öncüsü olarak nitelendirilir) tarafından ancak 1784 yılında tanımlanan modelin tam olarak yerini aldı. Ayrıca, yaklaşık bin yıldır kullanılanlardan çok daha değişik olan yeni Avrupalı pullukların birden ortaya çıkışı bunun sadece bir tesadüften ibaret olamayacağını gösterir. Her halükarda, (17. yüzyılda Doğu Asya'da yaşamış olan) Hollandalıların gerçek Çin modelini getirdiği ve Hollandalı ya da kaba pulluğu yarattığı, daha sonra da bunu İngilizlerin Rotherham pulluğu olarak uyarladıkları açıkça görülmektedir.[35] Robert Temple'a göre:

34 Bkz. a.g.y., s. 553-555, 558-559.
35 A.g.y., s. 581-583.

> Avrupa'daki tanın devriminde (Çin pulluğunun alınmasından) daha önemli bir konu yoktur. Avrupa'nın Çin tarımını yakalayıp sonra da üzerinden sadece 200 yıl geçtiğini söylediğimizde, gıda üretiminde Batı'nın üstünlüğü yolundaki düşüncelerimizin ne kadar zayıf olduğunu görebiliriz.[36]

Döner harman makinesi

Döner harman makinesinin (hasattan sonra tahılın dış kabuğunu ve içini birbirinden ayırır) bulunması önemli bir başan idi. Ama öncesinde MÖ ikinci yüzyılda bulunmuş ve sonraki yüzyıllarda geliştirilmiş olan Çin döner harman makinesi vardı.[37] Tıpkı demir kulaklı pulluk gibi bu da doğrudan Çin'den alınmıştı. İlk olarak 1720'lerde Cizvitler tarafından Fransa'ya getirilmiş, burada yoğun ilgi görmüştü. Çeşitli modelleri de İsveç'e taşındı, burada Jonas Norberg gibi İsveçli bilim adamlan tarafından uyarlandı. Norberg'in "ilk fikri... buraya Çin'den getirilen üç ayn modelden aldığını" kabul ederek bir Avrupa geleneğine karşı koyması ilginçtir.[38] Son olarak döner harman makinesi Avrupa'ya 1700 ve 1720 tarihleri arasında Hollandalı denizciler (ilk olarak Batavia'da kullanıldığı saptanmıştı) tarafından ithal edilmişti.[39]

Tohum ekme makineleri ve atla çekilir çapa makinesi ile çiftçilik

Tohum ekme makinelerinin kullanılmaya başlanmasından önce, tohumlar çok büyük emekler karşılığında el ile ekiliyordu. Bu, hem yavaş hem de oldukça verimsiz bir süreçti. Bunun sonucu olarak mahsulün çoğu yok oluyordu, çünkü tohumlann bir kısmı yerdeki çukurlara düşüyor ve bu da ışık, nem ve gıda için birbiriyle yanşan bitkilerin bir arada olmasına neden oluyordu. Bu MÖ 3. yüzyılda bulunmuş olan Çinli çok tüplü tohum ekme makinesi ile karşılaştınlabilir:

> Hasat bakımından otuz kez daha verimli bir araçtı. Ve bu bin yediyüz ya da binsekizyüz yıl öncesine ait bir durumdu. Tüm bu çağlar boyunca Çin tarımsal verimlilik bakımından Avrupa'dan çok daha ilerideydi ve eğer görülmesi mümkün olabilseydi aradaki fark bugünkü "gelişmiş dünya" ile "gelişmekte olan" dünya arasındaki gibi bir farktı.[40]

36 Robert Temple, *The Genius of China* (Londra: Prion Books, 1999), s. 20.
37 Bray, *Science*, VI (2), s. 366-375; Joseph Needham ve Wang Ling, *Science and Civilisation in China*, IV (2) (Cambridge: Cambridge University Press, 1965), s. 154.
38 Bray'in *Science,* VI (2) kitabında geçer, s. 377.
39 Temple, *Genius,* s. 23-25.
40 A.g.y., s. 27.

Avrupa, Jethro Tull tohum ekme makinesini keşfettiği zaman Çin'i yakalamakta çok geç kalmıştı (böyle olsa bile, ürettiği makine verimsizdi ve sadece onlarca yıl geçtikten sonra yaygın olarak kullanılmaya başlandı). Bu makine tohumları düzenli sıralarda ve belirli bir derinlikte dikiyordu. Çapalama makinesi otları aşağıda tutma ve toprağı havalandırma işlevini yerine getiriyordu. Ancak Britanya'ya taşındığında ne kadar verimli ve devrim niteliğinde olursa olsun, bu, yaklaşık iki bin yıl önce Çin'de bulunmuş olduğu gerçeğini değiştirmez.

Bu buluşun Çin'den nasıl yayıldığını izlemek kolay değildir. Burada yayılma sürecinin ikilemlerinden biriyle karşılaşıyoruz. Yel değirmenlerinde olduğu gibi, yayılan şey tohum ekme makinesi fikri idi, Tull'un modeli Çinlilerin modellerinden birçok noktada ayrılıyordu. Bu Çinli tohum ekme makinesinin kullanımının, Avrupalıların uğrak yeri olan Güney Çin'deki limanlardan oldukça uzaktaki kuzey bölgelerle sınırlı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu da diğer Çin buluşlarının aksine, bunun Avrupalı denizciler tarafından doğrudan taşınmış olamayacağı anlamına gelir. Ancak tohum ekme makinesi fikrinin büyük olasılıkla bu makine ile ilgili kitaplar ve elkitapları aracılığıyla taşınmış olması son derece muhtemeldir. Örneğin *The History of the Great and Renowned Monarchy of China* başlıklı kitabında Alvarez Semedo şunları söyler:

> *Honum*'u [Honam] geçtiğimde bir saban gördüm, üç bıçaklı ya da makaslı, böylece her bir vuruşta üç yol açıyordu ve toprak bizim Feazols ya da fasulye dediğimiz türden tohum ekmeye elverişli olduğu için tohum kile ile atılıyor ya da kare şeklinde bir tabak sabanın üzerine yerleştiriliyor. Böylece sabanın hareketiyle fasulye şeklindeki tohumlar toprağa saçılıyor, bazıları değirmen taşına düşüyordu; aynı zamanda toprak işlenmiş ve gelecek mahsulün umutlanyla ekilmiş oluyordu.[41]

Elbette Semedo çapalı tohum ekme makinesinden söz ediyordu. Ve tarih 1655 idi. Bu, Avrupa'nın çapalı tohum ekme makinesini benimsemesini bu kitabın belirttiği anlamına gelmiyor; ancak bu öncü Çin buluşu ile ilgili basılı olan tartışmaların Avrupalıların boş zamanlarında okumaları için ellerinde bulunduğunun kuşkusuz gerçek olduğunu gösterir. Tull'un *Horse-Hoeing Husbandry* başlıklı kitabında belirttiği tohum ekme makinesi ile ilgili temel ilkeleri, MÖ 3. yüzyıla uzanan özgün Çin elkitaplarındakilerin sözcüğü sözcüğüne bir kopyasıydı.[42] Gerçekten de Bray, Tull'un siste-

41 Lach ve Kley, *Asia* adlı kitaplarında Alvarez Semedo'dan söz etmiştir, s. 1595.

42 Tull'un ilkeleri ve Çin formülü Bray'in *Science,* VI (2) adlı kitabında yeniden üretilmiştir, s. 559, 560.

mi için "Kuzey Çin'deki tarım uygulamalarına o kadar çok benziyor ki insan Tull'un sistem kilidi, tüfek kabzası ve namluyu Çin'den aldığını varsayabilir" iddiasında bulunmaktadır. [43]

Fikrin taşındığı düşünüldüğünde, Avrupalılar bunu yeniden kendileri için oluşturmak zorunda kalmışlardır ve ortaya çıkan son modelin özgün Çin versiyonundan farklı görünmesi hiç şaşırtıcı değildir. Gerçekten de, kısmen son versiyonun Çin modelinden farklı olması nedeniyle, bir anda ortaya çıkan Britanya yaratıcılığının bir örneği olduğu yanılsamasını yaratıyordu. Ancak Bray'in belirttiği gibi:

> Avrupalı mucitlerin Çin tarımı hakkındaki bilgilerin kolaylıkla edinilebildiği bir dönemde birdenbire tek bir hat üzerinde eşzamanlı olarak birden fazla tohum eken, tıpkı Çin'deki makineler gibi bir makine üzerinde çalışmaya başlaması rastlantı olmayacağına göre, Avrupa'daki tohum ekme makinesinin eski bahçecilik tekniklerinin mantıklı bir gelişimi sonucu ortaya çıktığı iddia edilebilir.[44]

Ayrıca Jethro Tull'un "kendi" tohum ekme makinesinin Doğu kökenli olduğunu saklamakta başarılı olduğu düşünülebilir. Bu konuda o kadar başarılıydı ki, Britanya Tarım Kurulu, tohum ekme makinesinin Doğu'da uzun zamandan beri kullanıldığını ancak 1795 yılında öğrendi. Kurul, bir tohum ekme makinesinin (ve bir pulluğun) gönderilmesini sağladı."[45]

Özetlemek gerekirse, önemli İngiliz tarım teknolojilerinin Çin kökenleri belirgindi, ancak tekniklerin İngiliz çiftçiler tarafından yoğun bir biçimde benimsenmesi için uzun bir sürenin geçmesi gerekti: çapalı tohum ekme makinesi 19. yüzyılın ortalarında, Rotherham pulluğu 1820'lerde ve döner harman makinesi 1870 dolaylarında kullanılmaya başlandı. Buna göre, İngiliz tarımının gelişim hikâyesi teknolojik buluşlarla başlayıp sona eremez, bunun bir nedeni de geç ortaya çıkmış olmalarıdır. Bu teknolojiler önemli bir rol oynamış olsalar da, farkı oluşturan şey sonuçta biyolojik ve ekolojik buluşların getirilmesi idi: yeni araziyi koruyan mahsuller, yüksek kalori değerine sahip gıdalar, gübreler ve ekin rotasyonu ile ilgili yeni yöntemler. Gerçekten de, Turnip Townshend'in tanınmasını sağlayan bu son 'buluş' idi. Ancak bize genelde söylenmeyen bunun büyük bir kısmının Çinlilerin ve Amerikalıların (Amerikalıların katkısı daha ayrıntılı olarak 11. Bölüm'de sunulmuştur) yardımı olmaksızın gerçekleşemeyecek olmasıdır.

43 Bray, *Science,* VI (2), s. 571.
44 A.g.y., s. 582.
45 Arnold Pacey, *The Maze of Ingenuity* (Londra: Allen Lane, 1974), s. 191.

İngilizler tarafından önemli bir tanmsal başan olarak kabul edilen yeni ekin rotasyonu sistemleri tamamen Çinli sistemlerden alındı. Çinlilerin daha 6. yüzyılda hepsi de *Chhi Min Yao Shu*'da aktarılan benzeri birçok sistem geliştirmiş olmalan çarpıcıdır.[46] Bunlar sadece yaygın olarak kullanılmakla kalmıyor aynı zamanda son derece de karmaşıktılar. Çin tanım ürünlerinin yüzyıllarca kolaylıkla İngiliz oranlannı geçmesinin bir başka nedeni de buydu. Aynca 18. yüzyılda İngilizler tarafından kullanılan bazı devrim niteliğindeki dönüşümlü mahsuller (örneğin bakla, tatlı patates, dan, buğday, arpa ve şalgam) yaklaşık on iki yüzyıl öncesinde Çinliler tarafından kullanılıyordu. Bu sistemlerle ilgili bilgi ve aynntılann Avrupa'ya yayılmamış olması son derece şaşırtıcı olurdu (yukanda tartışıldığı gibi). Yeni Dünya'nın İngilizlere tanm devriminde yaşamsal önem taşıyan birçok ürün sunmuş olduğuna da dikkat etmek gerekir.[47] Bunlar arasında şalgam, patates, mısır, guano, havuç, lahana, karabuğday, şerbetçiotu, kolza, yonca ve diğer yem olarak kullanılan bitkiler vardı. Şalgamlar ve yonca İngiltere'deki mahsul rotasyon sisteminin temelini oluşturuyordu; guano önemli bir gübredir, patates ise kitlelerin kalori değeri yüksek bir biçimde beslenmesini sağlar.[48] Son olarak daha büyük ve daha güçlü atların yetiştirilmesini sağlayan yeni at yetiştirme teknikleri vurgulanmıştır. Ancak genelde gözardı edilen nokta 18. yüzyılda getirilen 'doğu ırkı'dır, yani bu özel gelişime önemli ölçüde olanak taşıyan Osmanlı İmparatorluğu'ndan getirilen Arap kısraklan (Darley Arabian, Byerley Turk ve Godolphin Barb).[49]

İngiliz sanayi devriminin Çin kökenleri

Pamuğun yanı sıra demir ve çelik endüstrisi de İngiliz sanayileşmesinin önemli unsurlarındandır. Avrupamerkezci raporlar her zaman bir dizi yaratıcı İngiliz teknoloji başarısının aktarılmasıyla başlar. Listede genelde Abraham Darby'nin kok ile ergitilmiş dökme demir (1709), Henry Cort'un dövme demir (1784) ve özellikle James Watt'ın buhar makinesi (1776) vardı. Ve her zamanki gibi Avrupamerkezci tarihçiler bunu İngiliz kâşiflerin yaratıcı biçimde her buluşta ortaya çıkan engelleri çözdüğü bir "sorun ve çözüm sekansı" (bu

46 Bray, *Science,* VI (2), s. 429-433.

47 Alfred W. Crosby, *The Columbian Exchange* (Westport: Greenwood, 1972), 5. Bölüm; Braudel, *Civilization,* I, s. 158-171.

48 Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence* (Princeton: Princeton University Press, 2000), s. 57-58.

49 Stuart Piggott, *Ruins in a Land Scape* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1976), s. 115, 124.

bölümün girişinde açıklanmıştır) açısından aktarır. Böylelikle örneğin Thomas Newcomen'ın atmosfer motoru (1705), John Wilkinson'ın patentli hidrolik körük motoru (1757) ve James Watt'ın lokomotifi (yaklaşık 1776), daha sonrasında da 1802'de bulunan Richard Trevitchk'in yüksek basınçlı motoru (ki bu daha sonra kendisinin ilk buhar lokomotifini yapmasına olanak tanımıştır) dahil uzun bir süreçte daha da geliştirilmiştir. Temel soru şudur: İngilizlerin yaptıkları Avrupamerkezcilerin iddia ettikleri gibi özgün müydü? Bu bölümde getirdiğimiz yanıt olumsuzdur. İngiliz sanayileşmesinde oynadığı öncü rolü nedeniyle buhar makinesi ile başlamak anlamlıdır.

Buhar makinesi

Kenneth Pomeranz 1800'den sonra Britanya ve Çin arasındaki "büyük kopuş"a yol açan şeyin Çin'deki sığ ve kurak madenlerle karşılaştırıldığında Britanya'nın derin ve suyla dolu madenlere sahip olması olduğunu söyler. Bu, madenlerden suyun pompayla atılması için buhar makinesinin buluşunu gerekli kılar. Buna karşılık, buhar makinesi Britanya'nın yaygın olarak sanayileşmesini (sadece madenlerde değil, fabrika, demiryolları vb. yaygın olarak kullanılması nedeniyle) sağladı. Buna karşıt olarak Çin'in kurak ve sığ madenleri olumsuz sonuçlara yol açtı, çünkü buhar makinesinin bulunmasını gerektiren bir durum yoktu, böylelikle sanayileşme de gerçekleşmedi.[50]

Pomeranz'ın savı üç ana noktada sorun oluşturmaktadır. İlk olarak, derin madencilik daha Eyaletler Savaşı döneminde (beşinci yüzyıl - MÖ 221) başlamıştır. O dönem ile Sung dönemi arasında en derin madenler ortalama 300 feet derinliğe sahipti (Ming ve Ching dönemlerinde birkaç madenin derinliği 3.000-4.800 feet'e ulaşmıştı ve bir maden 8.500 feet'e ulaşıyordu).[51] İkinci olarak, birçok maden su seviyesinin altındaydı ve bu nedenle boşaltılması gerekiyordu (örneğin Kuzey Kiangsu'daki ovalar). Robert Hartwell orada "11. yüzyılda operasyonların kapsamındaki artışın, muhtemelen Szechwan'da tuz kuyularında kullanılanlara benzer hidrolik körüklü pompalar dahil drenaj ekipmanında önemli bir yatırım yapılmasını gerektirdiğini" belirtmiştir.[52] Peter Golas'ın açıkladığı gibi:

50 Pomeranz, *Great Divergence*, s. 59-68.

51 Peter J. Golas, *Science and Civilisation in China*, V (13) (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), s. 285-287.

52 Robert Hartwell, 'Markets, Technology and the Structure of Enterprise in the Development of the Eleventh-Century Chinese Iron and Steel Industry', *Journal of Economic History* 26 (1) (1966), 48.

> Az miktardaki su bile kömür madenlerinde çok fazla sorun çıkanyordu ancak bu sorun Çin'deki kömür yataklarının genellikle çok fazla su içeren kireçtaşıyla birlikte bulunmasından dolayı büyüyordu. Yaygın yeraltı kıvrımlan yüzünden rezervler sık sık kazı esnasında deliniyordu... Belki Çin'de, kömür madenciliğinin de en büyük ve en yaygın sorunu su çıkanlması haline geliyordu... Sorun az miktarda sudan çok daha fazlaydı ve Çinli madenciler için büyüyen bir sorundu.[53]

Üçüncü olarak ki bu diğerlerinden daha ironiktir. Buhar makinesi, özellikle Çinliler tarafından sadece su basan madenlerin boşaltılması için değil her alanda kullanılan hidrolik körüklü pompa gibi birçok erken dönem öncü Çinli buluşlan olmasaydı Britanya'nın buhar makinesini geliştirip geliştiremeyeceği de pek tartışma götürmüyor.

Buhar makinesinin önemli özelliklerinin Wang Chen'in *Treatise on Agriculture* (1313) başlıklı eserinde yayınlanmış olduğuna dikkat ederek başlamak önemlidir. Temel özellikleri su ile çalışan körüklere (ilk olarak MÖ 31 yılında kullanılmıştır) kadar gider. Genelde kabul edildiği gibi, Watt'ın buhar makinesi Wilkinson'ın makinesinin geliştirilmiş biçimidir. Ancak Wilkinson'ın buluşu Wang Cheng'in makinesi ile öyle ya da böyle aynıydı. Önemsiz olmayan tek ekleme krank mili (500-1700 yıllan arasında Avrupalılar tarafından yapılan dört gerçek bağımsız buluştan biri) idi. Aynca, çift taraflı itme ve çekme pompası olan Çinli kutu körüklerinin her bir vuruşta havayı pistonun tek tarafından çıkartıp öteki taraftan aynı miktarda havayı içeri aldığına dikkat etmek önemlidir. Bu, Watt'ın makinesine "yakın biçimsel benzerliği" paylaşmakla kalmıyor, aynı zamanda 17. yüzyılın sonlannda Çinliler bir buhar tribünü geliştirdiler.[54] Needham ve Ling'in yaptığı tartışmalan temel alan Pomeranz şunlan belirtir:

> Çinliler temel bilimsel ilkenin uzun zamandır bilincindeydiler -atmosfer basıncının varlığı- ve Watt'ınki gibi çalışan çift taraflı piston/silindire ["körük kutu"lannın bir parçası olarak] hâkimdiler. Yirminci yüzyıla gelmeden her yerde bilinen ve döngüsel hareketi doğrusal harekete çeviren bir sistemdi. Bütün bunlardan geriye kalan pistonun tekerleği döndürmek için kullanılmasıydı (Bir körük içinde hedef pistonun hareket ettirdiği sıcak hava jetiydi). 1671 yılında sarayda bir buhar tribünü ile buharlı bir teknenin maketini sunan Cizvit bir misyoner, Batılı modellerden çok Çinli modeller üzerinde çalışmış gibi görünüyordu.[55]

53 Golas, *Science*, V (13), s. 186, 336.
54 Needham ve Ling, *Science*, IV (2), s. 135-136, 225-228, 369-370, 387, 407-408, 411.
55 Pomeranz, *Great Divergence,* s. 61-62.

Ayrıca, Robert Temple şunları söyler:

> Avrupalı tasarımların [buhar makinesi için yapılanlar] hepsi Agostino Ramelli gibi Çin'den gelen pek çok aracı kanalıyla edinilmiştir. Piston itenekli tekerlek konusunda Çin'in etkisi görülüyordu. Avrupa'da Needham'ın açıkladığı gibi, "piston ile piston kolunun birbiriyle bağlı bir gülle gibi algılanabileceği" düşüncesiyle barutla çalıştırılan piston denenmişti. Barutu da, tüfeği de Çinliler icat ettiğine göre buharlı motorlar gibi içten yanma da bir silahın namlusuna oturan ve belirli bir güç ile fırlatılan mermileri olması gerçeğinden esinlenmişti. Bunlar her iki makinenin atalarına Çin'in daha sonraki katkılarıydı.[56]

Aslında tüfek ve top tek silindirli içten patlamalı bir motordur ve Lynn White'ın belirttiği gibi "daha modern olan bütün motorların atasıdır".[57] Gerçekten de James Watt'ın buhar makinesini geliştirirken karşılaştığı en önemli sorunlardan biri doğru hava sızdırmaz bir silindiri delmekti. İlginç olan, yardım için John Wilkinson'a başvurmasıdır; ilginç olmasının nedeni, Wilkinson top üretimi için oluşturulmuş bir delme miline sahiptir. Topu ve tüfeği keşfedenlerin Çinliler olması ve ikisinin de daha sonra Avrupa'ya geçmesi (3. ve 8. Bölüm'de gördüğümüz gibi) önemlidir.

Bunların hiçbiri Pomeranz'ın ve diğerlerinin İngiliz sanayileşmesinde buhar makinesinin geliştirilmesi ve yaygın olarak kullanılmasının önemini vurgularken yanıldıkları anlamına gelmez. Buhar makinesinin birçok temel özelliğinin, örneğin Leonardo da Vinci bu tür bir cihazı hayal bile edemezken, birkaç yüzyıl öncesinde Çin'de bulunması anlamına gelir. Gerçekten de, İngiliz buhar makinesi durup dururken ortaya çıkmadı. Böylelikle çeşitli İngiliz kâşifler gerçekten de bir girdiye sahipler ama Çinlilerin katkılarını gözardı etmek de haksızlık olur.

Kömür ve yüksek fırın

Avrupamerkezcilik özellikle İngiliz "devriminde" odun kömürünün yerini kömürün (ormanların hızla yok olma koşullarında) aldığını vurgular, bu da Britanya Coalbrokedale'in dünyada demir cevherinin ergitildiği "ilk yer" olduğuna yönelik iddiaların ortaya atılmasına neden olmuştur. Phyllis Deane'in belirttiği gibi: "Sanayi devriminin en önemli başarısı, kömürün İngiliz ekonomisini ağaç ve su tabanlı bir ekonomiden kömür ve demir tabanlı bir ekonomiye dönüştürmesidir."[58]

56 Temple, *Genius*, s. 65-66; Joseph Needham, Ho Ping-Yü, Lu Gwei-Djen ve Wang Ling, *Science and Civilisation in China*, V (7) (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), s. 544-568.

57 Lynn White, *Medieval Technology and Social Change* (Oxford: Clarendon Press, 1962), s. 100.

58 Deane, *First Industrial Revolution,* s. 129.

Ancak 3. Bölüm'de belirttiğimiz gibi, bu Çinlilerin 11. yüzyılda odun kömürü yerine kömürü kullandığı gerçeğini gölgede bırakır. Aynca, MÖ 2. yüzyılda Çin'de yüksek fırın üretildi ve MS beşinci yüzyılda Çinliler, içinde işlenmiş ve dövme demirin çelik üretmek üzere birlikte kalıplandığı "ortak fizyon" süreci geliştirmişlerdi. "Bu temelde 1863 yılındaki Martin ve Siemens çelik sürecidir, ancak 14. yüzyıl önce gerçekleşmiştir."[59] Ancak, 1850 yılında bile Britanya, çok daha yüksek üretim maliyetleri nedeniyle, (demir ile karşılaştırıldığında) göreceli olarak düşük düzeyde çelik üretmiştir. Bunu Bessemer konverterinin (1852) bulunuşu değiştirmiştir. Burada belirtmeliyiz ki:

> Henry Bessemer'in çalışması 1852 yılında William Kelly tarafından öngörülmüştü (Kelly tam destek göremediyse de)... Ve Kelly 1845 yılında Çin'de ikibin yıldır süren çelik üretiminini ilkelerini öğrendiği dört çelik uzmanı Çinliyi Kentucky'ye getirtti.[60]

Demir ve çelik üretimi

3. Bölüm'de söylediğim gibi, 1788'de bile İngiliz demir üretim düzeyleri Çin'de 1078'de ulaşılan değerlerden çok daha düşüktü. Ve İngilizlerin 11. yüzyıl Çin ürünlerinin düşük fiyatlarını yakalamaları ancak 19. yüzyılın başında gerçekleşmiştir. Joseph Needham'ın özgün biçimde ileri sürdüğü gibi:

> Bugün tüm dünyayı etkileyen Batı medeniyetinin demir ve çelik üretiminde Batı'dan 1300 yıl ileride olan Çin'e böyle bağımlı olması tarihsel bir çelişkidir.[61]

Hindistan da Britanya'nın önündeydi. Hint Wootz çeliği 19. yüzyıla kadar birçok yüzyıl boyunca dünyanın en iyi çeliğiydi İran'da; Şam çeliği olarak biliniyordu ve beğeniliyordu. 18. yüzyılın sonunda bile, Britanya'nın üretimi Şam türü ile karşılaştırıldığında çok daha aşağı düzeydeydi.[62] 1842 yılında bile Hint demir ve çeliği üstün olmasa da Britanya ürünlerinden daha iyi olmakla kalmıyordu, aynı zamanda Sheffield'de üretilenden çok daha ucuzdu.[63] O döneme kadar,

59 Temple, *Genius,* s. 68.

60 A.g.y., s. 49.

61 Needham, Mansel Davies'in *A Selection from the Writings of Joseph Needham* (Lewes, Sussex: The Book Guild, 1990) kitabında, s. 144.

62 Ahmad Y. Al-Hassan ve Donald R. Hill, *Islamic Technology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), s. 256-257.

63 Dharampal, *Indian Science and Technology in the Eighteenth Century* (Delhi: Impex, 1971), s. 220-263.

Hintli yüksek fırın sayısı Britanya'daki sayıdan elli kez daha yüksekti (ve en yüksek yıl olan 1873'te bile Britanya'dakinden on kez daha yüksekti). Batılı üreticiler Hint ve İranlıların ürününün yüksek kalitesi karşısında şaşkına dönmüştür.

Bu nedenle İngilizlerin geç de olsa çelik üretimiyle ilgilenmeye başladıklarında hem Çin hem de Hintli üretim tekniklerine bakmaları şaşırtıcı değildir. Bu süreci benimsemeye yönelik ilk girişim 1740 yılında Benjamin Huntsman tarafından Sheffield'de gerçekleştirilmiştir, ancak sonraki seksen yıl içinde başka girişimler de olmuştur. Arnold Pacey'nin İngiliz sistemi ile ilgili söyledikleri:

> "Eritme çelik" torna tezgâhlan için gerekli üst düzey araç gereç yapımında kullanılmak üzere üretilmesine karşın... [yine de] bazı Asya bıçaklarında görülen modele hiçbir zaman erişilemedi ve sahip oldukları yüksek kaliteyle hâlâ Batılı çelik yapımcılarının aklını meşgul etmektedir. 1790'larda Sheffield'deki araştırmaların nedeni, başka hiçbir şekilde kopyalanamayacak kalitede özel bıçak numunelerinin yapımında kullanılan Hint Wootz çeliğiydi.[64]

Ayrıca, 18. yüzyılın sonlarında birkaç Avrupalı bilim adamı Hint Wootz çeliğinin kökenlerini araştırdı, bunlar arasında en çok tanınanı Michael Faraday'dır.[65] Braudel'in belirttiği gibi: "19. yüzyılın ilk birkaç onyılında, birçok Batılı bilim adamı... Şam (ya da Wootz çeliğinin) sırlarını bulmaya çabalıyordu: araştırmalarının sonuçları [İngiliz] metalografisinin doğumunu müjdeledi."[66] İngiliz üreticilerin eski Çin çelik üretim tekniklerini yeniden üretmek amacıyla Corby çelik fabrikasında deneyler gerçekleştirdiğini göz önünde bulundurmak önemlidir. Bu, tek tip çelik üretiminin ortaya çıkmasıyla başarılı olmuştur.

İngiliz pamuk üretiminin Çinli kökenleri

En önemlisi olmasa da pamuk endüstrisi İngiliz sanayi devriminin bir başka lokomotifi idi. 1830 yılına kadar, pamuk ürünleri en temel ihracat ürünleriydi. Bu nedenle pamuk endüstrisi İngiliz sanayisinin öncüsüydü. Tarihçiler bir kez daha çeşitli İngiliz kâşifler tarafından geliştirilen bağımsız buluşların listesi üzerine odaklanırlar, bunlar arasında: John Kay'in asma mekiği (1733), John Wyatt ve

64 Arnold Pacey, *Technology in World Civilization* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1991), s. 81.

65 Arun Kumar Biswas, 'Mineral and Metals in Medieval India', A. Rahman (editör), *History of Indian Science, Technology and Culture, AD 1000-1800* (Yeni Delhi: Oxford University Press, 1999), s. 312, nn. 78-83.

66 Braudel, *Civilization*, I, s. 377.

Lewis Paul'ün iplik makinesi (1738), James Hargreaves'in büküm makinesi (yaklaşık 1765), Edmund Cartwright'ın mekanik tezgâhı (1787) ve bir kez daha James Watt'ın buhar makinesi (1776) vardır. Bu buluşların, İngiliz dehasının bulduğu ve daha sonra geliştirdiği teknolojileri uyguladığı bir "sorun ve çözüm sekansından" oluşan bir yol izlediği iddia edilmektedir. Sonuç olarak iplikçilikte yaşanan on kat artış ancak Amerikan pamuk ithalatı ile karşılanabilir hale geldi (bkz: 11. Bölüm).

Genelde, modernliğin ilk kör edici ışınlarının yayıldığı yerin "kasvetli" Kuzey İngiltere'deki Lancashire olduğu kabul edilir. Ancak Lancashire gerçekte pamuk mucizesinin başladığı yer değildi. Çünkü pamuk endüstrisi 18. yüzyıl İngilteresi'ne özgü değildi, hem Hindistan'da hem de Çin'de güçlü öncüleri vardı. Çin, tekstil makineleri konusunda öncü olmakla kalmadı aynı zamanda Arkwright'ın makinesinden üstün olan "büyük iplik makinesini" bulmuştu. Aynca, tekstilde Çinliler hem Hargreaves'in bükme makinesi hem de Kay'in asma mekiğinden tek bir önemli ayrıntıyla farklılık gösteren makinelere sahiptiler.[67] Dieter Kuhn'un belirttiği gibi:

> Çinli tekstil teknikerleri 13. yüzyılın başlarında sanayide kullanılacak bükme makinesinin [İngiltere'de bulunanlara benzeyen] başlıca parçalarını bulmuşlardı... Gerçekten de mekanik yapı bakımından kullanımı hiç de kolay olmayan çıkrık bile büyük eğirme tezgâhlarının kalitesiyle boy ölçüşemiyordu.[68]

Tek fark Çinlilerin makinelerinin pamuk üretimi için değil ipek için kullanılmış olmasıdır. Ancak, Çin ipek teknolojisinin yayılmasıyla İngiliz pamuk tekstil teknolojilerinin temelleri atılmıştır.

Çin tekstil buluşlarının ilk olarak Avrupa'ya yayılması 13. yüzyılda gerçekleşti (6. Bölüm'de belirtildiği gibi, İtalyan ipek endüstrisinin ortaya çıkmasına neden olmuştur). Ve buna karşılık İtalyanlar da bu düşünceleri İngilizlere aktardılar. Burada önemli dönemlerden biri de John Lombe'nin ipek üretim değirmenleri ile ilgilidir. Bunlar önemliydi, çünkü onun geliştirdiği ipek değirmenleri Derby'de geliştirilen pamuk üretimine model oluşturdu. Burada Lombe'nin makinesinin gerçekte Çin'in dolaylı olarak Avrupa ve elbette Britanya'ya ulaştırdığı bir dizi küresel yayılmanın birikimi olduğunu görüyoruz. John Lombe düşüncelerini bu ipek makinelerinin kullanıldığı İtalya'dan aldı.[69] Bu makineleri İtalyan buluşu olarak

67 Joel Mokyr, *The Lever of Riches* (New York: Oxford University Press, 1990), s. 221.

68 Dieter Kuhn, *Science and Civilisation in China*, V (9) (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), s. 224.

69 A.P. Wadsworth ve J. Mann, *The Cotton Trade and Industrial Lancashire 1600-1780* (Manchester: Manchester University Press, 1931), s. 106.

tanımlamak bu buluşların Çinli kökenlerini gölgede bırakır. Bölüm 6'da belirtildiği gibi, bu makinelerin ana özelliği iplikçilik makinelerinin (masura makinesi) kullanımı idi. Bunlar da, bu tür makinelerin daha 1090'larda kullanımda olduğu Çin'den gelmektedir.[70] Lombe'nin makinesi de iplik makinesinin kullanımına dayanıyordu ve Çinlilerin makinelerine çok benziyordu. Ayrıca, Bölüm 6'da gördüğümüz gibi, İtalyan makinelerinin hemen hemen bütün özellikleri Lombe'nin İtalya'yı ziyaret ettiği döneme kadar ilk dönem Çin modellerine benziyorlardı.[71] Ancak buradaki ana nokta, Derby ipek makinesinin (Çinlilerin modellerinden alınmış olan İtalyan tasarımlarına dayanmaktaydı) ortaya çıkan pamuk ürünleri için bir model oluşturmuş olmasıdır.

İngiliz sanayi üstünlüğünün göstergesi mi yoksa sadece bir İngiliz kibiri mi?

İngiliz sanayi üstünlüğünün ve yaratıcılığının klasik göstergelerinden biri, bize söylendiği gibi, ilk demir köprünün daha 1779 yılında Britanya'da Coalbrookdale'de yapılmış olmasıdır. Bir metinde tipik olarak belirtildiği gibi, Coalbrookdale:

> John Wilkinson ve rakiplerinin yaratıcılıklarını gösterdikleri yerdir. İlk Darby çanak çömleğin dökümünde demir kullanmıştır, ancak Wilkinson ve Shropshire'ın demir ustaları çok daha istekliydiler. Wilkinson üçüncü Abraham Darby'nin işbirliğiyle Coalbrookdale yakınlarında ilk demir köprüyü yaptırmıştı. Köprü günümüze dek ayakta kalmıştır ve yakınındaki küçük kasabaya artık *Ironbridge* adının verilmiş olması da çok hoştur.[72]

Ancak bu bin yıl önce Çin'de binlerce demir asma köprü olduğu gerçeğini tamamen yadsır. *İlk* işlenmiş demir asma köprü gerçekte Çin'de (Yunnan'da Chingtung'da) MÖ 65 yılı kadar erken bir tarihte, demir zincirli asma köprüler ise daha sonraki bir tarihte MÖ 580 ile 618 arasında Chin-sha nehri üzerinde yapıldı.[73] Bu Çinli örneklerin 'Batı mühendislerine esin kaynağı olarak bilinmesine' ek olarak,[74] Cizvitlerin Çin asma köprüleriyle ilgili aktardıkları Sir William Chambers gibi çeşitli İngiliz mimarlar tarafından tartışılmıştır ve hatta Thomas Telford'un dikkatini çekmiştir.[75] Bize anlatılan İngiliz sanayi yaratıcılığının bir başka göstergesi

70 Pacey, *Technology*, s.103-107; Temple, *Genius,* s. 120-121.
71 Kuhn, *Science,* V (9), s. 428-433.
72 Denis Richards ve Anthony Quick, *Britain 1714-1851* (Londra: Longmans, 1961), s. 132-133.
73 Davies, *Selection,* s. 151.
74 Jones, *Growth Recurring*, s. 36.
75 Pacey, *Maze,* s. 190.

de 1798'de *ilk* kez sokak gaz lambası sisteminin kullanılmasıdır. Bir kez daha, bu, İngiliz "buluşunun" oluşmasından yaklaşık iki bin yıl önce Çinlilerin doğal gazı aydınlatma amaçlı olarak kullandığı gerçeğini gizler.[76]

İngiliz matkap ucu da yaklaşık 200 feet derinliğe ulaşabildiği için zafer olarak sunulmuştur. Ancak bu derinlikler 3.000 ile 4.800 feet derinliğe ulaşabilen derin Çin madenlerinde kullanılan matkap aynalarıyla karşılaştırıldığında solda sıfır kalır. Çinliler daha MÖ 1. yüzyılda uzun matkap aynaları kullanıyorlardı. Ancak 19. yüzyılda Batı arayı kapatabildi. Avrupa'da tuz (1834) ve petrol sondajında (1841) kullanılan yöntemler Çinlilerin yöntemleriydi. Gerçekten de Drake Pennsylvania'da 1859 yılında bir petrol kuyusu inşa ederken doğrudan Çinlilerin kablo yöntemleri kullanıldı. Temple'a göre:

> Amerika'da buhar gücü gelene dek petrol çıkarmak için kullanılan ve bir zamanlar dendiği gibi "çakma" yöntemi Çin'deki kazık yöntemiyle tamamen aynıydı... Öyle görünüyor ki modern çark parçaları bile Çinli atalarından izler taşıyor. Kısacası Batı'daki derin kazı yöntemi Çin'den ithal edilmiştir ve modern petrol sanayisi Batı'nın 1900 yıl ilerisindeki Doğulu teknikler üzerine kurulmuştur. [77]

İngiliz sanayi üstünlüğünün bize anlatılan bir başka göstergesi de perde ve su geçirmez kompartımanları olan gemilerin yapılmasıydı. Bunlar, bu büyük buluşu Kraliyet Donanması için 1795 yılında geliştiren dâhi olan Sir Samuel Bentham'a atfediliyordu. Oysa daha sonra eşinin belirttiği gibi (Avrupa geleneğine aykırı bir biçimde), buluş Çinlilere atfedilmelidir.[78] Gerçekten de perde/su geçirmez kompartıman gemilerde daha MÖ 2. yüzyılda kullanılmaya başlanmıştı. Ayrıca, İngiliz donanmasının doğrudan bu Çin buluşundan yararlanmaya ancak 18. yüzyılda başlaması şaşırtıcıdır; şaşırtıcı çünkü Marco Polo bu hayat kurtaran buluştan daha 1295 yılında söz etmiştir. Üzücü olan tarafı, İngiliz tasarımcılar bu buluşu Batı ya da İngiliz gemicilik tasarımında öncü bir başarı olduğu kabul edilen Titanic'te kullanmış olsaydı, en az 1.502 can bu ilk yolculukta (ancak Atlantik hız rekoru yine de kırılamamış olurdu) kurtarılmış olurdu.

Belki İngiliz kibirinin son göstergesi, 1851 yılındaki Büyük Sergi'ye ev sahipliği yapılması idi. Bu sergi Britanya'nın sanayi üstünlüğünü iddialı bir şekilde gösterdi. Sergi cam ile yapıldığı, demir ve çelik yapılarla desteklenen bir yapı olduğu

76 Braudel, *Civilization,* I, s. 368-370.

77 Temple, *Genius,* s. 54.

78 Joseph Needham, Wang Ling ve Lu Gwei-Djen, *Science and Civilisation in China*, IV (3) (Cambridge: Cambridge University Press, 1971), s. 420-422.

düşünülen Paxton Crystal Palace'ta düzenlenmişti. Ancak bize söylenmeyen şey "Paxton"ın en uzun kemerlerinin, 72 feet haç şeklinde kemerlerin lamine Memel köknanndan yapıldığıydı. Bu sözde demir ve çelik serasında 205 mil uzunluğunda ağaç çerçeve çıtası ve 34 mil ağaç kanallar vardı.[79] Bu İngiltere'nin sanayileşmesinin büyük bir bölümündeki birçok şeyin temelinde çelikten çok ahşabın olduğu gerçeğini gizler. Gerçekten de, demir ve çelik gemileri ile ilgili bakışımıza karşın, Büyük Sergi'nin hemen öncesinde İngiliz gemilerinin % 90'ı ahşaptan yapılmıştı. Aynca, ancak 1852 yılında çelik İngiltere'de büyük miktarlarda üretilebilecek kadar ucuzladı. Ve bu daha önce ele aldığımız gibi Çinli uzmanlardan etkilenen Bessemer konverterinin oluşturulmasıyla sağlandı.

Son olsa da önemli bir nokta da şu, İngiliz sanayi devriminin klasik göstergelerinden biri nakliyedeki devrimdir; bunun en önemli özelliği öncü nitelikteki kanallann ve özellikle savaklann açılmasıdır. Gerçekten de bize tipik olarak söylenen 'kanal mühendislerinin en büyüğü haline gelecek olan ve mekanik dehası... kanal inşasındaki sorunlara uygulanan Britanya'lı James Brindley'in öncülüğüydü. Sonuç bir zaferdi.'[80] Ama 3. Bölüm'de gördüğümüz gibi, savaklı kanal inşası Sung dönemindeki ekonomik mucizenin en önemli özelliğiydi ve neredeyse sekiz yüzyıl önce, 984 yılında keşfedilmişti.[81] Aynca 1750-1858 yıllan arasında Britanya'da inşa edilen 6.000 km kanal yaklaşık yedi yüz yıl önce Sung döneminde inşa edilen 50.000 km ile karşılaştınldığında sönük kalır. Dar Britanya kanallannda atla çekilen, çok yavaş küçük tuhaf teknelerle karşılaştırıldığında, bu kanallar çok daha fazla sayıda Çinli gemiye ev sahipliği yapıyordu. 11. yüzyılda Büyük Kanal'da gezinen özel Çinli tekneler 110 tondan fazla yük (bu, Kolomb'un gemisi Nina'nın maksimum taşıma kapasitesini aşıyordu) taşıyabiliyordu. 19. yüzyılın sorılanna doğru, Çin kanallanndaki gemiler yaklaşık 140 ton yük (İngiliz teknelerinin taşıdığı yükün yaklaşık üç katı) taşıyabiliyordu.

Sonuç

Bu söylenenlerden hiçbiri, İngiliz sanayileşmesinin sadece Çin temellerine dayandığı anlamına gelmiyor. Ancak İngiliz sanayileşmesinin önemli ölçüde 700 ile 2300 yıl öncesinde öncülüğünün yapıldığı birçok Çin buluşuna kadar uzanan, "başkasının ürettiği"ni değiştirme sürecine dayandığı anlamına gelir. İngiliz de-

79 F.T. Evans Jones'un, *Growth Recurring* adlı eserinde özetlemiştir, s. 18-19.
80 Richards ve Quick, *Britain*, s. 149-150.
81 Needham ve çalışma arkadaşlan, *Science*, IV (3), s. 300-306, 359; Pacey, *Technology,* s. 6.

mir/çelik ve pamuk sanayisinin sadece geç tarihte edinilmesini değil, aynı zamanda türetilmiş olma özelliğini de belirtmek adil olurdu. İngilizlerin başarısı burada kendi özgünlüğünde değil, başkalarının buluşları üzerinde çalışıp geliştirmeye yönelik sorun çözme azminde yatar. Bu konuda, Britanya yeni sanayileşen bir ülke ya da geç gelişen bir ülkenin standart görünümüne yakındır; bu nedenle "geri kalmışlığın bütün avantajlarından" yararlanmış ve başkalarının teknolojik buluşlarını benimseyip uyarlamayı başarmışlardır. Britanyalıların çok geç bir tarihte bu buluşlara ulaşması mantıklı bir önerme gibi görünmektedir. Ancak bütün bunlarda Çin'in rolünün azımsanması tamamen mantıksızdır, çünkü önce gerçekleşen Çin buluşları olmasaydı, ortada geliştirilecek hiçbir şey olmazdı. Ayrıca, Çinlilerin bu katkıları olmasaydı Britanya, MÖ 500'den itibaren Afrika-Asya'nın öncülüğündeki küresel ekonominin çevresinde bulunan geri kalmış bir kıtanın çevresinde küçük, eşit düzeyde geri kalmış bir ülke olurdu.

Kısaca, benim sanayileşme ile ilgili 'küresel-tarihi-kümülatif' bakışım Rostow'un sözleriyle "her şeyin başladığı" yer olarak İngiliz sanayi devrimi üzerindeki geleneksel vurgunun artık dar düşünceli Avrupamerkezci bir bakış açısının ürünü olarak görülebileceğini ifade eder. Bu nedenle Eric Jones'un sözleriyle bölümü kapatabiliriz:

> Bir zamanlar öğrenmemiz gereken belirli bir olay vardı sanki. Büyüme Britanya'da 18. yüzyılın sonlarında başladı. Artık şundan eminiz ki olay gerçekte bir süreçti; daha küçük, çok daha az İngiliz (daha fazla Doğulu) ve son derece yavaş (dünyaya ait tarihsel) bir sürecin parçası, işleyişi uzun zaman alan bir süreç.[82]

82 Jones, *Growth Recurring*, s. 26, 27.

10
AVRUPALI IRKÇI KİMLİĞİN OLUŞTURULMASI VE DÜNYANIN İCADI, 1700-1850:
Ahlakî Bir Hizmet Olarak Emperyalist Medenileştirme Misyonu

> Türkiye, Çin ve dünyanın geri kalanı bir gün refaha ulaşacaklar. Ancak bu insanlar asla bir ilerleme gösteremeyecekler... ta ki insan haklanna kavuşana dek; ve bunu bir Avrupalı fethi olmadan asla elde edemeyecekler.
>
> Winwood Reade

> Bizim medenileştirme misyonumuzun tek başına medenileşmemiş insanlann yaşadığı topraklan işgalimizi haklı çıkardığı söylenir. Tüm yazılanlar, dersler, yayınlar kusturana kadar bizim Afrikalı (ve Doğulu) insanlan medenileştirme isteğimizi anlatır dururlar. Şüphe yok ki bu medenileştirme sürecini fiziki koşullann iyileştirilmesi, mesleki becerinin artınlması, barınma, hijyen ve eğitimdeki ilerlemeler olarak görmekten hoşlanan insanlar vardır. Bunlar elbette faydalı ve hatta gerekli "değerler"dir. Ama "medeniyet"i mi yaratıyorlar? Medeniyet -tüm bunların ötesinde- *insan karakteri* üzerinde bir ilerleme sağlamaz mı?
>
> Peder Placide

Bu 3. Bölüm temel amaca hizmet ediyor. İlk olarak benim kimlik formasyonunun Batı'nın yükselişinde önemli bir rol oynadığı yolundaki iddiamı destekliyor. Bunu kimlik formasyonunun karşılığında Batı'nın yükselişinin ikinci evresini (bkz: 11. Bölüm) mümkün kılan emperyalizme yol gösteren önemli bir etmen olduğunu göstererek yapıyor. İkincisi emperyalist söylemin temelinde yatan ırkçı

kimliğin yaratılmasıydı. Bu benim ilerici liberal özelliklerin Batı'nın yükselişini desteklediği yolundaki genel Avrupamerkezci varsayımlara karşı çıkmama olanak tanımıştır. Ve üçüncü olarak dünyanın içinde bulunduğu koşulların Batı'nın yükselişinde can alıcı bir konumda olduğu yolundaki iddiamı güçlendirmiştir. Gerard Delanty'nin ifade ettiği gibi:

> Avrupa düşüncesi [ya da kimliği] en sağlam ifadesini emperyalist dönemde Doğu ile yüzleşmesinde buldu. Avrupa kimliğinin şekillenmesi diğer medeniyetlerle karşı karşıya gelmek yoluyla oldu. Avrupa kimliğini kendi içinden değil, dünyadaki karşıtlıklardan oluşturduğu bir formülden çıkardı. Kendi ve Öteki, Avrupa ve Doğu ikilemleri Avrupa tarafından belirlenen bir medenileşme değerler sisteminin karşı kutupları oldu.[1]

Emperyalizmin ırkçı bir söylem üzerine inşa edildiği yolundaki iddia, ırkçılığın Avrupa'daki oluşumunun ancak 1840'lardan sonra olduğunu –emperyalizm için çok geç bir tarih– söyleyen "bilimsel" şekliyle birleştirdiğimizde inanılması güç bir durumdur. Ancak George Frederickson'un izinden gitmek gerekirse (James Blaut gibi), gizli ırkçılıkla aleni ırkçılığı ayrıştırıyorum.[2] Öncelikle, gizli ırkçılık 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır. Aleni ırkçılık 18. yüzyılın başlarında oluşurken, tam olarak ortaya çıkışı (özellikle İngiltere'de) 1840 sonrasında olmuştur. İkinci olarak, gizli ırkçılık "farklılığı" genetik özelliklerden çok kültürel, kurumsal ve çevresel kriterler üzerine kuruyordu. Hatta, Batı üstünlüğü ile Doğulu geri kalmışlığı içinde barındıran ırkçı bir güç ilişkisi şekillendiriyordu. Bundan dolayı, daha çok bilinçaltı düzeyinde çalıştığı için –ırkçı ifade hemen hemen görünmezdir– gizli ırkçılık aleni ırkçılıktan çok daha sinsidir. Ve bu gizli ırkçılık yüzünden pek çok Avrupalı emperyalizmin aracılığıyla Doğu'ya yardım ettiklerine samimi bir şekilde inanmıştır. Oysa gerçekte her şekilde –kültürel, ekonomik, politik ve askerî olarak– ciddi bir baskı, eziyet ve mutsuzluk verilmiştir Doğu'ya.

Bu ideolojilerin emperyalizmle farklı ilişkileri vardır. Gizli ırkçılık medeni anlamdaki geri kalmışlığın emperyalist "medenileştirme misyonu" yardımıyla iyileştirilebileceğini ve iyileştirilmesi gerektiğini varsayar. Aleni (ya da bilimsel) ırkçılık fizyolojik/genetik özellikler üzerinde odaklanmıştır, çünkü bu ikinci sınıf özellikleri değişmez olarak görme eğilimindedir. Bu nedenle aleni ırkçılığın emperyalizmle ilişkisi tutarsız-

1 Gerard Delanty, *Inventing Europe* (Londra: Macmillan, 1995), s. 84.

2 George M. Frederickson, *Racism: a Short History* (Melbourne: Scribe Publications, 2002); James M. Blaut, *The Colonizer's Model of the World* (Londra: Guilford Press, 1993), s. 65.

dır. Pek çok bilimsel ırkçı bu konuda "karamsar"dı ve hem sonuç vermediği (Doğulu ırkların medenileşme becerisinin olmadığı söyleniyordu), hem de melezleşme yüzünden üstün ırkların bozulmasına yol açtığı için –De Gobineau ve Robert Knox'da görüldüğü gibi– emperyalizme karşıydılar. Üstelik, bazıları iklimin hâlâ üstün ırkların bozulmasına yol açmakta olduğu yolunda emperyalizme karşı uyarılıyorlardı. Buna karşılık bazı sosyal Darwinciler ve bilimsel ırkçılar daha az "kötümser"diler. Bu kişiler ikinci sınıf ırkların yok olmaya yazgılı olduklarını ve medeniyetin gelişmesinin de sadece İngilizlerin elinde güvenlikte olduğu bir dünyayı Anglosakson ırkının yöneteceğine inanıyorlardı (Charles Kingsley'de olduğu gibi).

Bu ırkçılık kavramı karmaşık gibi görünse de pek çok açıdan da basitleştiricidir. Aleni ırkçılığın gizli ırkçılığın tamı tamına aynısı olduğunu iddia etmek sorun yaratabilir. Aralarında çok belirgin devamlılık unsurları varken aynı zamanda önemli kopukluklar da bulunur ve bu nedenle her bir evre hem benzer hem de farklı özelliklerle belirlenir. Gizli ya da aleni ırkçılığın tarihsel geçmişi çoğunlukla farklıymış gibi görünür. Bu yüzden okur, bu mesele gerçekte çok karmaşıkken benim onu basitleştirerek aktardığımı unutmamalıdır. Yine de burada iki nokta önemlidir. İlki, aleni ırkçılık önemli bir etmen olsa da, emperyalizmin oluşmasında önemli olduğunu düşündüğüm gizli ırkçılığın doğuşu üzerinde daha fazla duracağım. İkinci olarak aleni ve gizli ırkçılığın oluşumunda pek çok ayrıntılı kıvrımlar oluşturan bir soy ağacını ortaya çıkarmak ilgimi pek fazla çekmiyor. Bilimsel olarak emperyalist söylemin oluşumu içindeki ırkçılık ile Avrupalı kimliğin oluşumu arasındaki ilişki üzerine yoğunlaşacağım.

Burada son bir noktayı daha belirtmekte fayda var. Aşağıda ele aldığım gibi gizli ırkçılığın kesin olarak ortaya çıktığı gelişme/Aydınlanma çağında bu mantığa aykırıydı. Ancak Thierry Hentsch'in özellikle belirttiği gibi, Aydınlanma'yı düşünürlerinin gizli bir ırkçı dünya görüşünü açıkça oluşturmak için yola çıktıkları bir dönem olarak görmek çok fazla basite indirgemek olur.[3] Hepsinin ötesinde bu tamamıyla bilinçaltı ile ilgili bir süreçtir. Üstelik, Aydınlanma "şizofrenik"ti. En büyük çelişkisi de Doğulu (özellikle Çin'e ait) düşünceleri alıp içselleştirdikten sonra –9. Bölüm'de göreceğimiz gibi– Doğu'nun medenileşmemiş olduğu ve emperyalist medenileştirme misyonu ile Doğu'nun baskı altında tutulmasını kurgulayan bir bilgiye dönüştürmüş olmasıdır.

3 Thierry Hentsch, *Imagining the Middle East* (Montreal, Quebec: Black Rose Books, 1992), s. 112-113.

Avrupa kimliğinin yeniden yapılanması: Irkçılık, imparatorluk söylemi ve dünyanın icadı

Gizli ırkçılık Aydınlanma çağında düzenli bir şekilde oluşum gösterdi. Bunun yanında Aydınlanma, Avrupalı kimliğinin yeniden keşfedilmesinde çok önemli bir andı. Gerçekte biz kimiz ve bizim dünyadaki yerimiz ne sorulanna dayanmaktaydı. Bu sorulann yanıtlanması; dünyanın sistematize edilmesi, sınıflara aynlması ve gerçekten de keşfine yol açmıştı. Sonuçta medeniyeti ve ekonomik, düşünsel, siyasi dünyadaki insan gelişimini elinde tutanın Batı olduğu –ve olageldiği– inancı ortaya çıkmıştı. Samir Amin'in ortaya koyduğu gibi, bu yeniden imaj oluşturma süreci "kendi [yaratılmış] kökenlerinin ortaya çıkış anından itibaren eşsiz olan, sonsuz bir şekilde [ilerleyen] bir Batı yaratmıştı."[4] Bu söylem, kökleri Antik Yunan'a kadar uzanan hayali bir sınırla Doğu'yu Batı'dan ayıran (büyük ölçüde istemeden) düşünsel anlamda bir tür ırkçı rejim yaratmıştı. Doğu'nun çok uzun zamandır Batı ile iletişim halinde olduğu ve Doğu'nun ekonomik gelişmeye önderlik ettiği yolundaki iddialar 18. yüzyıl öncesinde az çok akıllardaydı, ancak 19. yüzyılla birlikte bu düşünce tamamıyla ortadan kalktı. Bu şekilde Avrupalılar Doğu'nun Batı'nın yükselişinde ortaya koyduğu pozitif katkıları reddetme ya da hiçe sayma imkânını buldular. Böylece yeni dünya teorileri Batı'nın yükselişinin saf bir doğum olduğu ve Avrupalılann bunu tek başlanna başardıklan yolundaki iddiaya yol açmış oluyordu. Avrupalılar kendilerini geçmişte ve şu anda dünya tarihinin ilerlemeci bir öznesi olarak betimlerken, Doğulu insanlan da pasif bir nesnesi konumuna indirgiyorlardı. Linda Tuhiwai Smith'in de dediği gibi:

> İlkel insanların beklenen özelliklerinden biri de biz aklımızı ya da zekâmızı kullanmayız yaklaşımıdır. Biz icat yapmayız, kurum ya da tarih yaratmayız, hayal kurmayız, değerli bir şey üretmeyiz, toprağı ve dünyadaki diğer doğal kaynaklan nasıl kullanacağımızı bilmeyiz, "medeniyetin" sanatlarıyla ilgilenmeyiz. Bu tür erdemlerin yokluğu nedeniyle dışarıda bırakılmışız... sadece medeniyetin değil, insanlığın kendisinin de dışında. Bir başka deyişle biz "tam bir insan" bile değiliz; bazılarımız yan insan olarak bile görülmezler.[5]

Bu düşünce Asyalıların "tarihi olmayan insanlar" olduğu inancına yol açmıştı. Doğulu insanlann gelişim göstermeyi başaramadıklan yolundaki görüşe göre sadece Batı'nın emperyalizm ile Doğu'ya medeniyeti götürebileceği düşünülüyordu.

4 Samir Amin, *Eurocentrism,* (Londra: Zed Books, 1989), s. 89.
5 Linda Tuhiwai Smith, *Decolonizing Methodologies* (Londra: Zed Books, 1999), s. 25.

Emperyalizm deyince öncelikle aklıma John Mackenzie'nin (Edward Said'in ardılı) iddiası geliyor: "emperyalizm bir dizi ekonomik, siyasi ve askerî fenomenden çok fazlasıdır. Kültürel, düşünsel ve teknik ifadeleri yayan karmaşık bir ideolojidir."[6] Hiç şüphesiz ekonomik, siyasi ve askerî çıkar grupları emperyalizmden faydalanırken, bu söylemin sadece onlar için ya da onların emriyle oluşturulduğunu düşünmek yanlış olur. Ve emperyalizmi tek bir çıkar grubuna (materyalist teorisyenlerin sıklıkla yaptıkları gibi) indirgemek de aynı şekilde yanlış olur. Bunun dışında kapitalistler emperyalizmden faydalanırken, söylemin yapılanmasında çok küçük bir katkılarının olması dikkate değerdir. Gerçekten de bu işin asıl mimarları akademisyenler, aydınlar, öğretmenler, bilim adamları, seyyahlar, romancılar, gazeteciler, Hıristiyan misyonerler, politikacılar ve bürokratlardı.

Emperyalizmin bir ruhu varsa eğer bu Avrupalıların "İnsanlığın Efendisi" olarak kazandıkları zaferlerde ve Avrupalı kimliklerinin üstün olduğu inancında yatar.[7] Böylece, kapitalistlerin Batılı kapitalizmi yayacakları, misyonerlerin Hıristiyanlığın kurtuluş mesajını yayacakları, bilim adamlarının bilimsel bilginin gelişimini devam ettirecekleri, öğretmenlerin Avrupalı bilgiyi yayacakları, bürokratların rasyonel bürokrasiyi evrensel hale getirecekleri ve politikacıların demokrasiyi getirecekleri araçlar oluşturulmuş olacaktı. Ancak daha sonra da göreceğimiz gibi (11. Bölüm), "vaat" emperyalizmin "uygulaması"yla yalancı çıkarıldı, baskı ve ekonomik sömürü İngiliz misyonunun fon müziği haline geldi. Burada son bir noktaya dikkat çekmek istiyorum. Benim odaklandığım temel konu İngiliz emperyalist söyleminin oluşumudur. Bir süre için diğer Avrupalı emperyal söylemlerle benzer oluşum özelliklerini paylaşmıştır ama pek çok açıdan onlardan farklıdır. Aşağıda bunlardan bazılarına değineceğim.

İngilizler dünyayı hayali bir "medenilik ligi tablosu" oluşturmak suretiyle yaratmışlardır. Tablo 10.1'de görüldüğü gibi İngilizler kendilerini birinci lige yerleştirmişlerdir. Kıta Avrupası ülkeler Bölüm Bir'e (ya da Birinci Dünya); 'San Irk' Bölüm İki'ye (ya da İkinci Dünya); ve 'Siyahlar' Bölüm Dört'e (Maymunlar Gezegeni) gönderilip gönderilmeme kararsızlığı içinde Bölüm Üç'e (ya da Üçüncü Dünya) ayrılmıştı. Sınıflandırma kriterleri çeşitli idealize bilgilerden geliyordu ve bu bilgiler:

Oryantal despotizm teorisi;
Doğu'nun Peter Pan teorisi;
İklim ve mizaca göre sınıflandırma;

6 John R. Mackenzie'ye Smith'in *Decolonizing Methodologies* kitabında atıfta bulunulmuştur, s. 22.
7 Bkz: Victor G. Kiernan'ın, *The Lords of Mankind* (New York: Columbia University Press, 1986 [1969]).

Tablo 10.1 İngiliz Emperyalist söylemi: Medeniyetler ligi ve dünyanın ırkçı icadı

Medeniyet sınıflanması	"Medeni" (Birinci Lig ve 1. Bölüm) Birinci Dünya	"Barbar" (2. Bölüm) İkinci Dünya	"Vahşi" (3. Bölüm) Üçüncü Dünya
Karşılık gelen ülkeler	Britanya Birinci Lig'de; Batı Avrupa 1. Bölüm'de	Osmanlı İmparatorluğu, Çin, Siyam ve Japonya	Afrika, Avustralya ve Yeni Zelanda
Irk rengi	Beyaz	San	Siyah
Mizaç	Disiplinli / çalışkan	Melankolik / katı	Soğukkanlı / kaygısız
İklim özelliği	Soğuk ve nemli	Kuru ve tropikal	Çok kurak
İnsan karakteri	Hıristiyan	Putperest	Ateist / putperest
Oryantal despotizm teorisi	Liberal-demokrasi, özgürlük, bireyselcilik, akılcılık	Despotizm, kölelik, ümmetçilik, akıldışılık	Despotizm ya da yönetim boşluğu, ümmetçilik, akıldışılık
Peter Pan teorisi	Ataerkil / erkek, bağımsız, yaratıcı, akılcı	Yetişkin / feminen, taklitçi, egzotik ve akıldışıcı	Çocuksu / feminen, bağımlı, kaygısız, akıldışıcı
Toplumsal yasama ilkeleri	Britanyalılar seçilmiş insanlar ya da Ari ırk	Düşmüş insanlar	Doğada yaşayan saf insan
Siyasi yasama ilkeleri	Hükümdar (nüfusla sınırlı)	Hükümdar değil /dolaylı imparatorluk yasası (nüfusla sınırlı değil)	*Terra nullius* / doğrudan sömürge yasası (boş ya da işe yaramaz topraklar)
Medeni özellik	Normal	Aykırı	Aykın

Protestan Evangelizm'in doğuşu;
Sosyal Darwinizm ve bilimsel ırkçılığın doğuşunu kapsıyordu.

Oryantal despotizm teorisi

Doğu/Batı ikiliğinin önemli teorilerinden biri Oryantal despotizmdir. Bu Bodin, Machiavelli ve özellikle de Montesquieu, Mill, Marx ve Weber'e uzanan akademik düşünürlerden olduğu kadar Avrupalı seyyahların Asya'da yazdıklarından yayılmıştır. Asya'nın despotizmin vatanı ve bu nedenle ekonomik gerilemenin kurbanı olduğu söylenirken, Avrupa'nın demokrasinin beşiği olduğu ve bu nedenle ekonomik ve siyasi gelişimin taşıyıcısı konumunda olduğu iddia ediliyordu.

Bu teoriyi kitap boyunca ayrıntılı bir şekilde inceleyeceğim, bu nedenle iddiayı baştan sona tekrarlamak gerekmeyecek. Bu düşünce onyedi ve 18. yüzyıllarda ortaya çıkmaya başlamış, 19. yüzyılla birlikte topluma yayılmıştır. *Edinburgh Review* gazetesi şu sözleri sarfederken dönemin popüler bakış açısı adına konuşuyordu:

> Oryantal kurumların ruhu, düşüncenin genişlemesine pek yakın değildir. Dünyanın tüm devirlerinde Asya özgürlüğün ışığından yoksun olmuş, sonuç olarak bedensel ve zihinsel bir kültürün daha üstün ürünleri içinde mutlak bir verimsizliğin lanetine maruz kalmıştır. [8]

Bu, daha sonralan Lord Curzon'un (1898-1905 tarihleri arasında Hindistan Valisi) Çin devleti için yaptığı tanımın tüm Asya toplumlarını kapsayacak hale gelen sözlerinde yankı bulacaktı:

> Özel girişime duyulan güvensizlik, devlet her şeydir, bireyse hiçbir şey inancından beslenen aklın bir düşüncesidir... tüm özel girişimler resmi baskılarla yok edilir... tüm yönetici sınıflar statükonun korunmasıyla ilgilenirler... [Tüm sınıflar] eşit ölçüde durağanlığı çekici bulurlar.[9]

Ya da John Stuart Mill'in Çin ve Mısır için söyledikleri gibi: buralardaki insanlar 'zihinsel özgürlük ve bireysellik isteğiyle daimi bir duraklama durumuna getirilmişlerdir... Despotik kurumlar yıkılmadığı ve başkalarına yer açmadığı için daha sonraki ilerlemeler de durmuştur.'[10]

8 *The Edinburgh Review*'a C. Northcote'un *East and West* (Londra: John Murray, 1963) kitabında atıfta bulunulmuştur, s. 196.

9 Lord Curzon'a Parkinson'un *East* kitabında atıfta bulunulmuştur, s. 221-222.

10 John Stuart Mill'e Ronald Hyam'ın *Britain's Imperial Century, 1815-1914* (Londra: Batsford, 1976) kitabında atıfta bulunulmuştur, s. 55.

Bu teori Avrupalı kimliğin oluşum sürecinde çok kritik bir öneme sahiptir; çünkü Avrupalıların kendilerini "despotik Doğu olmadıkları" için liberal ve demokratik görmelerine olanak sağlıyordu. Bu gerekliydi çünkü –12. Bölüm'de de göreceğimiz gibi– 12. yüzyıldan önce Avrupa'da demokratik ve liberal bir devlet yoktu. Bu nedenle, Doğu'nun bu 'korkutucu totaliter portresi' dikkatleri Avrupa devletlerindeki demokrasi eksikliği sorunundan uzaklaştırıyordu.[11] Ayrıca, Avrupamerkezci düşünürler sadece Avrupa'yı demokratik olarak yaratmakla kalmamışlar, aynı zamanda Avrupa'yı demokrasinin beşiği ve vatanı olarak (yeniden) tanıtmak için bir anlayış oluşturmanın yollarını arıyorlardı. 5. Bölüm'de kimlik oluşturma sürecinin hem basit hem de karmaşık olduğunu söylemiştik. Burada 'karmaşık' yönü öne çıkıyor; karmaşıklığı bu durumda geri kalmış despotik Doğu'ya karşılık saf/ari ve gelişmiş bir Avrupa için demokratik ve ilerlemeci bir kimlik yaratmak adına ortaya konan pek çok düşünsel cambazlıktan kaynaklanıyordu. Tüm bunlardan ortaya çıkan can alıcı bir sonuç da Doğu bir durağanlık döngüsü içindeyken Avrupa tarihinin ilerlemeci bir çizgide yönetildiği düşüncesiydi.

Buradaki en önemli cambazlık Yunanistan'ın yeniden yaratılmasıyla ilgilidir. Nispeten oldukça kısa bir zaman içinde (18. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl başlarına kadar) Avrupalı düşünürler var olduğu iddia edilen demokratik kurumlarını ve bilimsel akılcılığını öne sürerek Antik Yunan'ı birdenbire Avrupa medeniyetinin beşiği konumuna yükselttiler.[12] Yunanistan'ı tüm Rönesans ('Avrupa Dinamiklerini' yarattığı düşünülüyordu) içinde üstlendiği iddia edilen rolü yüzünden Avrupa'nın içine almak da önemli bir karardı. Ancak Yunanlar kendilerini bu şekilde saf/ari Avrupalı olarak görmüyorlardı. Onlar Yunanistan'ı 'Helenik Batı' diye bilinen yapı içinde görüyorlardı. Avrupa coğrafi 'gerçekliğin' tam tersine 'Avrupa'nın Yunan mitolojisinde Lübnan kıyılarında yaşayan Tire Kralı Agenor'un kızı olduğu düşüncesindeydi.[13] Truva aslında Çanakkale Boğazı'nın doğusuydu. Gerçekten de 'Yunanistan'ın duygusal ve kültürel olarak Doğu'yla bağları vardı; ve Doğu'ya ait bu miras Yunanistan adına duygusal ve kültürel değerlerin ucuzlaması olarak algılanacaktı.[14] Martin Bernal bunu Yunanistan'ın yoğun bir şekilde Eski Mısır'dan esinlendiğini iddia eden (Avrupamerkezci görüş karşıtı) 'antik model' olarak adlandırmıştır.

11 Hentsch, *Imagining*, s. 107 ve takip eden sayfalar

12 Martin Bernal, *Black Athena*, I (Londra: Vintage, 1991).

13 Denys Hay, *Europe: the Emergence of an Idea* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1957), s. 1

14 John Campbell ve Philip Sherrard, 'The Greeks and the West', Raghavan Iyer (editör), *The Glass Curtain Between Asia and Europe* (Londra: Oxford University Press, 1965), s. 71.

Ancak ister Antik Yunan'ın Doğu'nun bir parçası olduğunu, ister Rönesans'ın Doğu (temel olarak İslam) düşüncesiyle şekillendiğini veya Yunanistan'ın demokratik bir yer olmadığını kabul etmek fazlasıyla zorlaştırıcı bir durum olacaktır. Bu da Avrupa'nın görülmemiş bir ilerleme ve dehaya sahip olduğu yolunda ortaya çıkan iddiayı zayıflatmak, Avrupamerkezci görüş sahibi bilim adamlarının şimdilerde icat ettikleri ya da atfettikleri Avrupa'ya ait doğrusal gelişim çizgisine müdahale etmiş olmak anlamına gelecektir. Bu nedenle Avrupalı aydınlar ve düşünürler Yunanistan'ın Doğu'ya ait özelliklerini ortadan kaldırmışlar; bilimsel ve demokratik kurumları kadar Avrupalı özelliklerini de abartmışlardır. Yunan demokrasisinin ilkel olduğunu söylemek, en azından sadece Yunan erkeklerin politik sürece dahil olduklarını –kadınlar bunun dışında tutuluyordu– ve Antik Yunan toplumunda köleliğin temel bir kurum olduğu (tabii köleler bunun dışında tutuluyordu) dile getirmek önemliydi. Ayrıca, sahip olduğu bilim Eski Mısır'a çok şey borçluydu. Bu yüzden, Bernal'in terminolojisinde Yunanistan'ın 'antik model'i şimdilerde 'Ari model' (Avrupa kadar saf/ari bir Yunanistan oluşturmanın modern Avrupamerkezci yolu) ile yer değiştirmiştir.[15] Bernal ve Ali Mizrui'nin belirttiği gibi Antik Yunan'ın oluşturulması demokratik/bilimsel Avrupa'nın Avrupamerkezci yapılanması için despotik ve bilimden uzak Doğu karşısında daima üstün olması açısından önemliydi.[16]

Özet olarak, Oryantal despotizm teorisi sadece Asya'nın 'geri kalmışlığını' açıklamak için değil, aynı zamanda Avrupa kimliğinin ileri ve demokratik bir medeniyetin beşiği olarak –geçmişte ve şu anda- oluşturulması açısından önem taşımaktadır. Ve bu yolla teori Avrupalıları dünya tarihi içinde daima ilerleyen bir özne konumuna yükseltirken Doğulu insanları da gerileyen, pasif bir nesne konumuna getirecektir.

Doğu'nun Peter Pan teorisi

Oryantal despotizm teorisi 'Doğu'nun Peter Pan teorisi' olarak adlandırılabilecek ikinci bir düşünce ile bütünlenebilir. Aydınlanma çağında ortaya çıkan 'bulgular' ya da bilgi bu teori ile en yüksek noktasına ulaşmıştır. İki teori arasındaki en temel benzerlikler rasyonel Batı ile irrasyonel Doğu'nun yaratılmasıdır. Fark, Peter Pan teorisinin cazip, baştan çıkarıcı ve egzotik olmasının yanında Öteki için zalimden çok çaresiz bir romantik imaj oluşturmuş olmasıdır. Aslında Doğu büyümek istemeyen masum bir çocuk olarak hayal edilmişti. Burada sonuç olarak yine

15 Bernal, *Black Athena*, 4. ve 8. Bölümler

16 Ali Mazrui, *World Culture and the Black Experience*, (Seattle: University of Washington Press, 1974), özellikle s. 38-81.

Doğu'nun geri kalmışlığına karşılık Avrupa'nın ilerlemeci bir doğru üzerinde yol aldığı inancı ortaya çıkıyor.

Bu teori Batı'yı Doğu'dan ayırmak için kurgulanan farklı ikili kategoriler oluşturmuştur. Böylece Batı yaratıcı, hareketli, bilimsel, disiplinli, kontrollü, insancıl, duyarlı, pratik, 'akıl odaklı', bağımsız ve hepsinden öte koruyucu bir yapı olarak hayal edilmişti. Bu gerçekten de hayali bir yapıydı, çünkü daha önceki bölümlerde 500-1800 tarihleri arasındaki dönemde Batı'nın üstün Doğu teknolojilerine ve düşüncelerine bağlı olduğunu görmüştük. Buna karşılık Doğu Batı'nın ikinci sınıf bir karşıtı olarak hayal edilmişti: taklitçi, pasif, batıl, tembel, gaddar, duygusal, egzotik, beden odaklı, bağımlı ve hepsinden öte çocuksuydu. Ve aynı nedenden dolayı bu da tamamıyla hayal ürünü bir yapıydı. Birinci bölümde belirtildiği gibi bu Doğu-Batı söylemi ataerkil söylemle aynı anlama gelmektedir. Bu nedenle Batı ve Doğu terimlerini 'erkeklik' ve 'kadınlık' terimleriyle değiştirebilir ve aynı karşıtlıklara varabiliriz.

Doğu'nun Peter Pan teorisi 'insanlığın ruhsal birliği' doktrini ile aynı anlama gelmektedir. Blaut'un açıkladığı gibi bu teori 'rasyonalite' ile yakından ilgilidir.[17] Aydınlanma çağının özü tüm insanları zihinsel bir devamlılık içine yerleştirmesiydi. Batılılar zihinsel ve duygusal anlamda tamamıyla rasyonel olma ayrıcalığına sahipken, Doğulular olgunlaşmamış ve fiziksel olarak gelişmemişlerdi, yani zihinsel (rasyonel) gelişimini tamamlayamamıştı. Burada önemli olan:

> İnsanlığın psikolojik birliğini [düşüncesini] ortaya koymak, Avrupalı olmayanların bir dizi öğrenilmiş deneyim [örneğin Batı emperyalizmi] yoluyla yetişkin, akılcı, modern olmaya yönlendirilebilecekleri anlamına geliyordu ('Sömürge vesayeti' bu doktrinin imzası haline gelmişti, bu kavrama zamanın pek çok tarih ve coğrafya kitabında rastlanır).[18]

Gerçekten de Batı'nın rasyonel, bağımsız ve korumacı bir erkek olarak tanımlanmasına karşılık Doğu'nun irrasyonel, bağımlı ve çaresiz bir çocuk ya da kadın olarak tarif edilmesi emperyalist medenileştirme misyonu düşüncesinin ahlakî bir görev olarak geliştirilmesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Nasıl ki bir baba çocuğunu yetiştirirken bunu görev olarak kabul ederse, sadece korumacı Batı'nın çocuk Doğu'yu kurtarabileceği ve kurtarması gerektiği düşüncesi doğru kabul ediliyordu. Dahası, Doğu'nun baştan çıkarıcı ve egzotik bir kadın olarak tanımlanması korumacı Batı'nın büyük bir fetih, nüfuz etme, kontrol ve mükafat elde etme yolunda ilerlemesine ortam yaratıyordu.

17 Blaut, *Colonizer's Model*, s. 95-102.
18 A.g.y., s. 96.

Tüm bunların oluşturulduğunu gösteren bir başka kanıt, Peter Pan teorisi ile Oryantal despotizm teorisinin kesin bir biçimde birbiriyle uyuşmadığı gerçeği tarafından ortaya konumuştur. Doğu despotik bir tehdit (zulüm ve totaliter güç deyimi) olarak kurgulanmışken, aynı anda sözde çaresiz ve çocuk gibi (masumiyet ve güçsüzlük deyimi) olduğu iddia edilen daha az tehditkâr bir varlık olarak kurgulanmıştır. Bu nedenle Doğu 'şeytani bir görüntü' ile 'romantik bir masumiyet' arasındaki Manici bir ayrımla lekelenmişti. Bunlar karşılaştırılamaz gibi görünse de, Avrupamerkezci görüşe sahip aydınların dehası ikisini birden tek bir emperyal söylem içine başarılı bir şekilde yerleştirmeleriyle gerçekleşmiştir. Doğu'yu despotik bir tehdit olarak sunmak da, masum, egzotik ve hepsinden öte pasif ve çaresiz olduğunu düşünmek de emperyalizm tarafından 'ahlakî bir görev' yaratmak için kullanılmıştı (Batılı prensin görevi Doğulu uyuyan güzeli uyandırmaktı). Peter Pan teorisi ile Oryantal despotizm teorisi ve emperyalizm arasındaki bağlantılar hiçbir yerde Ruyard Kipling'in 1899 yılında kaleme aldığı ünlü şiiri *The White Man's Burden*'daki (Beyaz Adam'ın Yükü) kadar açık bir şekilde anlatılmamıştır. Bu şiirde Doğulu insanlar 'yarı şeytan ve yarı çocuk' olarak betimlenirler. Yük, Doğu'nun bozulmuşluğunu 'iyileştirmek' manasında ahlakî görev yerine kullanılmıştır. Yine de aynı zamanda, emperyalistlerin insanlığa hizmet adına hiçbir minnettarlık beklememeleri gereken bir yüktür bu. Kipling uyarır, ödül daha fazlası olmayacaktır:

> Onlan suçlarsan iyi edersin
> Onlardan nefret edersen kendini korursun.

İklim ve yaradılışa göre sınıflandırma;

Aydınlanmacı düşüncenin can alıcı bir yanı da iklim, yaradılış ve medeniyet arasındaki ilişkiye verilen önemdir. Montesquieu, Adam Ferguson ve William Falconer, Michel Montaigne, Pierre Charron ve Jean Bodin gibiler tarafından etkisiz hale getirilmiş olsalar bile bu noktada özellikle önemlidirler. Çorak ya da tropik iklimlerde yaşayanlar "düşük ahlaklı" olarak anılmaya yazgılıyken, daha mutedil iklimlerde yaşayanlar "beyin faaliyetleri yüksek" kişiler olarak tanımlanırlar.[19] Gerçekten de, Avrupalıların soğuk ve yağışlı bir iklimde yaşamaları ve daha çalışkan olmaları, Afrikalıların yaşadıkları çorak ortam nedeniyle ağırkanlı ve tembel olmaları kadar doğal görünür. Philip Curtin'in belirttiği gibi, "Falconer'in görüşle-

19 D.N. Livingstone, 'Climate's Moral Economy: Science, Race and Place in Post-Darwinian British and American Geography', A. Godlewski ve N. Smith (editörler), *Geography and Empire* (Oxford: Blackwell, 1994).

rine göre sonuçta insan özelliklerine ait mümkün olan en iyi denge mutedil iklimlerin kuzey taraflarına yakın yerlerde, kısacası İngiltere'de bulunur."[20]

İklim ve yaradılış medeniyet düzeyiyle sıkı sıkıya bağlıdır. Bir önceki bölümde belirtildiği gibi, Sarı Irk (özellikle Çinliler) 1780'lerde düşmüş insanlar olarak görülmekteydiler; bir yandan baştan çıkarıcı iklimleri, öte yandan Oryantal despotizmin baskısı sonucunda ahlakî açıdan bozulmuşlar ve gerilemişlerdi.[21] Kuşkusuz bu Çin'in ileri bir medeniyet olduğu yolundaki eski Avrupalı inanışa hiç de uymayan bir durumdu. Kuzey Çin'in Avrupa kadar "ılımlı" olduğu gerçeğiyle de uyuşmuyordu. Ancak şu da var ki 18. yüzyılın sonunda yaşanan bu 'düşüşü' açıklayacak ne bir rejim ne de iklim değişikliği söz konusu değildi. Michael Edwardes'in açıkladığı gibi tüm bu yaşananlar belki de "Çin'e [eskiden] sorgusuz sualsiz hayranlığa karşı oluşmuş doğal bir tepkiydi, ve aynı zamanda temel olarak cehalete dayalı bir tepkiydi. Bu koşullarda, övgüyle yergi arasında bir orta yol yoktu."[22] Bu nedenle Çin'in asil ve bilge Konfüçyus imajı 1780 yılından sonra kötü Fu Manchu imajıyla hızla yer değiştirmiştir. Ve Çinli yaradılış (mizaç) bir zamanlar büyük olan ancak şimdi "düşüş"leriyle anılan bir melankoliye bürünmüştü.

Siyah "vahşi" maymundan bir kademe üstün 'doğal insan' olarak hayal ediliyordu. İngiliz kâşif William Dampier'nin ifade ettiği manzara buna bir örnek olabilir. Avustralya'ya onyedinci yüzyılın sonlarına doğru geldiğinde, Yerlilerin 'doğal deformasyonu' karşısında şaşırıp kalmış, onları "hayatımda gördüğüm en kötü görünüşlü insanlardı ama bu vahşi insanlarda büyük zenginlik vardı"[23] diyerek anlatmıştı. Dampier'nin gösterdiği bu tenezzül Avrupalı bilim adamlarının Avustralya Aborijinlerini* maymundan bir kademe üstün canlılar olarak görmelerinden bir yüzyıl kadar sonraydı. Peter Cunningham "Aborijinler insan ile maymun arasında bir bağ oluşturmak suretiyle medeniyetin en alt düzeyine konulabilirler miydi" diye sormuştu – gerçekten de bazı kadınların tek eksiği sadece bir kuyruktu."[24]

Aleni (bilimsel) ırkçılıkla gizli ırkçılığın kökenleri arasındaki bağ burada çok net bir şekilde görülmektedir. Bu noktada Carl Linnaeus'un *Systema Naturae*'de (1735) açıkladığı Büyük Varlık Zinciri'nin oluşturulması çok büyük önem taşımaktadır. Kitabın sonraki baskılarında temel bir çerçeve oluşturmuştur. İnsanları

20 Philip D. Curtin, *The Image of Africa* (Madison: University of Wisconsin Press, 1964), s. 65-66.

21 Hyam, *Britain's Imperial Century*, s. 37.

22 Michael Edwardes, *East-West Passage* (New York: Taplinger, 1971), s. 109.

23 William Dampier'e Richard White'ın *Inventing Australia* (Sydney: Allen and Unwin, 1981) kitabında atıfta bulunulmuştur, s. 3; ayrıca bkz: Robert Hughes, *The Fatal Shore* (Londra: Harvill, 1996), s. 48.

* Avustralya yerlileri. (ç.n.)

24 Peter Cunningham'a White'ın *Inventing* kitabında atıfta bulunulmuştur, s. 8.

hiyerarşik olarak dört ırka ayırmıştır: beyaz, sarı, kırmızı ve siyah (beyazlar elbette en üstte olmak üzere). Ardından 1758 yılında *genus homo*'yu* ikiye ayırmıştır: ikinci gruba orang-utan** ve konuşamayan ancak duygulan olan bazı vahşi insanlar dahildi. Siyahlar 'kuyruksuz' orang-utan'dan bir sınıf üstün olduklan ve her biri arasındaki dereceleme çok küçük olduğu için Zenciler orang-utanlardan bir derece üstün olmak kaydıyla medeniyetin en alt seviyesinde yer almaktaydılar.

Antropologlar ve biyologlar 1840 yılından sonra İngiltere'de bilimsel ırkçılığın doğuşunu doruğa ulaştıran bir dizi 'teori' ve 'sınıflandırma' geliştirmişlerdir. Onsekizinci yüzyılın sonlannda Pieter Camper insan kafasının ölçümlerine başladı. Sonuçlar Avrupalılann en üst düzey zekâda ve güzellikte olduğunu, buna karşılık Zencilerin merdivenin en alt basamağında, en akıllı hayvanın bir üstünde olduğunu ortaya koymuştur. Camper'in ardından aralarında Cuvier, Blumenbach ve Retzius'un bulunduğu bir dizi düşünür, kafatası ölçülerini ve biçimlerini incelediler; hepsi de aşağı yukan aynı sonuca vararak Avrupalılann en yüksek, Zencilerinse en düşük zeka düzeyinde olduklannı söylediler. Comte de Buffon maymunlarla insanlar arasındaki eksik bağlantıyı Hottentot kabilesinin (Güney Afrika'daki Khoi Khoi kabilesi) oluşturduğunu iddia etti. Ve Buffon'un savı Edward Long'un "Komik gelebilir ama bir Hottentot kadını için orang-utan bir eşe sahip olmak hiç de onur kıncı olmayacaktır" iddiasıyla çok net bir şekilde bağdaşıyor.[25] Bugün çoğumuz ortaya attığı iddianın ilk kısmında pek bir şey bulamazken, çağdaşlarının çoğu ikinci kısmıyla aynı görüşte olacaktır.

Bir başka 'bilimsel' mit ise Maeterlinck'in 'insan beyninin 'sağ lob'unun sezgi, din ve bilinçaltını barındırdığını, 'sol lob'ununsa akıl, bilim ve bilinç ürettiğini'[26] söylemesiydi. Aynca, Dr. James Hunt "Zencilerin kısıtlı zihinsel gelişimi kafatasının birleşme noktalannın 'daha alt seviyede' ve zamanından önce kapanmasından kaynaklandığını" iddia etmiştir.[27] ilginçtir ki, bu mitler koloniyal şapka giymeyi deneyen İngilizler tarafından ortaya atılmıştır. Böylece İngiliz sömürge yöneticileri kafataslannın daha ince olduğu ve bu nedenle beyinlerinin daha büyük olduğu yolunda batıl inanışlar yaratabiliyordu. George Orwell'in belirttiği gibi "ince kafatası ırksal üstünlüğün bir göstergesiydi ve koloniyel şapka imparatorluğun bir tür amblemiydi."[28]

* (lat) İnsan türü. (ç.n.)

** Orman adamı. (ç.n.)

25 Edward Long'a, *History of Jamaica* kitabında ve Homi K. Bhaba'nın *The Location of Culture* (Londra: Routledge, 1994) kitabında atıfta bulunulmuştur, s. 91.

26 Raghavan Iyer, 'The Glass Curtain Between Asia and Europe', R. Iyer (editör), *The Glass Curtain Between Asia and Europe* (Londra: Oxford University Press, 1965), s. 20.

27 Dr. James Hunt'a Hyam'ın *Britain's Imperial Century* kitabında atıfta bulunulmuştur, s. 81.

28 George Orwell'a Hyam'ın *Britain's Imperial Century* kitabında atıfta bulunulmuştur, s. 158.

Bilimsel ırkçılık, farklı ırkların değişik kökenleri olduğunu iddia eden ve Hıristiyan olmayan çoklu-yaradılış düşüncesi tarafından besleniyordu. İnsanın aynı kandan (ancak Hıristiyanlaştırıldıkları takdirde tüm insanların eşit olduğunu belirten) Hıristiyan kökenleri olduğunu reddetmekle Sarı ırk gibi Siyahların da aşağı bir yerde olduğu teorisine yol açılmış oluyordu. Bu teori Fransa'da yeşermiş olsa bile, Protestan canlanmanın[29] neticesinde İngiltere'de verimsiz bir ortam bulmuştu. Gerçekten de aleni ırkçılık İngiltere'de sadece 1840'larda düzenli bir şekilde ortaya çıkmaya başlamıştı.

Protestan canlanma

İngiliz Protestan canlanmasındaki en büyük paradoks bir yandan tekli yaradılışı çoklu yaradılışa tercih eden bilimsel ırkçılığın ortaya çıkışını engellerken, gizli ırkçılık ve medenileştirme misyonu üzerindeki katkısının çok büyük olmasıydı. Nuh'un oğullarının yaradılış hikâyesinin yeniden canlanması sadece medenileştirme misyonunu haklı çıkardığı için önemli değildi. Yaradılış hikâyesi bu rolü üstlenmişti; çünkü Japeth'in (yani Avrupa) *görevinin* Shem'i (Asyalılar) etkisiz hale getirmek ve Ham ya da Kenan'ı (Siyah Afrikalılar) tutsak edip sömürmek olduğu şeklinde yorumlanmıştı. Yaradılış'ın 9. Bölümü ve 27. Ayetine göre: "Tann Yafet'e bolluk versin, Sam'ın çadırlarında yaşasın, Kenan Yafet'e kul olsun." Protestan canlanma, Hıristiyan misyonerleri dünyanın dört bir yanına dağılıp tüm inanmayanlar arasına yayılma arzusuyla doldurmuştu. A.J. Christopher'ın dediği gibi:

> Misyonerler muhtemelen sömürgenin diğer kollarındaki üyelerden daha fazladırlar, yöre halkının kökten değişimini amaç edinmişlerdi... bu yüzden bilerek ya da bilmeden sömürge öncesi toplumların yok edilmesi ve yenileriyle –Avrupa'nın hayalindeki toplumlarla– değiştirilmeleri için çabalamışlardır.[30]

Hıristiyan misyonerler medenileşme faaliyetleri için en güçlü ve etkili lobi çalışmalarından birini oluşturmuştu. Gerçekten de, David Abernethy'nin belirttiği gibi, önce imparatorluğun çeşitli bölgelerine yerleşmişler ve "medenileşme faaliyetlerini kolaylaştırmak adına hükümet müdahalesi için baskı yapıyorlardı."[31]

Protestan canlanmanın daha da önemli özelliklerinden biri İngilizlerin sadece Siyah ya da Beyaz ırktan değil, pek çok Avrupalı ulustan da farklılaşmalarına olanak sağlamasıydı. İngilizler kendilerini hiyerarşinin en tepesine yerleştiriyorlardı

29 Frederickson, *Racism,* 2. Bölüm.

30 A.J. Christopher, *Colonial Africa* (Totowa: Barnes and Noble, 1984), s. 83.

31 David B. Abernethy, *The Dynamics of Global Dominance* (Londra: Yale University Press, 2000), s. 222.

(Birinci Lig içinde). Onların arkasından Almanlar geliyordu (Birinci Bölüm'ün tepesinde). Böylece Birinci Bölüm içinde bir sıralama oluşturuyorlardı. Katolik Fransızlar Birinci Bölüm'ün en altında, sürgünle karşı karşıya kalmış Portekizlilerle birlikte Almanların altında yer alıyordu. Palmerston'un belirttiği gibi, "Gerçek şu ki, Portekizliler ahlakî bakımdan tüm Avrupalı uluslar içinde (İrlandalılar hariç) en alt sıradaydılar."[32] Katolik İrlandalıların Birinci Bölüm'den çıkarılıp Üçüncü Bölüm'e gönderilmiş olduklarını da ayrıca belirtmek gerekir. İngilizlerin mizah dergisi *Punch** bu durumu şöyle aktarmıştı: "İrlandalılar gorillerle Zenciler arasındaki kayıp halkadır."[33] Britanya veya İngiliz üst sınıfının İrlandalılar hakkındaki bildirileri onların (Samuel Marsden'in iddia ettiği gibi) 'vahşi ve saldırgan bir ırk' oldukları yolundaki ifadelerle doluydu.[34] Ve İngilizlerin İrlandalılara duydukları güvensizlik ve nefret onları Avustralya sömürgelerine gönderme politikalarının önemli nedenlerinden biriydi. Bu iddia önemlidir; çünkü deri renginin sınıflandırma kriterleri için gerekli ancak yeterli olmadığını göstermektedir. Sonuçta önemli olan diğer medeniyetlerin sadece İngiltere'de mükemmele ulaşan, hayali 'medeniyet standartları'na ne kadar uyum sağlayabildikleridir.

Linda Colley'in çok ikna edici bir şekilde iddia ettiği gibi, İngilizler Doğululara olduğu kadar Katolik Fransızlara karşı da (Katolik İrlandalılardan söz etmeye gerek yok tabii) düşmanca tavırlar sergiliyorlardı.[35] Katolikliğe karşılık Protestanlığın medeniyeti temsil ettiğine inanıyorlardı. Fransız Katolikler Fransız despotizmi altında çürüyen yarı-köleler olarak görülmekteydi (Buna karşılık İrlandalılar kabadayılıkla suçlanıyordu). Onsekizinci ve 19. yüzyıl İngilteresi'nin güçlü Protestan atmosferi içinde İngilizler kendilerini Tanrı'nın özel olarak koruduğu 'Seçilmiş Kulları' olarak görüyorlardı. Bunu Blake'in** ünlü şiirinde görüyoruz, 'Kudüs İngiltere'nin yeşil ve huzurlu topraklarında kurulana dek" İngilizler durmayacaklardı. Linda Colley'in açıkladığı gibi, İngiliz Protestanlar biliyorlardı ki:

> Düzenli bir şekilde aşırı günah ve cezalandırma dönemleriyle test ediliyorlardı, ve bu mücadelenin –özellikle de Protestan olmayanlarla girişilen mücadelenin doğuştan kazanılan bir hak olduğuna inandırılmışlardı. Ayrıca Tanrı'nın ina-

32 Lord Palmerston'a Hyam'ın *Britain's Imperial Century* kitabında atıfta bulunulmuştur, s. 39.

* Punch: 1841 yılında Henry Mayhew ve Ebenezer Landells tarafından çıkarılmaya başlanan İngiliz mizah dergisi. Dergi 2002 yılında yayın hayatına son verdi. (ç.n.)

33 *Punch* (1849) Richard Ned Lebow'un *White Britain and Black Ireland* (Philadelphia: Institute for the Study of Human Issues, 1976) kitabında alıntılanmıştır, s. 40.

34 Marsden Hughes'un *Fatal Shore* kitabından alıntı yapmıştır, s. 188.

35 Linda Colley, *Britons: Forging the Nation 1707-1837* (New Haven: Yale University Press, 1992).

** (1757-1827) İngiliz şair. Sözü edilen şiir Blake'in Jerusalem (Kudüs) adlı şiiridir. (ç.n.)

> yeti altında kurtuluşu garantilediklerine ve yükseleceklerine inanıyorlardı. Kısacası, pek çoğu topraklarının başkalarından aşağı olmadığına, İsrail'den daha iyi olduğuna inanmışlardı.[36]

Böylelikle İngilizlerin Tann'nın Seçilmiş Kullan olduğu düşüncesinden yola çıkarak, bir adım sonra emperyalizme ve İngilizlerin aşikâr kaderi olarak dünyanın Anglikanlaştırılmasına ulaşmak çok kolaydı.

Sosyal Darwinizm ve bilimsel (ya da aleni) ırkçılığın doğuşu

İngiltere'de aleni (ya da bilimsel) ırkçılığın ortaya çıkışı 1840'lar sonrasına denk gelmektedir. Bu belirgin söylemin şekillenmesinde pek çok düşünsel gelişim söz konusudur (bir kısmı daha önceden ele alınmıştı). Charles Darwin'in kısa sürede sosyal bilimler teorilerine nüfuz eden *Türlerin Kökeni* adlı kitabının yayımlanması çok önemliydi. Yine de kitaptaki bazı düşünceler Darwin'den önce ortaya atılmıştır, özellikle Herbert Spencer'ın çalışmasında. 'Doğal seleksyon' ve 'en uygun olanın hayatta kalması' kavramları (ikincisi tamamıyla Herbert Spencer'ın sözüdür) Batılıların, beyaz ırkın üstünlüğünün meşru kılınmasında çok önemli olmuştur. Darwinizm'in sosyal bilimler teorisi içine nüfuz etmesi özellikle önemlidir; çünkü "ırkların ileri ve geri kalmış ya da Hint-Avrupalıya karşı Oryantal-Afrikalı olmak üzere ikiye ayrılmasını geçerli kılan 'bilimselliğini' vurguluyordu."[37] Bu teori Fransa'da Comte Arthur de Gobineau, İngiltere'de Robert Knox ve Charles Kingsley, ABD'de Nott ve Gliddon, Almanya'da da Karl Vogt ve İngiliz asıllı Houston Stewart Chamberlain gibi yazarlar tarafından geliştirilen aleni (bilimsel) ırkçı tezler arasında kendine yer buldu. Bu teoriler 1840'larda ortaya çıktı ancak 1850'den sonra çoğaldı (kökleri 18. yüzyıla uzanmış olsa bile).[38] Bilimsel ırkçılık Benjamin Disraeli'nin* *Tancred* (1847) adlı romanındaki bir karakter tarafından çok iyi bir şekilde ortaya konmuştur. Bu karakter bize İngiltere'nin tarihsel başarısıyla ilgili olarak şunları söyler:

> Bu bir ırk meselesidir. Adalı konumlarından dolayı korunan Saxon ırkı, çalışkan ve metodik karakterleriyle çağa damgasını vurmuştur. Zaten üstün

36 Colley, *Britons*, s. 29-30.

37 Edward W. Said, *Orientalism* (Londra: Penguin, 1991 [1978]), s. 206, aynca s. 227.

38 Bkz: Curtin'in *Image of Africa* kitabındaki özet tartışmalar; Ivan Hannaford, *Race: The History of an Idea in the West* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996); Michael Banton, *The Idea of Race* (Londra: Tavistock, 1977); Frederickson, *Racism.*

* (1804-1881) Viktorya döneminde üç dönem başbakanlık yapan devlet adamı ve romancı. (ç.n.)

> bir ırk üstün bir Çalışma ve Düzen içinde ilerliyorsa, ülkesi de ilerleyecektir... Her şey ırkla ilgilidir.[39]

Dünya tarihinde ilk kez, toplumların gelişiminin değişmez ırk özelliklerinde bulunduğu öne sürülmüştür ('Her şey ırkla ilgilidir'). Yine dünya tarihinde ilk kez deri renginin ve genetik özelliklerin medeniyeti belirleyen kriterler olarak önemi özellikle vurgulanıyordu. Robert Knox'un *The Races of Man*, Benjamin Kidd'in *Social Evolution* ya da Comte de Gobineau'nun *The Inequality of Races* gibi kitaplar deri rengine dayanan –beyaz, sarı, siyah– üç bölümlü (Yaradılış hikâyesinin yerine geçen) bir ırk ayrımı oluşturmaktaydı. Bu artık değişmez bir hiyerarşi gibi algılanıyordu ve bazı bilimsel ırkçılar Öteki'nin (Sarı ve Siyah ırklar) Ben'e (Avrupalılar) tabi olmasını haklı çıkarıyordu. Bilimsel ırkçılık sınırları zorlayan formu içerisinde aşağı ırkların ortadan kaldırılmasını ve toplumsal ırk ayrımını haklı çıkarıyordu. Bu ırkçı yapı hızla popüler emperyal söylemin içine nüfuz etti ve bürokratlarla İngiliz politikacıların ileri sürdüğü, ardı arkası kesilmeyen ifadeler içinde yer buldu. Joseph Chamberlain çok tipik bir örnektir:

> Bu ırkın, dünyanın gördüğü en büyük yönetici ırk olduğuna inanıyorum; Anglosakson ırkı gururlu, kuvvetli, kendine güvenli ve kararlıdır, ne iklimin ne de değişimin bozamadığı bu ırk gelecekteki tarihin ve evrensel medeniyetin hâkim gücü olacaktır.[40]

Üstelik emperyalizm bir medenileşme misyonu olarak Lord Curzon'un sözleriyle şöyle ifade edilmişti: "İmparatorluk içinde sadece zafer ve zenginlik bulmadık, aynı zamanda görev çağrısı ve insanlığa hizmet etmenin yollarını da bulduk."[41]

Irkçı söylem uluslararası hukuk içinde katmanlı bir hale gelmiştir. Örneğin James Lorrimer insanları üç bölüme ayırmıştır: Beyazlar medeni insanlar, Sarılar barbar insanlar ve Siyahlar vahşi insanlar.[42] M.F. Lindley "Geri kalmış topraklarda Orta Afrika'dakiler gibi düşük medeniyet seviyesindeki yerliler ikamet etmiştir" görüşünü öne sürmüştür.[43] Ve John Westlake *Chapters on the Principles of*

39 Benjamin Disraeli'ye Banton'un *Idea of Race* kitabında atıfta bulunulmuştur, s. 25.

40 Joseph Chamberlain'e White'ın *Inventing* kitabında atıfta bulunulmuştur, s. 71.

41 Lord Curzon'a A.P. Thornton'un *The Imperial Idea and its Enemies* (New York: St. Martin's Press, 1966) kitabında atıfta bulunulmuştur, s. 72.

42 James Lorrimer, *Institutes of the Law of Nations*, I (Edinburgh: Blackwood and Sons, 1883), s. 10-12.

43 M.F. Lindley, *The Acquisition and Government of Backward Territory in International Law* (Londra: Longmans, Green, 1926), s. v.

International Law (1894) adlı kitabında "dünya üzerinde medeni olmayan bölgeler ilerlemiş Batılı güçler tarafından ilhak ya da işgal edilmelidir"[44] düşüncesini tartışmıştır. Gerçekten de, Avrupa uluslararası hukuku Doğu'daki sömürgeleştirme ve emperyalizmi salık veriyor, yasal hale getirmeye çalışıyordu.[45] Avrupa uluslararası hukuku farklı ülkeler üzerindeki kendi sınıflandırması ya da politik yapısı aracılığıyla emperyalizme olanak sağlıyordu. Böylece Doğulu insanların zihinsel olarak "gerilemesine" ortam yaratıyordu. Peki nasıl?

Üçüncü bölgedeki ülkelere *terra nullius** adı verilmişti. "Vahşiler"in topraklan boş ve geniş alanlar olarak hayal ediliyordu. Lord Carnarvon'un 1874 yılında söylediği gibi: "İngiltere'nin misyonu, dünyadaki çorak alanlan doldurmak için maceracı bir ruh" uyandırmıştı.[46] Edward Said ise etkileyici bir şekilde şöyle demişti: "Haritada yerlilerin ikamet ettiği boş bir bölgenin olması [İngilizler için] sorun değildi."[47] Ancak bu onlar için elbette sorun değildi, çünkü Yerliler vahşi ya da en kötüsü hayvan olarak görülüyorlardı ve bağımsız bir yerde yaşamayı hak etmiyorlardı. Bu "zihinsel gerileme" sömürgenin idaresini ele almanın kesinlikle uygun olduğu anlamına geliyordu. Siyah vahşilerin ehlileştirilmesi ve *terra nullius* düşüncesine karşıt olarak İkinci Bölüm'deki "San ırk" "düşmüş insanlar" olarak algılanıyordu ve yaşadıklan topraklar 'sınırlan olmayan alanlar' olarak hayal ediliyordu. Böylelikle, sözde ahlakî dejenerasyonlarını gözler önüne sererek Avrupalıların gidip de bu insanlan medeni Batılı çizgisinde ıslah etmeleri çok uygun bir davranıştı. Ancak, toprakları *terra nullius* olarak ilan edilmediği için (ama bağımsızlığını kaybetmiş bir yer), Avrupalılar sınırsız sömürge idaresi yerine resmi olmayan imparatorluk kanalıyla "iyileştirici" düzenlemeyi yönetiyordu. Buna karşılık, Avrupalılar tam bağımsızlığın tadını çıkanyorlardı. Bu sadece Avrupa'nın medeni insanlan barındırdığı temelinde onları İngiliz medenileştirme misyonundan ayırıyordu – İngilizler'in gözünde bazıları diğerlerinden daha medeni olsa bile.

İmparatorluğun medenileştirme misyonunun ahlakî çelişkileri

Emperyalizm söylemi Avrupalı kimliğinin oluşturulması ve dünyanın ırkçı icadı boyunca ağır ağır ilerlemişti, bu yüzden 'medenileştirme misyonu'nun ortaya çıkışı

44 John Westlake Said'in *Orientalism* kitabında özetlemiştir, s. 206-207.

45 Mohammed Bedjaoui, 'Poverty of the International Order', Richard Falk, Friedrich Kratochwil ve Saul Mendlovitz (editörler), *International Law* (Boulder: Westview Press, 1985), s. 153.

* lat. Sahipsiz topraklar (ç.n.)

46 Lord Carnarvon'a Hyam'ın *Britain's Imperial Century* kitabında atıfta bulunulmuştur, s. 105.

47 Said, *Orientalism*, s. 216.

ahlakî bir görev haline gelmişti. İngiltere'nin maddi gücün doruğuna ulaştığı ve 'mümkün' olduğu için emperyalizm ile iç içe geçtiği yolundaki materyalist iddia çok basit bir yaklaşımdı. Gözden kaçan nokta yeni İngiliz imparatorluk kimliğinin 'büyük gücü'nü ahlakî bir amaçla oluşturmasıydı. İngilizleri sadece 'mümkün' olduğu için değil, yapmalan gerektiğine inandıklan için emperyalizmin peşinden gitmeleri yönünde harekete geçiren kendi kimlikleriydi (ya da Beyaz Adamın Yükü). Edward Said'in belirttiği gibi, Doğulular çözülmesi gereken –tercihen sömürgeci yönetimle– sorunlardan başka bir şey olarak görülmemişlerdi. Gerçekten de "bir şeylere 'Oryantal' diye isim verilmesi ima içeren bir eylem planı içeriyordu. Doğu'yu yönetme amacında olan Batılı bir bakışla Oryantalizm hakkında düşünmeye başladığımızda, bazı sürprizlerle karşılaşınz."[48] Yine de 13. Bölüm'de açıkladığım gibi, bunlann hiçbiri maddi unsurların ya da maddi etkenlerin önemsiz olduğunu göstermez. Şüphesiz maddi güç İngiliz emperyalizmi için hayatî bir gereklilikti. Öyleyse ırkçı kimlik büyük İngiliz (ya da Batılı) gücüne ahlakî bir amaçla nasıl nüfuz etmişti?

"Medeniyet ligi tablosu"nun ve dünyanın ırkçı icadının sonucuna göre Batı normal ve gelişmişti; buna karşılık Doğu sapkın, geri kalmış, barbar ya da vahşiydi (bkz. Tablo 10.1). En önemlisi de Batılı kimlik öyle bir biçimde inşa edilmişti ki Doğu'nun hayali sapkınlığına müsamaha gösterilmeyecekti. Avrupalılar, Batılılann 'ahlakî görevi'nin Doğu'ya bir medeniyet armağanı bırakmak olduğu düşüncesiyle emperyalizmi bir 'medenileştirme misyonu' olarak görüyordu. Emperyalizmi medenileştirme misyonu olarak adlandırmak pek çok gerekçeye uymaktadır: İlk olarak Doğulu kimliğini ve kültürünü yok edip, yerine üstün Batı medeniyetine ait özellikleri koyarak Doğu'yu medenileştirmek ve özgürleştirmek üzere tasarlanmıştı. İkincisi, bu terim faydalıydı; çünkü emperyalizm dünya için iyi bir şey olmasa da İngiliz emperyalistler gerçekten de Doğu'yu 'medenileştirdiklerine' veya özgürleştirdiklerine/kurtardıklanna inanıyorlardı. Bu inanç, materyalistlerin düşündüğü gibi yaptıklarını savunmak için alaycı bir gösteri değildi. Charles Dickens'ın Mr. Podsnap'ının* altını çizdiği gibi diğer ülkeler bir 'hata'ydı. Ve ırkçı hayal güçlerinde bu 'hatayı düzeltmek' İngilizler'e kalmıştı. Bu nedenle İngilizler bunda yanlış bir şey görmüyorlardı. Başkalannın da sadece Batı'nın yarattığı ve İngilizlerin aktarabileceği modernite ve medeniyetin nimetlerinden faydalanmasından daha asil ne olabilirdi ki? Üstelik Doğulular yüce İngiliz İmparatorluğu'nun uzanan elini farkedip, müteşekkir olamayacak kadar cahil ve inatçıydılar.

Öyleyse Doğululann 'bozulma'lan nasıl düzeltilebilecek ya da yönetilebilecekti

48 A.g.y., s. 207, 95.

* Charles Dickens'ın *Our Mutual Friend* adlı romanındaki karakter. (ç.n.)

(yani nasıl 'medeni'leşeceklerdi)? Kullanılacak olan 'medenileştirme stratejisi' Batı'nın her bir Doğulu devlet ya da halk için belirlediği medeniyet derecesine göre seçilecekti. Böylece bir ülke ya da halk ne kadar medenileşmemişse bozulmanın iyileştirilmesi için o kadar katı bir disiplin uygulanması gerekiyordu. Üçüncü Bölüm'de yer alan bu ülkelerde yaşayan halklarla (Siyah vahşi ırklar) –ki bunlara güçlükle insan deniyordu– sömürge ya da en kötüsü soykırım ve sosyal ırkçılık yoluyla baş edilebilirdi. İkinci Bölüm'deki ülkelerde yaşayan (Sarı barbar ırklar) ve Siyah ırktan daha iyi durumda ancak Birinci Bölüm'deki Avrupalılardan aşağıda olan halk 'resmi olmayan imparatorluk' kanalıyla bir düzene konulabilirdi.

İngiliz medenileştirme misyonu temelinde çelişkilidir. Ancak diğer yandan "Doğulu insanları yükselterek" İngilizlerin medeniyet seviyesine ulaştırmayı hedefleyen *kültürel dönüşüm*'ün empoze edilmesi için de bir araçtır. Bu, Doğu'daki kurumların ve kültürel, ekonomik, politik uygulamaların İngilizlerin çizgisine getirilmesini gerektirmektedir. Öte yandan kültürel dönüşüm Doğuluları ve ekonomileri sınırlayan bir *kontrol* stratejisiyle el ele ilerliyordu. Bir başka deyişle çelişki, onları yükseltme (kültürel dönüşüm) ve sınırlama (kontrol) arzusunun aynı anda ortaya çıkmasıydı. Ancak bu çelişki mantıksal olarak imparatorluğun ırkçı söylemiyle uyum içindeydi. Bunun iki nedeni vardı. İlki, medenileştirme misyonunun Doğuluları Batılı çizgiye getirmesi ve dolayısıyla Batı'nın kendisini Doğu karşısında üstün hissetmesine yol açan kimlik tehdidinin ortadan kalkmasıydı. Ancak 'üstün' kalmak için Doğu ekonomilerinin Batı'nın ekonomik hegemonyasıyla mücadele etmekten alıkoymak üzere kontrol edilmesi gerekiyordu. İkincisi, kültürel dönüşüm de kontrol de Doğu'nun bastırılmasını öne sürüyordu. Kültürel dönüşüm, hedef kitle kimliğinin ve kültürünün ortadan kaldırılacağı ve büyük ülkelerin 'üstün' kültürüyle yer değiştirileceği gizli ırkçılığın özünü oluşturuyordu. Gerçekten de, kültürel dönüşüm Pierre Clastres'in 'etnik kıyım' dediği şeyle eşdeğerdir. Bu kontrolün ardındaki düşünceyle iç içe geçmiştir: çünkü Doğulular aşağı yaratıklar ya da daha kötüsü insan dışı birer varlıktılar; bu nedenle sömürülmeleri, baskı altına alınmaları ve 'Ana Ülke'nin gereksinimlerine hizmet etmek için yararlı hale getirilmeleri çok 'doğal'dı.

Bu tartışmanın sonucuna göre, ırkçılık olmamış olsaydı ve Batı Doğuluları eşit görmüş olsaydı, emperyalizm hiç ortaya çıkmamış olurdu. Ya da Edward Said'in dediği gibi: "Üretimde [zihinsel] boşluğun kazanımı, tabiyeti ve yerleşimi gibi önemli felsefi ve hayali süreçler olmaksızın imparatorluğa sahip olamazdık."[49] Şimdi artık imparatorluğun medenileştirme misyonundaki ahlakî çelişkinin nasıl bittiğini soruşturmak kalıyor geriye (11. Bölüm'ün üçüncü kısmında ele alınacak).

49 Edward W. Said, 'Representing the Colonized: Anthropology's Interlocutors', *Critical Inquiry* 15 (1989), 216.

11

İNGİLİZ SANAYİLEŞME SÜRECİNİN KARANLIK YÜZÜ VE *BIRAKINIZ YAPSINLAR* MİTİ: Savaş, Irkçı Emperyalizm ve Sanayileşmenin Afrika-Asya Kökenleri

Colbert sahnede belirir... ancak (korumacı) sistemin mucidi olmak için değil, çünkü bu sistem ondan çok daha önceleri İngilizler tarafından en ince ayrıntısına kadar hazırlanmıştı.

Friedrich List

Yüzsüzce söylenmiş bir yalan olan Britanya Barışı ikiyüzlülük canavarına dönüşmüştür.

John A. Hobson

Alınacak tek ders, Doğu ve Batı'nın bundan böyle isimden öte bir şey olmadığıdır... Kararlı olan kendini uygun bir şekilde idare eder. Ahlakî yaşam insanlar için özel bir misyon taşımıyor.

Mahatma Gandhi

Britanya İmparatorluğu Amerikan ticareti ve Afrika üzerindeki İngiliz deniz güçlerinden oluşan olağanüstü bir yapıydı.

Malachy Postlethwayt

9. Bölüm'de İngiliz sanayileşme sürecinin dünya tarihinin Avrupamerkezci söyleminde özel bir yer işgal ettiğini belirtmiştik. Ayrıca, dâhice keşiflere öncülük eden, özgün ve kendi kendine yeten kültürünün İngiltere'nin 'büyük sıçrayışı'na eşlik ettiğini de belirtmiştik. Bunun yansımasının da geleneksel minimalist *bırakınız yapsınlar* söyleminin göstergesi olacağı varsayılabilir. Ardından da tamamen kendi kendine oluşmuş değişimlerin sonucu ve o ülkeye özgü bir oluşum olan İngiliz sanayileşme sürecinin genel Avrupamerkezci teşebbüslere sirayet etmesi gelmiştir.

Bu bölümde iki genel tartışma açarak konuyu irdelemeye çalışacağım: ilk olarak İngiltere'nin sanayileşmenin altyapısı oluşurken oynadığı despot, müdahaleci uygulayıcı rolünün önemi daha iyi anlaşılmalıdır. Birinci ve ikinci bölümlerde bu konunun ayrıntılan ve yerel anlamdaki uygulamaların nasıl yapıldığına dair tartışmalan dile getirmiştim. İkinci olarak da Avrupamerkezli "kendi kendine gelişen" değişimlerin yarattığı ve o ülkeye özgü olduğu varsayımının (mevcudiyetin mantığı) aksine, 3. Bölüm'de belirtildiği gibi Doğu'nun kaynaklarının İngiliz sanayileşmesine dış katkısını oluşturan ırkçı krallık katkısını gözardı etmemek gerekiyor. Bu nedenle, 9. Bölüm'de Çin'in mevcut kaynaklarının benimsenmesini irdelerken, burada Batı'nın gelişme hikâyesinde Doğu İngiliz sanayileşmesinin Afrika-Asya kökenli kaynaklarının kraliyet tarafından tahsisini de incelemek gerektiğine inanıyorum. Kısaca İngiltere'ye despot ve ırkçı bir uygulamacı yaftasının yapıştırılması, İngiltere'nin sanayileşme sürecindeki ülke içi ve dışındaki yayılmacı, müdahaleci, kendine tahsis yanlısı ve baskıcı pozisyonuna odaklanmamızı sağlaması açısından önemlidir.

Savaş ve İngiliz *bırakınız yapsınlar* miti

Herhangi bir ekonomik tarih kitabını elinize aldığınızda İngiliz sanayileşme süreci hakkında benzer hikâyeler anlatılır: "egemen devletçilik" yerine "egemen bireysellik"in kutsallığının İngiltere'nin "zafer"ini sağladığı. Hikâyenin liberal yeniden doğuşunda, müdahaleci gücün görünen eli yerine ekonomik rekabetin görünmez eliyle yönetilmenin daha iyi olduğu savunulmaktadır. Ya da Adam Smith'in konumunu özetleyen Dugald Stewart'a göre "Barbarlığın en az derecesinden zenginliğin en yüksek derecesine ulaşabilmek için çok az çaba gerekirken; barış, uygun vergilendirme ve adaletin hoşgörüyle yönetilmesi gibi konular kendi doğal seyrine bırakılır."[1] Gerçekte, İngiliz devletinin zafer hamlesinin ekonomiye direkt müdahaleden kaçınarak toplum ve gele-

1 Dugald Stewart'a Friedrich List'in *The National System of Political Economy* (Londra: Longmans, Green, 1885) kitabında atıfta bulunulmuştur, s. 120.

nekler için barışçıl bir fethin alt koşullarını oluşturması olduğuna inanılır. Bu, ilginç bir şekilde, İngiliz sanayileşme sürecini açıklamakta en fazla taraftar bulan görüştür.

Bırakınız yapsınlar konseptini kesin bir dille en iyi açıklayan terim "kendiliğinden oluşmuş"tur. Peter Mathias'ın belirttiği gibi:

> Britanya'daki sanayileşme süreci... genellikle gelişen endüstriyel büyümenin çıkarlarına yönelik bir hükümet tasarısı ile bilinçli bir şekilde organize edilmiş değil de, kendiliğinden bir büyüme, pazar etkilerine ve toplumsal, kurumsal yapılara karşı bir tepki şeklinde ortaya çıkmış klasik bir durum olarak ele alınır. İngiliz devleti önemli olduğuna göre, onun esas rolü bu mevcut toplumsal ve ekonomik güçleri kurumsallaştırmak, yurtiçinde ve piyasayla ekonomik güçlerin kendiliğinden işlediği yurtdışında güvenliği sağlamaktı. Devlet endüstriyel büyüme süreci için merkezi bir güç sağlamayı, gelişmeyi şekillendirmeyi amaçlamadı. Süreçten çok içerikle ilgiliydi; gerçek dahili güçler yaratmaktansa, harici koşulları düzenlemekten yanaydı.[2]

Pozitif devlet müdahale politikasının benimsenmesi ve şartlar hakkında çok fazla duyarlı olunması (örneğin *bırakınız yapsınlar* ve yalnızca gerekli arka plan koşullarının sağlanması gibi) devletin düşük vergiler, denk bütçe, serbest ticaret ve barışçıl bir dış politika koşullarını sağlayabildiği anlamına gelmektedir. En azından İngiliz sanayileşme süreci için en uygun resmin bu olduğunu düşünebiliriz. Ancak bu bölümde bunun dünya tarihi mitlerinden (Avrupamerkezci ya da bir başkası) İngiliz müdahaleci zihniyetinin sadece en belirgin özelliklerini taşıyan düzeylerinden biri olduğu ortaya konmuştur.

İngiltere'nin askerî sanayileşme süreci

Geleneksel İngiliz sanayileşme süreci görüşümüz, İngiltere'nin öncü kapitalistlerine yapabildiklerinin en iyisini yapma olanağını veren savaş koşullarının olmaması durumunun daha da sağlam temellere oturduğu yönündedir. İngiliz hükümetinin 1688-1815 yılları arasında döneminin % 52'si gibi bir süreci savaş koşulları altında geçirdiğine dikkat çekmek isterim. Daha da ilginci savaş için günümüzde de zaman harcanmaya devam edilmesidir. Tablo 11.1'de milli gelir payından alınan savunma harcamaları ile oluşturulmuş gerçek savunma maliyetlerini belirten değerler gösterilmektedir.

2 Peter Mathias, *The First Industrial Nation* (Londra: Methuen, 1983), s. 31.

Tablo 11.1 *İngiliz hükümetine ait gerçek harcamaları (ulusal gelir düzeyinde ifade edilen harcamalar)*

	1715-1815 = 100		1715-1815 = 100		1715-1815 = 100	
	CGE	CGE	D1	D1	D2	D2
1715-1815	20	100	11	100	18	100
1760-1815	23	114	13	116	21	113
1815-1850	14	71	5	40	12	65
1715-1850	17	84	7	64	14	79
1850-1913	9	43	3	29	5	26
1914-1980	33	165	8	71	12	67

Not: CGE=tüm hizmetler için merkezi hükümet harcamaları, D1=sıradan ve sıradışı askerî harcamalar, D2= sıradan ve sıradışı askerî harcamalar artı askerî krediler için ödenen faizler.
Kaynak: Linda Weiss ve John M. Hobson, *Ülkeler ve Ekonomik Gelişme* (Cambridge: Polity, 1995) s. 130.

1715-1815 yılları arasındaki sıradan ve sıradışı savunma harcamaları (D1) 1850-1913 arasında yapılanlardan yaklaşık 300 kat daha fazla olmakla kalmayıp, iki ayrı dünya savaşının yaşandığı 1914-1980 yıllarından dahi daha fazla artış göstermiştir. Daha da ilginci, aynı savunma harcamaları ve bunlar için ödenen borç ve faizleri de içeren ödemeler (D2) yine 1715-1815 arasında ikiye katlanarak 1850-1913 döneminin üzerine çıkmış ve 1914-1980 arası harcamaların da oldukça üzerinde bir seyir izlemiştir. Tablo 11.2'de sanayileşmenin ana safhası olarak İngiliz askerî harcama yükünün diğer önemli Avrupa askerî güçlerinin oldukça üzerinde seyrettiğini görmek artık sürpriz olmayacaktır. Özetle, askerî sanayileşme sürecine en uygun ülke olarak İngiltere, otokrat Rusya ve otoriter Almanya hükümetlerinin önüne geçmiştir.

Tablo 11.2 *Sanayileşme dönemlerinde*[a] *Avrupalı büyük güçlerin savunma sorumluluklarını gösteren karşılaştırmalı (gerçek) tablo.*

	İngiltere	Fransa	Almanya[b]	İtalya	Avusturya	Rusya
	1715-1850	1840-1913	1850-1913	1860-1913	1870-1913	1860-1913
D1	7	3.7	3.8	3.4	3.1	4.7
D2	14	c. 4.5	3.8	c. 4.0	c. 3.5	c. 6.5

Not: a Buradaki sanayileşme tarihleri yaklaşık olarak belirtilmiştir.
b Prusya'ya ait veriler 1850-1871 tarihlerinden. Almanya'da D1 ve D2 aynıdır, çünkü faiz ödemeleri çıkarılmamıştır. Yine de D1 hafifçe şişirilmiştir.
Kaynak: John M. Hobson, *Ülkelerin Zenginlikleri* (Cambridge University Press, 1997), s. 284-90'daki kaynaklara göre hesaplanmıştır.

En yüksek ulusal borç

Liberal İngiliz devleti tarafından yapılmış olan en önemli ekonomik katkının denk bütçeler olduğu konusunda pek çok görüş vardır. 1688-1815 arasındaki kümülatif kamu borçlarının ulusal gelirin % 180'i gibi devasa bir kısmını kapladığına bakıldığında ise bu görüşün bir mit olduğu anlaşılacaktır.[3] İngiliz ulusal borçlannın boyutlannı kavramak için aslında büyük borç yükü içinde yüzen devletlerle karşılaştınlması yeterli olacaktır. Çarlık Rusyası'nın 1914'teki ulusal borç tutan ulusal gelirin % 47'sini oluştururken, Willhelm Almanyası'nın 1913 oranı % 9'dur. Oldukça anlamlı bir karşılaştırma ise, ABD'nin 1990 federal borç seviyesinin ulusal gelirin % 59'unu oluşturmasıdır.[4]

Yüksek ve adil olmayan vergiler

İngiliz devletinin hem düşük vergi seviyesini muhafaza etmek ve bu yolla yatınmcılann tasarruf etmesini, birikim ve yatınm yapmasını sağlamak, hem de vergi adaletini sağlayarak kitlelerin cezalandınlmasını önlemek yolunda adımlar atması beklenmektedir. Bu konu hayatî önem taşımaktadır, zira geciken gelişme seyri, despot ve müdahaleci yaklaşımlar düşük gelir gruplarını cezalandırmaya yönelik azalan oranlı vergi (dolaylı vergi) koyma eğilimlerine yol açmakta, bu da sanayi yatırımlanna olanak sağlayan ihtiyat akçelerinin arttırılması için kullanılmaktadır.

Önemle belirtmek gerekir ki, bu yüzden azalan oranlı vergiler (örn: dolaylı vergi yükü) 1715-1815 arası İngiliz ulusal gelirinin % 10'unu içermekteydi. Bu oran sanayileşme sürecindeki otokratik Rusya kadar (% 8) Ming/Ching'in Çini'nin de (% 3) oldukça üzerindeydi. Yine 1715-1815 arası İngiliz dolaylı vergi gelirleri, genel hükümet iradının % 66 kadarlık bir kısmını kaplıyordu; oysa bu oran dolaysız vergilerde % 18 civanndaydı. İngiltere'de düşük gelir gruplanna uygulanan vergiler gelirlerinin üzerine çıkarken, Çarlık Rusyası'nda köylülerin gelir seviyesi vergi yükünün üzerinde seyretmekteydi.[5] Bunun yanında, dolaylı vergilendirme, İngiliz despotizm, militarizm ve himayecilik politiklanyla yakından bağlantı içindeydi.

3 Linda Weiss ve John M. Hobson, *States and Economic Development* (Cambridge: Polity, 1995), s. 115.

4 *Economic report of the President* (Washington, DC: United States Government Printing Office, 1996), s. 367.

5 J.V. Beckett ve Michael Turner, 'Taxation and Economic Growth in Eighteenth Century England', *Economic History Review,* 43 (3) (1990), 377-403; Paul Gregory, *Russian National Income, 1885-1913* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982), s. 130-132, 193.

İngiliz ulusal korumacılık sistemi: despotizm, militarizm ve gerileyen vergiler

Sanayileşme sürecindeki İngiltere'nin geleneksel imajı gerek kozmopolit gerekse liberal açıdan serbest ticaret cenneti olarak tanımlanabilir. Şüphesiz 1846'da Mısır Yasaları'nın yürürlükten kaldırılmasının bu imajı yarattığını söyleyebiliriz. Ancak kronolojik olarak hemen ortaya çıkan soruna baktığımızda, serbest ticaretin sanayileşme sürecinin sonunda ortaya çıktığını görüyoruz. Bu tahmini yapmamıza neden olan etken, sanayileşme sürecinde oldukça çağdışı kalan İngiliz hükümetinin *bırakınız yapsınlar* cilasıyla takviye edilmesidir. Tablo 11.3 bunun nedenini açıklamaktadır. İngiliz vergileri Avrupa'nın diğer ülkelerinin her birinin sanayileşme süreçlerindeki vergilerine kıyasla hem çok yüksek hem de hızla artan oranlarda gelişim göstermektedir. Nitekim İngiliz vergileri yüksek sanayileşme evresinde (1800-1845) aynı dönemdeki sözde himayeci Alman hükümetininkinden altı kat, Avrupa'da en yüksek korumacı endüstri politikaları güden Rusya'dan 1,5 kat daha fazladır.

Tablo 11.3 *Bazı Avrupa ülkelerinde sanayileşme dönemlerindeki ortalama vergi oranları*[a]

İng.	İng.	Fransa	Almanya[b]	Avusturya-Macaristan	İtalya	Rusya
1700-1799	1800-1845	1840-1913	1850-1913	1860-1913	1860-1913	1870-1913
27	40	10	7	12	11	26

Not:[a] tüm rakamlar ithal mallar üzerindeki ortalama vergi oranlarıdır (gümrüklendirilen ithal mallarından daha fazla) ve gümrük gelir oranlarının tüm ithal mallarının yüzdesi olarak alınmasıyla hesaplanmıştır.

[b] Prusya'ya ait veriler 1850-1871

Kaynaklar: Britain: Weiss and Hobson, *States,* s. 124. Germany and Russia: Hobson, *Wealth of States*, s. 284-290. France: J. V. Nye, 'The Myth of Free Trade Britain and Fortress France: Tariffs and Trade in the Nineteenth Century', *Journal of Economic History* 51 (1) (1991), 26. Austria-Hungary and Italy: Britain R. Mitchell, *International Historical Statistics: Europe, 1750-1993* (Londra- Macmillan, 1998)

1790 yılından ve özellikle 1815'ten sonra İngiliz vergi oranlarındaki artışın iki önemli nedeni vardır. İlki, ekonomik büyümenin bu dönemde artış göstermekle kalmayıp uçuşa geçmesidir (Bkz. 2. Bölüm). İkincisi ise, 1800'lerden sonra İngiltere'nin önderliğinde oluşan ve 1846'daki Mısır Yasası'nın kaldırılmasının kaçınılmaz olmasına kadar uzanan vergi serbestliğinin yarattığı geleneksel uzaklaşma hareketidir. Bununla beraber, 1815'ten sonra vergi artışları o denli ağırlıklı ve etkili olmaya başlamıştı ki, bu artık yeni bir sistemin oluştuğunun göstergesiydi.[6] Ortalama vergi

6 Albert H. Imlah, *Economic Elements in the Pax Britannica* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1958), s. 115.

oranları 1800 ve 1809 arasında % 36, 1810 ve 1819 arasında % 44, sonunda 1820 ve 1829 arasında en yüksek noktası olan % 55 değerine yükseldi. Yine 1830'dan 1839'a kadar % 38 gibi yüksek bir seviyede kalmaya devam etti. Bu son figür oldukça önemlidir, zira sanayileşme döneminde hiçbir diğer Avrupa ülkesinde vergilendirme oranları bu denli yüksek olmamıştır. Ayrıca 1840'tan sonra 1.146 yeni kalem mal ve hizmet vergilendirilmiştir.

Bu tipik despot mali tarzda kuvvetli bir askerî gerekçenin etkileri hissedilir. İngiliz askerî gücünü finanse etmek amacıyla dolaylı ticaret vergileri seçilerek halk ve genel anlamıyla ekonomi sağılmaya başlandı. 1715 ve 1790 yılları arasında vergi gelirleri savunma harcamalarının (D1) % 37'si ve ulusal gelirin % 2,6'sını kapsayacak hale gelmişti. Vergi oranları Napolyon savaşlarını finanse etmek amacıyla yükseltilmiş, 1790 ve 1815 arasında vergi gelirleri savunma harcamalarının % 25'i ve ulusal gelirin % 3,8'ini kapsamaktaydı. Vergiler, 1815'ten sonra son 120 yıldır süregelen militarizmin devamlılığını sağlamak ve ulusal borcun faiz ödemelerini karşılamak amacıyla kademeli olarak artmaya devam etti. 1815 ile 1850 arasında gümrük gelirleri ulusal gelirin % 4,6'sını ve yıllık faiz ödemelerinin % 70'lik kısmını kapsar hale geldi. (Faiz ödemelerinin merkezi hükümet harcamalarının % 50'sinin biraz üzerinde bir kısmını oluşturduğunu düşünürsek, bu oldukça yüksek bir orandır.) Ayrıca, 1815 ile 1913 arasında bile azalan oranlı vergi gelirleri ulusal gelirin % 2 kadar bir kısmını oluşturmuş ve savunma harcamalarına % 60 oranında kaynak sağlamıştır.)

İngiliz militarizmine kaynak sağlama sürecinde İngiliz sanayiinin önemli girdilerinden olan hammaddelerin % 60'lık oranı gümrük üzerinden vergilendirilmiştir. Bu da İngiliz ihraç ürünlerinin nihai fiyatını yükselterek yurt dışında rekabet gücünü zayıflatmıştır. İmalat girdileri üzerindeki vergilendirme yüzünden zarar gören sanayicileri yatıştırmak amacıyla devlet ihracat gümrük vergi iadesi, sübvansiyon ve indirimlerinden oluşan oldukça karmaşık bir sistem kurdu. Hatta Gemicilik Kanunu'na yeni bir katman olarak koruma maddeleri eklendi. Özetle, İngiliz sanayileşme hareketinde *bırakınız yapsınlar*dan ziyade bu tür yeni düzenlemeler öncelik taşımaya başladı.

İngiliz serbest ticaret tarihinde 1846 bir dönüm noktasıdır. İngiliz vergileri 1846 ve 1860 arasında % 20 gibi bir oranda iken, 1860 ve 1879 arasında dikkate değer bir şekilde % 10'larda kalmış, 1880 ve 1913 arasında ise % 6 gibi mütevazı bir seviyeye inmiştir. 1846'dan sonra oluşan gümrük vergileri İngiltere'de oluşturulmamıştır ve bu yüzden korumacı bir gerekçeleri vardır. Buna karşın çalışan kesime mensup İngiliz tüketicileri kadar sömürge ülkelerindeki üreticilerde de oldukça olumsuz etkiler yaratmıştır. Bununla beraber artan mülkiyet ve gelir ver-

gileri gümrük vergilerini ancak düzenli olarak 1911'den sonra aşmaya başlamıştır. İlginç bir şekilde büyük büyükbabam John A. Hobson'ın klasik çalışması olan *Imperialism* kitabında kesin olarak ifade ettiği gibi, Avrupa militarizm ve emperyalizmi dolaylı vergilendirme ve himayeci vergi sistemleri ile büyük refaha ulaşmıştır.[7] Ancak farkına varmadığı, İngiltere'nin benzer bir sonuca hiçbir şekilde 1911'den önce ulaşmadığını düşünmesidir. Gerçekten de sanayileşme sürecinde İngiliz militarizmi/himayeciliğinin empoze ettiği vergi yükünden bunalanlar yalnızca bu konuda yükümlülüklerinden kurtulamamış olan halktır.

Bu konudaki en yaygın görüş, İngiliz devleti ve Pax Britannica'nın* insiyatifi ele alarak Kıta Avrupası'nı revizyon halinde olan serbest ticarete adapte etmeye çalışmasıdır. Avrupa'da serbest ticareti benimsemeye çalışan İngilizlerin amacı bu konudaki kayıtsızlığa dikkat çekmekti. Birinci olarak, Avrupa serbest ticareti 19. yüzyılın ortalarına kadar henüz başarıya ulaşmamıştır. 1875 yılında yani liberalleşme sürecinin en yüksek noktasında, imalat sektöründe ortalama vergi oranları Avrupa için % 10, ABD dahil % 14'tür (Bkz. 12. Bölüm). Bu dönem için en uygun tanım "daha serbest ticaret" ya da "ılımlı himayecilik" olabilir. İkinci olarak da, Avrupa henüz "daha serbest ticaret"e yönelmeden 1860'ta yapılan Cobden-Chevalier anlaşmasını beklemek zorundadır. Aslında bu değişikliğin benimsenmesinde Fransa oldukça önemli bir görev üstlenmiştir.[8] Richard Cobden, başlangıçta Chevailer tarafından yapılan teklifi reddetmiştir. Hepsinden daha da ironik olan Cobden'in şu sözleridir:

> Halen tüm ülkelerin diğer ülkelerle yapılmış anlaşmalarla engellenmemiş mali (ticari) politikalarını kendi kendilerine uygulamaları görüşünü savunmaktayım ve özellikle serbest ticareti uygulamaya koymuş olan İngiltere'nin herhangi bir ülke ile vergi anlaşmasına girmekten kaçınması taraftarıyım.[9]

William Gladstone 1872'de Fransa ile yapılan anlaşma sonrasında herhangi bir muhalefette bulunmamıştı. Lord Lyons onun davranışını şöyle aktarmaktadır: "Duc de Boglie'ye aktardığı gibi İngiltere ticari anlaşmalardan son derece bunalmıştı. İngiliz ticaretinin güvenliğini teminat altına almak için her ülkede kendi vergi tarifelerini oluşturmakta özgür olması gerektiğine inanıyordu.[10] Bu, daha

7 John A. Hobson, *Imperialism* (Londra: George Allen and Unwin, 1968 [1902]), s. 98-109.

* İngiliz İmparatorluğu içinde İngiliz yönetimi tarafından zorla uygulanan barış. (ç.n.)

8 J.V. Nye, 'The Myth of Free Trade Britain and Fortress France: Tariffs and Trade in the Nineteenth Century', *Journal of Economic History* 51 (1) (1991), 23-46.

9 D.C.M. Platt, *Finance, Trade, and Politics in British Foreign Policy 1815-1914* (Oxford: Clarendon Press, 1968), s. 87.

10 Platt, *Finance,* s. 89.

düşük vergiler anlamına geliyorsa avantajlı, değilse son derece kötü sonuçlar anlamına gelmekteydi. Sir Louis Mallet, Gladstone için şu gözlemi yapmıştı: Daha önce geniş serbest ticaret politikasını benimsemeyen hatta düşmanca tavır takınan bir hükümete hizmet etmemiş de olsa, bu konumunun Ticaret Odası'nda verdiği tüm hizmetleri yok etmesinden şikâyet etmekteydi.[11]

Avrupa serbest ticaretini geliştirmek konusundaki bu ilgisizliği, eğer bu tavır bir düşmanlık değilse iki basit neden bağlayabiliriz. İlki, İngiltere 1877/9'dan sonra Avrupa himayecilik akımını durdurmak için hiçbir şey yapmamıştır. Her durumda bu tek taraflı ticari tutum, sözde İngiliz uluslararası ticaret rejiminin âciz kurumsal yapısı Avrupa himayeciliği kapsamına girmesine engel olmuştur. İkincisi ise, İngiliz hükümetinin sözde serbest ticaret döneminde çok az Avrupa devleti ile ticari anlaşma yapmış olması gerçeğidir. 1860'larda İtalya bu tür 24 anlaşmaya imza atarken, Belçika ve Fransa 19'ar, Almanya 18, Avusturya-Macaristan 14 anlaşma yapmış, İngiltere için ise bu sayı sadece 8 ile sınırlı kalmıştır.

Özetle, "*bırakınız yapsınlar*" düsturunu benimseyen geleneksel özelliklere sahip İngiliz sanayileşme süreci oldukça taraftar bulmasına karşın, sonuçta sadece bir mit olmaktan öteye gidememiştir. İngiltere'nin vergileri, harçları, bütçe açıkları, ulusal borçları ve askerî harcamalarının en dikkati çeken yanı son derece yüksek seviyede olmalarıdır. Bu durumda şu soru akla gelebilir: Bütün bunlar bir tesadüf müydü, yoksa sanayileşme ve müdahalecilik seviyeleri arasında nedensel bir ilişki mi vardı? Bir sonraki bölüm durumu nedensel bir ilişki ile açıklamaya çalışıyor.

Savaş, geç gelişme ve despot müdahil devlet

Militarizm, müdahaleci devlet ve finansal sermayenin yaratılışı

Finansal sermayenin gelişiminin temelinde İngiliz hükümetinin militarizmi finase etmek amacıyla yarattığı öncü aktif politikalar yatmaktadır. 1688'den sonra askerî harcamaların artmasıyla hükümetler yeni borçlar edinmeye zorlandılar. Gereken borçları temin etmek için devlet "finansal devrim" yapma konusunda teşvik edildi.[12] 1694'te özellikle Londra sermaye piyasası fonlarının savaş borçlarına aktarılmasını sağlamak amacıyla Bank of England kuruldu.

18. yüzyılda uzun yıllar boyunca (1688-1815) Londra'nın elindeki sermayeye erişim amacıyla devlet tahvilleri kullanıldı. Bunun yanında şehrin geniş ser-

11 Sir Louis Mallet'e Platt'ın *Finance* kitabında atıfta bulunulmuştur, s. 89.

12 P.G.M. Dickson, *The Financial Revolution in England* (Londra: St. Martin's Press, 1967).

maye kanalları ve kayıt dışı kalemleri bir yandan ödemeler dengesinin artı yönde seyretmesini garantilerken, öte yandan sanayileşme için bir güvence kaynağı oldu. Gerçekte, bu kayıt dışı kalemler o kadar hayatî önem taşıyordu ki, 1796 ve 1931 arasında ticaret dengesinin her yıl açık vermesine yol açmışlardı.[13] Bu durum yalnızca Çin'in tarihi bir ticaret artısı kazanmasıyla taban tabana zıt bir durum yaratmakla kalmadı, İngiltere 1750-1830 arasında bir daha hiçbir zaman Çin'in dünya imalat ürünleri piyasasındaki payına ulaşamadı.[14]

İngiliz hükümeti yine geniş çapta mali-askerî nedenlerle entegre bir sermaye piyasası oluşturmak için aracılık etmiştir.[15] Napolyon savaşları sırasında devlet tahvillerinin satışını gerçekleştirmek amacıyla Londra Menkul Kıymetler Borsası kurulmuştur. Bu durum bölge bankalarının büyümesini de tetiklemiştir. Bütün bunlardan öte, 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın ilk yarısında İngiliz ulusal borçları kamu ve özel sektör finansmanının oluşmasında en önemli etkendir. "Zorunlu tasarruf" politikasına ulaşma nedenlerinden en önemlisi de budur.

Militarizm, despotizm ve zorunlu tasarruflar

Bu bölümde geleneksel Stalinist ve dikta rejimleriyle ilişkilendirilen İngiliz "zorunlu tasarruf" politikasını tartışmaya açmak istiyorum. Bu kavram, düşük gelir gruplarına yüksek oranlarda vergi uygulamak yoluyla elde edilen kullanılabilir gelirin sanayileşmeye kaynak olarak aktarılması olarak özetlenebilir. İngiliz ve Stalinist programlar arasındaki en belirgin fark, Sovyet hükümeti elde edilen gelirleri dolaysız olarak yatırıma yönlendirirken, İngiliz hükümetinin bunu dolaylı olarak yapmasıdır. Kısaca, İngiliz devleti fakir tüketici gruplarından elde ettiği fonları zengin finans yatınmcılanna aktarmakta, onlar da bunları tekrar yatırın yoluyla ekonomiye geri kazandırmakta.

İngiltere bu yolla sermaye piyasasından yarattığı fonları yoğunlukla askerî harcamalara aktarmıştır. Bu finansman için de, devlet düşük gelir gruplarından azalan oranlı vergiler yoluyla aldığı kaynağı zengin yatırımcılara aktararak yatırın faizlerini ödemeye başlamıştır. Kısacası, kaynağı fakirden çok, zengin tasarruf ve yatırım sahiplerine doğru yeniden dağıtma yolunu seçmiştir. Bu fonla-

13 Imlah, *Economic Elements*, s. 70-75; Phyllis Deane ve W.A. Cole, *British Economic Growth 1688-1959* (Cambridge: Cambridge University Press, 1969), s. 37.

14 Paul A. Bairoch, 'International Industrialization Levels from 1750 to 1980', *Journal of European Economic History* 11 (2) (1982), 296; Angus Maddison, *Monitoring the World Economy* (Paris: OECD, 1995), s. 30, 182-190.

15 Weiss ve Hobson, *States,* s. 118-119; P.K. O'Brien, 'The Impact of the Revolutionary and Napoleonic Wars, 1793-1815, on the Long-Run Growth of the British Economy', *Review* 12 (3) (1989), 349-350.

nn % 80'i Londra sermaye piyasasından sağlanmış, % 20'si ise Amsterdam piyasasından ödünç alınmıştır.[16] Bu durumda devletin ödediği faiz giderlerinin % 80'i direkt olarak Londra finans yatımcılarına gitmiştir. Buradan, vergilerin azalan oranlı olduğu gerçeğinden hareketle maliyetin % 50 ve 60'lık kısmının düşük gelir gruplanndan sağlandığı sonucunu çıkarabiliriz. Buna istinaden 1715-1850 döneminde ulusal gelirin yaklaşık % 5'lik kısmının düşük/orta gelir grubundan zengin yatınmcı gruba aktarıldığını hesaplayabiliriz. Bu insanı hayrete düşürecek yüzde, 1850-1913 arasında İngiltere'nin savunma için harcadığı tutann neredeyse iki katına eşittir. Bunun yanında Napolyon Savaşlan sırasında aktanmı yapılan kaynaklar ulusal gelirin sadece % 9 altındadır ki, bir uzman görüşüne göre özel yatınm oranlannın ikiye katlanmasına yol açmıştır.[17] 19. yüzyılda tüketimin azalması, tasarruf ve yatırımların ise ekonomik büyüme seviyesinin artışına destek olmak amacıyla artması sürpriz olmamıştır.[18]

Devletin zorunlu tasarruf politikasında oldukça başanlı olduğunu söylemek durumundayız. Bu durum Peter Mathias'ın "Devlet, üretken yatınmlara yönelik sermayenin gelişimi ve dolaşımı için ne dolaylı ne de dolaysız olarak hiçbir şey yapmamıştır" söylemi ile bir tezat oluşturmaktadır.[19] El değiştiren miktar inanılmaz boyutlardadır. Merkezi hükümet vergilerinin % 40'a yakın bir kısmı fakirden zengine kaynak aktanını yoluyla elde edilmiştir. Bu rakam savaş sonrası Keynesyen refah koşullannda yapılan aktanmla kıyaslanabilir.

Vergilendirmede himayecilik ve geç gelişme

İngiliz himayeci politikası aynı zamanda geç gelişme süreci ile bağlantılıdır. Yaygın görüşe göre İngiltere "erken gelişmeci" idi ve öncü olmanın avantajlannndan yararlanmaktaydı. Örneğin, herhangi bir dış ekonomik rekabet sorunu yaşamıyordu ve müdahaleci ya da himayeci bir politika gütmesi gerekmiyordu. Ancak İngiltere özellikle kilit rol taşıyan pamuklu tekstil ve demir endüstrilerinde dış rekabet sorunu yaşadı. Gerçekten de İngiltere 17. yüzyıla doğru üstün nitelikli ve düşük fiyatlı Hint tekstil ürünlerinin akınına uğradı.

İngiltere'nin pamuk endüstrisi tipik geç gelişmesi tarzında ve 3. Bölüm'de görüldüğü gibi köleliğin de etkisiyle ithalat ikamesi sanayileşmesi yönünde geliş-

16 Stefan Oppers tarafından *Journal of Economic History* 53 (1) (1993) kitabı, s. 25-43'teki 'The Interest Rate Effect of Dutch Money in Eighteenth Century Britain' makalesinde hesaplanmıştır.

17 O'Brien, 'Impact', 346 ve 345-357.

18 N.F.R. Crafts, *British Economic Growth during the Industrial Revolution* (Oxford: Clarendon Press, 1985), s. 62-63; Weiss ve Hobson, *States,* s. 120-121.

19 Mathias, *First Industrial Nation*, s. 32-33.

mişti.[20] Desenli basmanın ithalatı 1701 ve 1721'de iki kez yasaklanmıştır. Ayrıca klasik geç gelişmeci tarzıyla İngiltere, rekabeti arttırmak amacıyla Hint teknolojileri/tekniklerini kopyalamak ve rafine etmek için çalışmaya başlamıştı.[21] Ya da Braudel'in Hint tekstiline saldın karşısında belirttiği gibi:

> İngiltere'nin ilk adımı 18. yüzyılın büyük bölümünde sınırlarını Hint tekstiline yakınlaştırmak oldu... Ardından bu kârlı pazarı kendisi için ele geçirmeye çalıştı –insan gücünün ciddi şekilde azaltılmasıyla başarılabilecek bir şeydi bu. Makine devriminin pamuk sanayiisinde başlaması tesadüf değildir.[22]

Yüksek Hint rekabeti, Wyatt'ın ve Paul'ün iplik eğirme tezgâhı (1738), Arkwright'ın su tezgâhı (1767) ve Compton'un tekstil çarkı (1779) buluşlarını harekete geçirerek Hint ürünlerine yakın kalitede iplik üretimini sağlamıştır.[23] Bundan sonra da özellikle tekstil boyama yöntemi konusunda üstünlük sağlamak amacıyla bilinçli taklit süreci yayılarak devam etmiştir.[24] Buna karşın İngilizler bandana adı verilen ipek mendillerinde bulunan baskı tekniğine 1840'lara varana kadar ulaşamamışlardır. Aynı hikâye önemli sektörlerden demir sektörü için de geçerlidir. Önceki bölümlerde belirtildiği gibi, İngiliz demir ve çelik ürünleri 19. yüzyıla kadar Hindistan'da üretilenlerden daha düşük kalitedeydi. Hint demir ürünlerine uygulanan ihracat vergilerinin yükseltilmesi ve Hindistan'a serbest ticaret koşullarının empoze edilmesiyle İngiltere bu konuda da liderliği eline almaya başlamıştır.[25] Üstün Doğu rekabeti karşısında büyüme şansını yakalayabilmek için bu iki anahtar sektörü korumak büyük önem taşımaktaydı.

İngiliz hükümetinin 1945'ten sonra özellikle yeni sanayileşmeye başlayan Güney Kore, Tayvan ve Japonya gibi ülkeler için "stratejik ticaret politikası" konusunda yasalar koymak suretiyle önlem alması da kayda değer bir durumdur.[26] Bu

20 Joseph Inikori, 'Slavery and the Revolution in Cotton Textile Production in England', J.E. Inikori ve S. Engerman (editörler), *The Atlantic Slave Trade* (Londra: Duke University Press, 1992), 6. Bölüm.

21 Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence* (Princeton: Princeton University Press, 2000), s. 53.

22 Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century,* III (Berkeley: University of California Press, 1992), s. 522.

23 K.N. Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the English East India Company 1660-1760* (Cambridge: Cambridge University Press, 1978), s. 273 ve takip eden sayfalar; Braudel, *Civilization*, III, s. 566-567, 572.

24 A.P. Wadsworth ve J. Mann, *The Cotton Trade and the Industrial Lancashire, 1600-1780* (Manchester: Manchester University Press, 1931), s. 124-128.

25 Arnold Pacey, *The Maze of Ingenuity* (Londra: Allen Lane, 1974), s. 278-282.

26 Ha-Joon Chang, *Kicking Away the Ladder* (Londra: Anthem, 2002), s. 22.

politika, mallarını ihraç eden üreticilere mali rahatlık sağlamak amacını gütmektedir. 1721'den sonra ihracat yapan üreticilerin ithal hammadde alımlarında indirimler sağlamak suretiyle bilinçli olarak ihracatın gelişmesine yardımcı olmaya başlamıştır. Bunun yanında ihracat yükümlülükleri kaldırılmış ve teşvikler arttırılarak İngiliz tekstil ürünlerinin dünyada ticaret şansının artmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır. 1750'den sonra yurtdışına ihraç edilen İngiliz ürünlerinin yüzdesinin Güney Kore'nin "ihracat bazlı sanayileşme" sürecinde yaptığı ihracat ile hemen hemen aynı seviyede olması da oldukça ilginçtir.[27] Bununla beraber 1721 reformunu akılcı bir ekonomik pozisyonun başlangıcı saymak yanlış olur, zira vergiler hâlâ devletin cephaneliğinde bir silah gibi kullanılmaya devam etmektedir.

Böylece, tüm bu orta yolu bulma çalışmalarına karşın İngiliz hükümeti sanayileşmeyi yalnızca çalışan kesimin sırtına yükleyen hayli baskıcı ve müdahaleci bir program sürdürmeye devam etmiştir (Ör: İngiliz sanayileşmesinin karanlık yüzünün yerel boyutu). Şimdi bir de küresel anlamda karanlık yüze bir göz atalım. Bunu ortaya koymak, aynı zamanda genel Avrupamerkezci görüş olan İngiltere'nin kendi kendini değiştirme süreci yaşadığı önermesini de yalanlamaktadır.

Irkçılık, sanayileşme ve İngiliz emperyal medenileşme misyonunun ahlakî çelişkisi

9. Bölüm'de İngiliz sanayileşmesinin yükselme döneminde Çin kaynaklarının asimiliasyonu konusunu ele almıştık, bu bölümde ise büyük İngiliz hamlesine olanak sağlayan ve Doğu kaynaklarının İngiltere'ye tahsisini sağlayan ırkçı-emperyalist politikaya göz atmak isterim. Fernand Braudel'in İngiliz sanayileşme sürecindeki emperyal kökeni irdeleyen konuda inanılmaz güzellikteki sorularına bir göz atalım:

> Eğer küçük Avrupa kıtası Asya'nın denizlerden ve geniş topraklarından kopanlsaydı, gözden kaybolup yok olacaktı... İngiltere şu an sahip olduğu gücünü ve zenginliğini tüm dünyadan alıyordu. Ve İngiltere'yi gelişme yolunda karşılaştığı güçlüklerle başa çıkarken yeni zirvelere ulaştıracak olan da aldığı bu ekstra paydı. Bu sürekli destek olmaksızın İngiltere'nin sanayi devrimi –kaderini belirleyen şey– 18. yüzyıl sonunda gerçekleşmiş olabilir miydi? Tarihçiler bu soruya nasıl yanıt verirse versinler, yanıtlanmak zorunda olan bir sorudur bu.[28]

27 Joseph E. Inikori, *Africans and the Industrial Revolution in England* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), s. 151-155.

28 Braudel, *Civilization*, III, s. 386-387.

Braudel'in sorusuna olumlu cevap vermek isterim. Ayrıca emperyalizmin, 18. ve 19. yüzyıllarda inşa edilen İngiliz kimliğinin "üstü kapalı ırkçılık"ının bir ürünü olduğunu vurgulamak isterim (Bkz. 10. Bölüm). Ayrıca, gözlemlerim göstermiştir ki, emperyalizmin Doğu toplumları üzerindeki kültürel etkisi ekonomik etkisinden daha büyük olmuştur (Ancak bu ekonomik etkinin zararının da az olduğu anlamına gelmemelidir). Son iki bölümde olduğu gibi bu bölüm de İngiliz sanayileşme sürecine dışarıdan gelen bu girdileri azaltan liberal ekonomik tarih ile temel bir eşitsizlik üzerinde duruyor. Burada Patrick O'Brien'ın Braudel'in tezine cevaben Avrupamerkezciliği doğrulayan görüşlerine bir göz atalım:

> Braudel büyük sorulardan hoşlanırdı ancak dünya ekonomisinden sanayi devrimine uzanan bağ, nedenleri kıta içinde aranması gereken mevcut "Avrupamerkezci görüş birliği"ni zayıflatmak için yeterince güçlü değildi... Avrupa (özellikle İngiltere) sanayileşme süreci tarihinde dünyanın "Avrupa'ya bakışı" Avrupa'nın "dünya bakışı"ndan daha az önem taşır. [29]

Bu bölüm İngiliz sanayileşme sürecinin Afrika-Asya temelli olduğunu deneysel olarak açıklayarak, Braudel'in "dünya perspektifi" görüşünü doğrulayacak detaylı kanıtlar içermektedir.

Emperyal serbest ticaretin çelişkileri: Kültürel dönüşüme karşı kapsamacılık

10. Bölüm'de emperyal "uygarlaştırma misyonu"ndaki asıl çelişkiyi belirtmiştik: Kültürel dönüşüm "Doğu toplumlarını İngiliz uygarlık seviyesine yükseltmek" amacıyla inşa edilirken kapsamacılık stratejisi kanalıyla da ekonomilerini yerle bir etmekteydi. Bu çelişkinin aynı zamanda mantığa aykırı bir biçimde İngilizlerin oluşturduğu emperyalist ırkçı söylemden kaynakladığını de eklemiştik. Bu iki olguyu birleştirirsek İngiliz uygarlığının övünülecek bir yanı olduğunu düşünebiliriz. Kültürel dönüşüm (Doğu kimliğine/kültürüne yönelik etnik kıyım ya da imha) dünyanın Batılılaştırılması ya da İngilizleştirilmesi amacına hizmet etmiştir. Ülke gelişimini engelleyici bu tür politikalar, İngiliz ekonomisinin dünyada lider güç olarak rakipsiz kalmasını sağlamıştır. Tartışmanın ortasında yatan asıl hikâye de budur.

Serbest ticaret politikasının uygarlaştırma misyonundaki ahlakî çelişki hiçbir yerde görülmeyecek kadar net ve kesindir. Teoride serbest ticaretin bir uygarlaştırma gücü olduğu ileri sürülür. Adam Smith ve David Ricardo'ya göre serbest ticaret kesinlikle yararlıdır; zira bu kavram ulusal anlamda "kendi kendine yar-

29 P.K. O'Brien, 'The Foundations of European Industrialization: from the Perspective of the World', *Journal of Historical Sociology* 4 (3) (1991), 305, 311.

dım", "özelleştirme" ve "karşılaştırmalı fayda" ilkelerine dayanmaktadır. Kısaca, serbest ticaret Doğu toplumlarının kendi kendine yardım ve gelişmiş uygarlık düzeyinin ana motifi olan aşırı çalışma yoluyla ekonomilerini geliştirebilecekleri bir uygarlaştırma sürecidir. Burada, kişisel kendine yardım ile Protestanlık arasında bir ilişki olması oldukça ilginçtir. Samuel Smiles'in dediği gibi: "Kendi kendilerine yardım edenlere Tanrı da yardım eder." Serbest ticaret fikri İngiliz toplumunda hızla taraftar bulmuştur. Richard Cobden serbest ticaret fikrini uyarladığı meşhur söyleminde şöyle der: "İnsanlık adına yapılan tıbbi buluşlarda olduğu gibi dünya için her derde deva tek ilaç, zenginlik aşılama yoluyla tüm dünya milletlerinin uygarlığa ulaşmasıdır."[30] Ya da Dufour'un dediği gibi: "Serbest ticaret Tanrı'nın politikasıdır, insanları barış zincirleriyle birleştirmenin başka bir yolu yoktur."[31] Elbette Dr. John Bowring'in veciz sözünü unutmamak gerekir: "Hz. İsa serbest ticarettir ve serbest ticaret de Hz. İsa."[32] Kısaca, serbest ticaret Batı uygarlığının kutsal yiyeceğini dünyaya ulaştırmak için en önemli araçlardan biriydi, en az Doğu'dan Batı'ya aktarılan meyveler kadar. Bu teori, Doğu'yu Batı yöntemleriyle kültürel değişime uğratmayı amaçlayan İngiliz eğilimleriyle oldukça paralellik göstermekteydi. Geleceği görme vizyonu olmayan Doğu liderlerinin yanında serbest ticareti dünyaya yaymak ve ondan sonuna kadar faydalanmak oldukça ileri görüşlü olan İngilizlere kalmış, hatta onların "ahlakî görev"i haline gelmişti. Ancak bu mantık, emperyalizmin ırkçı çifte standartlara dayalı "başka ülkelerin güçlenmesini engelleme politikası" başlıklı gizli yüzüyle taban tabana zıttır.

Serbest ticaret vasıtasıyla Doğu için yürütülen kültürel dönüşüm ve emperyalist engelleme politikaları pek çok yönden kendini belli etmekteydi. İlk olarak, eşitlikçi olmayan ticari anlaşmaların yükü İngilizlerin "uygarlığın armağanını yayma" eğilimini araç olarak kullanmaktaydı. Bu tür anlaşmalar yapma önceliği "Batılı olmayan" Brezilya (1810), Çin (1842-1858), Japonya (1858), Tayland (1824-1855), İran (1836, 1857) ve Osmanlı İmparatorluğu (1838, 1861) gibi ülkelere "bahşedilmişti". Bu anlaşmalar ülkeleri kendi vergilendirme yetkilerinden mahrum bırakarak vergileri maksimum % 5 ile sınırlamaya yönelikti. İlk ırkçı çifte standart 19. yüzyılın ikinci yarısındaki sözde serbest ticaret döneminde ortaya çıktı. Avrupalılar "ticari mübadeleler"le bağlı "sözleşme ortakları" ile serbestçe pazarlık etmeye başladılar. Bu, Doğu ile kurulması beklenen "açık kapı" anlaşmalarına oldukça ters düşüyordu. Bununla beraber İngilizler serbest ticareti Avrupa'ya

30 Richard Cobden'a Ronald Hyam'ın *Britain's Imperial Century, 1815-1914* (Londra: Batsford, 1976) kitabında atıfta bulunulmuştur, s. 56.

31 Cobden'a Platt'ın *Finance* kitabında atıfta bulunulmuştur, s. 88.

32 Bowring'e Eric Williams'ın *Capitalism and Slavery* (Londra: Andre Deutsch, 1944) kitabında atıfta bulunulmuştur, s. 136.

yayma konusunda oldukça ilgisizken, "Avrupalı olmayan" dünyaya serbest ticareti kabul ettirmek için yaptıkları zorlamalar tamamen tersi yöndedir. İngiltere'nin Kıta Avrupası'na karşı takındığı eylemsiz askerî tutumu, 1815'ten sonra tamamen değişerek Doğu'ya karşı sık sık şiddete başvurmak şekline dönüşmüştür.[33] İkinci bir ırkçı çifte standart ise, vergi himayeciliği sayesinde Avrupa ekonomilerinin sanayileşmeleri hızlanırken (İngiltere 1700-1850 arasında % 32'den az olmayan ortalama vergi düzeyinin tadını çıkarmıştır), Doğu ekonomileri serbest ya da serbeste yakın ticaret yapmaya zorlanmışlardır. Bu durum ekonomilerini kontrol altına almalarına yardımcı olmuş, çünkü onlara küçük endüstrilerinin başka türlü gelişme şansı olmadığı söylenmiştir.

Bu konuda önemli bir noktaya dikkat çekmek gerekir. Adil olmayan ticari anlaşmaların dayatılması sadece ekonomik mantıkla açıklanamazdı, İngiltere genel anlamda her alanda kültürel dönüşümün empoze edilmesinden yanaydı. Bunun doğurduğu zararlar aslında ekonomik gelişimin engellenmesi politikası sonuçlarından daha ağırdı. Adil olmayan anlaşmaların en saldırgan yönü Doğu hâkimiyeti ve kültürel özerkliğine karşı aşağılayıcı nitelikte olmalarıdır. Çin'i örnek olarak alırsak, Afyon Savaşları ve onu takip eden dönemlerde ticari anlaşmalar, İngiltere'nin Çin'in kültürel kimliğini yok etme amaçlı saldırılarında önünü açacak bir yöntem olarak kullanılmışlardır. Bu anlaşmalar üç nedenden dolayı "adil olmayan" anlaşmalar olarak nitelendirilmişlerdir. İlki, Çin bu anlaşmalara rıza göstermemiş, sonunda İngiliz ve diğer Batı askerî güçleri tarafından zorla kabul ettirilmişlerdir. İkincisi, Çin hâkimiyeti ve kültürel özgür iradesine zarar verecek şekilde tamamen Batı terimleriyle dikte ettirilmişlerdir. Üçüncüsü ise, bu anlaşmalar Çin'in küçük düşme ve haksızlığa uğrama duygularını sembolize etmektedir.

Çin'de uygulanan İngiliz emperyalizminin kültürel ve politik anlamda negatif etkileri üç yönlüdür. İlki, adil olmayan anlaşmalar döneminde Çin hâkimiyeti "diplomatik dokunulmazlık" silahının yürürlüğe konmasıyla esaslı saldırılara uğramıştır. Çin'de yaşayan sadece yabancı diplomatlar değil bütün yabancılar yalnızca kendi Batı kanunlarına tabi olacaklardır. Bu tür pek çok taviz arka arkaya gelmiştir (Örneğin, yabancılara İngiliz kanunlarına tabi olacak şekilde araziler tahsis edilebilir). Bu, Batılı uluslararası kanunlara göre haklı mazeretlere dayanmaktadır. Çin medenileşmemiş ve egemen olmayan bir toplum olarak değerlendirilmekteydi. İngiltere de sabırla Çin'i kendisiyle eşit bir ülke olarak değerlendirmemekte ısrar ediyordu. Argyl Dükü'nün İkinci Afyon Savaşı sırasında dediği gibi:

33 John M. Hobson, 'Two Hegemonies or One? A Historical-Sociological Critique of Hegemonic Stability Theory', P.K. O'Brien ve A. Clesse (editörler), *Two Hegemonies* (Aldershot: Ashgate,

> Çin'le Avrupa'daki uluslararası ilişkileri düzenleyen yasaların aynısıyla bağlıymışız gibi konuşmak gerçekten de büyük saçmalık... Kendimizi bu barbar insanlarla bu yasalarla bağlamak tam bir delilik olurdu, bu yasaları bilmiyorlar hem bilseler de riayet etmeyeceklerdir. [34]

Osmanlı İmparatorluğu, Tayland ve pek çok diğer ülkeye de "uygarlık test"ini başarıyla geçemedikleri için bu tür diplomatik dokunulmazlık kuralları zorla kabul ettirilmeye çalışılmıştır.

İkinci olarak, posta servisi, denizcilik gümrük sistemi ve vergi acentaları (özellikle tuz vergisi konusu ile ilgili olarak) gibi yabancı bürokratik yönetim birimlerini kabul ettirmeye yönelik İngiliz politikaları adil olmayan anlaşmalar yoluyla Çin egemenliğine karşı yapılmış saldırılardır. 1853'te Şanghay'daki İngiliz konsolosu gümrük vergilerini toplamaya karar verdiğinde İngiltere'nin İmparatorluk Deniz Gümrüğü'nü (IMC) devralma fikri ortaya atılmıştır. Daha sonra 1863'te Robert Hart IMC'nin başına gelmiş ve kurumun tamamı İngilizlerin eline geçmiştir.

Adil olmayan ticari anlaşmalar döneminde Çin'e karşı girişilen üçüncü kültürel saldırı Çin'e özgü bazı saygı içeren davranış biçimlerinin (Örn. kowtow) kaldırılması üzerine İngiliz ısrarının inanılmaz derecede artmasıdır. Bu tür taleplerin ekonomik sonuçları olmasa bile, bunlar Çinliler için son derece önem taşıyan ve aşağılayıcı hareketlerdi. Bu tür davranışlar da, Çin devleti ve toplumunun sosyal ve ahlakî/kuralcı yapısını tamamıyla yerle bir eden etkiler yaratmaktaydı. 3. Bölüm'de gördüğümüz gibi 19. yüzyıldan önce Çin "kowtow"a dayanan kendi "uygarlık standardı"nı oluşturmuştu. İmparatorun önünde saygı ile eğilmek Çin'i üstün Orta Krallık olarak tanımak anlamına gelmekteydi. Bunun aynı zamanda Çin kurumlarının dış saldırılar ve "barbar" istilalar karşısında yerel meşruiyeti korumak amacıyla oluşturduğu bir "koruyucu yapı" olduğunu da belirtmek gerekir. Bununla beraber 16. yüzyıldan sonra Avrupa'nın meydan okuyan politikalarına karşı bu davranış biçimi gitgide daha yetersiz kalmaya başlamıştır. Avrupa'nın bu tür meydan okumalarının başlangıcı 1645'teki Rites anlaşmazlığı (töre uyuşmazlığı) oldu. 1793'te Lord Macartney saygıyla eğilerek selamlamayı reddettiğinde oldukça alevlendi ve 1873'te bu tür davranış biçimlerinin yürürlükten kaldırılması ile doruğa tırmandı. Bu durum Çin'in uluslararası arenada aşağılanmasına ve yerel anlamda da meşruiyetinin sarsılmasına sebep oldu. Bunun yanında, kültürel aşağılanma pek çok farklı yönden de yapılmaya devam etti. Bunların en kötü örneği Şanghay'da günümüzdeki adı Huangpu Park olan eğlence alanının kapısına İngilizler tarafından yazılan "Köpekler ve Çinliler giremez" levhasıdır. Bucking-

34 Argyll Dükü'ne Hyam'ın *Britain's Imperial Century* kitabında atıfta bulunulmuştur, s. 66.

ham Palace'ın yakınındaki St. James's Park'ın kapısına "Köpekler ve İngilizler giremez" yazılı bir levha yerleştirilmiş olsaydı, İngilizlerin nasıl bir tepki vereceğini düşünebiliyor musunuz?

Genel tartışma konumuza dönersek: kültürel dönüşüm ile iç içe geçirilmiş ikinci bir "ülkenin gelişmesini engelleme politikası" da serbest ticaretin empoze edilmesiyle pek çok sömürge ülkesinin sanayileşme süreçlerine ket vurulmasıydı. Burada üçüncü ırkçı çifte standarda ulaşıyoruz: Serbest ticaret politikası sömürge ülkelerine yardım veya uygarlık götürme amacıyla pazarlandığında oluşan etki, Doğu ekonomilerinin yıkılması pahasına İngiliz ekonomisinin ilerleme sağlamasıdır. Bu konuda en belirgin örnek sanayileşmesi engellenen ve altı oyulan Hint ekonomisidir. 17. yüzyılda Hint pamuk imalatçılarına bağımlı durumda olan İngiliz hükümetinin 18. yüzyılın başında Hindistan'dan ithal edilen mallara ağır vergiler koyarak önlem aldığını daha önce belirtmiştik. Daha sonra, 19. yüzyılda İngilizler Hindistan'a serbest ticareti empoze etmek suretiyle Hint pazarının korumasız bırakılmasını garanti altına almışlardır. Lancashire'ın emriyle 1882-1894 arasında Hindistan'a pamuklu ithalat vergileri serbest bırakılmıştır. (1859-1882 arasında % 5 indirilmiştir). Hindistan'a uygulanan çifte standartlar ve içten pazarlıklı uygulamalar pamuk piyasasını oldukça etkilemiştir. Hindistan pamuk imalat sektörü yüksek İngiliz vergi sistemiyle yerle bir edilirken İngiliz imalatçıların da Hindistan'a erişimi engellenmemiştir. Bu, İngilizlerin kendi kendilerine attığı en adaletsiz gollerden birisidir. Bu bizi önce Ha-Joon Chang daha sonra onu takiben Friedrich List'in savunduğu "merdiveni tekmelemek"[35] taktiğine götürür. List'in dediği gibi:

> Serbest ticaret İngiltere'ye üretim üstünlüğünü garantilemesi anlamında fayda sağlar... Bir şeyi başarmış, en tepeye ulaşmış kişi, tırmandığı merdiveni tekmeler ki ardından gelenler safdışı kalsınlar, bu çok bilinen bir durumdur. Adam Smith'in ve İngiliz hükümetinin kozmopolit doktrininin sırrı burada yatar.[36]

List'in görüşlerinin aksine bu strateji İngiltere'nin Avrupa ülkeleri üzerindeki liderliğini koruması üzerine kurulmamıştır. Bunu müteakiben İngiliz hükümetleri Avrupa serbest ticaretini tutundurmak için hemen hemen hiçbir şey yapmamışlardır. İngiltere'nin serbest ticareti Avrupa dışında empoze etmesiyle daha çok Doğu ekonomileri üzerinde etkili olmuştur.

17. yüzyıl süresince İngiltere bir Hint tekstil ürünleri ithalatçısıydı. 1815'ten

35 Chang, *Kicking Away the Ladder*.
36 Friedrich List, *National System*, s. 189, 368.

itibaren İngiltere yaklaşık 40 milyon pound değerinde 250 milyon yard'lık*, 1874'ten itibaren de 190 milyon pound değerinde 3,5 milyar yard'lık pamuklu ihraç etmeye başlamıştı.[37] 1873'ten itibaren, İngiliz pamuklu ihracatının % 40-45'i Hindistan'a yapılmıştır.[38] Yıllarca İngiltere'ye pamuklu ürün ihraç eden Hindistan, 19 yüzyılın ortalarından sonra İngiltere'nin Lancashire bölgesindeki imalatçılara ham pamuk tedarikçisi konumuna gelmiştir. Buradan elde edilen pamuklu ürünler tekrar Hindistan'a satılmaya başlanmıştır. Kısaca, İngiliz tekstil piyasası gelişiminin sosyal faturası Hindistan'ın sanayileşme sürecinin durdurulmasıyla bu ülkeye çıkarılmıştır.[39] 19. yüzyıldaki bir İngiliz görüşüne göre:

> Bu tür yasaklayıcı vergiler ve hükümler olmadığı için Paisley ve Manchester'daki değirmenlerin durdurulması gerekiyordu. Hintli üreticilerin fedakârlıklarıyla yaratılmışlardı... Yabancı üreticiler eşit şartlarda olmayan rakiplerini alaşağı etmek için siyasi adaletsizliğin gücünü eline geçirmişlerdi.[40]

19. yüzyılda aynı türden bir hikâye o dönem dünyanın en önde gelen üreticilerinden Hindistan'ın demir endüstrisi için de geçerlidir. Felipe Fernandez-Armesto, alaycı bir şekilde İngiltere'nin emperyalist ele geçirme planlarından önceki Hindistan sanayileşme sürecini şöyle anlatır:

> Tarihte çok nadir görünse de Hindistan'ın endüstriyel çöküşü İngiliz idaresinin ya da egemenliğinin kuruluşuyla aynı döneme denk gelir... Hindistan ekonomisinin potansiyel rekabeti sürdürülebilirdi. Dünyadaki kaynakların dengesinin bozulmasında tek bir olay İngiliz kontrolündeki kaynaklardan daha belirleyici olmamıştır.[41]

Friedrich List'in işaret ettiği gibi İngiltere ve Hindistan arasındaki bu "serbest" ticaret ilişkisi "haksız mübadele"ye neden olmuş, üretim seviyesini etkileyen tarımsal hammadde üretimine güvenerek, bu yolla sanayinin gelişmesine bağlanan umutlar yok edilmiştir.[42]

* 91,44 cm'ye eşit İngiliz uzunluk ölçü birimi. (ç.n.)

37 Hyam, *Britain's Imperial Century*, s. 25.

38 Werner Schlote, *British Overseas Trade from 1700 to the 1930s* (Westport: Greenwood Press, 1952), s. 172-173.

39 R.P. Dutt, *The Problem of India* (New York: International Publishers, 1943).

40 Horace Wilson'a (1845), Peter Fryer'in *Black People in the British Empire* (Londra: Pluto Press, 1988) kitabında atıfta bulunulmuştur, s. 12.

41 Felipe Fernandez-Armesto, *Millennium* (Londra: Black Swan, 1996), s. 361, 367.

42 List, *National System*, 8 ve 13. Bölümler.

Tüm bunların üzerinde, İngiliz emperyalist ticaret anlayışı, kültürel dönüşüm ve ülke gelişimini engelleme politikaları arasındaki ahlakî çelişkilerden kaynaklanan nedenlerle, İngiltere yararına oyunun sonuna kadar oynanması, Doğu'nun ekonomik çıkarları ve kültürel değerlerinin zarara uğratılması şeklinde özetlenebilir. Bundan başka, İngiltere'nin Doğu ekonomileri ve toplumlarını "uygarlığın armağanını tüm dünyaya yaygınlaştırmak" amacıyla seferber etmek istemesiyle de aynı türden problemler oluşmuştur.

Irkçılık ve Doğu'nun metalaştırılması: İngiliz sanayileşme sürecinin Afrika-Asya temelleri

Sanayileşme konusunda kendilerinin üstün gücü hakkında ikna olmuş olan İngilizlere göre Doğu ülkeleri sanayileşme ihtiyaçlarına hizmet edecek şekilde organize olmalı ve paylarına düşeni almalıdır. Bu, yalnızca bir üstün askerî ya da ekonomik teçhizat gücünden değil, 'Siyah" ve "Sarı" ırklara karşı Hıristiyan ataerkil ve ırkçı tavırdan kaynaklanmaktadır. İngiliz zihniyetine göre onları hiçbir zaman "eşit" olarak görmek mümkün değildir. Bilimsel ırkçı Charles Kingsley bunu Darwinci bir tarzda açıklar:

> İhtiyaçlarından fazlasını üretebilen her ulusun ahlakî görevi diğerlerinin isteklerini kendi elindeki fazlalarla tedarik etmektir. İnsanlar talep ederler... herkes kendi ülkesini geliştirmeli ya da kendilerini geliştirecek olanlara bir yer açmalıdır.[43]

Pierre Clastres de şöyle açıklıyor:

> Dünyayı kendi sessiz verimliliğine terkeden [Doğulu] toplumlara mühlet verilmeyişinin nedeni budur. Batı'nın gözünde sınırsız kaynakların sömürülmeyişi olarak temsil edilen israfın katlanılmaz oluşunun da nedeni budur. Seçim bu ikilem karşısında duran toplumlara kalıyor: üretime teslim olmak ya da yok olmak, ya etnik yok oluş (kültürel dönüşüm) veya soykırım.[44]

"Uygarlık armağanının yaygınlaştırılması", tam aksine, Doğu toprakları, işgücü, Pazar ve kaynaklarının metalaştırılması olarak tezahür etmiştir. İngilizler için doğru olan şey ise, uygarlığa katkıda bulunmayan sömürgelerini bu doğrultuda

43 Charles Kingsley'e Hyam'ın *Britain's Imperial Century* kitabında atıfta bulunulmuştur, s. 106.
44 Pierre Clastres, 'On Ethnocide', *Art and Text* 28 (1988), 57.

harekete geçirmektir. İşte tam burada hikâyenin kendi kendine mal etme kısmı ile karşı karşıya geliyoruz.

İngiliz üstü kapalı ırkçılığının en uç göstergesi Siyah ırkın kölelik yoluyla metalaştırılmasıdır. Zenci köleler ve Afrikalılar İngiliz sanayileşmesinin oluşumunu en az yedi temel konuda etkilemiştir. İlk katkı köle ticareti yoluyla oluşturulan artıdeğerlerdir. Stanley Engerman ve Roger Anstey köle ticaretinden oluşan gelirin ulusal gelir ve yatırımlar içinde oldukça az bir yüzdeye sahip olmasından dolayı son derece az olduğunu iddia etmişlerdir ("Küçük oranlar" tezi olarak bilinir).[45] Bununla beraber, Engerman'ın verilerini yorumlayan Barbara Solow, 1770 için "köle ticareti gelirlerinin toplam yatırımın yaklaşık % 8'ini ticari ve sınai yatırımların % 39'unu oluşturduğunu belirtmiştir. Bu yüzdeler küçük değil, aksine devasadır.[46] Kıyaslama yoluna giden Solow, 1980'lerde ABD'de toplam ticari yerel gelirlerin özel yatırımlara oranının % 40'lar civarında olduğunu aktarır. Ayrıca günümüzde hiçbir Amerikan endüstrisi toplam yatırımlarını % 8'ini oluşturma gücüne sahip değildir. William Darity'e göre 1784-1786 arasında İngiliz yatırımlarının yüzdesi, yaklaşık iki yüzyıl sonraki Amerikan yatırımları içindeki Amerikan otomobil endüstrisi payının üç katından daha fazladır.[47]

Roger Anstey'in köle ticareti gelirleri hakkındaki tahminleri Engerman'dan bile daha azdır. Onun verilerine göre, bu tür gelirler İngiliz sanayi devrimini finanse etmek konusunda köle ticaretinin çok önemli bir gelir kaynağı olduğunu iddia eden gülünç teoriyi yerle bir edecek şekilde ulusal gelirin sadece % 0.11 gibi küçük bir kısmını oluşturmaktadır.[48] Bu verilerin anlaşılmazlığı İngiliz sanayileşme sürecinin lokomotifleri olan pamuk ve demir endüstrilerinin sermaye yatırımları seviyesinin hiçbir şekilde "küçük oranlar" tezine uyarlanamaz oluşuyla ortaya çıkmaktadır. Gerçekten de her iki endüstrideki yatırım seviyeleri (kıyaslamayı kolaylaştırmak için Anstey'nin abartılı ulusal gelir tahminlerine mutabık kalarak) 1780-1800 döneminde ulusal gelirin % 0,22'sini oluşturmuşlardır. Bu dönemde, Liverpool'un Lancashire pamuklu sanayiine kapı komşusu olması dolayısıyla ser-

45 Stanley Engerman, 'The Slave Trade and British capital Formation in the Eighteenth Century: a Comment on the Williams Thesis', *Business History Review* 46 (1972), 430-443; Roger Anstey, 'The Volume and Profitability of the British Slave Trade, 1761-1807', Stanley Engerman ve Eugene Genovese (editörler), *Race and Slavery in the Western Hemisphere* (Princeton: Princeton University Press, 1975), s. 3-31.

46 Barbara Solow, 'Caribbean Slavery and British Growth: the Eric Williams Hypothesis', *Journal of Development Economics* 17 (1985), 105.

47 William Darity, 'British Industry and the West Indies Plantations', Inikori ve Engerman, *Atlantic Slave Trade,* s. 256.

48 Anstey, 'Volume', s. 24. Yıllık esir ticareti gelirinin 200,000 sterlin ve ulusal gelirin 180 milyon sterlin olduğu tahmin ediliyor.

maye aktarımı oldukça kolaylaşmaktadır. Garip olan, Anstey'nin tasarrufların ulusal gelirin % 7'lik kısmını oluşturduğunu farz ederek, köle ticareti gelirlerinin de toplam yatırımları son derece önemsiz % 0,11'lik bir oranda arttıracağını savunmasıdır. Bu değerler gelirlerle yatırımlar arasındaki ilişkiyi doğru bir şekilde yansıtmamaktadır, mutlaka bundan daha yüksek olmaları gerekir. Gelirlerin % 50'sinin pamuk sanayiine aktarıldığını varsayarsak, bunun toplam sanayi yatırımlarının % 25 ve 30'u arasındaki bir kısmını finanse ettiğini kabul etmek gerekir ki bu da "büyük oranlar" tezi olarak bilinir.

Her iki şekilde de bu tartışmanın tek problemi, Siyah köle ticaretini sadece İngiliz sanayileşme sürecinde köle ticaretinden sağlanan gelirler dolayısıyla ele almasıdır. Böylece, köle ticareti gelirlerinin İngiliz sanayileşme süreci için önemsiz olduğu farzediliyorsa, aslında kölelik de öyle demektir. Bununla beraber, bu düşünce Siyah köle işgücünün, İngiliz sanayileşme sürecine en az altı değişik yönden sağladığı getiri ve ilerlemeyi ihmal etmektedir. Tüm bunların üzerinde, bu düşünce Avrupa merkezci "küçük oranlar" tezinin "büyük oranlar" teziyle yer değiştirmesini beraberinde getirmektedir.

İkinci bir Afrika katkısı, Kuzey ve Güney Amerika'daki İngiliz büyük çiftlik sahipleri tarafından sömürülen Siyah emek tarafından yaratılan kaynaklarla yeniden yapılan yatırımlardır. 1750'den sonra pek çok Siyah köle çalıştıran büyük çiftlikler, bu kıtada dahi yaşamayan İngiliz toprak sahiplerine aitti. Bu da önemli miktardaki gelirin, sömürge ticaretinden kaynaklanan ihracat yoluyla İngiliz sanayiisine direkt olarak aktarılması anlamına gelmekteydi. 18. yüzyılın sonlarında, sömürge topraklarından aktarılan gelirler İngiliz toplam yatırım hacminin %50'sini oluşturmaktaydı.[49] Bu miktarın tamamının yatırıma dönüştürüldüğünü varsayarsak, toplam İngiliz yatırımlarının % 50'sini oluşturduğunu gözlemleriz. Ayrıca 1770'te sadece Batı Hint Adaları'ndan ihracat gelirleri toplam özel sektör İngiliz yatırımlarının % 38'ini oluşturmakta ki bu oran da ulusal gelirin % 2,5'i anlamına gelmektedir.[50] Bu da tüm İngiliz pamuk sanayiinin yatırımını sağlayacak finansmanın % 15'inin bu kaynaktan sağlanabileceği anlamına gelmekteydi (Örn. "büyük oranlar" tezi).

Üçüncü bir Afrika katkısına örnek vermek gerekirse, Britanya'nın net ihracat gelirleri, İngiltere ve Galler'deki tarımsal olmayan işgücünün yarısı tarafından desteklenmiştir.[51] Bu ticaretin % 60'ının Amerika'nın köle ticareti temelli bölgele-

49 Deane ve Cole, *British Economic Growth* kitabında hesaplamışlardır, s. 34.

50 Ronald Bailey, *American History: a Bibliographic Review* 2 (1986) içindeki 'Africa, the Slave Trade and the rise of Industrial Capitalism in Europe and the United States' makalesinde hesaplanmıştır, s. 32.

51 P.K. O'Brien ve S.L. Engerman, 'Exports and the Growth of the British Economy from the Glorious Revolution to the Peace of Amiens', Barbara Solow (editör), *Slavery and the Rise of the Atlantic System* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), s. 189.

ri ve Afrika ile yapıldığı düşünülürse Zenci tüketiciler ve Siyah köleler tarafından tarımsal olmayan İngiliz ve Galler işgücünün üçte biri kadarının desteklendiğini söyleyebiliriz. Bu tek başına oldukça büyük bir katkıdır. Bu, Zenci destekli İngiliz ve Galli işçilerin onların gelirinin % 8'ini çekip aldıkları anlamına gelmektedir (cari yurtiçi kişisel tasarruflar oranı). Bu da tek başına pamuk endüstrisinin yarısından biraz az kısmının bu tür yatırımlarla desteklendiği anlamına gelir ki, "büyük oranlar" tezinin başka bir göstergesidir.

İngiliz sanayileşme sürecine Zenci kölelik sisteminin dördüncü katkısı, hammadde konusunda Atlantik sömürge ülkeleri tarafından yapılan katkılardır. 19. yüzyılın sonlarında Kuzey ve Güney Amerika ile Afrika sömürge ülkerinde üretilen hammadde ve malların oranı % 83'tür (1850'de dahi bu oran % 69 olmuştur). Burada en göze batan örnek, özellikle Kuzey ve Güney Amerika kıtalarında Afrikalı köleler tarafından üretilen ham pamuktur.[52] Engerman ise tam tersine, köle ticaretinin yarattığı toplam değerin İngiliz ulusal gelirinde oldukça önemsiz bir oranda olduğunu iddia eder (küçük oranlar tezi). Ancak köleler tarafından İngiliz pamuk üretimine yapılan katkı olmadan genel anlamda İngilizlerin sanayileşmedeki öncü rolünden bahsetmek mümkün olmayacaktır. Kenneth Pomeranz, Amerikan İç Savaşı esnasında, özellikle 1861 ve 1862'de bu ülkeden yapılan köle-bazlı pamuk ihracatının neredeyse kesilme noktasına geldiğinden bahseder. İngiliz pamuk tüketimi şaşırtıcı bir şekilde % 55 kadar düşmüş ve fiyatlar ikiye katlanmıştır.[53] Sadece bir yıl içinde, Lancashire'daki pamuk imalathaneleri işgüçlerini yarıya indirmiş ve pek çok şirket de iflas etmiştir. İlginç olan ise, İngiltere'nin Siyah Afrika işgücüne bağlı kalmaya devam ederek, Mısır'daki ham pamuk sağlayıcılarına ve Hint pamuk ithalatçılarına yönelmesidir.

Köle ticaretinin beşinci katkısı, köleler tarafından yaratılan değerin yoğun bir şekilde İngiliz mali sistemine yapılan teşviklerde kullanılmasıdır. Barclays Bank ve Lloyds Bank'le birlikte bazı daha küçük bankalar bu dönemde gelirlerini arttırarak büyümüşlerdir.[54] İngiliz mali kurumları büyük köle çiftliği sahibi İngilizlerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla, kredi ve sigortalar adı altında oldukça büyük teşvikler almışlardır. Joseph Inikori'ye göre, köle ticareti ve Batı Hint Adaları ticareti sigorta primleri, toplam İngiliz Deniz Sigorta Piyasası'nın % 63'ünü kapsamaktaydı.[55] Daha önceki bölümlerde sanayileşme sürecinde Londra sermaye piyasasının devlet tahvillerine son derece yüksek miktarlarda para yatırdığını belirtmiştik. Bundan başka, 18. ve 19. yüzyıllarda İngiltere'nin ödemeler dengesinin

52 Wadsworth ve Mann, *Cotton Trade*, s. 183-192; Inikori, *Africans,* s. 372-482.

53 Pomeranz, *Great Divergence*, s. 278.

54 Williams, *Capitalism,* s. 98-102; Darity, 'British Industry', s. 257.

55 Inikori, *Africans*, s. 356.

artı verilmesini sağlayan faktörün gerçek görünmeyen kazanım kalemleri olduğunu da eklemiştik. Ana sanayileşme sürecinde, bu görünmeyen kazanımlar tamamen Atlantik ticari sisteminden elde edilmiştir. "Geniş oranlar" tezi Inikori tarafından tamı tamına şöyle açıklanmıştır:

> Savaş dönemi hükümetinin [Londra Sermaye piyasası üzerinden] aldığı krediler büyük olduğu kadar öyle görünüyordu ki Londra'daki ticari araçlar (kambiyo senetleri ve şirket tahvilleri) üzerindeki yıllık anlaşmalar 1700-1850 döneminde devlet tahvilleri üzerinden yapılan anlaşmalardan daha fazlaydı. Bölgesel ticaret dolaşımındaki kambiyo senetlerinin ve Londra'daki üretim merkezlerinin çokluğu şirket tahvillerinin yanında, doğrudan ya da dolaylı olarak okyanus ötesi esir ticareti, ve Amerikan malları üreten esirler üzerine odaklanan ticaretten kaynaklanıyordu.[56]

Afrika'nın İngiliz sanayileşmesine sağladığı altıncı katkı ise, bu yolla İngiliz ihracat ürünlerinin imparatorluğa sağladığı toplam değer olarak kendini gösterir. Örneğin 1784-1786 yılları arasında bu kazanımlar toplam İngiliz yatırımlarının % 55'ini ya da özel sektör yatırımlarının % 64'ünü kapsamaktaydı. (Bu özel sektör yatırımlarının % 80'i ise Afrika, Kuzey ve Güney Amerika ile yapılan ticareti içermekteydi).[57] Pamuk üretimi için yapılan yatırımlarn İngiliz toplam yatırımlarının sadece % 4'ünü oluşturduğu gözönüne alınırsa konunun önemi daha da ortaya çıkar. Pamuk endüstrisinin toplam yatırımlarının finanse edilmesi için bu üçlü ticaretten elde edilen % 9'luk kısmın alınması gerekir. Açıkçası, genel anlamda İngiliz yatırımları içinde, bu % 9'luk oranın oldukça düşük tahmin edildiğini söyleyebiliriz. Bu emperyalist ticaretten elde edilen gelirler toplam İngiliz yatırımlarının % 55'inden daha fazlasını finanse edebilecek güçteydi. Bunun nedeni ise Avrupa'ya ihraç edilen malların çoğunun aslında daha önce Siyah sömürge ülkelerinden ithal edilmiş ve yeniden ihracatı yapılan ürünlerden oluşmasıydı. Aslında bu da daha önce bahsedilen üçlü ticaret gelirinin % 9'dan az olması gerektiği sonucuna varmamızı sağlar (Belki de sadece % 6). 19. yüzyılın sonunda sömürge mülklerinden elde edilen toplam gelirler, sömürge ticaretinden elde edilen gelirlerle birlikte İngiliz özel sektör yatırımlarının tamamını finanse edebilecek güçtedir. Bu da benim "büyük oranlar" tezimi bir kez daha desteklemektedir.

Yedinci ve sonuncu Afrika katkısı ise, bu üçlü ticaret ilişkisi sadece inanılmaz boyutta gelir sağlamakla kalmamış, aynı zamanda İngiliz sanayileşme sürecinde

56 A.g.y., s. 361.
57 Darity, 'British Industry', s. 255.

oldukça suni bir şekilde oluşturulmuş bulunan İngiliz ihracat ürünlerine olan ilgiyi arttırmış olmasıdır. Bu pazarlar tüm sanayiler için önemli olmasına karşın, yine de en çok pamuk ve demir sanayilerinin yükselmesi için gerekliydiler.[58] Burada Denizcilik Kanunları büyük önem taşımaktaydı. Bu kanunlar ırkçı hükümetler vasıtasıyla empoze edilmişlerdi ve Doğu toplumları üzerinde İngiliz tacirlerinin tahakküm kurması amacıyla özellikle oluşturulmuş, monopol sistemini korumaya yönelik kurallardı. Adam Smith, kendi adına bu kanunları "köleliğin küstah alametleri" olarak nitelendirmekten başka bir yol bulamamıştır. Denizcilik Kanunları, üçlü ticaretin önemli bir unsur olduğu İngiliz sömürge ticaret sisteminin içine yerleştirilmişlerdir. Denizcilik Yasaları ve sömürge sistemi, özellikle İngiliz mallarına ülke içinde talebin azaldığı durumlarda İngiltere'nin ihracat konusunda tekelci bir güç olarak kalmasını garantilemiştir.

Böylece 1700 ve 1770'te İngiliz sanayi ürünleri ihracatı % 150 artış gösterirken, iç piyasada da % 14 artış sağlandı. Bununla beraber İngiltere'nin Avrupa'ya yaptığı ihracat nedeniyle Avrupa piyasalarında genel pazar payı, 1700'lerdeki % 84'lük orandan 1773'te % 45'e ve 1855'te de % 29'a kadar düşmüştü. Bunun tam tersine İngiltere'nin Kuzey ve Güney Amerika ilâ Afrika'daki sömürge ülkeleriyle yaptığı ticaretin payı % 12'den (1700) % 43'e (1773) çıkmıştı. Tüm sömürge ülkelerini hesaba katarsak, İngiliz ürünleri ticaretinin payı % 14'ten (1700) % 55'e (1773) ve % 71'e (1855) doğru yükselmekteydi.[59] Aslında bazı Avrupamerkezci araştırmacılar özellikle Amerikan ve Batı Hint Adaları sömürgelerinin gelişimini sağlamaya yönelik olarak çalışmaya zorlanmışlardı.[60] Buradaki kritik nokta, 18. yüzyılda bu pazarların, İngiliz sanayi ürünlerinin yükselişini yaklaşık % 70 oranında arttırmasıydı.[61]

Bununla beraber, Patrik O'Brien meşhur makalesinde Avrupamerkezciliği doğrulayarak, sömürge ticaret sisteminin İngiliz sanayileşmesindeki rolünü tamamen yok saymaktadır. Avrupa'yı bir bütün olarak kabul eden O'Brien, bunun dışında yapılan ticaretin % 1-2 gibi önemsiz bir oranda olduğunu ve Avrupa ulusal gelirine katkısının çok az olduğunu savunmuştur.[62] Bu tür Avrupamerkezci görüşler Avrupa sanayileşme sürecinin karanlık yüzünü gizlemeye yöneliktir. İngilizler açısından bu tartışma anlamsızdır. O'Brien bahsettiği rakamların İngilte-

58 Inikori, *Africans*, s. 427-472.

59 Crafts, *British Economic Growth*, s. 145.

60 R.P.Thomas ve D.N. McCloskey, 'Overseas Trade and Empire 1700-1860', Roderick Floud ve Donald McCloskey (editörler), *The Economic History of Britain Since 1700*, I (Cambridge: Cambridge University Press, 1981), s. 92.

61 O'Brien ve Engerman, 'Exports', s. 189.

62 P.K. O'Brien, 'European Economic Development: the Contribution of the Periphery', *Economic History Review* 35 (1982), 1-18; O'Brien, 'Foundations', 303-306.

re'nin pozisyonunu eksik gösterdiğini kabul etmekle beraber, yine de bu ülkelerle yapılan dış ticaretin oldukça az olduğu sonucuna varmıştır.[63] Ancak benim 1750-1800 dönemi için yaptığım hesaplamalarıma göre, İngiltere'nin sınır ötesi ticareti ulusal ticareti % 15 oranında arttırmıştır. Bu muazzam bir orandır. 19. yüzyılda da artmaya devam etmiş ve 1855'ten itibaren ulusal gelirin % 34'ü gibi inanılmaz bir orana ulaşmıştır (bahsedilen oran 1850 ve 1913 arasında İngiliz savunma harcamalarına ayrılan payın % 900'ü kadardır). 1750 ve 1800 arasında üçlü ticaret sisteminde yaratılan pay, İngiliz ulusal gelirinin yaklaşık % 12'sidir. Bu savın Patrick O'Brien ve Stanley Engerman tarafından destekleniyor olması çelişkilidir. 1991 yılındaki bir yazıda şu sonuca varmışlardı:

> İngiliz gemiciler Afrika'dan Yeni Dünya'ya köle taşınması işinin başındaydılar. Afrikalıların zora dayalı ve ucuz emekleri olmaksızın ulusal ticaretin büyüme oranı 1660 ile köle ticaretinin yasaklandığı 1807 arasında çok daha yavaş ilerledi... Hem uluslararası hem de İngiliz ticaretini 19. yüzyıl başlarında belirlenen seviyeye ulaştıracak alternatif bir yol öngörmek çok zordur.[64]

O'Brien ve Engerman, karşıtlıklara dayanan standart Ricardo anlayışını reddetmek suretiyle (aşağıdaki sonuçlara bakınız) bu emperyal ticareti daha genel anlamda İngiliz sanayileşme sürecini harekete geçiren önemli bir faktör olarak ele almışlardır.

Tüm bunları hesaba katarsak, bu durumda, Afrikalı üretici/tüketicilerle Siyah kölelerin İngiliz sanayileşmesindeki önemli ve pozitif rolünü iddia etmek için hiç kimsenin Eric Williams'ın *Kapitalizm ve Kölelik* isimli klasik eserinde ortaya attığı teze başvurması gerekmez. Burada göze çarpan diğer bir konu ise, Zenci köle ticaretinin İngiliz sanayiinde vasıfsız işgücü olarak kullanılmak üzere yaratılmış olduğu ve Doğu toplumlarının metalaştırılması sürecinin tamamlayıcı unsuru olduğunun kabul edilmesidir. Bu süreçte Çin ve özellikle Hint işgücü büyük önem taşımaktaydı. Sonrakiler ise, dünya üzerindeki çeşitli sömürge üretim merkezleri ve özellikle İngilizlerin içtiği Hint çayını tatlandırmak için şeker üretimi yapan Mauritius'tu. Sözleşmeye bağlanmış çalışma sistemini özetlerken Ronald Hyam şunları söylüyor:

> Bu, büyük bölümü okyanus köleliğinden oluşan insan gücünün yoğun transferini gerektiren ve pek çok koşulu da yeniden üreten bir sistemdi. Batı

63 O'Brien 'Foundations', s. 310-311.
64 O'Brien ve Engerman, 'Exports', s. 181-182.

> Hint'e yapılan uzun yolculuklardaki ölümler ortadaydı ve buradaki yerleşim şartları çok kötüydü. İngilizler yine de kendilerini bunun kabul edilebilir bir sistem olduğuna ikna etmekte ısrar ettiler. Bunun gerekli olduğu ve kölelik gibi "medeniyet dışı" bir uygulama olmadığı savunuldu. Sonuçta, imparatorluğun deniz aşırı servetinin büyük bölümünü tropiklerdeki hammaddelerin sömürülmesinde kullanılan Hintli işgücü ortaya çıkarıyordu.[65]

Benzer şekilde pek çok Doğu ekonomisi İngiliz sanayileşme sürecinin ihtiyaçlarına hizmet edecek hammadde ve mamul üretmek üzere metalaştırılma ve yeniden yapılandırılma sürecine dahil edilmiştir ve bu da uygarlaştırma süreci olarak adlandırılmıştır. İngilizler ülkeden sürekli külçe akışına yol açan Çin ile aralarındaki uzun vadeli ticaret açıklarının üstesinden gelmek için çok çabalamışlardır. Bu amaçla çay tedariki yapılacak yeni kaynaklar yaratılması yoluna gidilmiş ve Hindistan'ın bazı bölgeleri çay ekimi için yeniden yapılandırılmıştır. 1850'lere kadar İngilizler tüm çay tedarikini Çin'den yapmışlardı, elli yıl içinde ise çayın % 85'ini Hindistan'dan ithal eder hale geldiler. İngilizlerin bu ticaret açığını tersine çevirmelerini sağlayan en önemli hareket Çin'e afyon ihracıdır. 18. yüzyıldan beri Türklerden afyon sağlayan İngilizler, yine Hindistan'ın bazı bölglerini afyon yetiştirmek üzere düzenlemişlerdir. Bu durum, özellikle Çinli tüketicilerin Türk afyonu yerine Hint afyonunu tercih etmelerine yol açması bakımından İngilizlere fayda sağlamıştır. 1828'den itibaren Hint afyonu İngiltere'nin Çin'e ihracatının % 55'ini kapsamaktaydı (Çin hükümetinin resmi olarak afyon tüketimini yasaklamış olmasına karşın). Hükümet temsilcisi Lin'in 1839'da uyuşturucu ticaretini azaltmak için çaba sarfetmesi üzerine, İngilizler bunu Afyon Savaşları için bir bahane saymışlardır. Bu haince yaklaşımlar sayesinde İngilizler Çin ile aralarında oluşan tarihî ticaret açığını tersine çevirmeyi başarmışlardır. İngiliz askerî gücü tarafından desteklenen bu uyuşturucu zorlaması ve sadece Hint çayının içilmesi gibi yollarla Çin'e akan kaynakların tersine dönmesi sağlanmıştır.

Benzer şekilde, yine dünyanın pek çok yöresi İngiltere için hammadde yetiştiren üretim merkezlerine dönüştürülmüştür. Bunların yanında tüm Amerikan sömürge ülkeleri İngilizlerin "vatan kurtarma" ithalatları yoluyla İngiltere'ye kaynak akıtmaya devam etmişlerdir. Eric Jones özellikle Kuzey ve Güney Amerika'yı da içine alan "Büyük Sınırın genişlemesi Avrupa'nın 'Ghost Acreage' sürecinin bir uzantısıdır" demiştir.[66] "Ghost Acreage" İngiltere'nin deniz aşırı ülkelerde edindiği topraklarda yetiştirilen hammadde ve mamuller kanalıyla yaşamını sürdürebil-

65 Hyam, *Britain's Imperial Century*, s. 209.

66 Eric L. Jones, *The European Miracle* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981), s. 83.

mek için tedarik sağlaması anlamında kullanılan bir terimdir. Pomeranz, detaylı bir hesaplama yaparak, bu Yeni Dünya düzenine dayalı şeker, pamuk ve kereste ihracatının yapılması için kullanılan arazilerin 110-130 milyon dönüm civarında olduğunu belirtmiştir.[67] Bu "vatan kurtaran" ithalatların olmaması durumunda, İngilizlerin buna eşit bir artıdeğer yaratabilmek için halihazırda kullandıkları arazi miktarının üç katı bir toprağa sahip olmaları gerekirdi. Ayrıca, bu sömürge katılımları olmasaydı, İngiltere sanayideki işgücünü tekrar tarıma yönlendirmek zorunda kalacaktı. "Ghost Acreage"in olmaması durumunda İngiltere sanayileşme için pek çok fedakârlıkta bulunmak zorunda kalacaktı.

Buna ek olarak, Batı Afrika tarım gücü İngiliz ekonomisinin ihtiyaçları doğrultusunda hurma yağı, kakao, altın ve kauçuk üretimi için yeniden yapılandırılmıştır. Avustralya da aynı amaçla yün üretimine yönlendirilmiştir. 1824'te Avustralya ve Güney Pasifik'teki adalardan yapılan yün ithalatı % 2 dolayında iken, bu oran 1860'ta % 40'a, 1886'da ise % 67'ye yükselmiştir.[68] Pek çok diğer ülke de bu yönde yeniden yapılandırılmıştır. İngiliz çıkarları doğrultusundaki sonuçlar W.S. Jevons'ın 1865 tarihli *Kömür Sorunu* adlı kitabında acı bir şekilde anlatılmıştır:

> Kuzey Amerika ve Rusya'nın toprakları bizim mısır tarlalarımız, Chicago ve Odessa da tahıl ambarımızdır; Kanada ve Baltık kereste ormanlarımız, Avustralya ve Asya koyun çiftliklerimizdir; Arjantin'de ve Kuzey Amerika'nın yaylalarında büyük baş sürülerimiz otluyor; Peru gümüşünü gönderiyor ve Güney Afrika ile Avustralya'nın altınları Londra'ya akıyor; Hintliler bizim için çay yetiştiriyor, kahve, şeker ve baharat tarlalarımız Hindistan'da, uzun yıllar Amerika Birleşik Devletleri'nin güneyinde bulunan pamuk tarlalarımız şimdi dünyanın ılıman bölgelerine doğru yayıldı... Yerkürenin çeşitli bölümleri bizim gönüllü vergi mükelleflerimizdir.[69]

Sömürge ülkelerine göre ise, İngiliz sanayileşmesinin ekonomilerinde yarattığı gerçek etki "seviye yükseltme" anlamında değil "ülke gelişimini engelleme" anlamında değerlendirilmelidir. Alec Hargreaves kültürel dönüşümün (medenileşme misyonu) gerekçelerine karşın Avrupa sömürgelerini önemseme eğilimindeydi:

> Onlar Avrupa'nın endüstriyel ekonomilerini birebir taklit etmediler. Tersine, sömürgeler çoğunlukla tarımla uğraşmayı sürdürdüler. Avrupa'nın endüstri-

67 Pomeranz, *Great Divergence*, s. 274-278.

68 Hyam'ın *Britain's Imperial Century*, kitabında hesaplanmıştır, s. 322.

69 W.S. Jevons'a Hyam'ın *Britain's Imperial Century* kitabında atıfta bulunulmuştur, s. 47-48, vurgular bana ait.

> yel sistemine rakip olmak için değil destek olmak için yiyecek ve hammadde sağladılar ve üretimi yapılmış mallar için pazar oldular.[70]

Tekrar Friedrich List'e dönersek, bu asimetrik ilişki "eşit olmayan değişim" problemini doğurmuş, sömürge üreticilerini sadece hammadde ve ana mamul üretimi ile sınırlandırmış ve sanayileşmeye geçişlerini engellemiştir.

Son olarak, daha önce de söylediğimiz bir şeyi tekrarlarsak: imparatorluk topraklarına empoze edilen emperyalizmin yozlaştırıcı ekonomik etkilerinin yanında, olumsuz kültürel etkileri çok daha fazla rahatsız ediciydi. Siyah Afrikalı köle ticaretinin insanlık dışı uygulamalarına 8. Bölüm'de değinmiştim. Yukarıdaki satırlarda da İngiliz emperyalizminin Çin ile ilişkilerini de özetle anlatmıştım. Ancak bunların içinde en dokunaklı örnek, 1788'de Beyaz ırkı Avustralya'ya yerleştirmek amacıyla buranın yerli halkı olan Aborijinlerin kültür ve varlıklarına yapılan tecavüzdür. İşte konuyla ilgili birkaç özet nokta:

Öncelikle, 100 yıl süren İngiliz yerleşim sürecinde işgal vahşeti sırasında 20.000 civarında Aborijin öldürülmüştür.[71] Tazmanya'da "son temizlik"in yapıldığına dair kuvvetli kanıtlar bulunmaktadır.[72] Aborijinler, 1788'de James Cook'un Avustralya'ya ayak basması ile gözönüne gelmişlerdir. Ülkede her yıl kutlanan Avustralya Günü aslında öncü bir keşif ya da şerefli bir zafer değil, aksine tam ve kesin olarak bir istiladır. Ülkede pek çok insan Avrupa'dan ithal edilen hastalıkların etkisiyle hayatını kaybetmiştir. Beyaz istiladan 100 yıl sonra, Aborijinlerin ölüm oranı % 80-90 arasında bir yerlerde kalmıştır. Bu oran Amerika kıtasındaki İspanyol yerleşiminden 100 yıl sonraki yerli halk ölüm oranıyla kıyaslanacak boyuttadır. Bazı Avustralyalı yazarlar bu Aborijin ölümlerini "soykırım" olarak nitelendirmişlerdir.[73] Yine de, o dönemde gelişmekte olan İngiliz ırkçı ideolojisi bunun oldukça normal ve doğal bir süreç olduğunu öne sürmüştür. Van Diemen's arazi şirketi yöneticisi Edward Curr, "Uygarlığın gelişimi için medeniyet görmemiş toplumların yok edilmesi caizdir" demiştir.[74]

Bazı Avustralyalı yazarlara göre bu vahşeti "barışçıl soykırım" olarak nitelen-

70 Alec Hargreaves, 'European Identity and the Colonial Frontier', *Journal of European Studies* 12 (1982), 167.

71 Richard Broome, *Aboriginal Australians* (St. Leonards, New South Wales: Allen and Unwin, 1982), s. 51; Henry Reynolds, *The Other Side of the frontier* (Ringwood, Victoria: Penguin, 1982), s. 122-123.

72 Henry Reynolds, *An Indelible Stain ?* (Harmondsworth: Penguin, 2001), 4. Bölüm.

73 Bkz. T. Barta, 'After the Holocaust: Consciousness of Genocide in Australia', *Australian Journal of Politics and History* 31 (1) (1984), 154-161.

74 E. Deas Thomson'a (1842) Robert Hughes'un *The Fatal Shore* (Londra: Harvill, 1996), kitabında atıfta bulunulmuştur, s. 278.

dirmenin ardında başka bir hikâye yatmaktadır.[75] Bu hikâye, Aborijin kültürü, mirası ve kimliğinin yok edilmesini zorunlu kılmaktaydı. Burada "çalınan kuşaklar" adı altında gerçekleştirilen ve Aborijin çocukların Beyaz "muhafız"lara dönüştürülerek kimliklerinin yok edilmesini amaçlayan çalışmalar yapılmaktaydı. Bu durum sömürgeleşme sürecinin ilk yıllarından başlayarak 19. yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür.[76] Başlangıçta bu bir uygarlaştırma görevi olarak ele alınmış ve çocuklara daha iyi bir gelecek sunulması amaçlanmıştı. Ancak bu gelecek, Aborijin geçmişten ayrı tutulacak olan Beyaz bir gelecekti. Sonuç olarak Aborijinler bu ırk ayrımcılığı nedeniyle sosyal anlamda tecrit edilmişler ve Beyaz yerleşimlerinin dışındaki bölgelerde konuşlandırılmışlardır. Bu yerleşim kamplarının koşullan "Aborijin hükümlülerin gündelik yaşamları üzerinde Beyaz yöneticilerin hüküm sürdüğü hapishane ya da akıl hastaneleri" şeklinde tarif edilebilirdi.[77] Pek çok Aborijin bu yerleri "toplama kampı" olarak nitelendirmişlerdir. Böylece, bağlı olduğu ülkeye yün ihraç eden ülke konumundaki Avustralya'nın yeniden yapılandırılması sürecindeki soyut verilere bakarsak kara bir tablo görmek mümkündür – Aborijinler için uygarlaştırma misyonunun anlamı "dünyanın dibindeki" "sol ayaklı" sömürge sınır karakolu olmaktan öteye gidememektir.

Sonuç: İngiliz müdahaleciliği ve emperyalizmi sadece para kaybı mıydı?

Bir yanda yerel anlamda müdahalecilik, diğer yanda Doğu kaynaklarının tahsis edilmesi yoluyla yapılan emperyalist müdahalecilik İngiliz sanayileşmesinin en önemli nedenleriydi. Aynı zamanda bu süreçte oldukça önemli bir rol oynadılar. Liberal ekonomi tarihçileri bu iddiayı göz önüne almadan, sömürge harcamalarının ve devletin müdahalecilik politikalarının sadece İngiliz kaynaklarının dağıtılamamasının yarattığı uygun olmayan ekonomik sonuçlara neden olduğunu belirtmişlerdir. Karşıtlıklara dayanan Ricardo anlayışına göre ise, bunlar yapılmadan yerel anlamda ekonomik büyümenin daha yüksek olacağı savunulur.[78] İngiliz sanayileşmesinin karanlık yüzünü gizleyici ya da yok edici bir etki yapan bu tür

75 Barta, 'After the Holocaust'; Colin tatz, *Genocide in Australia* (Canberra: Aborginal Studies Press, 1999); Reynolds, *Indelible Stain ?*

76 reynolds, *Indelible Stain ?,* s. 155-179.

77 *Anne-Marie Willis, Illusions of Identity* (Sydney, New South Wales: Hale and Iremonger, 1993), s. 96-97.

78 *Jeffrey G. Williamson, 'Why was British Growth so Slow during the Industrial revolution ?',* Journal of Economic History *44 (1984), 687-712.*

tartışmalar, bilerek ya da bilmeyerek, bu sürecin ahlakî anlamda sterilize edilmiş resmini korumaya çalışan pek çok Avrupamerkezci, özellikle liberal araştırmacılar tarafından yoğunlukla kabul görmüştür. Bu tartışmanın analizini yapmak için devlet müdahaleciliği ve sömürgecilik adı altında iki kategori seçelim.

İlk olarak, karşıtlıklara dayanan yaklaşım, devlet müdahaleciliğinin olmadığı durumda neler olacağını söyleyen ancak gerçekten neler olduğunu anlatmayan yaklaşımdır. İngiliz ekonomisinin yükselişe geçmesinin; askerî harcamaların, ulusal borcun, vergilerin ve harçların inanılmaz derecede yüksek boyutlarda olduğu döneme rastladığı bir gerçektir. Devlet müdahaleciliğinin olmadığı durumda ekonomik büyümenin daha fazla olacağını telaffuz etsek bile, bu durum müdahaleciliğin ekonominin yükselişi ile el ele hareket ettiği gerçeğini değiştirmez. Liberal görüşte bu konuda anlamsız bir gedik vardır: Liberallar, yerel anlamda toplam arzın düşük olduğu durumlarda devlet müdahaleciliğinin ekonomiye pozitif anlamda etki edeceğini kabul ederler. Ülke içindeki yüksek miktarda üretim için dağıtım yolları bulunmadığı zamanlarda devlet müdahaleciliği faydalı olacaktır. Bu boşluğun bir anlamı yoktur, zira 18. yüzyılda "Keynesçi durgunluk" teorisinin şekillenmesinde yerel anlamda toplam arz eksikliği söz konusudur.[79] Belki de şu tür bir karşıtlık görüşü daha uygun olacaktır. İngiliz ekonomisinin sanayileştirilmemesi ya da bu yapılırken en azından daha yavaş ve daha gelişmeye dayalı olarak çizilen bir yolun takip edilmesi yoluyla devlet müdahaleciliğinin "gerçek" fırsat maliyeti elde edilebilirdi.

Liberaller emperyalizmin İngiliz sanayileşmesine pozitif katkılarını kanıtlamak için iki ana karşıt düşünce öne sürmüşlerdir. İlki, imparatorluğun sağladığı ekonomik faydalar her ne kadar İngiltere için idiyse de, imparatorluğun aşırı derecedeki askerî harcamalarının yükü her zaman daha ağır basmıştır. İmparatorluk olmasaydı, İngiliz ekonomisi tasarruf oranlarının yükselmesi (ya da J.A. Honson'a göre yerel toplam arzın teşvik edilmesi nedeniyle) çok daha verimli olabilecekti. Lance Davis ve Robert Huttenback 1860 ve 1912'de İngiliz vergi mükellefinin Avrupa'daki en ağır vergi yüküne maruz kalan mükellef olduğunu belirtmişlerdir. Savunma harcamaları için İngilizler % 1,14, Fransızlar % 0,86 ve Almanlar % 0,75 oranında vergi ödemekteydi.[80] Ayrıca İngiliz savunma sisteminin "ülke savunması" ve "imparatorluk savunması" şeklinde ikiye ayrıldığını da eklemişlerdir. İngiltere'nin sömürgelerinden vazgeçmesi halinde İngiliz vergi mükellefinin yükünün yaklaşık olarak % 30 oranında azalacağını ve bunun da tasarruf ve yatırım seviyelerini yükselteceğini savunmuşlardır.

79 Weiss ve Hobson, *States*, s. 119-123; O'Brien ve Engerman, 'Exports', s. 193-209.

80 Lance Davis ve Robert Huttenback, *Mammon and the Pursuit of Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988).

Burada temel problem, savunma harcamalarının tek bir para birimi ile ölçülmesinin vergi yükümlülüğünün gerçek boyutunu açıklamakta yetersiz kalması ve bizlere gerçek ödeme gücü hakkında sağlam bir bilgi vermekten uzak olmasıdır. Benim hesaplamalarıma göre 1870 ve 1913 arasında dünyadaki önemli güçlerin savunma harcamalarına ortalama katkıları aşağıdaki gibidir: İngiltere % 3,2, Almanya % 3,8, Fransa % 4,0, Rusya % 5,1 ve Japonya % 8,2.[81] Burada % 1'lik ulusal gelir farkının dahi oldukça önemli olduğuna dikkat etmek gerekir. Bu durumda İngiliz mükellefi aşırı vergilendirmeden ziyade normalin altında vergilendirmeye maruz kalmıştır diyebiliriz. Daha da önemlisi, imparatorluğun yükü toplam askerî harcamaların % 30'u kadar olsaydı, gerçek İngiliz askerî harcama yükü ulusal gelirin % 1'i oranında olmalıydı. Bu rakam, gerçek anlamda, İzlanda'nın geçen yarın yüzyılda savunma için harcadığı minik rakama eşit bir miktardır. Paul Kennedy'nin zorla kabul ettiği gibi: "1815'teki Pax Britannica döneminin en önemli özelliği hayatın ucuzluğur."[82] Özetle, İngiliz vergi mükellefi Avrupalı mükelleflere göre daha az vergi veriyordu, bu durumda 1850 sonrası dönemde imparatorluğun nasıl olup da bir mali yük oluşturduğunu anlamak mümkün değildir. Avner Offer'in vardığı netice gibi: emperyalizmin yarattığı asgari yük imparatorluğun yarattığı büyük ekonomik faydalarla kıyaslanabilir.[83]

Buna en uygun cevap, daha önce de belirttiğim gibi, 1815 öncesi dönemde gerçek İngiliz savunma harcamalarının aşırı derecede fazla oluşudur. Bu, erken dönem aşırı yüksek imparatorluk harcamalarının elde edilen ekonomik faydalardan daha fazla olması durumunu açıklar. Bunun iki cevabı olabilir. İlki, İngiltere'nin 1715-1815 arasında savaş halinde olmasıdır. Bir uzmana göre bu savaşların yansından az bir kısmı imparatorluk toprakları üzerinde olmuştur ve sömürgeler bu konuda etmen değildir.[84] İkincisi ise, yukarıda belirtildiği gibi, 1715-1815 arasında savaş harcamaları imparatorluk üzerinde olsun ya da olmasın gerçekten çok yüksekti ve bu da İngiliz ekonomisinin toplam arzının düşük olduğu bu dönemde muhtemelen sanayileşmeyi teşvik edecek nitelikteydi.

İkinci bir liberal karşıtlık teorisi ise, garanti edilmiş sömürge pazarlarının sadece İngiliz sanayilerini desteklemeye yönelik olduğu, bunun fırsat maliyetinin ise

81 John M. Hobson, 'The Military Extraction Gap and the Wary Titan: The Fiscal Sociology of British Defence Policy, 1870-1913', *Journal of European Economic History* 22 (3) (1993), 463-473, 478-493. Ayrıca bkz. Niall Ferguson, 'Public Finance and National Security: the Domestic Origins of the First World War Revisited', *Past and present* 142 (1994), 148-153.

82 Paul M. Kennedy, *The Realities Behind Diplomacy* (Londra: Fontana, 1989), s. 32, vurgular yazara ait.

83 Avner Offer, 'The British Empire, 1870-1914: a Waste of Money?', *Economic History Review* 46 (2) (1993), 215-238.

84 K.J. Holsti, *Peace and War* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 5. Bölüm.

daha önemli ve gerekli endüstrilerin gelişiminden vazgeçilmesidir. Ancak bu görüşleri savunan yazarlar pamuk endüstrisini de bunların içine dahil etmektediler, bu da himayecilik ve sömürge pazarlarının ilk etaptaki yükselişini açıklamaya yarar. Thomas McCloskey şöyle bir cevap verir: "Öncelikle sömürge pazarları olmadan pamuk sanayiisine bu tür bir katkının olmayacağını söylemek gariptir... İngiltere ülke içinde de kendine pazarlar yaratabilirdi." Elbette bu yazarlar yerel talebin İngiliz pamuk üretiminin tamamını karşılayacak seviyede olmadığını kabul ediyorlardı. Ancak, "Uzun vadede para ve insan gücünün pamuk üretimi yoluyla elde edilen değerin bira, yol ve ev yapımı gibi diğer yerli sanayilerin gelişimine katkı sağlayacağını" iddia ettiler.[85] Belki de, bu katkı sağlanamayacaktı. Her durumda, bira imalatı, yol yapımı ya da ev inşası yoluyla oluşacak katkıların İngilizlerin pamuk ihracatından sağladıkları gelirden fazla bir değer yaratabileceğini söylemek güç olur. Daha da önemlisi, bunlardan hiçbiri, imparatorluk ve devlet müdahaleciliği yoluyla yaratılan değerlerin İngiliz ekonomisine sağladığı pozitif faydaları gözardı etmemiz için yeterli değildir. Hatta liberallerin favori deyişiyle "optimal olmayan" bu tür müdahalelere karşın. Biraz daha "optimal olmama hali"!

85 Thomas ve McCloskey, 'Overseas Trade', s. 100.

IV. BÖLÜM

SONUÇ: ORYANTAL BATI, BATI'NIN AVRUPAMERKEZCİ MİTİNE KARŞI

12
RASYONEL BATILI LİBERAL-DEMOKRAT DEVLET VE DOĞU İLE BATI ARASINDAKİ BÜYÜK AYRIMIN İKİLİ MİTOSU, 1500-1900

Kendini ve ötekini bilen kişi,
Doğu ve Batı'nın ayrılamayacağının da
Farkındadır.

Goethe

Bu kitap boyunca gördüğümüz gibi, Avrupamerkezcilik Doğu ile Batı arasına kesin bir çizgi yerleştirmektedir. Bu görüş, Doğu ile Batı'nın sadece birbirinden uzak olmadığını, bunun yanında nitelik bakımından (gelişmişlik derecesi) da farklı olduklarını savunur. 1. Bölüm'de belirttiğimiz gibi, Avrupamerkezci söylem, üstün Batı'nın daha alçak seviyedeki Doğu'dan bir tür entelektüel ayrımcı rejim yoluyla ayrıldığını ima eder. Doğu, despot ve rasyonel olmayan yerleşik geleneklerin yapıya nüfuz etmesi nedeniyle ekonomik gelişmeyi engelleyen bir yapıya sahiptir. Bu görüşün temelinde Oryantal despotizm (ya da Max Weber'in deyişiyle erkek egemen toplum) yatar. Bunun karşılığında, Avrupa'da akılcı ve liberal devletlerin bulunması ilerici ekonomik gelişmeye olanak sağlamıştır. Bu kitabın 1. Bölümünde Oryantal despotizmin uydurma bir terim olduğunu savunmuş; bir yandan rasyonel Doğu devletlerinin varlığının, diğer yandan ise Doğu'nun ekonomik anlamda kayda değer bir şekilde büyümesinin önemine değinmiştik. Ancak burada, Batılı devletin Avrupamerkezciliğin varsaydığı kadar rasyonel kalıp kalmadığını göz önüne almak durumundayız. Bunu değerlendirebilmek için "rasyonel devlet"in üç halini izlemek gerekir:

1 "Rasyonel hukuk" merkezinde odaklanan, kişisel olmayan (tesadüfi olmak yerine) normlara göre işleyen ve özel ve kamusal alanların net bir şekilde ayrılmasını öngören bir bürokrasi;
2 Ekonomi ilişkisinde "minimalist" ya da *bırakınız yapsınlar* tarzı (yani devletin serbest piyasanın "doğal" işleyişine müdahale etmediği yer) bir duruş. Bu, ekonominin siyasi müdahale ve pürüzler olmadığı için en uygun şekliyle işlemesi bakımından rasyonel olduğu iddiasına varır;
3 Siyasi vatandaşlık haklarının bireyleri güçlendirmek adına garantilendiği demokratik bir eğilim.

Bu bölüm bunları sırayla ele alır ve Batılı devletlerin 1500-1900 arasındaki ilerleme döneminde genel kanının aksine çok daha az rasyonel oldukları sonucuna varır. Eğer Doğu devletleri Avrupamerkezcilik tarafından farz edilenden çok daha fazla rasyoneldilerse (2. ve 4. Bölüm'de anlatılır), Doğu ve Batı arasında olduğu varsayılan rasyonellik ve gelişmişlik konusundaki Büyük Ayrım olmayacaktı.[1] Bu sonuç, Batı'nın gelişimini açıklayan Avrupamerkezci yapıya ait görüşlerin çürümesi anlamına gelir. Buradan da benim kitabın son bölümünde sunduğum Avrupamerkezci karşıtı yapıya ulaşabiliriz.

Merkezi ve rasyonel Batılı devlet miti, 1500-1900

Fransa, XIV. Louis'nin meşhur ve bir o kadar kendi kendini kandıran sözü "Ben devletim"e* dayanılarak, genellikle Avrupa'nın en merkezi ve rasyonel devletlerinden biri kabul edilir. Bu kesinlikle bir mittir, çünkü 20. değilse bile 19. yüzyıldan önce Fransız krallığı hiçbir noktada özünden ayrılamamıştır. Fransız devleti yalnızca sivil topluma kısıtlı olarak erişimi bulunan zayıf bir merkezi mali bürokrasiye sahipti. 1800'den itibaren bile bürokratların nüfusa oranı 1.400 kişide 1 kişi gibi önemsiz bir miktardaydı.[2] Devletin bireyselden ziyade toplu halde vergi toplama yoluna giderek gelir elde ettiğini düşünürsek, altyapıya ulaşmadaki güçsüzlüğü daha rahat ortaya çıkacaktır. Köylüler vergi toplama sistemini düzenleyebilmek için müşterek yerleşim birimlerinde bölümler halinde yerleştirilmişlerdir. Komün üyelerinden biri kendi vergi payını vermeyi aksattığında, diğer grup

1 Graeme Gill'in *The Nature and the Development of the Modern State* (Basingstoke:Palgrave Macmillan, 2003) kitabıyla karşılaştırma, s. 172-191.
L'état c'est moi: XIV. Louis'nin sözü. (ç.n.)
2 Linda Weiss ve John M. Hobson, *States and Economic Development* (Cambridge: Polity, 1995), s. 45.

üyelerinin gazabına uğrayacaktır.[3] Diğer bir deyişle, komün üyeleri devletin yerine, vergilerin çekip çıkarılması için jandarma görevi yapmaktaydılar. Bunun yanında devlet ticari faaliyetlerden alınacak vergilerden ziyade yoğun olarak *taille* adındaki arazi vergisine bağımlı durumdaydı. Bir bütün olarak ele alındığında, Fransız vergi sistemi keyfi ve geçici vergilendirmeyi benimsemişti ve Fransız vergi kayıtları halkın gözünden uzak tutulmaktaydı. Bu durum, devletin adil olmadığı ve halkın çıkarları yerine taraflı özel menfaatlere hizmet ettiği yönünde görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.[4]

Halkın gruplar halinde birleştirilmesi ve kamu işletmelerinin zengin özel teşebbüs sahiplerine tek ödeme karşılığında satılması, devletin nüfuzunu kullanmaya yönelik davranışlar sergilediği gerçeğini daha iyi ortaya koymaktadır. Buradaki asıl problem, bu teşebbüs sahiplerinin bu devlet kurumlarını babadan kalma modeller yoluyla elde ettikleri özel geliri arttırmak üzere kullanmalarıdır (Devlet gelirlerinin % 50 kadar kısmının kaymağının yenmesi yoluyla). Vergi sisteminin bu denli verimsiz olmasının yarattığı mali kriz 1789'daki Fransız Devrimi'ni tetikleyen nedenler arasındadır.[5] Az bilinen bir gerçek de, bu dönemde uluslararası tahvil piyasalarının devletin borç ödeme kabiliyetinin olmadığını bile bile Fransız devletine ait borçların faiz oranlarını yükseltmesidir. Bu da mali krizin daha şiddetlenmesine yol açmıştır.[6] Kısacası, Fransız devleti 19. ve 20. yüzyıllara kadar Avrupamerkezciliğin farzettiği gibi rasyonel bir kurum olmaktan oldukça uzaktır.

Prusya Avrupa'nın en rasyonal devletlerinden biri gibi görünmekle birlikte, içinde bununla oldukça çelişen uygulamalar barındırmaktadır. Büyük Prusya Prensi Frederick William (1640-1688) XIV. Louis'ninki kadar meşhur olmasa da benzer özellikler taşıyan sözünde: "Junkers'i alt ettim ve egemenliğimi bronzdan sağlam bir kaya gibi inşa ettim" demiştir. Bu da başka bir hikâyedir, zira Prusya'nın büyük arazi sahibi beyleri olan Junkers grubu kendi kişisel güçlerinin kamu kurumlarında da etkisini sürdürebilmesi için ülkede bürokrasinin yerleşmesine büyük katkıda bulunmuşlardır. Gerçekten de ülkenin vergiden ticarete, dış politikadan diğerlerine pek çok politikası bu güç sahibi sınıfın istekleri doğrultusunda belirlenmekteydi. 1918 devrimine kadar ülke politikası Junkers lehine alınan

3 Margaret Levi, *Of Rule and Revenue* (Londra: University of California Press, 1988), s. 112, 115.

4 John D. Brewer, *The Sinews of Power* (Londra: Unwin Hyman, 1989), s. 129-132.

5 C.B.A. Behrens, *The Ancien Régime* (Londra: Thames and Hudson, 1967), s. 138-143.

6 J.C. Riley, *International Government Finance and the Amsterdam Capital Market 1740-1815* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980).

Junkers: 16. yüzyılda Hohenzollern ailesi tarafından yönetilen Brandenburg-Prusya'da iktidar üzerinde baskı oluşturan geniş arazi sahibi feodal beyliklere verilen ad. (ç.n.)

kararlarla çarpıtılmıştır. 19. yüzyılda Almanya'da genel bir oy kullanma hakkı mevcut iken, Prusya'nın üç sınıflı oylama sistemi daima Junkers gücünün politik isteklerinin galip gelmesi yönünde düzenlenmişti.

Bununla beraber, maliye bürokratlarının nüfusa oranının Fransa'da 1/4.100 olduğunu gözönüne alırsak, Prusya'da bu oranın 1/38.000 olması oldukça ilginçtir.[7] 19. yüzyılda bürokrasinin etkisizliği konusundaki en önemli gösterge, Prusya devletinin bu alanda kaç kişinin çalıştığını dahi bilmemesidir. Michael Mann'ın dediği gibi: "Bir devlet kendi memurlarının sayısını dahi bilmiyorsa, bürokrasiyle uzaktan yakından ilgisi yoktur." Mann, doğal olarak şu sonuca varır: "Pek çok tarihçinin yaptığı gibi, Prusya devletini bürokratik olarak nitelemek son derece abestir."[8] Bunun yanında Stein ve Scharnhorst tarafından oluşturulan 1806 reformlarına karşın, Junkers gücü daha önce de belirttiğim gibi 1918'e kadar durmaksızın artmaya devam etti. Buradaki en büyük ironi ise, konuyu savunan en önemli ismin Max Weber olmasıdır. 1900-1918 döneminde Alman dış politikası, bürokrasinin ne yeterince rasyonel ve merkezileştirilmiş olduğunun ne de sivil toplum tarafından kontrol mekanizmasının bulunduğunun en iyi göstergesidir. Asıl problem, bürokrasinin tanın yapılan büyük arazilerin sahiplerinin (Junkers) özel taleplerine göre şekillenmiş olmasıdır. 1914'te halkın taleplerinin askerî Junkers gücü altında kurban edilmesi de bunun önemli sonuçlarından biridir.[9]

Özetle, 19. yüzyılın sonunda bile "uygarlaşmanın rasyonel standartları"nı harekete geçirmek konusunda pek çok çaba sonuçsuz kalmıştır. Bu dönemde, kamu ve özel sektör memurlarının pek çoğu kurumlarını kendi çiftlikleri gibi kabul etmiş ve kendi istedikleri yönde hareket etmişlerdir. Bunun sonucu olarak da Batı bürokrasileri modern rasyonel-legal bir bürokrasi yerine keyfi hareket eden geleneksel bir yapıya sahip olmuştur.

Liberal minimalist Batı devleti miti, 1500-1900

Max Weber'e ve özellikle de Adam Smith'e göre rasyonel ya da uygar devletin ekonomide müdahalecilikten kaçınmak için liberal veya minimalist politik du-

7 Weiss and Hobson, *States*, s. 45.

8 Michael Mann, *The Sources of Social Power*, II (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), s. 390, ayrıca s. 450-452.

9 Max Weber, *Gessamelte Politische Schriften* (Tübingen: J.C.B. Mohr, 1988), s. 126-127, 180-181, 230, 282, 377, 410. ayrıca bkz. John M. Hobson ve Leonard Seabrooke, 'Reimagining Weber: Constructing international society and the social balance of power', *European Journal of International Relations*, 7 (2) (2001), 239-274.

ruş sahibi olması gerekir (*bırakınız yapsınlar* politikası gibi).[10] Bu da, ekonominin kendi arz ve talebine göre kanunlarını belirlemesi, ürün ve servislerinin dağılımının akılcı bir şekilde sağlanması açısından son derece önemlidir. Bu konuda benim görüşüm, Avrupa ticaret politikasının incelenmesi gerekliliğidir. Burada sorulması gereken soru: Uygarlaşma sürecinde Avrupa devletleri ne kadar serbest ticaret yapabiliyorlardı?

Avrupa ticaret politikasının en dikkat çeken yanı, serbest ticaret üzerinde himayeciliğin yarattığı ağırlıktır. Bu politika, 17. yüzyıldan 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiştir. İngiltere 1700-1846 arasında ortalama vergi oranını % 32 olarak belirlemiştir. 1820'de Avrupa'da vergi oranı % 19 ve 1875'te % 10 ve 1913'te % 19 oranlarında seyretmiştir.[11] 19. yüzyılın ortalarındaki "serbest ticaret" dönemi, himayecilik egemenliğinde bir istisnadır. 1860-1877/9 dönemi serbest ticaret değil ılımlı himayecilik dönemi olarak adlandırılabilir. 1846-1877/9 dönemini (pek çok tarihçinin yaptığı gibi) Avrupa'nın serbest ticaret dönemi olarak ele alırsak, ortalama vergi oranı % 20 civarında olacaktır. Kıyaslamaya girersek, bu oran kanunlar içinde himayeciliğin en ağır bastığı örnek olarak gösterilen 1930'daki Amerikan Smoot-Hawley oranıyla eşit durumdadır. Ayrıca, "serbest ticaret" devri 1600-1900 arasındaki dönemin sadece % 6'sında etkili olabilmiştir. Bu dönemde Avrupa hiçbir zaman Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. ve 18. yüzyıllarda uyguladığı düşük vergi oranlarına erişememiştir.

Büyük Avrupa devletleri, özellikle İngiltere vergi himayeciliği yoluyla elde edilen kaynaklara müdahale ederek bunları savaş harcamaları için kullanmışlardır.[12] Bu eğilimin kaynağı merkantilizm çağına iner. XIV. Louis'nin maliye bakanı Colbert, bu konudaki genel Avrupa anlayışını, "Maliyenin kaynağı ticarettir, maliye ise savaşın can damarıdır" şeklinde özetlemiştir.[13] Mali-askerî konularda gelir yaratmak için ekonominin kötüye kullanılması arz ve talep konusundaki sözde kanunların ihlal edilmesine yol açmıştır. Bu durum 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar aynı şekilde devam etmiştir. Kilit noktadaki Avrupa devletleri Weber'in "rasyonel olmayan ataerkil devlet" tanımına uyacak şekilde hareket etmişlerdir.

Bir önceki ve bundan sonraki bölümlerde, vergi himayeciliğine yol açan nedenlerden biri olarak, Avrupa devletlerinin artan oranlı gelir vergilerine güvenmek konusunda yeterince başarılı olamamaları gösterilmiştir. Bu yüzden vergiler

10 Adams Smith, The Wealth of Nations (New York: The Modern Library, 1937 [1776]).

11 Paul A. Bairoch, *Economics and World History* (Chicago: University of Chicago Press, 1993), s. 40.

12 Weiss ve Hobson, *States*, 4. Bölüm.

13 Colbert'a E.H. Carr'ın *Nationalism and After* (Londra: Macmillan, 1945) kitabında atıfta bulunulmuştur, s. 5.

merkezileştirilmiş, devletin yeterli olmayan bürokratrik kapasitesi toplumun her kesiminden gelir vergisi toplamaya yeterli olmamış ve demokratik vergi anlayışına ulaşılamamıştır. Dolayısıyla devlet azalan oranlı dolaylı vergi (özellikle gümrük vergileri) toplama eğilimine girmiş, hemen her limanda tahsil edilebilen bu vergi yoluyla politik gücü olan kişilerin kendilerine vergi muafiyeti yaratmasına olanak sağlamıştır.[14]

Gerçekten de 20. yüzyıla kadar Avrupa vergi sistemleri azalan oranlı vergiler üzerine kurulmuştu. 1900'de gelir vergisinin genel devlet gelirleri içindeki payı Avusturya, Belçika, Fransa, Almanya ve İsveç'te % 0, İtalya'da % 12, İngiltere'de % 13, Danimarka'da % 15, Hollanda'da % 20, Norveç'te % 39 ve İsviçre'de % 55 civarındaydı.[15] Yine 1900'de Batı Avrupa ülkeleri genelinde gelir vergilerinin devlet gelirleri içindeki payı % 14 kadardı. Gelir vergileri genellikle gerileme eğiliminden uzaktır, çünkü vergiler ya düşük gelir grupları için yüksektir ya da yüksek gelir grupları vergi rakamlarını oldukça düşük göstermek için her türlü çabayı gösterirler.

1960'lara kadar Batı gerçek anlamda serbest ticaret yapmayı başaramadı. Hatta bu tür ticaretin başlaması için yirmi yılın geçmesi gerekti. 1960'lardan sonra Batı ülkeleri vergi sistemlerini azalan oranlı vergilerin egemenliğinden (himayeci vergiler) kurtararak gelir vergisine yönelmeye, ardından da demokratikleşme ve merkezileşme sürecine girmeye başladılar.[16] Özetle, azalan oranlı vergiye olan eğilim, hükümetlerin bürokrasinin etkilerine karşı zayıf oldukları ve demokratikleşme sürecinin henüz başlamadığı yıllarda yoğunlaşmıştır. Bu da "rasyonel olmayan modernizasyon öncesi" ataerkil devletlerin temel özelliğidir. Bunlara ek olarak, hükümetler sanayi ve ticaret erbabı özel kesimin korunmasına yönelik olarak vergi oranlarını arttırmış ve düşük gelir seviyesine sahip kesimin bu yük altında ezilmesini sağlamışlardır. Politik ekonomistler bu eğilimi "rant arayıcı" bir süreç olarak değerlendirmişlerdir. Yine, rant arayıcı eğilim rasyonel olmayan ataerkil devletlere özgü bir motiftir. Çünkü bu yapı, halkın çoğunluğu yerine belli kesimin istek ve eğilimlerine prim veren bir sistem tarafından oluşturulmuştur.

Avrupa'nın ticaret politikasında devlet himayeciliği sadece belirli seviyelerde kendini gösterir.[17] Bu konuya İngiliz sanayileşme sürecinin tartışıldığı 11. Bö-

14 John M. Hobson, *The Wealth of States* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997); John A. Hobson'un, *Imperialism: a Study* (Londra: George Allen ve Unwin, 1968 [1902]) kitabıyla karşılaştırma, s. 94-109.

15 Peter Flora, *State, Economy and Society in Society in Western Europe 1815-1975,* I (Londra: Macmillan, 1983), s. 281-339. Almanya ile ilgili rakamları düzelttim.

16 Hobson, *Wealth*, özellikle s. 19-20, 210-211.

17 Clive Trebilcock, *The Industrialization of the Continental Powers 1870-1914* (Londra: Longman, 1981); Alexander Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1962).

lüm'de değinmiştim ve bulguları burada tekrarlamayacağım. İngiltere sanayileşme sürecinde geleneksel olarak "*eşsiz devlet*" ve "*bırakınız yapsınlar*" teorilerini benimsemiş, daha sonra Avrupa kıtası ile ilişkilerin başlamasıyla Max Weber ve Adam Smith'in rasyonel "minimalist devlet"ine ulaşmak kolay olmamıştır. Kısaca, 1500-1900 döneminde Avrupa kıtasında rasyonel liberal devlete ulaşmak pek mümkün olmamıştır.

Demokratik Batılı devlet miti, 1500-1900

Doğu despotizminin zıddı olarak Batılı demokratik devletler, Avrupamerkezciliği kişilere bahşedilmiş güçler ve kazandırılmış özgürlükler olarak adlandırmışlardır. Güçlü bir sivil toplum Batı'nın sürdürdüğü özel bir kurum olarak ortaya çıkmıştır, bu da neden sadece öncelikle Batı devletlerinin modern kapitalizme yöneldiğini açıklayan bir durumdur. 10. Bölüm'de gördüğümüz gibi Avrupamerkezcilik tipik olarak Antik Yunan'dan bu yana süregelen politik demokrasinin modern olarak tersine çevrilmiş halidir. Daha sonra İngiltere'deki Magna Carta'nın (1215), İngiliz Şanlı Devrimi'nin (1688/9), Amerikan Anayasası'nın (1787/9) ve Fransız Devrimi'nin (1789) izlerini yansıtan düşünceler Batı demokrasisinin kalıcı resmini oluşturmuştur. Bu uzun tarihi yolla, Avrupa ve Batı'nın demokratik anlamda gücünün yükselmesi sağlanmıştır. Burada asıl sorun 20. yüzyıldan önce hiçbir Batılı devletin gerçekten demokratik olmadığıdır. James Blaut'un dediği gibi Avrupamerkezci tarihçiler Ortaçağ'da pek çok Avrupa toplumunda bulunan değerlerin kıtanın yükselişe geçmesiyle ve ekonomik anlamda moderleşmesiyle anlamını yitirdiğini belirtmektedirler.[18] Avrupamerkezci tarihçiler, fiilen bir 20. yüzyıl hamlesi kavramını ortaya koymak ve ondan önce bu tür uygulamaların olmadığını öne sürmek eğilimindedirler. Bu durumda, Batılı ilerleme liberal-demokratrik devletin bir unsuru olamaz. Bundan çıkarılan sonuç ise, ilerlemenin kuvvetli bir sivil toplumun unsuru da olmadığıdır.

12.1 nolu tablo dikkatlice incelenirse, Batı devletlerinin çoğunun 20. yüzyıla kadar sadece erkek vatandaşların politik haklarını göz önüne aldığı ve çoğunlukla genel oy kullanma hakkının 20. yüzyılın ortalarında elde edildiği gözlenebilir. Bu tabloda genel anlamda oy kullanım hakkını sağlayan ilk devletin Norveç, son devletlerin ise Amerika, Portekiz ve İsviçre olduğu gözlemlenebilir. Bu veriler oy verme hakkının ancak 20. yüzyıl gibi oldukça geç bir zaman diliminde tam anlamıyla kazanıldığını göstermesi açısından oldukça çarpıcıdır. 1900'de Avusturya

18 James M. Blaut, *Eight Eurocentric Historians* (Londra: Guilford Press, 2000), s. 144.

nüfusunun 20 yaşın üzerindeki kısmının ancak % 14'ü oy verme hakkına sahipti. Bu oran 1912 yılı Almanyası'nda ise % 39 civarındaydı. İlginç olan ise, pek çok liberal Avrupa devletinde durum Almanya'dan çok daha beterdi.

Tablo 12.1 *Önemli Batılı ülkelerdeki siyasi vatandaşlık haklarının başlangıcı*

Ülke	Evrensel Erkek Oy Hakkı	Evrensel Oy Hakkı
Norveç	1898	1913
Danimarka	1848	1915
Avusturya	1907	1918
İsveç	1918	1918
Hollanda	1917	1919
İngiltere	1918	1928
İspanya	n.a.	1931
Fransa	1848	1946
Almanya	1849	1946
İtalya	1919	1946
Belçika	1919	1948
ABD	1965 (1870)	1965
Portekiz	n.a.	1970
İsviçre	1879	1971

Kaynak: Ho-Joon Chang, *Kicking Away the Ladder* (Londra: Anthem Press, 2002), s. 73.

1900 ve sonrasında yetişkin nüfusun oy verme oranı 1900'de Belçika'da % 4, 1909'da İtalya'da % 15, 1908'de İsveç'te % 16, 1910'da İngiltere'de % 29, 1913'te Danimarka'da % 30, 1906'da Norveç'te % 35, oldukça geç bir tarih olan 1967'de İsviçre'de % 38 ve 1940'ta Fransa'da % 40 civarındaydı.[19] Almanya'yı bu konuda geçen tek ülke 1901'deki % 52 oy verme oranıyla Hollanda idi. Bundan başka on dört ülkeden sadece yedisinde 19. yüzyılda erkek nüfusun oy verme oranı incelenmiş ve hiçbirinin genel oy verme oranı hesaba katılmamıştır.

Ancak bu düşük oy verme oranları bile politize olmuş vatandaşların oranını abartarak göstermektedir. Alman politik sisteminin hüküm sürdüğü Prusya'da dahi oy hakkı en varlıklı kesimin yararına olacak şekilde düzenlenmiştir. Prusya'nın üç sınıflı oylama sistemi eşit olmayan bir şekilde paylaştırılmıştır. Buna karşın her üç grubun da eşit oy hakkı vardı. Yani % 3,5'lik kesimin de en alttaki % 83'lük kesim kadar söz söyleme hakkı vardı. % 16,5'lik oranla en ağırlıklı kesimin ise en alt grup üzerinde görülmeyen bir çoğunluk etkisi vardı. Bunun yanında Alman parlamentosunun son derece az bir gücü vardı ve doğrudan impara-

19 Flora, *State*, s. 96-151.

torluk şansölyesine bağlı olarak çalışıyordu. Şansölyenin de Kaiser'e karşı direkt sorumlu olduğunu gözönüne alırsak, o dönemde Almanya'da politik anlamda vatandaşlığın son derece göstermelik olduğunu düşünebiliriz.

Genel olarak 19. yüzyılda Avrupa ülkelerindeki erkek vatandaşların oy verme sistemine baktığımızda, bu hakkı çarpıtma ve engellemeler yoluyla demokrasinin sadece bir hayal olarak kalmasını sağlamaktan ibaret bir sistem olarak görürüz. Oy satın almayı kolaylaştıran açık oylama sistemi ve her türlü seçim sahtekârlığı bunlardan bir kısmıdır. Kapalı oy kullanma sistemi ancak 20. yüzyılda kullanılmaya başlanmıştır. İngiltere'nin 1883'te Rüşvet ve Kanundışı Uygulamalar Kanunu'nun yürürlüğe girmesi bu tür seçim sahtekârlıklarının önüne set çekmeye çalışmışsa da, yine de 20. yüzyıla kadar tam bir başan sağlanamamıştır. ABD'de durum çok daha kötüdür. Ha-Joon Chang'ın belirttiği gibi, 1870'te yapılan 15. Düzenleme ile Siyahlara oy hakkı verilmesine karşın, 1890'da Güney eyaletlerinde bu hak feshedilmiştir. Aynca ülke genelinde Düzenleme'nin uygulamaya konmaması için pek çok engelleme çalışması yapılmıştır.[20] Bunların arasında, okur yazarlık durumu ve keyfi "karakter" şartlan gibi resmî kılıf uydurulan engellerin yanında, oy vermeye gelen Siyah nüfusa karşı şiddet uygulanması gibi gayri resmi engellemeler de mevcuttu. Bu engeller ancak 1965'te Seçim Hakkı Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle atlatılabilmiştir. Bunun yanında belirtmek gerekir ki, oldukça yüksek olan seçim maliyetleri de demokrasinin uygulamaya konmasında öne çıkan önemli engellerden biridir. Chang da sonuç olarak şöyle diyordu:

> Bu tür "pahalı" seçimlerle, seçilen devlet memurlarının yozlaşması hiç de şaşırtıcı değil. 19. yüzyılın sonlarında ABD'de, özellikle de devlet meclislerindeki yasal yozlaşma öyle kötü bir hale gelmişti ki, bir sonraki başkan Theodore Roosevelt lobi yapan gruplara oy satan New York'lu meclis üyelerinin "kamu hayatı ve devlet hizmeti hakkında ölü bir koyun üzerinde dolaşan akbabalar kadar fikir sahibi" olduklarını üzüntüyle ifade etmişti.[21]

Amerika'nın siyasi demokrasiye kucak açan Batılı ülkelerin en sonuncularından biri olması da aynı derecede dikkat çekicidir. Şu da çok açıktı ki 1900'lere gelindiğinde bile siyasi olarak gerçek bir demokrasi Batı için hâlâ bir hayaldi. Patricia Springborg sonuç olarak şöyle diyordu:

20 Ha-Joon Chang, *Kicking Away the Ladder* (Londra: Anthem, 2002), s. 74-75.
21 A.g.y., s. 75-76.

> Devlet meşruiyeti teorilerinin tarihinde görülen en büyük ironi çoğulcu, hareketli, girişimci Doğu'nun, pastoral, durağan ve göreceli olarak geri kalmış Batı tarafından "despotik" olarak kabul edilmesiydi. Batı'nın demokrasi adına asıl önceliği 20. yüzyıla gelindiğinde dünya çapında bir erişimin garantilendiği parlamentoya tabiydi.[22]

Sonuç

2. ve 4. Bölümlerde genel olarak anlatıldığı gibi, Avrupamerkezci özgün despotizm teorisine göre Doğu devletleri rasyonellikten ve büyüme kapasitesinden tamamıyla yoksunlardı. Bu bölümde ise Batılı devletlerin ekonomik ilerleme döneminde, Avrupamerkezci görüşlerin aksine rasyonellikten ve demokratikleşmeden ne denli uzak olduklarını aktarmaya çalıştık. Doğu ve Batı'nın uygarlaşma yönünde Büyük Bölünme'ye tabi olduğu tezini çürütecek örnekler verdik. Bu sonuçla, Avrupamerkezci görüşün Batı'nın yükselişi ile ilgili teorisi de yalanlanmış oluyor. Asıl önemli konu ise, Batı'nın yükselişinin gerçek nedenleri hakkında araştırmaya nereden başlanacağına bakmak ve en uygun cevabı bulabilmektir. Bunu da en son bölümümüzde yapacağız.

22 Patricia Springborg, *Western Republicanism and the Oriental Prince* (Austin: University of Texas Press, 1992), s. 19.

13
ORYANTAL BATI'NIN YÜKSELİŞİ: Kimlik/Kurum, Küresel Yapı ve Olasılık

Avrupamerkezciliğinin yıkılması ve Avrupamerkezcilik karşıtı görüşle yer değiştirmesi konusunda haklıysam, yalnızca "Batı Medeniyeti"nin temel dayanaklarını yeniden düşünmek değil, aynı zamanda tüm tarihçiliğimize ya da tarih yazımı felsefesine işleyen ırkçılık ve "kıtasal şövenizm"in de tanınması gerekecektir.

Martin Bernal

Tarih, Doğu ile Batı Avrasya'yı ayıran hayali bir çizgi boyunca ilerleyen değişken hareketler tarafından yazılır.

Herodot

Bilginin küresel hale gelmesi ve Batı kültürü, Batı'nın kendini bilginin merkezinde görmesini, bilgi ve "medeni" bilginin kaynağı olarak bilinen şeyin uygulayıcısı olduğu görüşünü tasdikler. Küresel bilginin bu şekli herkes tarafından ulaşılabilen ancak Batılı olmayan bilim adamlan bazı iddialar ortaya atana dek kimsenin mülkiyetinde olmayan "evrensel" bilgiye gönderme yapar. Bu tür iddialar tarihi yeniden gözden geçirdiğinde medeniyetin hikâyesi Batı'nın hikâyesi olarak kalır. Bu amaçla Akdeniz, Arap kültürü ve İstanbul'un doğusunda kalan topraklar Batı medeniyeti, Batı felsefesi ve Batı bilgisinin tarihinde bir parça olarak yer alırlar.

Linda Tuhiwai Smith

Son bölümü Avrupamerkezci görüşe göre Batı'nın yükselişini desteklediği söylenen tüm özelliklerin –rasyonalite ve demokrasi– 1500-1900 arasındaki yükseliş döneminde Avrupa'da mevcut olmadığını belirterek sonuçlandırdık. Buna göre, Avrupamerkezci görüş karşıtı bir teori geliştirmemiz gerekiyor. Bu ilk bölüm, Avrupamerkezci görüşün ortaya koyduğu sorunun dünyanın ilerlemeci hikâyesini ya da Batı'nın yükselişini anlamaya çalışmadan önce yeniden formüle edilmesi gerektiğini öne sürüyor. 2. ve 4. Bölümler benim Avrupamerkezci görüş karşıtı teorimin hatlarını belirliyor, küresel yapının ve sonradan Batı'da asimile edilmiş Doğu'ya ait "kaynakların" yayılmasının önemini vurguluyor; 1492'den sonra Avrupalı kimliğinin üstlendiği rol ve Doğu'nun kaynaklarının imparatorluk tarafından ele geçirilmesi üzerine odaklanıyor. Son olarak ihtimalin önemini vurguluyorum, sonuç bölümü de dünya tarihi için alternatif bir tasan oluşturmak adına Avrupamerkezci görüş karşıtıyla Avrupamerkezciliği bir araya getirerek bu iddialan özetliyor. Benim Doğu'nun Avrupa'nın doğuşunu gerçekleştirdiği yolundaki iddiamın sonucunda, Avrupamerkezci eski Batı olgusuyla Oryantal Batı'nın yer değiştirmesine ihtiyacımız olduğunu görüyoruz.

Cevabı yanlış yerde aramak - yeni bir soru oluşturmak

Avrupamerkezcilik hatayı daha başında yanlış soruyu sormakla yapmıştır. Avrupamerkezci görüşe sahip tüm bilim adamlan (aleni ya da gizli) iç içe geçmiş iki soru sorarak işe başlar: "Batı'nın kapitalist moderniteye doğru bir hamle yapmasını olanaklı kılan neydi?" ve "Doğu'yu hamle yapmaktan alıkoyan neydi?" Bunlar şüphesiz Max Weber'in araştırmasına şekil veren sorulardı ve Avrupamerkezci görüş içindeki yerini daima korumaktaydı. 1. Bölüm'de belirttiğimiz gibi, pek çok bilim adamı alenen ya da bilinçli olarak Avrupamerkezci denen düşünce yapısını savunmaya çalışmıyor. Kasten ya da değil kaçınılmaz olarak biçimlenen standart sorular Avrupamerkezci bir hikâyeye yol açıyor.

Sonuçta bu sorular tamamen Doğu'ya karşı doldurulmuşlardı. Öncelikle bilim adamlanna (genellikle istemeden) Batı'nın yükselişine bir kaçınılmazlık yüklemeleri için yol açıyorlar. Bilim adamlan modern Batı'nın mevcut baskınlığını mutlak bir gerçek olarak kabul etmeye başladılar, ancak sonra onu bu hale getiren tüm eşsiz Batılı etmenleri aramak için geriye dönük bir hesaba giriştiler. Tam tersine bugünkü Doğu'nun geri kalmışlığını mutlak bir gerçek olarak kabul etmekle, geçmişte moderniteye geçişlerini engelleyen tüm gerekçeleri tahmin edebiliyorlar. Böylelikle, Doğu'nun "bugünkü mutsuzluğu"nu kaçınılmaz bir son olarak kabul ediyorlar. En önemlisi, bu tür bir soru Doğu'nun başarılarını Batı kriterlerine göre

değerlendirmeyi gerektiriyordu. Doğu son hamleyi gerçekleştiremediği için Doğu'ya ait herhangi bir ekonomik başarı önemli sayılmıyordu. Doğu'nun ilerlemeci ekonomik kapasiteden mahrum bırakıldığı süreçte ekonomik gelişmenin her zaman için Batı'nın tekelinde olduğu tasdikleniyordu.

Özetle, standart soruları takip eden iç içe geçmiş üç sonuç var: birincisi "Batı gelişiminin tunç yasası" ve "Doğu'nun gelişemeyişinin tunç yasası" suçlamaları; ikincisi "Pasif Doğulu nesne" iddiasına karşılık "Aktif Avrupalı özne". Ve son olarak, Batı'nın yükselişi her yerde olma mantığı aracılığıyla anlaşılıyordu: bu sadece Avrupa'nın kendi içinde gelişen unsurlarla açıklanabiliyordu. Tüm bunların görünen etkisi modern kapitalist dünyanın hilkâyesine Batı'nın seçilip, Doğu'nun dışarıda bırakılması olmuştu. Ve bilerek ya da bilmeyerek, bunun sonucu Batı'nın yükselişini muzaffer ve mucizevi bakire doğumu olarak görmektir – eski Batı'nın Avrupamerkezci mitinin özü.

Bu sonuca, geçmişe bakıp Batı'nın yükselişine, Doğu'nunsa yükselemeyişine neden olan özellikleri belirlemenin akılcı bir yaklaşım olduğu sebebiyle itiraz edilebilir. Bu soruya başka nasıl yanıt bulabiliriz? Sadece Doğu'nun büyük bir ekonomik başarı elde ettiğini değil, bunun Batı'nın yükselişini olanaklı kıldığı gerçeğini araştırmacının keşfetmesini ister istemez engelleyen soruyu tanımlayarak. Kısacası, mantıksal olarak bu alternatif gerçek, araştırmacıya bir yandan Batı'nın yükselişi ve Doğu'nun trajedisini iki farklı hikâye olarak ele alması için yol açan ve öte yandan analitik bakışı sadece Batı'da olan ilerlemeci unsurlara yönlendiren bir soru tarafından ele geçirilmiş olamaz.

Sorunun Avrupamerkezci görüşün ortaya koyduğu sorularda olduğu yolundaki iddiamı açıklamak için basit bir düşünce egzersizi yapabiliriz. Diyelim ki MÖ 900'de yaşıyoruz. 2. Bölüm'de belirtildiği gibi Müslüman Ortadoğu/Kuzey Afrika o devirlerde medeniyetin beşiğiydi. Dünya ekonomisinin merkezinde sadece dünyanın ekonomik olarak en gelişmiş bölgesi değil, aynı zamanda hatırı sayılır bir ekonomik büyüme ve hatta –modern kapitalizmin olmazsa olmazı (Bkz. 2. ve 4. Bölümler)– kişi başına düşen gelirde büyüme sağlamış bir bölgeydi. O dönemde bir üniversite kurup, İslami ekonomik ilerlemenin nedenlerini araştırsaydık, şu yanıtla karşı karşıya kalırdık. Ortadoğu/Kuzey Afrika ilerlemeciydi, çünkü rasyonel ve ilerlemeci kurumları kullanmışlardı. Birincisi şehirlerin büyüdüğü ve sermaye sahiplerinin okyanus ötesi dünya ticareti yaptıkları huzurlu bir bölgesiydi. İkincisi, Müslüman tacirler sadece tüccar değil, ticaret yapan, yatırım gerçekleştiren ve kârı arttırmak için dünyadaki kapitalist faaliyetler içinde spekülasyon yaratan akılcı yatırımcılardı. Üçüncüsü, içerisine takas sistemi, para değişimi yapan bankalar, mevduat ve faizli borç, özel bir muhasebecilik, ortaklık ve anlaşma hukukunun dahil olduğu ve hepsinin de güçlü bir güven duygusu gerektirdiği ras-

yonel bir kurumlar dizisi oluşturulmuştu. Dördüncüsü, bilimsel düşünce 800'den sonra süratle gelişmişti. Beşincisi, İslam küresel olarak kapitalizmin harekete geçirilmesinde özellikle önemlidir. İslamiyeti 'büyümeyi engelleyen' bir sistem olarak bir kenarda bırakan *Hıristiyan Etik ve Kapitalizmin Ruhu* diye bir kitap yazma olasılığıyla hiç kimse kafa yormamıştır elbette. Benzer şekilde, sadece İslamiyetin büyük bir ekonomik gelişim gerçekleştirdiğini, Hıristiyan Avrupa'nınsa tarımda saplanıp kaldığını ortaya koyan, *İslami Etik ve Kapitalizmin Ruhu* adında bir kitap da yazılmış olabilirdi. Ya da (daha sonraları İbn Haldun'un peşinden gittiği) Sa'id al-Andalusi'nin iddiasını benimseyebiliriz: Avrupa'nın soğuk iklim koşullarında yaşaması; halkının cahil, bilimsel şüphecilikten uzak ve her zaman geri kalacağı anlamına geliyordu.

1100 yılına da geri dönebiliriz. Bir üniversite ve yanında bir sosyal bilimler bölümü kurup, bu zor soruyu o devirde yanıtlamaya çalışabilirdik. Bu, Avrupa tarım alanında zayıf bir ticaret hayatı sürdürürken Sung devrindeki Çin'in endüstriyel üretim ve yoğun (kişi başına) ekonomik büyümeye doğru nasıl hamle yaptığı sorusudur. Bu konuya sıradaki açıklamayı getirebiliriz. Çin, Batı'da olmayan çok özel topraklara ve kurumlara sahipti. Çin, istikrarlı ve barışçıl bir çevre yaratan ve kapitalizm için gerekli olan altyapıyı geliştiren bir devletti. Buna karşılık Avrupa, birçok devlete bölünmüştü ve bunların hiçbiri kapitalizmin gelişimine olanak sağlayacak derecede barışçıl bir çevre yaratacak güçte değildi. Üstelik, Çin MÖ 221 yılında kendi iç sorunlarını çözmüş ve barış içinde yaşarken, Avrupa savaş içindeki ülkelerin etkisi altındaydı. Dahası, Çin Konfüçyüs dininin akılcılığı ile güçlü bir çalışma ahlakına sahipti. Buna karşılık Avrupa, otoriteye ve cimrilik, çok çalışma, akılcı bir aceleciliğin oluşumunu engelleyen uzun vadeli kaderciliğe itibar eden Katoliklik tarafından geri bıraktırılmıştı. Belki de Katolikliğin neden ekonomik ilerlemeye muhalif ve neden sadece Konfüçyüsçülüğün büyük ekonomik ilerlemeyi kaçınılmaz kılan erdemlere sahip olduğunu gösteren *Konfüçyüs Etiği ve Katolikliğin Ruhu* adında bir kitap da yazılmış olabilirdi.

Buradaki belirgin sorun İslamın ya da Çin'in başarısı ve Avrupa'nın düşüşünü açıklamaktaydı; çünkü biz kaçınılmaz olarak değişmez nedenleri daima belirsiz olan bir duruma bağlayarak kapatırız konuyu. Diyelim 1900'deyiz ve Batı'nın yükselişiyle ilgileniyoruz. Daha önce sözünü ettiğimiz İslam ya da Çin üstünlüğü teorisine dayanmak daha az sorunlu olmayacaktı. Ama tam olarak böyle olmuştu. Böylece Batı'nın yükselişini modern kapitalizme doğru kaçınılmaz bir hamle olarak gerçekleştiren değişmez unsurları açıklama eğilimindeki Batılı görüşlere karşı Doğu'nun gelişmeden uzak geri kalmışlığını aynı anda görebiliyoruz. Ancak 500 yılından sonra Doğu'nun büyük bir ekonomik ilerlemeye öncülük ettiğini ve 1800'e kadar Batı'dan

daha ileride olduğunu söyleyerek bu tür bir analiz tamamıyla işe yaramaz hale gelebilirdi. Ve şu andan itibaren bu tür işe yaramaz bir denemenin ister istemez Avrupamerkezciliğin başladığı sorudan ortaya çıkmış olduğu netlik kazanmalıdır.

"Neden Avrupa da, Çin değil?" ya da "Neden Batı ama Doğu değil?" sorusundaki asıl mesele bunların kesin yanıtlar isteyen net sorular olmasıdır; bunlar Batı'ya değişmez pozitif özellikler, Doğu'ya ise negatif özellikler atfeden yanıtlardır. Doğu'nun ilerlemeci dünya tarihi içinde dışlanmasına yol açan da budur. Öyleyse ihtiyacımız olan rölativist bir sorudur. Bu, değişmez özellikleri bir bölgeye atfetme tuzağına düşmeyi engelleyecektir. Eşsiz ve değişmez bazı özellikleri Batı'ya atfetmek, bu kitabın açığa çıkarmaya çalıştığı alternatif Doğu hikâyesini kaçınılmaz olarak perdeleyeceği için çok önemlidir. Kısacası rölativist bir soru Avrupamerkezci dünya tarihinin dışladığı Doğu'yu yeniden kazanmamıza izin verecektir.

Peki, alternatif, rölativist bir soru nasıl olur? Jack Goody'nin *The East in the West* adlı kitabındaki analizlerine göre, şu soruyu sorabiliriz: 500-1800 arasında dünyadaki ekonomik güç nasıl ve neden Doğu'dan Batı'ya geçmiş ve kapitalist moderniteye bir hamle ile son bulmuştur? Bu kitapta gördüğümüz gibi Doğu 500-1800 arası hem yoğun hem yaygın gücü elinde bulundurmuş, sonunda 19. yüzyılda sarkaç Batı'ya kaymıştır.

Bu görüşe bir başka eleştirel yanıt Michael Mann'dan gelmiştir. Çin'in 1500'lere kadar Avrupa'dan çok daha büyük bir güce sahip olduğunu kabul etse de MS 1000'den itibaren özellikle tarımda Avrupa büyük bir sıçrama gerçekleştirmiştir.[1] Ve bu onun revizyonist tarihçilerin "Avrupalı'nın kendi kendine iftira etmesi" diye adlandırdığı itirazının temelini oluşturuyor. Ancak bu kitapta tartışılan konuların ışığında bu iddianın neden Avrupa için sorun teşkil ettiğini ortaya koyan üç gerekçe var. İlki, Avrupa'nın Doğu'dan gelen, Ortaçağ'daki tarım devrimine olanak sağlayan pek çok önemli teknoloji. İkincisi, Çin tarımı 19. yüzyıla kadar (pek çok Avrupamerkezci bilim adamının da kabul ettiği gibi) Avrupa tarımından çok üstündü. Ve üçüncü olarak, Çin'in uzun soluklu liderliği tarım teknolojilerinin çok daha yoğun bir güç sağlamasına bağlıydı. Çin'in demirden yaptığı pulluğuyla Ortaçağ Avrupası'nın kare şeklinde tahta pulluğu arasındaki fark bunu çok güzel bir şekilde ortaya koyuyor. Avrupalılar 18. yüzyılda Çin'in demir pulluğuna (ve endüstriyel olduğu kadar başka pek çok tarımsal teknolojilere) el koydukları için ilerlemeye başladılar. Mann Avrupa'nın üstün gücüne bir başka örnek olarak Gotik mimariyi gösterir.[2] Ancak bu buluş Amalfi aracılığıyla Müslü-

1 Michael Mann, *The Sources of Social Power*, I (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), s. 378.

2 A.g.y., s. 404.

man Ortadoğu'dan gelmiştir. Özetle sorun, "Avrupalının kendi kendine iftira etmesi"nde değil, dünya tarihçileri arasında gizlenmeye çalışılan "Avrupalının kendi kendini öne çıkarması" eğilimindedir.

Tüm bunların ışığı altında, tek bir bölge için değişmez ve eşsiz özellikler belirleyemeyiz. Goody'nin dediği gibi:

> Batı'nın büyük başanlannın değişmez ve hatta uzun soluklu özellikler olmadığı, ancak sarkacın salınımlarından birinin sonucu olduğu artık çok açık... Bir teorinin anahatlan değişimi kabul etmekle başlamalıdır.[3]

Bundan sonraki üç bölüm; küresel yapı, varlık/kimlik ve olasılık rolleri üzerine odaklanan bir analizi gerektiren yanıtımın anahatlannı belirliyor.

Küresel yapı ve Doğululuk: Oryantal Batı'nın yükselişinde Doğulu kaynakların Oryantal küreselleşme ile dağılması ve asimile edilmesi

Bu kitabın 1. Bölümü'nde 500'den sonra ortaya çıkan Afrika-Asya öncülüğündeki (Orta Asyalı Persler ve Kuzey Afrikalılar ve daha sonra Müslümanlar tarafından öncülük edilen) dünya ekonomisinin hatlan çizilmişti. 2. Bölüm'de gördüğümüz gibi, Avrupamerkezci tarihçiler 1500 öncesinde ve sonrasında Avrupa ticaretinin çok düşük seviyede olduğu gerekçesiyle Batı'nın yükselişinin küresel kökenlerini yok saymışlardır. Bu doğru olsa bile (ki değil), önemli olan küresel ekonominin dünyayı birbirine bağlayan bir iletişim ağı sağlamış olması ve aynı zamanda en önemli Doğulu "kaynakların" 500-1800 arasında geri kalmış Batı'ya doğru yayıldığı bir taşıyıcı kemer oluşturmasıdır. Bu kaynakların dünyadaki İslami köprü üzerinden Doğu'dan Batı'ya doğru yol almaları özellikle önemlidir.

Buradaki en temel iddia, Avrupa'nın gelişim sürecindeki her bir önemli dönüm noktasında üstün Doğulu düşüncelerin, kurumların ve teknolojilerin asimilasyonunun çok önemli bir yer tutmuş olduğudur. Bu, Lynn White'ın sözleriyle çelişiyor: "Benim önermem şudur... Batı kültürünün teknolojik üstünlüğü modern dünyaya has bir özellik değildir: bu Ortaçağ'da belirmeye başlamış ve Ortaçağ'ın sonlarına doğru netlik kazanmıştır."[4] Ancak önemli teknolojiler –üzengi, koşum

3 Jack Goody, *The East in the West* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), s. 8.

4 Lynn White, *Medieval Religion and Technology* (Berkeley: University of California Press, 1978), s. 80.

takımı, su değirmeni, rüzgâr değirmeni, demir at nalı ve hatta Ortaçağ pulluğu– Doğu'dan gelerek Avrupa'nın Ortaçağ'daki ekonomik ve politik devrimlerine olanak sağlamıştır. Üstelik, 370'ten sonra Doğu'dan dünyaya yayılan ve Avrupa'yı vuran göç dalgası feodal siyasi yapının yaratılmasına yardımcı olmuştur. Avrupa'daki gelişimin bir sonraki evresi 1000 yılından sonra İtalyanlann öncülük ettiği pek çok "ilk kapitalist devrim"le –ticaret, üretim, finans ve denizcilik– alakalıydı. Ama 6. Bölüm İtalyan mali devriminin temel itkisinin Doğu'dan geldiğini ortaya koymuştur. Ortaklık ve anlaşmalann (*commenda*), çekler, kambiyo senedi, bankacılık, takas, ticaret ve yatınm faizleri, anlaşma hukuku ve rasyonel muhasebe ilk kez orada (özellikle Orta Asya'da) ortaya çıkmış ve hepsi de İtalyanlar tarafından asimile edilmişti. Ortaçağ'daki denizcilik devrimini destekleyen tüm teknolojiler –pusula, haritalar, kıç dümeni, kare gövde, çoklu direk sistemi ve hatta Latin yelkenli– Çin'de ya da Müslüman Ortadoğu'da çıkmış ve orada geliştirilmiştir. Üstelik Hint, Çin, belki Afrika ve özellikle İslam bilimindeki (astronomi ve matematikteki) ilerlemeler ve Araplann usturlabı mükemmelleştirmeleri, daha sonralan sözde Avrupa keşif gezilerini mümkün kılmak için tüm dünyaya yayılan denizcilik tekniklerinin ilerleyişine neden olmuştur. Ortaçağ Avrupası'ndaki tekstil imalatı, kâğıt yapımı, şeker ve demir üretimi (ve belki saat yapımı) tamamıyla Doğu'dan gelen teknolojiler sayesinde gerçekleşebiliyordu. Bu teknolojilerin pek çoğu dünya ekonomisine dağılırken, Haçlı Seferleri'nin de Doğulu kaynaklann Avrupa'ya geçişinde önemli bir kanal olduğunu gözden kaçırmamak gerekir.

8. Bölüm Doğu'ya ait belli başlı buluşlann tüm dünyaya yayılarak 15. yüzyıldan sonra Avrupa'nın "ilerleme" evresini olanaklı hale getirdiğini gözler önüne seriyor. Doğu'ya ait (özellikle İslami, ama aynı zamanda Yahudi, Hintli ve belki Siyah Afrikalı) düşünceler Batı Rönesansı'nın ve bilimsel devrimin başanlmasında çok büyük önem taşımaktadır. Sözde Avrupa askerî devriminin (1550-1660) temelini oluşturan teknolojilere –barut, tüfek ve top– 850 ilâ 1290 arasındaki Çin askerî devrimi süresince öncülük edilmişti (Müslüman Ortadoğu önemli ölçüde katkıda bulunmuş olsa da). Üstelik, ilk hareketli metal baskı makinesinin 1403 yılında Kore'de icat edildiği düşünülürse, matbaa makinesi Gutenberg'in buluşu olarak kabul edilemez ve Çin'e ait pek çok eski baskı teknolojisi ya da düşüncesi yayılarak geç de olsa 'Avrupalı hamlenin' gerçekleşmesine olanak sağlamıştır.

Batı'nın yükselişinde Avrupamerkezciliğin taçlandırdığı bir sonraki önemli evre İngiliz sanayi devrimidir. Ancak 9. Bölüm Aydınlanma düşüncesinin nasıl doğrudan doğruya Doğu'dan –özellikle Çin'den– ödünç alındığını gözler önüne seriyor. Üstelik, İngilizlerin tanım ve sanayi devrimine temel oluşturan önemli teknoloji ve tekniklerinin pek çoğu Çin'de icat edilmiş ve tüm dünyaya yayılmış-

tır. Bunların arasında tohum eken ve atla çekilen çapalar, demir sabanlar, dönen harman makinesi, ürün değişikliği, kömürlü fırınlar, demir ve çelik üretim yöntemleri, pamuk imalat teknolojileri, kanallar ve savaklar, buhar makinesi ve pek çoğu sayılabilir.

Özetle, küresel ekonomi ve Oryantal küreselleşme olmaksızın Doğu'ya ait pek çok kaynak Batı'ya yayılamazdı. Bu olmayınca da, Avrupalılar Afrika ve Asya'nın önderliğindeki bir dünya ekonomisi içinde geri kalmış olurdu. Sosyal bilimciler Doğu'nun neden bu kadar ileride olduğunu, Batı'nınsa daha ilerideki bu Asyalı sistem içinde neden geri kaldığını tartışıyor olurlardı. Şüphe yok ki belli başlı "Batıcı" bir metin de *Afro-Asya ve Tarihsiz Halklar* adında olurdu (Eric Wolf'un *Avrupa ve Tarihsiz Halklar* kitabından yola çıkarak). Belki de birileri Doğu'yu şekillendiren Batı'yı anlatan *Doğu Medeniyetinin Batılı Kökenleri* veya *Batıcı Doğu* adında bir kitap yazmış olabilirdi.

Yine de gerçek şu ki, kapitalist modernite'ye geçişi gerçekleştiren Doğu değil Avrupa olmuştu (Avrupamerkezci görüşteki bilim adamları bunu dile getirmekte heyecanlıydılar). Ancak bu, üstün Batı rasyonalitesi, yaratıcılığı ve liberal demokrasisinin görevi değildiyse (12. ve 2-4 Bölümler'de belirtildiği gibi), Batı'nın üstün intibak (uyarlama) kapasitesi sayesinde yükseldiği yolunda alternatif bir iddia ortaya atılabilir. Avrupamerkezci düşüncede olan bazı uzmanlar gerçekten de bu çizgiyi takip etmişlerdir:

> Batı'yı sıradışı yapan düşük buluş yapma kapasitesine karşılık başkalarından öğrenmeye hazır olması, taklit etme isteği, dünyanın başka yerlerinde bulunmuş araç gereç ya da teknolojilere el koyma becerisi, bunları en elverişli hallerine getirmek, sonuna kadar ve yoğun bir şekilde sömürmektir.[5]

Bu uyarlamacı iddia, Avrupalıların Doğu'ya ait kaynakları etkin bir şekilde asimile etmeyi başardıkları görüşünden yana olmuştur. Yine de bu uyarlamacı kapasite gerçekten önemli bir unsur olmasına karşın, Batı'nın yükselişine dair yeterli bir açıklama getirememiştir. Bunun iki temel nedeni vardır.

Birincisi, Batı'nın yükselişi büyük ölçüde risk ve şans gerektirmiştir. İkincisi, bu intibakçı iddia ancak katı bir yapısalcı-materyalist yaklaşımı benimsediğimizde önem kazanır. Ancak bir sonraki bölümün vurguladığı gibi Avrupalılık ve Avrupa kimliğinin önemine dikkat çekmek istiyorum. Burada emperyalizmi yaratan ve geliştiren Avrupalıların yağmacı ve ırkçı kimliklerinden söz ediyorum. Başka bir

5 F. Oakley'e Goody'nin *East* kitabında atıfta bulunulmuştur, s. 8.

deyişle, Doğu'ya ait kaynakların asimile edilmesi ya da uyarlanması Batı dünyasının gelişiminde gerekli olsa da yeterli bir unsur değildi.

Bu bölümü özetlemek gerekirse, bu "asimilasyoncu" iddianın en önemli sonucu bir yandan Avrupamerkezci bir yaklaşımla Doğu ile Batı arasında radikal bir fark olduğu düşüncesine, öte yandan dünyanın ilerlemeci tarihi içinde Doğu'nun hiçe sayılmasına karşı çıkıyor olmasıdır. Böylece, MÖ 500'den beri Doğu ve Batı'nın ayrı oluşumlar olmadığını ancak 'gelişigüzel' bir şekilde birbirlerine dolandıklarını görebiliriz (Michel Mann'ın sözlerini ödünç alarak).[6] MÖ 500'den sonra dünya ekonomisini yarattığı için değil, çok uzun bir süre Avrupalılara önderlik ettiği için Doğu Batı'nın gücü karşısında bir kurban olarak görülemez. Andre Gunder Frank'ın belirttiği gibi:

> "Hint Okyanusu dünya ekonomisi"nden ayrı bir "Avrupalı dünya ekonomisi" yoktu. Eğer vardıysa, ilki ikincisini "içine alırdı" ve başka türlüsü olamazdı... Verilecek tek "yanıt", Avrupa ve Asya'nın asırlar öncesinde tek bir dünya ekonomisinin parçası olduğuydu ve onların bu "ayrı" kaderlerini oluşturan da yine kendi ortak katılımlarıydı.[7]

Tüm bunların ötesinde kapitalist modernitenin kökenleri lider ve bağımsız bir Batı kavramı açısından anlatılamaz. Onun yerine, MÖ 500'den itibaren Oryantal küreselleşme sayesinde Batı'yla bir araya gelen Doğu'nun Batı'nın yükseliş hikâyesinde önemli bir rol oynadığı uzun soluklu bir tarihi küresel süreç (ya da "küresel kavşak" süreci)[8] aracılığıyla yeniden anlatılması gerekir. Yine de Batı'yı Avrupalılar tüm bu süreç içinde önemli bir avantaja sahip oldukları için Doğu cömertliğinden faydalanan pasif bir yapı olarak görmek de yanlış olabilir. Ve ortaya koyduğum iddianın ikinci ayağını Avrupalılık kavramı oluşturuyor.

6 Mann, *Sources*, I, 1. Bölüm.

7 Andre Gunder Frank, *ReOrient* (Berkeley: University of California Press, 1998), s. 335-336.

8 Joseph Needham tarafından yayılan çerçeveye atıfta bulunan Nathan Sivin'in kullandığı ifade; bkz. Sivin, Joseph Needham ve Lu Gwei-Djen'in *Science and Civilisation in China*, VI (6) (Cambridge: Cambridge University Press, 2000) kitabındaki editörün giriş yazısı, s. 13-14. Pacey'nin 'küresel diyalog' terimi de faydalıdır; Arnold Pacey, *Technology in World Civilization* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1991); Jerry H. Bentley'nin *Old World Encounters* (New York: Oxford University Press, 1993) kitabıyla karşılaştırma.

Avrupalılık/Avrupalı kimliği ve Oryantal Batı'nın yükselişi için Doğu kaynaklarının tahsis edilmesi

Oryantal Batı'nın yükselişinde rol oynayan ikinci önemli etmen de Doğu'nun kaynaklarının emperyalist güçler kanalıyla Avrupa'ya tahsis edilmesidir. Burada üzerinde durmak istediğim nokta Avrupalılık ve Avrupalı kimliğidir. Avrupamerkezci araştırmacıların Avrupalı kimliği ve Avrupa'nın ahlakî gelişimi (özellikle liberalizm ve demokrasi) ve "akılcı hareketlilik" hakkındaki görüşlerini hatırlarsak tüm bunların Batı'nın özerk ve kaçınılmaz yükselişini hazırlayan etmenler olduğunu görebiliriz. Aslında belli başlı Avrupamerkezci araştırmacılar da Avrupalılık ve Avrupalı kimliğinin yaygınlaştırılması hakkında aynı ortak istemi paylaşmaktadırlar. Sadece bu şekilde bile Avrupa'nın eşsizliğini abartmadan ortaya koyan bir teori yaratmaları mümkün olacaktır. Bu da daha materyalist teoriler yaratmak için uygun koşulları hazırlayacaktır. Janet Abu-Lughod'un belirttiği gibi:

> Benim mücadelem gelişme görülen alanların –coğrafi, politik ve demografik– herhangi bir psikolojik ya da kurumsal etkenden çok daha anlamlı ve yön verici olduğu yolunda. Avrupa ilerlemişti çünkü "Doğu" geçici bir dönem için düzenini kaybetmişti... 16. yüzyılda "Batı kazandığı", buna karşılık Doğu'nun eski sisteminin sona erdiği gerçeği Batı'nın *sadece* kurum ve kültürle başarılı olmuş olabileceğini tartışmak için kullanılamaz.[9]

Eric Wolf, Marx'ın emek konusundaki öncülünü yeniden canlandırmak suretiyle kendi materyalist konumunu öne sürüyor: "Aklın bağımsız bir yol izlediğine inananlara karşı olarak ben ideoloji yaratmanın, doğayı insanların sorumluluğuna tayin etmek için planlanmış bir üretim şekline ait bir çevrede ortaya çıktığını iddia edebilirim."[10] Ancak "düşünce oluşturma"ya karşı yapılan en güçlü itiraz Avrupa emperyalizminin "kültürel açgözlülük"le açıklanamayacağı konusunda ısrar eden James Blaut'dan gelmiştir. Onun da belirttiği gibi:

> Bunu kabul etmekle Avrupa kültüründe Avrupalıları diğerlerinden farklı kılan bir şeyler olduğuna inanmak gerekir. Bu da Avrupalıların eşsiz olduklarını söyleyen Avrupamerkezci bakışı kabul etmektir; bu da onların eşsizlik-

9 Janet L. Abu-Lughod, *Before European Hegemony* (Oxford: Oxford University Press, 1989), s. 181, 354.

10 Eric R. Wolf, *Europe and the People Without History* (Berkeley: University of California Press, 1982), s. 388, 385-391.

> lerinin gelişmeciliklerinden değil saldırganlıkları, yağmacılıkları ve açgözlülüklerinden kaynaklandığı yolundaki iddiaları tersine çevirir.[11]

Aynı sayfada "kana susamış öncü kapitalist toplumların Doğu yarımküresinin herhangi bir yerinde, üç ayrı kıtada herhangi bir çıkarları olduğu takdirde zaptetmek, yağmalamak ve esir almak konusunda her an hazır ve istekli olduklarını" da belirtmiştir.

Anti-Avrupamerkezci bir söylem oluşturmak için bu "Yeni Avrupalı kimlik"i tamamen konunun dışına atmak gerekmediği kanısındayım. Bu Avrupalı kimliği en az üç ayrı nedenden dolayı gözardı etmemiz gerekmektedir. İlk neden, Avrupa'nın Doğu'ya ait güç ve hükümlerin etkisi altında bir tür "pasif mirasçı"ya dönüşmesi ve bu yolla Batıcılık yaratma riskinin bulunmasıdır. Bu tür bir söylem daha önce de sözünü ettiğimiz gibi *Afro-Asya ve Tarihi Bulunmayan İnsanlar* adlı bir kitabın içeriği olabilir. Bu da ancak yayılımcı söylem ve ona eşlik eden özcülük fikrinin yeniden ortaya çıkmasına neden olacaktır (Her ne kadar Batı'dan ziyade Doğu'nun yararına da olsa). İkinci neden, küresel ve harici yapıları somutlaştırma gerekliliğidir. Burada Immanuel Wallerstein'in dünya-sistemleri teorisine karşı yapılan tüm eleştirileri tekrarlamaya gerek yoktur. Üzerinde durulması gereken temel nokta, küresel-yapısal yaklaşımın işlevsel mantığından uzak durmak gerekliliğidir. Bu "yapısal kimlik tartışması"nın sosyolojideki ev içi üretim modeline dönüşme riski de vardır. Ancak E.P. Thompson'ın Althuss'un yapısalcılığını eleştirirken belirttiği gibi kimlikler *Träger*'de olduğu gibi yapının etkin olmayan unsurları olarak ele alınmamalıdır.[12] Frank, Pomeranz ve diğerlerinin[13] görüşlerinin aksini savunan üçüncü neden ise, kişilerin "yapının etkin olmayan unsurları" olmama nedeni, yerel ya da küresel olsun her "yapı"nın bizim anlayacağımız ya da kabul edebileceğimiz şekilde "orada" bulunmamasıdır. Kimliğe bağlı yapısal kabuller yapıyı oluşturan unsurların hareket ve davranışları hakkında yapılacak bilgilendirmelerde yol gösterici görev üstlenirler. Yani, bir bütünü oluşturan unsurlar kimliklerine bağlı olarak değişik şekilde davranır ve tepki verirler. Basit bir örnek vermek gerekirse, kişiler dünya hakkındaki görüşleri ne yönde ise yaşadıkları sürece o şekilde "hareket" ederler. Daha da geniş açıdan bakarsak yapı kendini oluşturan unsurların bütünüdür. İsterseniz konuyu biraz daha genişletelim.

11 James M. Blaut, *The Colonizer's Model of the World* (Londra: Guilford Press, 1993), s. 208, n. 2.

12 E.P. Thompson, *The Poverty of Theory and Other Essays* (Londra: Merlin Press, 1978).

13 Frank, *ReOrient* s. xvi, xxvi; Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence* (Princeton: Princeton University Press, 2000); Marshall G.S. Hodgson, *Rethinking World History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993).

İkinci binyıl süresince lider bir güç olarak karşımıza çıkan Çin, emperyalizme yönelik olmayan bir kişilik sergilemekteydi (3. Bölüm'de gördüğümüz gibi). Çin'in kimliği hiyerarşiye dayalıydı ve "barbarlar" olarak nitelendirilen bütün uç noktadaki diğer ırklardan farklı şekilde "Uygar Orta Krallık" olarak nitelendirilmekteydi. Yüzeysel bazı benzerliklere rağmen Çin'in uluslararası vergi sistemi Batı emperyalizmininkinden tamamen farklıydı –3. Bölüm'de detaylı olarak gördüğümüz gibi– zorunlu olmaktan ziyade gönüllü bir yapıya dayanmaktaydı ve kesinlikle sözde köle konumundaki devletleri kültürel olarak dönüşüme uğratmak ya da sömürmek amacı gütmemekteydi.[14] Vergi sistemi, köle devletlerin Çin'e daha fazla yönelmelerini sağlayacak cezbedici ekonomik avantajlar içermekteydi. Kısaca Çin'in kimliği hem potansiyel "barbar" akıncılardan (örneğin Moğollar) Çin kültürünü muhafaza etmek, hem de yerel anlamda kendi toplumuna karşı meşruiyeti yeniden düzenlemek amacını güden özellikler taşımaktaydı. Sonuç olarak Çin, ikinci binyıl boyunca süren lider güç olma ayrıcalığını hiçbir zaman emperyalist güç olma yönünde kullanmamıştır.

Çin'in bu anlamdaki duruşu Avrupa'nınkiyle taban tabana zıttır. Avrupalı kimliği emperyalist eğilimlerle şekillenmiş, 1453'ten sonra başlayan bu eğilim 18. ve 19. yüzyıllarda en uç noktasına ulaşmıştır. Avrupalılar daha sonralan Doğu ve Batı arasında bir "Büyük Aynm" inşa etmişlerdir. Bu aynmda Doğu kendi kendine yetmekte yetersiz kalan düşük seviyede bir toplum olarak resmedilirken; Batı, emperyalizmi ahlakî bir model olarak gören özgür, ileri ve ataerkil bir güç olarak tanımlanmıştır (örneğin uygarlaşma misyonu). Batı bu yolla 1800'lerden sonra maddi-askerî bir güç olma yolunda hızla ilerlemiş ve bu da Doğu topraklarında koloniler kurmasını kolaylaştırmıştır. Avrupalılann o dönemde dünya üzerinde üstlendikleri bu emperyalist rolden kaçınılması olanaksızdı. Çin kimliği de bu tür bir güç sahibi iken oluşmaya başlamıştı. Ancak Avrupalılar sadece dünyayı değiştirmeye muktedir oldukları için değil, dünyayı değiştirmeleri gerektiğine inandıkları için müdahalede bulunmaları gerektiğini düşünmüşlerdir. Bu yüzden eylemleri kimlikleri tarafından yönetilmişti ve bunu uygulamak için emperyalizm ahlakî olarak en uygun politika şekliydi (10. Bölüm'de açıklandığı gibi). Kısaca, emperyalizmle süper güç olmak arasında doğal bir ilişki bulunmamaktadır. Avrupa'yı Çin'in aksine emperyalist yapan şey kendine özgü kimlik yapısıdır.

Bununla beraber, maddi faktörlerin ve gücün de tamamen önemsiz olduğunu düşünmemek gerekir. Bildiğiniz gibi kaynakların Doğu'dan Batı'ya aktarılması/tahsisi en önemli tartışma konumuzu oluşturmaktadır. Örneğin maddi anlam-

14 David Abernethy, *The Dynamics of Global Dominance* (New Haven: Yale University Press, 2000), özellikle 10. Bölüm.

daki güç, İngiliz emperyalist sisteminin kurulması için en önemli faktörlerden biriydi. Burada önemli olan, genel anlamda maddi güç ve kısmi anlamda manevi gücün yapıya özgü kimliğin oluşmasına farklı yönlerden etkiler yaptığının kabul edilmesidir. Şimdi de Avrupalı kimliğinin nasıl oluştuğunu, Avrupalıların davranışlarını nelerin etkilediğini ve bunların Oryantal Batı'nın yükselişini nasıl hazırladığını tablo 13.1'e bakarak inceleyelim.

Ortaçağ'ın ilk dönemlerinde Avrupalı kimliği İslami Doğu'ya karşı negatif hisler besler bir nitelikteydi. İslam, Avrupa'nın yaratmak istediği kimlik yapısına uygun nitelikler taşımadığı için "diğer" taraf olarak nitelendirilmekteydi. İslami kimliğe yöneltilen bu negatif yaklaşım, Avrupa feodal sisteminin yeniden yaratılması ve birleştirilmesi kadar "ilk parti" Haçlı Seferlerinin teşvik edilmesi amacını da güderek Hıristiyanlığın inşa edilmesine liderlik etmiştir (1095-1291). 5. Bölüm'de belirttiğimiz gibi, bu Hıristiyan düşünceler olmadan Avrupa feodalizminin hiç de eşitlikçi olmayan bu sosyal yapısının meşruiyet kazanması ve hatta yaşaması kesinlikle mümkün olamazdı. Bu durumda, Avrupa'nın yeniden Karanlık Çağa geri dönmesi kaçınılmaz olacaktı. Aynı zamanda Avrupalıların İslam Köprüsü üzerinden İtalya ve İspanya yoluyla kıtaya taşınan Doğu'nun kaynaklarına yönelmelerine neden olan kaderleri tersine dönecekti.

1453'ten sonra Katolik Avrupalılar özellikle sözde "Türk tehdidi"nden büyük korku duymaya başlamışlardır. 7 ve 8. Bölümlerde gördüğümüz gibi 1492/1498'den sonra (Da Gama ve Kolomb'un öncülüğü ile) "ikinci parti" Haçlı birlikleri hızla teşvik edilmiştir. Bunu takip eden "Amerika ve Afrika deneyimleri" Avrupalı kimliğinin yeniden oluşturulması için son derece büyük önem taşımaktaydı. Avrupa Hıristiyanlığının Batı'nın yararına olacak biçimde şekil değiştirmesi Avrupa kimliği açısından gerekliydi (Bkz. 8. Bölüm).

Feodalizmin etkisi altındaki Avrupa İslama karşı negatif bir tavır alırken kendini güvensiz bir konumda hissetmemekteydi. 15. yüzyıldan sonra Avrupa kendini 500'lerden bu yana ilk kez pagan vahşiler olarak nitelediği kara Afrikalılara ve Amerikan yerlilerine karşı üstün bir güç olarak kabul ettirdiğini hissetmiştir. Avrupamerkezcilik de –aslında Hıristiyan görüşleri arasındaki farklılıklara dayanmış olsa da– ilk kez bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu anlayış, Avrupalıların kendine özgü ahlakî bir adalet sistemi oluşturmaları, Amerikan kaynaklarını emperyal güçlere tahsis etmeleri, Amerikalı ve Afrikalı yerlileri inanılmaz derecede sömürmeleri sonuçlarını doğurmuştur. Sonuç olarak altın ve gümüş kaynaklarından Avrupa'ya aktarılan finansman yoluyla hem kıtanın Asya ile ticaretinden doğan açıklar kapatılmış, hem de küresel ticarette yer alması sağlanmıştır. Batı Avrupa aynı zamanda Doğu Avrupa ve Osmanlı Türkleri ile arasındaki uygarlık farkını

ortaya koymak suretiyle kendini "gelişmiş" diğerlerini ise "barbar" olarak nitelendirmeye başlamıştır.

1500-1750/1780 tarihli "Amerikan tecrübesi", Batı Avrupa'nın gelişen "Hıristiyan Avrupa Merkezcilik"ten *bütün* dünyaya hükmeden süper güç haline dönüşmesini sağlamıştır. 1700'den sonra Avrupalı kimliği yeniden tanımlanmaya, önce üzeri kapalı olarak sonraları ise (1840'tan sonra) aleni bir şekilde ırkçılığa yönelen özellikler sergilemeye başlamıştır. Bu yeniden yapılanma sonucunda emperyalizm ahlakî bir sorumluluk olarak tarif edilmeye başlamıştır (10. Bölüm). Bunun yanında Doğu Avrupalıları alt sınıf vatandaş olarak görmek suretiyle onların toprak, işgücü ve piyasalarını sömürmeyi doğal ve meşru karşılayan Batı Avrupa'nın durumu aslında kendi içinde de çelişmektedir. Ancak bu durum İngiltere'nin sanayileşme sürecini hızlandıran etmenlerden sadece birisidir. Diğer bir etmen, 11. Bölüm'de belirttiğimiz gibi Kuzey ve Güney Amerika topraklarından elde edilen tarım ürünlerinin ve siyahi köleler kullanılarak elde edilen garantili pamuk stokunun sağladığı zenginliktir. İkincisi, Siyah işgücünün metalaştırılması yoluyla sağlanan artıdeğerin İngiliz ekonomisinin hızla yükselişe geçmesini sağlamasıdır (benim "büyük rasyolar tezi" olarak adlandırdığım önerme). Üçüncüsü Siyah işgücünün İngiliz sermayesi için sağladığı uyarıcı etkidir. Dördüncüsü, denizcilik anlaşmaları ve serbest ticaretin imparatorluk üzerinde yarattığı yüklerin İngiltere'nin ihracatını azaltarak ülke içinde sanayileşmeyi hızlandırmasıdır. Beşincisi ise, İngiltere'nin Doğu'yu hammadde deposu yerine koymak suretiyle İngiliz sanayii için gerekli olan her şeyi buradan sömürme yoluyla elde etmesidir. Bunun yanında İngiltere pek çok Doğu ekonomisinin "gelişmesini engellemek" yoluyla dünya piyasalarında kendi egemenliğini ilan etmiştir. Sonuç itibariyle Batı emperyalizmi sözde "Doğu'nun kültürel sapkınlığı" tehdidinden kurtulmak için denenmiş "kültürel dönüştürme" formülünü uygulamaya koymuştur. Hatta Avrupalılar bu dönemde daha da ileri giderek ırkçılık ve soykırım uygulamalarını yürürlüğe sokmuşlardır.

Özetle, burada üç nokta önem kazanmaktadır. İlki Batı'nın yükselişini sağlayan "*akılcı huzursuzluk*"tan ziyade "*ırkçı huzursuzluk*"tur. İkincisi benim de belirtmiş olduğum üzere küresel yapı ve kimlik arasındaki açık etkileşimdir. Ya da Edward Said'in belirttiği gibi: "Doğu, Avrupa'nın *materyal* uygarlık ve kültürünün ayrılmaz bir parçasıdır."[15] Üçüncü nokta ise, Doğu kaynaklarını (toprak, işgücü ve piyasalar) yağmalamadan ve sömürmeden Batı'nın önlenemez yükselişinin sağlanamayacağı görüşünü hiçe sayan ve Avrupa'nın kendi iç gücünün yüceliğini savunan Avrupamerkezci görüştür. Oysa Avrupa'nın sanayileşmedeki

15 Edward W. Said, *Orientalism* (Londra: Penguin, 1991 [1978]), s. 2, vurgular yazara ait.

Tablo 13.1 *Batı kimliğinin yapılanması ve sonuçları*

Kimlik evresi	Kendi	Öteki	Dünyadaki Batılı ele geçirmeci stratejiler
(1) 500-1453	Hıristiyanlıkla yapılanan Avrupa	İslami Ortadoğu, düşman ve tehdit olarak yapılanan "Sasaniler"	Haçlı Seferleri'nin 'ilk raundu'nda İslama yönelik saldırı. Haçlı Seferleri türlü Ortadoğulu kaynaklara el koymayı başarmış olsa da ele geçirmeci bir yaklaşım yoktu
(2) 1453-1780 dolayları	Artan bir şekilde ileri Batı olarak zannedilen Avrupa	Hıristiyanlık için düşman ve barbar bir tehlike şeklinde yapılanan İslam (özellikle Osmanlı Türkleri); 'putperest' ya da 'vahşi' olarak yapılanan, bu nedenle sömürge ve baskı için 'hazır' halde olan Afrikalılar ve Amerikalı yerliler	Haçlı Seferleri'nin 'ikinci raundu'nda İslama yapılan saldırı Kolomb ve Da Gama tarafından başlatılmıştır Avrupa'nın Asya ticaret açığını kapatan ve küresel gümüş eritme yöntemiyle külçe kârını elde eden Amerikan altınının ele geçirilmesi Köle ticaretiyle 'Avrupalı olmayan' kaynakların ele geçirilmesi, Batılı (özellikle İngiliz) sanayileşme sürecine olanak sağlayan Afrika ve Amerikan işgücünün ıslahı ve ele geçirilmesi
(3) 1780-1900 dolayları	İleri medeniyetin taşıyıcısı ve üstün ırk olarak kabul edilen Avrupalılar	"Batılı olmayan" tüm dünya artık *Vahşiler*; *Barbarlar*'dan oluşmaktaydı; bu nedenle Batılı model ile sömürge, baskı ve kültürel değişime çok uygun durumdaydılar	Batı'daki özellikle İngiltere'deki sanayileşme sürecine olanak sağlayan köle ticareti (resmi kayıtlara göre İngiltere'de 1807'ye kadar) ve köle üretimi (resmi kayıtlara göre İngiltere'de 1833'e, Amerika'da 1865 ve Brezilya'da 1888'e kadar) Asya ve Afrika'daki topraklar, işgücü ve piyasaların Avrupa'daki özellikle İngiltere'deki sanayileşme sürecine olanak sağlayan resmi ve gayri resmi emperyalizm vasıtasıyla ele geçirilmesi

atılımı Doğu kaynaklan olmadan hiçbir şekilde gerçekleşmeyecekti. Bundan başka kıtanın kendi iç gücünün büyüklüğünü savunan Avrupamerkezci görüş de, Avrupa'nın sanayileşme sürecini sadece çok şanslı olmasına bağlayan görüşün önem kazanmasıyla taraftar bulamamıştır. Ya da Michael Mann'ın işaret ettiği gibi: "Dünya tarihinde gelişmeler meydana gelir, ancak bunlann 'dünya ruhu'na, 'insanlığın kaderi'ne ya da 'Batı'nın zaferi'ne sahip teleolojik gelişmeler sonucunda olması 'gerekli' değildir."[16] Bu durumda tesadüfler Oryantal Batı'nın gelişimini nasıl sağlamıştır?

Oryantal Batı'nın yükselişinde tesadüflerin etkisi

Önemli anti-Avrupamerkezci araştırmacılardan Kenneth Pomeranz ve James Blaut "tesadüfi" (ya da kaderin cilvesi) kavramının Batı'nın yükselişinde en önemli faktör olduğunu öne sürerler.[17] Batı'nın yükselişi gerçekten de bir yönüyle tamamen tesadüflerle açıklanabilir. Avrupalılar yeterince rasyonel, liberal-demokrat olmadıklan ya da kendi gelişimlerinde öncü olamayacak kadar bilgisiz olduklan halde oldukça önemli şanslara sahip olmuşlardır. Bunlardan ilki ve en önemlisi Doğu'nun yüksek keşif kapasitesiyle ekonomik gelişmelere en başından önderlik etmesi, bu konularla bilgilenen Batı'nın da pek çok "kaynağa" sahip olarak yükselişini hızlandırmasıdır. İkincisi ise, Asyalıların sadece küresel ekonomiyi icat etmekle kalmayıp Oryantal küreselleşmenin olmadığı dönemlerde geliştirdikleri yeniliklerin Avrupa'ya ulaşmasıdır.

Avrupa'nın üçüncü önemli şansı ise, güçlü Doğu toplumlarının Avrupa'yı kolonileştirme eğilimlerinin olmaması ve kültürlerini yayma çabasına girmemeleridir (Oysa Avrupalılar bunun tam tersini yapmışlardır). 2. Bölüm'de bahsettiğimiz gibi, Moğollar Avrupa'nın merkezine saldırmak yerine Çin'e yönelmişlerdir. Avrupalılar ayrıca Moğol İmparatorluğu'nun mevcudiyeti dolayısıyla oldukça şanslıdırlar, çünkü Moğollar Kuzey Avrupa kanalıyla Doğu'nun hem mallarının hem de kaynakların Batı'ya aktarılmasında önemli rol oynamışlardır (*Moğol Barışı*). 5. Bölüm'de Müslümanların kıtaya birkaç akın düzenlemelerine karşılık Ortaçağ Batı Avrupası'nı istila etmek gibi bir dertlerinin olmadığından söz etmiştik. Ayrıca 3. Bölüm'de belirttiğimiz gibi, Çin'in emperyalizm yoluyla "uygarlık standartlan"nı yaygınlaştırma konusunda aceleci davranmaması Avrupa'nın çok işine yaramıştır. Üzücü olan ise, Çin'in bu sabırlı davranışına Avrupa'nın 400 yıl sonra saldırı ve aşağılamalar yoluyla, Çin'in öz kimliğini kaybetmesine yönelik emperyalist politikalarla karşılık vermiş olmasıdır (11. Bölüm).

Blaut'un öne sürdüğü dördüncü şans unsuru ise, İspanyolların altın ve gümüş madenlerinin inanılmaz derecede olduğu Kuzey ve Güney Amerika'yı istila etmeleridir (Bkz. 8. Bölüm). Bu oldukça önemli bir şanstır, zira Kolomb kıtaya ilk ayak bastı-

16 Mann, *Sources*, I, s. 531.

17 Pomeranz, *Great Divergence*; Blaut, *Colonizer's Model.*

ğında Çin'e vardığını düşünmüştür. Belki yanılmıştır ama bu, Çin'e vanp imparator karşısında eğileceğini düşündüğü farklı bir senaryo düşlediği kadar büyük bir yanılgı değildir. Fernandez Armesto'nun belirttiği gibi: "Kolomb Japonya'ya da varabilirdi; egzotik bir deli sanılabilir, elleriyle yemek yediği için alaya alınabilirdi, ya da komik hediyeler sunmaya cesaret eden bir kabile üyesi sanılabilirdi."[18] Üstelik Çin'e varmış olsaydı Kuzey ve Güney Amerika'nın altın kaynaklan da el sürülmemiş olarak kalacaktı. Bu kaynaklann 1500'lerden sonra Avrupa'nın gösterdiği "ekonomik sıçrama" için kullanıldığını göz önüne alırsak ne kadar önemli olduğunu anlamak mümkün olacaktır. Bu konuda James Axtell'in söylediklerini aktaralım:

> Amerikalı yerlilere ait altın ve gümüşü süratle yağmalamasaydı İspanyollar çatlak kafalı bir İtalyan olarak Kolomb'u ilk seferinden sonra görevinden alırlardı ve ekonomik enerjilerini Portekiz'e, Afrika, Hindistan ve Doğu Hint Adaları'nın büyük zenginliklerine yönlendirirlerdi.[19]

Aslında Axtell bir noktada yanılıyor. Amerika'daki altınlar stoklanmasaydı Avrupalılar 1500-1800 döneminde Asya'da en ufak bir varlık gösteremezlerdi (Buradaki ticareti finanse eden kaynağın altın stoku olduğu ile ilgili bilgi için bkz. 7. Bölüm). Bununla bağlantılı olarak Avrupalılar ekonomik güçlerini Afrika, Hindistan ve Doğu Hint Adalan'na da yönelmemiş olacaklardı. Amerika yerlilerinin bağışıklık sisteminin Avrupa-Asya temelli hastalıklarla baş edemeyecek şekilde güçsüz olması da sayılannın azalmasına ve Avrupalılann burada kolayca yerleşmesine olanak tanımıştır. Avrupalılann diğer bir şansı da güçlü bağışıklık sistemine sahip ve kolaylıkla hasta olmayan Afrikalı kölelerden oluşan işgücünün Amerika kıtasında kendilerine çok büyük faydalar sağlamasıdır.

Beşinci şans "Avrupalılann doğru yerde doğru zamanda bulunmaları" cümlesiyle açıklanabilir. Amerika kıtasında yaşananlar buna en güzel örnektir. Benzer bir örnek de, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin Hindistan'da bulunduğu dönemde Mungal yönetiminin kendi sahip olduğu paylan birçok rakip kuruluşa dağıtmaya karar vermesidir. İngilizler Hindistan'ı "inanılmaz" askerî güçleri ile yenmemişlerdir. Robert Clive'ın 1757'deki Plassey'de sözde kahramanca zaferi tamamen bir şanstan ibaretti. Hindistan ordusunu yenen güç aslında İngilizlerin üstün askerî gücü değil, kendi içlerindeki ayrılıkçı güçlerdi. Hint ordusu "savaş alanındaki isyankâr güçler"in kurbanı olmuştur.[20] İngilizler bunun yanında 1757'den sonra değişik politik güçlere destek vermek suretiyle emperyal bir statü edinmişlerdi. Bütün bunlardan sonra İngiliz silahları Hindistan'ın gerçekten alınmasında rol oynamaya başlamıştır. Ancak Mughal

18 Felipe Fernandez-Armesto, *Millennium* (Londra: Black Swan, 1996), s. 345.

19 James Axtell, 'Colonial America without the Indians: Counterfactual Reflections', *Journal of American History* 73 (4, (1987), 984.

20 Fernandez-Armesto, *Millennium,* s. 365-367.

yönetiminin baştaki desteği olmasaydı İngiliz kraliyet tacında hiçbir Hint mücevheri bulunmayacaktı. Aynca Hintliler 17. yüzyıl başına kadar Doğu Hindistan Şirketi'ne çok ılımlı yaklaşmamışlar, İngilizler de burada bulunmaktan çok hoşnut olmamışlardır. Mughal yönetiminin imtiyazları ile başlayan ilişki gün geçtikçe büyüyerek Hindistan için bir tehdit haline gelmiştir. Geri kalanlar tarihte yer almamıştır.

Son üç bölümü özetlemek gerekirse, Oryantal Batı'nın yükseliş hikâyesinin Avrupalı toplumsal yapının var oluşuyla ilişkili olmadığını görebiliriz. Küresel gücün öncülüğü 1800'lere kadar Doğu'nun farklı bölgeleri içinde eşit bir şekilde bulunmaktaydı. 500 ilâ 1000 arasında güç Ortadoğu'ya uzanıyordu. 1100'den itibaren 'sarkaç' Çin'in yoğun gücünün 15. yüzyılda yaygın gücün sahibi olmasıyla Doğu'ya doğru salınmaya başlamıştı. 1500'den sonra, Avrupalıların emperyalizm ile haşır neşir olması ve Doğu'yla ilişkilerini sıkılaştırması ile birlikte sarkaç kademeli olarak Batı'ya doğru ilerlemeye başladı. Ancak bu sadece yoğun ve yaygın küresel gücün İngiltere'ye doğru kaydığı endüstrileşme safhası için iyiydi. Ne yazık ki Doğu'nun Batı emperyalizminin yokluğu esnasında modern endüstrileşmeye geçişi başarıp başaramadığını bilemeyiz. Batı'nın ekonomik kontrol stratejileri, oluşma yolundaki pek çok Doğu ekonomisini şaşırtmıştır (Japonlar bir istisnadır; Avrupa sömürgeciliğinin yokluğunda başarılı bir şekilde endüstrileşmeyi başarmalarını sağlayan Avrupamerkezci görüş karşıtıyla gayet güzel uyum sağlamıştır). Yine de Batı'nın son çıkışı için en güzel benzetme 400 metrelik bayrak yarışıdır. Kesin olan şu ki, İngilizlerin bitiş çizgisini asla birinci olarak geçmemiş olmaları Doğuluların ilk üç etapta rekor kırdıkları gerçeğini ortadan kaldırmıyordu. Veya Jack Goody'nin dediği gibi:

> Modernleşme devam eden ve bölgelerin birbirbir oyunundaki gibi yer aldığı bir süreçtir. Hiç kimse Tarım [ya da Sanayi] Devrimi gibi önemli değişimleri tek başına bulacağı ya da uygulayacağı, eşsiz [yenilikçi] özelliklere sahip değildir.[21]

Sonuç

Şimdi son 1500 yıl içinde dünya tarihindeki bazı dönüm noktalarına bizim analitik odağımızı oluşturacağına inandığım alternatif bir Avrupamerkezci görüş karşıtı düşünce sunabilirim. Bu aynı zamanda kitapta tartışılan temel iddiaların kimini bir tablo haline getirip Avrupamerkezci görüş ile sıralama olanağını tanımakta (bkz. Tablo 13.2).

Roberts ve Landes gibi aleni bir Avrupamerkezci bakışa sahip yazarlar Avrupamerkezci karşıtı görüşten farklı olarak kendi görüşlerinin sadece "deneysel gerçeklere" dayandığını iddia ederler. Roberts'in dediği gibi: "Eğer yalnızca gerçeklerden söz

21 Goody, *East*, s. 7.

ediyorsak... ve onlara kazandırdığımız değerlerden konuşmuyorsak, Avrupa'yı modern zamanlarda (1500'den sonra) hikâyenin merkezine oturtmak çok doğru bir harekettir."[22] Ve şüphe yok ki David Landes, Andre Gunder Franks'ınkine: "Kötü bir tarih" ya da "Avrupa fobisi olan"[23] veya "Batıcı" dediği gibi benim alternatif dünya tarihi görüşümü de reddedecek. Bu bağlamda W.E.B. Du Bois'nın zeki sözleri çok etkilidir: "Kendi istek, arzu ve inancımızı görmezden gelerek gerçekleri ortadan kaldırmalıyız. Bilmemiz gereken dünyada gerçekte nelerin yaşanmış olduğudur."[24] Bu kitapta tartıştığım gibi –bilerek ya da bilmeyerek– Avrupamerkezcilik gerçekleri "bilimsel bir nesnelliğe" göre seçmiyor, sadece dünya tarihinin ilerlemeci hikâyesindeki Doğu yerine Batı'yı içine alan "gerçekleri" seçiyor.

Böylelikle Avrupamerkezcilikten uzaklaştığımızda daha kapsamlı ve empatik bir dünya tarihi üretmeye başlayabiliriz. Empati "iyi niyet" olarak tercüme edilmemelidir (David Landes'in karşı çıktığı gibi). Empati çok önemlidir; çünkü Doğu'yu görmezden gelmemiz ya da dışlamak bizi yanlış yönlendiren Avrupamerkezciliğin rahatsız edici ve seçici yapısını aşmamıza olanak sağlar. Böylece empatik tarihsel araştırmalar George James'in Doğu'nun 'çalınan mirası'[25] dediği şeyi yeniden gündeme getirmemize olanak sağlıyor, Doğuluları yaratıcı ve etkin bireyler konumuna getiriyor. Bunu böyle olmasını arzu ettiğimiz için değil, kitabın da gösterdiği gibi, Doğuluların da modern kapitalizmin ortaya çıkışına pek çok şekilde katkıda bulunmuş, tarihi olan insanlar olduklarına hiç şüphe olmadığı için yapıyoruz. Ve ancak bunun farkına vardığımızda Oryantal Batı'nın yükselişi hakkında tatminkâr bir hikâye elde edebiliriz.

Tüm bunların ışığında Henry Reynolds'un (Aborijin uzlaşmasında Avustralyalı önemli bir ses) *Black Pioneers* kitabından alınmış şu cümleleri yorumlamak çok faydalı olacak:

> Belki de [Afro-Asyalı] öncüler hakkında bir kitap yazmak, bu insanların [Batı'nın] gelişimi için yaptıkları ve hiçbir zaman adil bir şekilde takdir edilmeyen katkılarının farkına varılması anlamına geliyor. Sanki [Batılı öncüler] efsanesi [Batılı kimliği ve Batı'nın yükselişi hakkındaki Batılı teorilerin gelişiminde] hep önemli olmuş, [Doğulu] öncüler için tutarsız bir alan kalmamıştır. Eğer ki bu hikâyeye dahil edilselerdi her şey karmaşık hale gelecek, beyaz kahramanlık zayıflayacak, zafer aydınlığını yitirecekti. Eğer ki [beyaz olmayanlar] benzer [ya da daha üstün] yeteneklere ve özelliklere sahipmiş gibi gösterilselerdi, [zekâları] sorgulanacaktı. Bir başka araştırma [Batı]nın gelişimini hassas noktalarını [Batı]ya gösteren pek çok isimsiz 'siyah çocuğa' borçlu olduğu sonucuna götürecekti.[26]

22 John M. Roberts, *The Triumph of the West* (Londra: BBC Books, 1985), s. 201.
23 David S. Landes, *The Wealth and Poverty of Nations* (Londra: Little, Brown, 1998), s. 514.
24 W.E.B. Du Bois, *Black Reconstruction in America* (New York: Russell & Russell, 1935), s. 722.
25 George G.M. James, *Stolen Legacy* (New York: Philosophical Library, 1954).
26 Henry Reynolds, *Black Pioneers* (Londra: Penguin, 2000), s. 9-10.

Tablo 13.2 *Dünya tarihindeki önemli olaylara iki farklı bakış, 500-1900 dolayları*

	Avrupamerkezcilik		Anti-Avrupamerkezcilik
733	Charles Martel Puvatya Savaşı'nda 'Sasaniler' karşısında zafer kazanır	751/1453	Arapların Talas Savaşı'ndaki zaferi Orta Batı Asya'da İslami bir üstünlük yaratır. Osmanlılar İstanbul'u alır (1453)
600-1000	Avrupa Ortaçağ tanm devrimine önderlik eder	MÖ 400-500	Çin 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa'daki tanm devrimine olanak sağlayan pek çok teknolojiye öncülük eder
1000 dolayları	İtalyanlar uzun mesafeli ticarete/erken dönem kapitalizme öncülük etmişler ve İtalya önde giden küresel güç haline gelmiştir	800 dolayları	İtalyanlar Afro-Asya liderliğindeki küresel ekonomiye dahil olur. Oryantal küreselleşme Batı'nın geri kalanının gelişimine olanak sağlamak için Doğulu 'kaynak değerlerin' yayılmasını sağlar
1095 sonrası	Avrupalı Haçlılar İslami Orta Asya üzerinde kontrol iddiasında bulunurlar	1095-1517	İtalyanlar İslami Ortadoğu ve Mısır'a bağımlı kalırlar
1400-1650 dolayları	İtalyan Rönesansı ve bilimsel devrim	800-1400 dolayları	Doğulu ya da İslami Rönesans (Avrupa Rönesansı ve bilimsel devrime olanak sağlayan)
1434	Çin üstün Avrupalılann hemen dolduracağı bir boşluk bırakarak çekilir sahneden	1434-1800/1839	Çin önde gelen dünya taciri olarak seçkin yerini korur ve Batı'dan gelen akınlara karşı koyabildiği gibi, Avrupalı tacirlere de şartlarını kabul ettirir
1455	Gutenberg'in hareketli metal matbaayı bulması	1095/1403	Pi Sheng hareketli matbaa makinesini icat eder (1095); Koreliler ilk hareketli metal matbaayı bulurlar (1403)
1487/8	Bartholomeu Dias 'Ümit Burnu'nu geçen ilk denizci olur	200-1421 dolayları	Araplar Ümit Burnu'nu dolaşır (1450) ve Avrupa'ya açılırlar. Çinliler (9. yüzyıl dolayları), Polinezyalılar (3. yüzyıl dolayları), Hintliler de Ümit Burnu ve Afrika'nın Doğu kıyılarına giderler
1492 sonrası	Avrupa keşifler çağı ve erken Batı küreselleşmesinin doğuşunun aciliyeti	500-1500/1800 dolayları	Afro-Asyalı keşifler çağı: Doğulular küresel ekonomiyi sürdürürler (ve Oryantal küreselleşmeye öncülük ederler). Çin emperyalizmi başlatmamayı seçer

1492 sonrası	İspanyollar Amerikan altın ve gümüşünü talan ederler	1450 dolayları	Çin gümüş parayı tedavüle koyar ve dünyanın önde gelen taciri olarak Amerikalılardan talan edilen Avrupa gümüşüne büyük bir talep yaratır
1498	Da Gama ilkel ve yalnız Hintlilerle 'ilk irtibatı' kurar	800 sonrası dolayları	Hintliler Avrasya'nın geri kalanıyla ticari ilişkiler içindedir ve ekonomik olarak Portekizli 'kâşiflerinden' çok daha iyi durumdadırlar. Çinli, Hintli, belki Siyah Afrikalı ve elbette İslami bilim ve teknoloji Portekiz gemilerine ve denizciliğine temel oluşturmuştur
1498-1800 dolayları	Avrupalılar Asyalıları yener ve dünya ticaretini tekelleştirirler	1498-1800 dolayları	Avrupalılar Asyalıları yenmeyi başaramazlar ve kârlı Doğu ticaretinden bir parça kapabilmek için onlara bağımlı kalmayı sürdürürler: Afro-Asya çağı devam eder
1550-1660	Avrupa 'askerî devrimi'	850-1290 dolayları	Çin 'askerî devrimi' – Avrupa askerî devrimini destekleyen teknolojik unsurlar
1700-1850	İngiltere'de ilk endüstriyel mucize belirir	MÖ 600-1100	Endüstriyel Çin mucizesi. Çin teknolojilerinin ve düşüncelerinin asimilasyonu İngiliz Sanayi Devrimi'ne olanak sağlar
1700-1850	İngiliz sanayileşme süreci kendiliğinden ortaya çıkan bir zaferdir	1700-1850	'Avrupalı olmayanlar' (özellikle Afrikalılar) sahip oldukları kaynakların ele geçirilmesi ve sömürülmesiyle İngilizlerin sanayileşmesine katkıda bulunmuşlardır
1853	Commodore Perry yalnız Tokugawa Japonyası'yla 'görüşmeye başlar': Meiji Japonyası "geç gelişmeci" gelişmeci olarak Batı'yı taklit ederek sanayileşir	1603-1868	Tokugowa Japonyası küresel ekonomiye bağımlı kalır. Bağımsız Tokugawa gelişimi sonradan gelen Meiji sanayileşmesi ('erken Japonya') için bir zemin hazırlar
1820'ler	İngiltere Çin'le aralarında olan ticaret açığını tersine çevirir	1820'ler	İngiltere Çin'e ilaç satarak ticaret açığını tersine çevirir
1839-1858	Afyon savaşları ve eşit olmayan anlaşmalar Çin'in geri ekonomisini 'açmak için zorlar' ve kurtarır	850-1911 dolayları	Çin dünya ticaretine açık kalır ve bu dönemde kayda değer bir ekonomik gelişme elde eder

Gerçekten de kitabımın temel görevlerinden biri, sonuçları MÖ 500'den sonra küresel kapitalizme öncülük eden ve aynı zamanda Batı'nın gelişimine yardımcı olan, bugüne kadar isimsiz kalmış Doğuluları ortaya çıkaran bu tür bir araştırmayı yönetmekti.

Son olarak, Edward Said'in 2003 yılında yayımlanan *Orientalism* adlı kitabının önsözündeki ifadeler tam buraya uygun:

> Medeniyetin imal edilmiş tantanasından çok, birlikte yaşayan, birbirinden etkilenen kültürlerin ortak çalışmaları üzerine yoğunlaşmalıyız... Ancak bu tür kapsamlı bir algı için zamana, sabırlı olmaya, etki ve tepkinin süratle alınmasını bekleyen bir dünyada sürdürülmesi çok güç olan yorum gruplarına duyulan inançla desteklenen şüpheciliğe gereksinimimiz var.[27]

Elinizdeki bu kitap bu tür bir analizi elde etmek için çalıştı. Üstelik, Said'in Doğu ve sık sık refakatçisi olduğu ırkçı politikalarıyla Batı arasındaki iki kutupluluğu reddeden empatik analizlerin geliştirilmesi için yaptığı açık yürekli çağrıyı kesinlikle destekliyorum. Dünyanın ortak geçmişini yeniden keşfetmek için herkes adına daha iyi bir gelecek oluşturuyoruz.

27 Edward W. Said, Preface (2003), *Orientalism* (Londra: Penguin, [1978] 2003), s. xxii.

DİZİN

Aborjinler 50
Abu-Lughod, Janet 19, 46, 47, 53, 54, 57, 58, 59, 60, 127, 129, 130, 147, 296, 301, 306, 307
Afro-Asyalı Keşifler Çağı 301, 306, 307
Afyon Ticareti 301, 306, 307, 309
Aleni Irkçılık 222, 223, 234, 301, 306, 307
Amerika Birleşik Devletleri 17, 22, 174, 268, 301, 306, 307
Amerika'nın Fethi 301, 306, 307
Amerikan Yerlileri 174, 299, 301, 306, 307
Anderson, Perry 44, 45, 73, 115, 196, 301, 306, 307
Anglosakson Irkçılığı 196, 200, 223, 237
Anstey, Roger 261, 262, 301, 306, 307
Arapların Dünyanın Etrafını Dolaşmaları 301, 306, 307
Arbitraj 78, 79, 158, 179, 301, 306, 307
Asimilasyon 18, 173, 196, 295, 301, 306, 307
Askerî Devrimler 301, 306, 307
Askerî Teknolojiler 301, 306, 307
Astronomi 56, 151, 186, 293, 301, 306, 307
Asya Tipi Üretim 27, 28, 301, 306, 307
Asya'da Avrupa'nın Ticaret Tekeli 157, 301, 306, 307
Ateşleyici Mekanizmalar 194, 301, 306, 307
Avrupa Askerî Gücünün Üstünlüğü 301, 306, 307
Avrupa Keşifler Çağı 301, 306, 307
Avrupa'nın Asya'daki Politik Hâkimiyeti 301, 306, 307
Avrupalı Kimlik 225, 297, 301, 306, 307
Avrupalılık 294; 295, 296, 301, 306, 307
Avrupamerkezci Mitler 301, 306, 307
Avrupamerkezcilik 19, 20, 22, 32, 33, 36, 53, 74, 90, 144, 170, 180, 190, 213, 277, 278, 283, 287, 288, 299, 301, 305, 306, 307
Avrupamerkezcilik Karşıtı Görüşler 301, 306, 307
Avustralya 98, 226, 232, 235, 268, 269, 270, 301, 305, 306, 307
Axtell, James 301, 303, 306, 307
Aydınlanma 17, 25, 49, 67, 181, 199, 200, 201, 223, 224, 229, 230, 231, 293, 301, 306, 307

Bağdat 53, 56, 59, 60, 119, 135, 138, 165, 182, 301, 306, 307
Baharat ticareti 98, 155, 158, 159, 301, 306, 307
Banian 94, 95, 162, 301, 306, 307

Banjaralar 301, 306, 307
Batı'nın Doğu Üzerindeki Üstünlüğü 301, 306, 307
Batıcılık 37, 297, 301, 306, 307
Bentley, Jerry 48, 55, 295, 301, 306, 307
Bernal, Martin 18, 186, 188, 200, 202, 203, 204, 228, 229, 287, 301, 306, 307
Bessemer Converter 301, 306, 307
Bettani, el- 184, 301, 306, 307
Bilimsel Irkçılık 301, 306, 307
Bilimsel Yöntemler 185, 301, 306, 307
Bırakınız Yapsınlar 126, 195, 241, 242, 243, 245, 246, 247, 249, 251, 253, 255, 257, 259, 261, 263, 265, 267, 269, 271, 273, 278, 281, 283, 301, 306, 307
Blaut, James M. 19, 26, 32, 33, 34, 36, 38, 178, 179, 222, 230, 283, 296, 297, 301, 302, 306, 307
Bloch, Marc 113, 119, 121, 301, 306, 307
Braudel, Fernand 56, 82, 96, 126, 127, 128, 139, 156, 157, 163, 203, 210, 215, 218, 252, 253, 254, 301, 306, 307
Buhar Makinesi 67, 210, 211, 212, 213, 216, 294, 301, 306, 307
Buzacani, Ebu'l-Vefa el- 301, 306, 307

Cartaz Sistemi 159, 301, 306, 307
Cebir 182, 183, 301, 306, 307
Chang, Ha-Joon 77, 252, 258, 284, 285, 301, 306, 307
Chaudhuri, K.N. 98, 156, 252, 301, 306, 307
Cheng Ho 301, 306, 307
Cipolla, Carlo 109, 110, 134, 301, 306, 307
Cizvitler 202, 203, 207, 301, 306, 307
Clastres, Pierre 240, 260, 301, 306, 307
Clerc, Nicolas-Gabriel 201, 301, 306, 307
Cobden, Richard 248, 255, 301, 306, 307
Collins, Randall 29, 82, 180, 203, 301, 306, 307
Columbus, Christopher 171, 301, 306, 307
Commenda 128, 129, 130, 293, 301, 306, 307
Cunningham, Peter 232, 301, 306, 307
Curtin, Philip 48, 54, 76, 160, 231, 232, 236, 301, 306, 307

Çoklu Yaradılış 301, 306, 307

Dampier, William 232, 301, 306, 307
Dante Alighieri 301, 306, 307
Darity, William 261, 263, 264, 301, 306, 307
Darwin, Charles 236, 301, 306, 307
Davis, Lance 148, 271, 301, 306, 307
Deane, Phyllis 196, 213, 250, 262, 301, 306, 307
Değirmenler 135, 136, 301, 306, 307
Demir ve çelik üretimi 214, 301, 306, 307
Demokrasi 17, 225, 226, 227, 228, 229, 283, 285, 286, 288, 294, 296, 301, 306, 307
Denizcilik Devrimi 70, 130, 293, 301, 306, 307
Du Bois, W.E.B 301, 306, 307

Ekin Rotasyonu 209, 210, 301, 306, 307
Emperyal Söylem 225, 231, 301, 306, 307
Emperyalizm 24, 38, 145, 222, 224, 225, 231, 237, 238, 239, 240, 241, 298, 300, 301, 302, 304, 306, 307
Engerman, Stanley 261, 266, 301, 306, 307
Eşit Olmayan Anlaşmalar 301, 306, 307

Fizikçiler 204, 301, 306, 307

Gama, Vasco da 34, 35, 37, 134, 143, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 157, 159, 161, 163, 164, 165, 170, 171

Gemicilik Kanunu 247, 301, 306, 307
Gemiler 71, 72, 98, 130, 132, 146, 152, 159, 160, 218, 219, 301, 306, 307
Gizli Irkçılığın Doğuşu 301, 306, 307
Gizli Irkçılık 301, 306, 307
Göçler 50, 301, 306, 307
Gümrük tarifeleri 159, 301, 306, 307
Gümüş 51, 78, 79, 83, 89, 90, 95, 102, 104, 105, 158, 179, 299, 301, 302, 306, 307
Güneydoğu Asya 45, 52, 53, 54, 55, 61, 73, 75, 77, 84, 85, 90, 97, 98, 105, 155, 164, 204, 301, 306, 307

Haçlı Seferleri 37, 120, 121, 127, 136, 144, 145, 182, 188, 293, 299, 301, 306, 307
Ham'ın laneti 175, 301, 306, 307
Harezmî, Muhammed ibn Musa el- 301, 306, 307
Haritalar ve Haritacılık 301, 306, 307
Harman Savurma Makinesi 301, 306, 307
Hindistan 21, 27, 35, 45, 52, 53, 54, 55, 56, 59, 61, 73, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 113, 130, 133, 140, 144, 147, 148, 149, 150, 151, 155, 159, 161, 162, 164, 165, 170, 179, 194, 214, 216, 227, 252, 258, 259, 267, 268, 301, 303, 304, 306, 307
Hıristiyanlık 116, 118, 121, 145, 146, 171, 301, 306, 307
Hollanda Doğu Hindistan Şirketi 93, 161, 301, 306, 307
Hollandalıların Aşağılanması 301, 306, 307
Hz. Muhammed 50, 51, 117, 118, 129, 184, 301, 306, 307

Inikori, Joseph 252, 263
Irkçılık 224, 253, 260, 301, 306, 307

İngiltere 27, 44, 63, 64, 65, 66, 83, 87, 88, 92, 95, 97, 99, 104, 114, 154, 163, 164, 176, 192, 198, 210, 216, 219, 222, 232, 233, 234, 235, 236, 238, 239, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 263, 265, 266, 267, 268, 271, 272, 273, 281, 282, 283, 284, 285, 300, 301, 304, 306, 307
İpek Bobin Tezgâhı 301, 306, 307
İrlandalıların Aşağılanması 301, 306, 307

İslam Medeniyeti 301, 306, 307
İslam tekstili 137, 301, 306, 307

James, George 301, 305, 306, 307
Jevons, W.S. 268
Jones, Eric L. 56, 68, 100, 198, 267

Kabbani, Rana 117
Kadırga ve Savaş Gemileri 301, 306, 307
Kâğıt yapımı 69, 135, 191, 293, 301, 306, 307
Kanallar 219, 294, 301, 306, 307
Katolik Kilisesi 122, 172, 174, 301, 306, 307
Kennedy, Paul 272
Kingsley, Charles 223, 236, 260
Kopernik 186, 301, 306, 307
Kore 49, 76, 104, 105, 189, 190, 191, 252, 253, 293, 301, 306, 307
Kölelik ve Köle Ticareti 301, 306, 307
Kömür Kullanımı 301, 306, 307
Köprüler ve Köprü Yapımı 301, 306, 307
Külçe 89, 90, 158, 163, 267, 301, 306, 307
Küresel Geri Dönüşüm Süreci 301, 306, 307

Landes, Davis 19, 33, 74, 86, 139, 190, 196, 301, 305, 306, 307

Lane, Frederic C. 72, 158
Las Casas, Bartolomé de 301, 306, 307
Latin yelkeni 130, 131, 132, 133, 134, 150, 151, 301, 306, 307
Leonardo da Vinci 72, 141, 188, 213, 301, 306, 307
Levathes, Louise E. 81
Lewis, Bernard 119, 157, 182
Linnaeus, Carl 232
List, Friedrich 241, 242, 258, 259, 269
Lombe, John 216

Macao 77, 154, 156, 160, 162, 301, 306, 307
Maddison, Angus 69, 86, 106, 250
Maden Eritme Ocağı 301, 306, 307
Maden ve Madencilik 301, 306, 307
Maeterlinck, Maurice 233, 301, 306, 307
Mann, Michael 44, 123, 189, 280, 291, 301, 302, 306, 307
Manuel I (Portekiz Kralı) 301, 306, 307
Marco Polo 53, 58, 63, 69, 70, 71, 140, 141, 171, 172, 202, 203, 218, 301, 306, 307
Marksizm 19, 31, 301, 306, 307
Martel, Charles 113, 118, 306
Marx, Karl 22, 26, 27, 28, 29
Matbaa 67, 70, 169, 189, 190, 191, 203, 293, 301, 306, 307
Matematik 130, 151, 182, 183, 184, 186, 293, 301, 306, 307
Materyalist Bakış Açıları 301, 306, 307
Mathias, Peter 196, 243, 251
McCloskey, D.N. 265
McNeill, William 48, 181
Medeniyet sınıflanması 226, 301, 306, 307
Meiji Dönemi Sanayileşmesi 301, 306, 307
Melaka 75, 97, 155, 156, 160, 301, 306, 307
Mercator Dünya Haritası 301, 306, 307
Mercator, Hobo-Dyer 22, 301, 306, 307
Metalaştırma 301, 306, 307
Moğol İmparatorluğu 57, 59, 301, 302, 306, 307
Muhasebe Sistemleri 301, 306, 307

Needham, Joseph 65, 67, 71, 73, 112, 113, 131, 136, 138, 147, 148, 184, 185, 192, 207, 213, 214, 218, 295

O'Brien, Patrick K. 301, 306, 307
Offer, Avner 272
Optik 141, 185, 301, 306, 307
Ortadoğu 45, 49, 50, 52, 53, 55, 56, 63, 73, 94, 114, 118, 120, 121, 126, 127, 128, 130, 133, 135, 136, 137, 139, 141, 150, 170, 181, 182, 183, 187, 188, 193, 194, 289, 292, 293, 301, 304, 306, 307
Oryantal Batı 17, 19, 21, 33, 38, 287, 288, 289, 291, 292, 293, 295, 296, 297, 299, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307
Oryantal despotizm 24, 28, 31, 44, 68, 85, 90, 92, 93, 96, 97, 98, 99, 102, 104, 225, 226, 227, 229, 231, 277, 301, 306, 307
Oryantal küreselleşme 18, 21, 34, 38, 46, 47, 111, 126, 146, 292, 294, 295, 301, 302, 306, 307
Oryantalizm 22, 29, 239, 301, 306, 307

Ödenek 68, 301, 306, 307

Pacey, Arnold 96, 134, 135, 192, 209, 215, 252, 295
Pamuk İmalatı 301, 306, 307
Peter Pan teorisi 225, 226, 229, 230, 231, 301, 306, 307
Peters Projeksiyon Haritası 301, 306, 307
Petrol 67, 193, 218, 301, 306, 307

Pi Sheng 190, 301, 306, 307
Pirenne Tezi 301, 306, 307
Pires, Tomé 125, 160
Pomeranz, Kenneth 19, 79, 82, 88, 130, 210, 211, 252, 263, 297, 301, 302, 306, 307
Ponte Vecchio 140, 141, 301, 306, 307
Protestan canlanma 234, 301, 306, 307
Pusula 70, 130, 131, 169, 202, 203, 293, 301, 306, 307

Quesnay, François 200

Rasyonalite 31, 51, 180, 189, 230, 288, 294, 301, 306, 307
Razi, er- 184, 185, 186
Roberts, John 19, 143, 179
Rodinson, Maxime 50, 52, 116, 120
Rönesans 17, 25, 35, 141, 145, 180, 181, 182, 186, 187, 188, 228, 229, 301, 306, 307
Rüzgâr Değirmenleri 110, 112, 301, 306, 307

Saat Yapımı 139, 293, 301, 306, 307
Saban 65, 66, 208, 294, 301, 306, 307
Said, Edward 22, 117, 225, 238, 239, 240, 300, 301, 306, 307, 308
Sakoku Politikası 301, 306, 307
Sanayi Devrimi (İngiltere) 301, 306, 307
Sanayi Devrimi (Sung Dönemi, Çin) 301, 306, 307
Sayı Sistemleri 301, 306, 307
Sepulveda, Juan Gines de 172
Siyah Afrikalılar 188, 234, 301, 306, 307
Smith, Adam 67, 78, 126, 200, 201, 242, 254, 258, 265, 280, 283, 301
Solow, Barbara 261, 262
Sondaj 301, 306, 307
Sosyal Darwinizm 227, 236, 301, 306, 307
Soylu Vahşiler 301, 306, 307
Sömürge Pazarlarının Rolü 301, 306, 307
Spencer, Herbert 236
Springborg, Patricia 285, 286, 301
Srivijaya 55, 301, 306, 307
Stratejik Ticaret Politikası 252, 301, 306, 307
Su Değirmenleri 66, 134, 135, 301, 306, 307
Su Yönetim Sistemi 135, 301, 306, 307
Sung Ekonomisi 301, 306, 307
Süleyman (Kanuni) 301, 306, 307

Şövalyelik 301, 306, 307

Tarım'ın Seçilmiş Kullan 236, 301, 306, 307
Tarım Devrimi (Modern) 301, 306, 307
Tartars 301, 306, 307
Tekstil İmalatı 301, 306, 307
Terra Nullius 146, 226, 238, 301, 306, 307
Thomas, Robert 128
Ticaret Yolları 159, 301, 306, 307
Tıp 171, 182, 184, 185, 186, 201, 207, 209, 212, 301, 306, 307
Tohum Ekme Makinesi 205, 207, 208, 209, 301, 306, 307
Tokugawa 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 301, 306, 307
Toplar 301, 306, 307
Trigonometri 184, 301, 306, 307
Trismegistus, Hermes 186
Tull, Jethro 205, 208, 209
Turner, Bryan S. 19, 22
Tusi, Nasireddin et- 301, 306, 307
Usturlab 301, 306, 307

Ümit Burnu 34, 35, 60, 145, 146, 147, 149, 150, 155, 157, 158, 159, 301, 306, 307
Üzengi 113, 114, 292, 301, 306, 307

Valladolid İhtilafı 172, 301, 306, 307

Vatandaşlık Hakları 278, 284, 301, 306, 307
Venedikli Tacirler 301, 306, 307
Vergilendirme 242, 245, 247, 248, 251, 255, 272, 279, 301, 306, 307
Voltaire 43, 200, 202, 205, 301, 306, 307

Weber, Max 22, 29, 30, 31, 32, 170, 277, 280, 283, 288, 301, 306, 307
Weberyanizm 301, 306, 307
White, Lynn 34, 111, 131, 132, 140, 194, 213, 292, 301, 306, 307
Williams, Eric 255, 261, 266
Wink, André 48, 49, 127, 147
Wolf, Eric 18, 25, 294, 296, 301, 306, 307
Wong, R. Bin 68
Wootz Çeliği 194, 214, 215, 301, 306, 307

Yahudi Tacirler 55, 301, 306, 307

Zorunlu Tasarruf 250, 251, 301, 306, 307

Batı'nın yükselişine dair yaygın görüşlerin etnomerkezci önyargılarıyla mücadele eden John M. Hobson, Antik Yunan'dan bu yana Avrupalıların kendi gelişimlerine öncülük ettikleri ve Doğu'nun gelişen dünya tarihi içinde pasif bir izleyici olarak kaldığı tezini çürütüyor. Hobson, "Oryantal Batı"nın yükselişini mümkün kılan iki süreç olduğunu öne sürüyor: Avrupa'nın önce Doğu'ya ait buluşları (düşünceler, teknoloji, kurumlar) benimseyip, sonra pek çok Doğulu kaynağı (toprak, emek, pazar) emperyalizm aracılığıyla kendisine mal etmesi.

Hobson'un kitabı bugüne kadar bir kenarda bırakılmış Doğuluları dünya tarihinin gelişim hikâyesinde öne çıkarıyor.

Bu kışkırtıcı çalışma, tarihçilerin "Batı'nın yükselişi"
hakkındaki görüşlerini değiştirecek...
The International History Review

Kapak resmi: Muhteşem Qing Hanedanlığı'nın haritası, yak. 1767
(1/2500000 ölçek, 8 parça), Library of Congress, Washington.

ISBN: 978-975-08-1193-7
9 789750 811937
32 TL